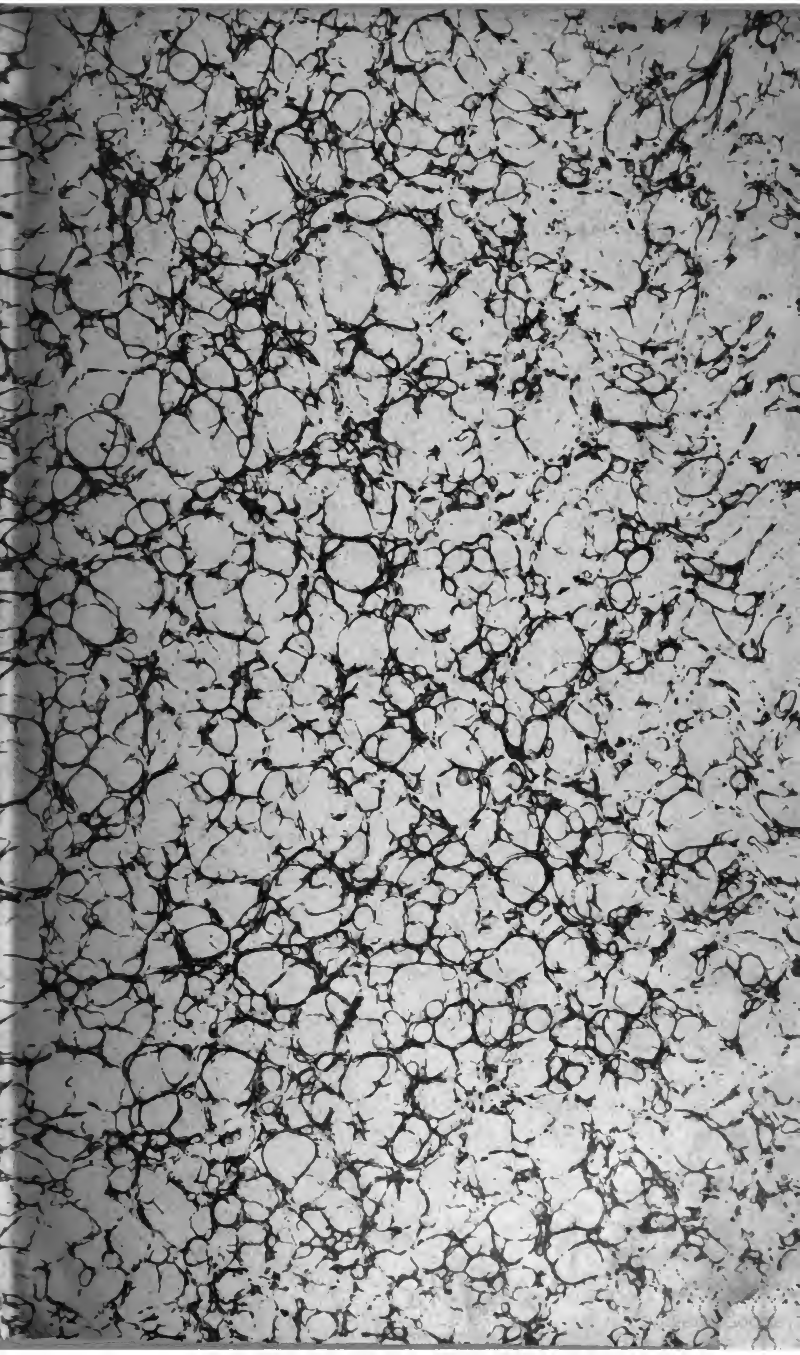
S CA KVNERA.

Kerkhistorisch archief

KERKHISTORISCH ARCHIEF,

VERZAMELD

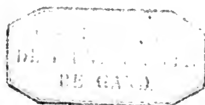
DOOR

N. C. KIST en W. MOLL,
HOOGLEERAREN TE LEIDEN EN AMSTERDAM.

TWEEDE DEEL.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN.
1859.

VOORREDE.

Terwijl de laatste bladen van dit boekdeel gereed liggen ter verzending en de proef van den titel in mijne hand is, treft mij de droevigste mare! De voortreffelijke man, die vóór dertig jaren, met zijnen vriend Royaards, het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* begon uit te geven, en sedert, door dezen en anderen arbeid, zich in en buiten ons land den schoonsten naam verwierf, — de Hoogleeraar N. C. Kist, is, op zes-en-zestigjarigen leeftijd, door den dood onverwachts van ons weggenomen. Hoe zal hij betreurd worden door zijne hem teeder beminnende betrekkingen, door de Universiteit, die haren tegenwoordigen luister voor een aanzienlijk deel ook aan zijn welverdienden roem te danken heeft, door alle vrienden der voor Christendom en beschaving zoo gewigtige kerkgeschiedenis, wier gezonde beoefening door hem en Royaards in Nederland ingeleid en zoo zeer bevorderd werd!.... Maar ook mij, die voormaals het geluk had leerling te mogen wezen van den even hulpvaardigen als talentrijken geleerde, en die later de eer genoot zijn vriend en mede-redacteur van dit *Archief* te zijn, — ook mij is zijn dood eene oorzaak van leed, grooter dan ik thans, onder den eersten indruk der onvoorziene

tijding, zou kunnen uitspreken. De Allerhoogste vertrooste des overledenen achtingswaardige gade en kinderen, en verwekke voortdurend mannen van geest en kracht in ons midden, die, naar zijn voorbeeld, met heiligen ernst de wetenschap en de waarheid dienen en daardoor, even als hij, vruchtbaar zijn voor de hoogste belangen der menschheid in het vaderland en in den vreemde!

22 December, 1859.

W. MOLL.

INHOUD.

DE REENENSCHE KUNERA-LEGENDE,

IN BETREKKING TOT DIE VAN

SINTE-URSULA EN DE ELFDUIZEND MAAGDEN.

MET EENE AFBEELDING.

DOOR

N. C. KIST.

STA KVNERA.

DE REENENSCHE KUNERA-LEGENDE, IN BETREKKING TOT DIE VAN SINTE URSULA EN DE ELFDUIZEND MAAGDEN.

In geheel den zoo rijken legenden-schat, dien de poesie der Middeleeuw aan het opvolgend geslacht heeft nagelaten, is er gewis geene zoo poëtisch en stout als die, welke naar Sinte Ursula haren naam draagt. Verbeeldt u slechts, zoo gij kunt: — in den ontwikkelden vorm, dien zij toch reeds in de XIIe eeuw grootendeels schijnt verkregen te hebben, luidt zij niets meer en niets minder, dan zoo als wij haar hier, volgens het *Chronicon* van Sigebertus Gembl. ad A. 453, en het uitvoerig verhaal bij Surius, met groote beknoptheid terneêr schrijven.

Nog voor de helft der IIIe eeuw van het Christendom, onder Keizer Maximinus den Traciër, was er een Christelijk koning in Brittannië, Dionotus genaamd, wiens eenige dochter Ursula, bij uitnemendheid schoon, maar aan den hemel verloofd, door een heidensch vorst, Holofernes, voor zijnen zoon ter vrouwe begeerd werd. De vader durfde het aanzoek van den magtigen en gevreesden nabuur althans niet regtstreeks afwijzen, maar stelt, ook op raad zijner van God verlichte dochter, een driejarig uitstel, benevens den doop des aanstaanden schoonzoons, tot voorwaarde. Inmiddels zouden door de beide vorsten tien edele jonkvrouwen, elke, gelijk zij zelve, met duizend andere jonkvrouwen in haar gevolg, der toekomstige bruid tot speelnooten worden toegevoegd. Deze, uit alle oorden der wereld, tot uit Konstantinopel en Griekenland toe, bijeengebragt, verlustigen zich inmiddels met spelevaren aan de kust, houden spiegelgevechten, en besturen met eigene hand hare schepen. Maar ziet — juist was het de laatste dag, voordat

die der bruiloft zou aanbreken — daar verheft zich eensklaps een storm, die ijlings geheel de vloot in zee en naar de kust van Gallië heendrijft. Zij landen gelukkig in de haven van Tiel, [1] danken God voor de redding, meer echter nog daarvoor, dat Ursula hare kuischheid bewaard heeft, en zij besluiten, op hoogere ingeving, tot eenen pelgrimstogt naar de heilige stad. Rijn-opwaarts komen zij langs Keulen tot Bazel, waar zij de schepen moeten achterlaten, om nu, na hier vele heidenen bekeerd te hebben, onder geleide van den Bisschop Pantilus, ja vergezeld van koningen, hertogen, graven en ridders, naar Rome te trekken. Paus Cyriacus, door eenen engel Gods van hare aankomst verwittigd, ontving de heilige schare reeds op eenen afstand, en geleidde haar feestelijk met kruisen en vanen binnen Sint Pieter. Zij bezoeken de graven der heiligen, verdienen aflaat in de verschillende kerken, en vergaderen zich weder tot den terugtogt. Cyriacus met zijne diakenen, door God vermaand, vergezelt haar. Gelukkig komen zij weder te Bazel, toeven daar eenigen tijd, en keeren van daar in hare schepen naar Keulen. Maar ziet, toen juist werd deze stad door de Hunnen belegerd. De heilige maagden, niets kwaads vermoedende, vallen onverhoeds in de handen en straks onder de zwaarden en knodsen dezer barbaren, en vinden er den dood. Ook Ursula verkiest den marteldood boven het leven. Wel wilde de koning, door hare schoonheid getroffen, haar ter vrouwe nemen, maar zij blijft trouw aan haren hemelschen Bruidegom en ontvangt met hare gezellinnen den bloeddoop. Straks na dit gruwelijk feit worden de Hunnen door eene schare van hemelsche kampvechters, in aantal juist aan dat der maagden gelijk, verslagen. Keulens uitgeredde burgerschaar trekt nu naar buiten, om de verstrooide ledematen der slagtoffers zorgvuldig bijeen te vergaderen, en tot eeuwigen roem en zegen van Keulen rusten deze daar sedert in

1) De bloei van Tiel, als middeleeuwsche handelstad, valt in de XI en XII Eeuw. Zie Alpertus Metensis, *de diversitate temporum*, L. I. c. 8, L. II c. 20. In Pertsch, Mon. germ., T. IV p. 700 sqq.

vrede. Hoogst naïf wordt er bijgevoegd, dat dit alles zoo in het jaar 237 gebeurd zal zijn, schoon men later, om den ergerlijken anachronismus, het tusschen de jaren 452 en 466 verplaatst heeft.

Zietdaar de legende. Maar wat zeg ik, legende? Of staat dan niet tot op den huidigen dag, even buiten Keulen, op de plaats zelve, waar het verbazende feit zal zijn voorgevallen, de Heilige Ursula-kerk, met de duizenden en duizenden van doodshoofden en knokken, welke eens aan die heilige maagdenrei hebben toebehoord, der waarheid van het medegedeelde tot een onwederspreekbaar getuigenis? En dit niet alleen, maar wie weet, in geheel Nederduitschland, een oord te wijzen, waar niet vroeger en later, als tot bekrachtiging van het feit, kerken of kloosters aan de nagedachtenis van Ursula en de Elfduizend maagden werden toegewijd en nog heden aanwezig zijn. Is niet nog in de XVIIe eeuw, door den Jezuit Crombach, in een folioband van 1000 bladzijden. *S. Ursula vindicata* getiteld (Colon. 1667), het pleit geheel in haar voordeel beslist? Ja, heeft niet het heilige Keulen, toen het nog onlangs, in 1837, het 1600-jarig jubile der H. Ursula en hare elfduizend maagden feestelijk vierde, het zegel gedrukt op de legende, als eene ontwijfelbaar historische waarheid?

Evenwel reeds de XIIe eeuw, hoe overgeloovig zij anders ook wezen mogt, was niet geloovig genoeg, om niet, althans hier of daar, een kleinen aandrang tot twijfelen in zich te voelen oprijzen. De sporen dier twijfelingen zijn in de geschiedenis bewaard; het meest echter door de middelen zelve, die werden aangewend, om het ongeloof tegen te gaan. De meest afdoende wederlegging van dezen aard leverde de gelukkige omstandigheid, welke in het jaar 1055 en de daarop volgende jaren heeft plaats gehad. Toen namelijk ontdekte men, niet zonder Goddelijke aanwijzing, den dooden-akker zelf, in welken het gebeente dier vele duizende heilige martelaressen, reeds gedurende meer dan negen eeuwen, geborgen geweest was. Het is zoo, het waren niet slechts de overblijfselen van maagden en vrouwen, die men daar vond,

maar ook van mannen en jongelingen, van kinderen en zuigelingen; zelfs grafsteenen met opschriften werden er in menigte aangetroffen. En geen wonder, want de plaats, welke deze schatten opleverde, en welke men van toen aan de *Ager Ursulanus* genoemd heeft, was geene andere dan de *Sepultura Romana*, de begraafplaats, waar achtereenvolgend de eene romeinsche legioen na de andere en geheel de vroegere bevolking der oude *Colonia Agrippina* aan den schoot der moederaarde was toebetrouwd. Maar hoe kon men daaraan denken, nu de godsdienstige verbeelding enkel martelaars en heiligen voor zich zag? En waren er die twijfelden of welligt smaalden; ziet wat gebeurt: juist toen leefde in de abdij van Schönau, digt bij Oberwesel aan den Rhijn, eene heilige maagd Elisabeth, die met de gave der openbaring bedeeld was. Aan deze wordt het ontdekte getoond, en haar verhelderde blik ontraadselt de geheimen en tegenstrijdigheden, die zich in het gevondene voordoen. In eigen persoon verschijnen de verheerlijkte martelaressen haar uit den hemel, en vergewissen haar, dat zij het zijn, wier gebeente men daar ontdekt heeft. Zelfs verklaren zij haar, hoe het gekomen zij, dat ook mannelijk gebeente, met het hare vermengd, op de heilige plaats was aangetroffen. Dit waren namelijk bisschoppen en vrome ridders, door den bezorgden vader zijne dochter en haar geleide nagezonden; het waren anderen, een Paus Cyriacus van Rome met zijne kardinalen, een Maurus, bisschop van Milaan, Pantilus van Bazel, en zoo vele anderen, die medegereisd eindelijk den doodstrijd met haar gestreden hadden. Ook dat de namen der heilige maagden, evenwel niet allen, op grafsteenen gebeiteld waren ontdekt, heeft zij daaruit verklaard, dat onder de togtgenooten mede was Jacobus, aartsbisschop van Antiochië, een boezemvriend van Cyriacus, die echter, terwijl de marteling voorviel, tijd gevonden had, om veler maagden namen met eigene hand uit te houwen, ja, toen men hemzelven aanviel, de gunst had verzocht en verkregen, om, voor hij den doodelijken slag ontving, eerst zijn eigen naam voor de vergetelheid te be-

waren, zoo als die dan ook bewaard gebleven was. Dit en nog zoo veel meer staat in het *Corpus revelationum ss. Brigittae, Hildegardis et Elisabethae,* hetwelk te Keulen in het jaar 1628 gedrukt is, p. 167 en verv., met zoo vele woorden te lezen.

Men beseft, met hoe heiligen ijver men nu met opgraven zal zijn voortgegaan. Negen volle jaren was men daarmede bezig, onder de leiding van den bekenden Abt Gerlach van Deutz, een vriend van den Abt Egbert van Schönau, aan wiens zorg men de openbaring van Elisabeth, die zijne eigene zuster was, had te danken. Duizenden vloeiden van allerwege toe, om ooggetuigen van het wonder te zijn, en tevens om een iegelijk iets van de gevondene heiligdommen voor zich en de kerk zijner woonplaats met zich te voeren; of om van de ontvangen reliquiën, bij den aanbouw van kerken ter eere van Sint Ursula en hare elf duizend maagden, gebruik te maken. Het is dan ook in dezen tijd, de XIIe en vooral de XIIIe eeuw, dat de bouw van kerken en kloosters, aan deze gewijd, een aanvang neemt. En ontbrak er nog iets, om den twijfel den mond te stoppen: in deze behoefte heeft zekere Praemonstratenser, Abt Richard, te Arnsberg, in het jaar 1183 voorzien, door nieuwe openbaringen aan die van Elisabeth toe te voegen, waarin onder anderen het zoo apocryf aantreffen van kinderbeentjes onder die der H. maagden daaruit verklaard wordt, dat deze op haren togt ook door moeders met hare zuigelingen vergezeld geweest zijn. Ook zijne openbaringen zijn, door zijn geschrift: *de passione SS undecim millium virginum,* in Joh. Crombach's *s. Ursula vindicata,* bewaard gebleven.

En toch, hoe ook de Ursula-dienst van nu aan toenam en zegevierde: het gezonde verstand bleef telkens, niet alleen bij de menigvuldige ketters van dezen tijd, maar ook onder gemoedelijke katholieken, zijne stem verheffen. Ja, er waren er, die het uit de stukken aanwezen, hoe het gansche verhaal blijkbaar met alle historische waarheid in strijd was. Bijzonder deed zulks, ten jare 1418, de bekende Deken van

Bielefeldt, Gobelinus Persona, die in zijn *Cosmodromium* Aet. VI c. 14 deswegens het volgende schreef: »Sommigen," zoo spreekt hij *(Rer. Germ. Script.* Meibomii Tom. I. p. 199), »ik weet niet door welke fabelen om den tuin geleid, zeggen dat aan Paus Pontianus, die tijdens de regering van Keizer Alexander naar Sardinië in ballingschap gezonden werd, zekere Cyriacus zal zijn opgevolgd, maar dat de naam van dezen uit den Catalogus der Roomsche pausen is uitgewischt, dewijl hij met de elf duizend maagden, tegen den zin der kardinalen en van de priesterschap, zijnen zetel, de stad Rome, verlaten heeft en daarna met die maagden bij Keulen den marteldood was gestorven. Maar de onwaarheid van dit alles loopt in het oog. Want toen Hieronymus van Paus Damasus eene naauwkeurige lijst van alle pausen, inzonderheid ook van die, welke martelaars waren geworden, verzocht had, heeft hij die lijst wel ontvangen, maar daarop staat Antherus als opvolger van Pontianus aangewezen, zonder zelfs eenige melding te maken van eenen Cyriacus, dien hij anders, als met de martelaarskroon versiert, zeker het allerminste had kunnen voorbijzien. Men zegge niet, dat verandering van naam hiervan de schuld is: immers het blijkt, dat de gewoonte, om van naam te veranderen, bij de pausen toen nog niet was ingevoerd. Ook Eusebius van Caesarea, die niet lang daarna leefde, plaatst na Pontianus Antherus en heeft nergens den naam van Cyriacus. Voorts wordt gezegd, dat die elfduizend maagden door de Hunnen zullen verslagen zijn; maar die Hunnen hadden toen hunne Moeotische moerassen nog niet verlaten, en zelfs de naam der Hunnen was toen aan de wereld nog geheel onbekend. De vader van de H. Ursula wordt gezegd een koning van Brittannie geweest te zijn, en de vader van haren bruidegom een koning van Engeland: maar het rijk van Engeland was toen nog niet ontstaan, evenmin als een rijk van Sicilie, of eene stad Konstantinopole, waaruit, volgens het fabelachtig verhaal, toch maagden in den stoet der elf duizend zullen opgenomen geweest zijn. Eindelijk hoe ongerijmd is het te onderstellen, dat zulk eene menigte van

Christenen, en wel in zoodanig gezelschap, de pelgrims-reis naar Rome zou ondernomen hebben, in een tijd toen er aan het bezoeken van Rome en het halen van aflaat aldaar nog door niemand gedacht werd. Maar geheel de dwaling is daaruit ontsproten, dat zekere vrouw, ik weet niet eens, of zij wel werkelijk eene beslotene zuster of nonne geweest zij, maar een zeker vrouwmensch te Schönau, omstreeks het jaar 1156, verzekerde, dat deze en nog veel andere soortgelijke verhalen haar door Goddelijke openbaringen waren bekend gemaakt. Ik heb dan ook die zoogenaamde openbaringen doorgelezen, maar bevonden, dat zij met de kronijken en met de historie zelve allerwegen in strijd zijn. Daarom heb ik het een en ander bijeengebragt, niet zoo zeer tot bestrijding, als wel tot opheldering der dwaling, welke zoo velen van het spoor brengt. Ik heb die ophelderingen ook naar Keulen gezonden; maar hoe vele aanzienlijke en kundige mannen die ook hebben ingezien, de historie der XI duizend maagden hebben zij van het tegen haar ingebragte bezwaar niet kunnen ontheffen. In de gewaande openbaringen heeft die genoemde vrouw ook gezegd, dat Maximus en Africanus, destijds Consuls te Rome, aan Julius hunnen vriend, destijds opperhoofd der Hunnen in Duitschland, zouden geschreven hebben, om de elf duizend maagden, zoodra zij in Duitschland zouden zijn aangekomen, te doen dooden. Maar, dewijl juist te dier tijd eene vervolging tegen de Christenen woedde, had het immers in de magt dier Consuls gestaan, om dit werk te Rome zelf te verrigten; evenzeer als zij dáár paus Antherus gedood hebben."

Zoo ver de merkwaardige en vrijmoedige kritiek van Gobelinus Persona. Maar niet minder opmerkelijk is het, dat de beroemde Keulsche Kronijk, die in 1499 te Keulen gedrukt is, deze kritiek overneemt; wel misschien, om zoo de sedert aangenomen verplaatsing der gebeurtenis van 237 naar het jaar 454, den tijd der Hunnen en van Attila, goed te maken, maar toch blijkbaar tevens in dien vrijeren geest, welke destijds ook te Keulen ontwaakt was. Is het welligt om dezelfde reden, dat

de bijgevoegde prentverbeelding een schip voorstelt, niet met elf duizend (maar medegerekend of bijgedacht een paar, die, volgens de overlevering, eerst zich verborgen hielden), juist met elf maagden bevracht? Dan ware dit een voorspel geweest van het bevel van den laatsten keurvorst van Keulen, namelijk, »om althans de ongerijmde *duizendtallen* der legende in de officiele misboeken uit te schrappen! Hierbij herinner ik mij mijn bezoek, voor ruim vijfentwintig jaren, aan de Ursula-kerk te Keulen gedaan. Bij afwezigheid van den koster werd ik toen door zijne dochter daar rondgeleid. Met zekere levendigheid schetste het meisje, wat er alzoo met de Elfduizend maagden was voorgevallen, maar voegde behoedzaam telkens een: »*nun sagt die Legende*" daartusschen. »Waartoe toch dat bijvoegsel?" deze vraag kon ik niet nalaten tot haar te rigten. »Nun, Herr! das wissen sie doch auch wohl," werd met schalkschen lach mij geantwoord; en ik bespeurde maar al te wel, dat tusschen de uitwendige eerbetuiging, die algemeen aan S. Ursula en haar gezelschap ten deel valt, en de gevoelens jegens haar in het hart, eene tamelijk diepe klove aanwezig was. Welligt dat het kort daarna gevierde jubilé hierin wel eenige verandering zal hebben aangebragt.

Inmiddels hebben reeds sedert lang, zoowel Roomschgezinde als Protestantsche geleerden, met het nasporen van den historischen oorsprong der zoo stoute legende met allen ernst zich bezig gehouden. Middagklaar is het gebleken, dat in de alleroudste Martyrologia niets van een St. Ursula of hare gezellinnen geschreven staat. Zelfs de zoo naauwkeurige Engelsche Kerkgeschiedschrijver, de Eerwaardige Beda, die anders de geschiedenis der Engelsche Ursula in de VIIe eeuw had moeten kennen, heeft blijkbaar nimmer van haar of hare gezellinnen iets het minste gehoord. Eerst in het laatst der IXe eeuw (want wat men uit Wandelberti *Martyrologium* aanvoert, mist alle gezag) is er sprake van eene: *passio sanctarum virginum Marthae et Saulae cum aliis pluribus, in civitate Coloniae,* en wel bij Usuardus (*Martyrologium* ad 20 Oct.), die echter Ursula daarbij nog niet noemt en dit berigt, in plaats van op Ursula-

dag (21 Oct.), op den 20n October geplaatst heeft. Reeds in dezelfde eeuw moet er te Keulen eene *Ecclesia sanctarum virginum* geweest zijn (Wurtwein, *nova subsid.* IV. 24, en Lacomblet, 321, 400, 461). In eene Litanie der XIe eeuw (*Cod. Darmst.* 2089) worden, nevens Martha en Saula, nog Paula, Brittola en ook Ursula genoemd, en alzoo het getal der maagden tot *vijf* gebragt, en gelijktijdig in eene andere (*Cod. Darmst.* 2106) tot *acht*, waarbij echter Ursula's naam nu niet wordt gevonden. Maar straks klimt dat aantal tot *elf*, en zulks het allereerst in een kalender van het stift Essen (*Dusseld. Cod.* D. 2), waar men op 21 Oct. leest: »*S. Hilarionis et Sanctarum XI virginum: Ursule, Sancie, Gregorie, Pinose, Marthae, Saule, Britule, Saturnine, Rabacie, Saturie, Paladie,*" daarna in eene Litanie, uit dezelfde eeuw (*Cod. Darmst.* 2040), zóó echter, dat niet Ursula, maar Martha en Saula voorgaan. Eindelijk vergenoegen zich de Calendaria der XIe eeuw, met van: *SS. M. XI. virginum*, te spreken en maakt zelfs eene oorkonde van 1047, bij Lacomblet (182), van een Keulsch klooster melding, dat *Sanctarum XI virginum* geheeten was.

De stoute sprong van de tienheden tot op de duizenden heeft (het suspecte en poëtische berigt van Wandelbert wederom daargelaten) waarschijnlijk niet voor de XIe of zelfs de XIIe eeuw plaats gehad. Het eerst komt dit voor in een anderen kalender van Essen (*Dusseld. Cod.* D. 1), waar, op 21 Oct.: *Sancti Hilarionis sanctarumque virginum XI Milium*, te lezen staat, maar hetwelk duidelijk eene verbastering is van de opgaaf in den anderen, reeds vermelde Essensche kalender (*Dusseld. Cod.* D. 2), waar, bij de opgaaf: *S. Hilar. et sanctarum XI virginum*, de elf namen zelf staan uitgedrukt; terwijl men nu in plaats daarvan eerst eene *M.* (Martyres) schijnt geplaatst te hebben, en later uit dit *M(artyres)* liever *M(ilium)* heeft gelezen. Overigens blijft het in het midden gelaten, of deze fraus welligt reeds aan de Xe eeuw toebehoort, waarmede dan twee oorkonden van het jaar 927 en 941 (bij Lacomblet 88 en 94), in welke mede *undecim milium sanc-*

tarum virginum gelezen wordt, eene soortgelijke operatie zouden ondergaan hebben. Zeker is het, dat die duizendtallen meer en meer ingang gevonden en het veld behouden hebben, maar om des te meer den eenigzins nadenkenden Roomschgezinde in verlegenheid te brengen. De Kardinaal Baronius heeft ze daarom eenvoudig geïgnoreerd en, in plaats van over »Ursula en de XI duizend maagden" te spreken, liever met »Ursula en hare gezellinnen" zich vergenoegd. Sirmond en met hem de scherpzinnige Henricus Valesius hebben de zwarigheid opgeruimd, door aan te nemen, dat op een ouden grafsteen, of in een ouden kalender, oorspronkelijk: »*Ursulae et Undecimillae Virg. Mart.*" gestaan zal hebben. En waarom zou ook niet, evenzeer als de naam Decumilla voorkomt (Steiner, *Cod. inscr. Rhenan.*, I. p. 115, nº. 178), een vader aan zijn elfde kind, eene dochter zijnde, het diminutief: undecimilla, tot naam kunnen gegeven hebben? Of is de eisch niet wat sterk, dat men, alvorens dit aan te nemen, eerst dien naam op een of anderen ouden steen of in een HS. moet kunnen aanwijzen? Doch zelfs dit is eenigermate het geval, daar Grandidier, *Hist. de l'Eglise de Strasbourgh*, (I. p. 147) een oud missaal ontdekt heeft, waarin werkelijk: *Ursulae et Undicimillae et sociarum Virginum martyrum* te lezen staat. Zoo zou het *Elfduizendtal* eenvoudig uit den eigen naam *Undecimilla* zijn voortgevloeid. Leibnitz echter had nog eene andere gissing. Hij meende, namelijk, dat er oorspronkelijk *Ursula et Ximilia* zal gestaan hebben, hetwelk ligtelijk in *XI millia* kan zijn overgegaan; terwijl reeds Usserius, J. A. Schmidt, Sal. Deyling, na die allen Schröckh (*Kg.* IV. 1. 11), Gieseler (*Kg.* II. 2. 458 noot) en eindelijk Rettberg (*Kirchengesch. Deutschlands*, B. I. 111 ff., waar de meest degelijke en afdoende disquisitie over onze legende te lezen staat), de oplossing van het bezwaar daarin gevonden hebben, dat men van hetgeen in de oude Calendaria stond: *Ursula et XI M. V.* in plaats van: *XI Martyres virgines*, liever *XI Mille Virgines* zal gemaakt hebben.

Evenwel ook hiertegen is protest ingediend door den jong-

sten schrijver over dit onderwerp, van wiens geleerd en uitvoerig onderzoek wij in het bovenstaande reeds gebruik gemaakt hebben. Ik bedoel Oskar Schade en zijn geschrift: *Die Sage von der H. Ursula und die Elftausend Jungfrauen.* Hannover, 1854, 132 bb. 8°. Hij brengt namelijk hiertegen in, dat in de Martyrologia de *M*, welke het Martelaarschap aanduidt, steeds geplaatst wordt, niet *vóór*, maar eerst *na* het hoofdwoord *Virgines*, namelijk op deze wijze *XI. V. M.*, niet *XI. M. V.*; waaruit volgen zou, dat de verwarring, of het bedrog, op deze wijze zijnen oorsprong niet kan genomen hebben. Evenwel vergeet hij hierbij ééne omstandigheid, welke juist in zijn eigen geschrift mijne aandacht bijzonder getroffen heeft. Hij vermeldt namelijk de twee, boven reeds genoemde Calendaria, beiden uit het Stift Essen herkomstig, waarvan het eene heeft: *Sancti Hilarionis et sanctarum XI virginum: Ursulae, Sancie cet.*, juist tot *elf* toe; het andere: *Sancti Hilarionis sanctarumque virginum XI milium.* Nu loopt het immers in het oog: 1°. dat deze beide opgaven, in hetzelfde klooster schoon op verschillenden tijd geschreven, ook naauw met elkander zamenhangen; 2°. dat het laatstgenoemde onmogelijk voor het eerste kan zijn te boek gesteld, en 3°. dat, toen de afschrijver eenmaal, in plaats van de reeks der elf maagden, eenvoudig *M.*, dat is *Martyres*, gezet had, eene latere hand, of een ander afschrijver, daarvan *Milium* gemaakt heeft. Hierdoor valt dus juist het bezwaar geheel en al weg, waarop zich Schade beroept, daar de M. *(Martyres)* hier werkelijk na het hoofdwoord *Virgines* geplaatst is.

Schade heeft wel een ander bezwaar tegen de waarschijnlijkheid dezer oplossing in te brengen, namelijk daarin gelegen, dat de getuigenissen voor de *duizenden* ouder zouden zijn dan die voor *elf.* Evenwel het door ons reeds aangevoerde voorbeeld der beide Essensche HS. schijnt dit niet te bevestigen, terwijl het beroep op Wandelbert en het bewijs, uit dezen afgeleid, eerst nog op vrij wat steviger gronden zal dienen te rusten, dan door Schade zijn aangevoerd, eer wij juist het alleronwaarschijnlijkste mogen aannemen, dat de fictie,

na reeds met duizenden gespeeld te hebben, later met de tienheden zal tevreden geweest zijn. Maar het is den Heer Schade dan ook eigenlijk om iets geheel anders te doen. Dit vooral wil hij, door geheel zijn betoog, en ook door zijne kritiek, doen in het oog vallen, dat elke poging om den oorsprong der traditie eenigermate uit een of ander historisch feit te verklaren, als mislukt te achten is; dat een eigenlijk gezegde historische bodem ontbreekt en historische kritiek dus niet te pas komt; maar dat men, om de Ursula-sage te begrijpen, zich geheel op het gebied der mythe en der phantasie verplaatsen moet. De Ursula-sage namelijk is niets anders dan eene fictie uit de oud-Germaansche Godenleer, maar van welke de geestelijkheid, door eene Christelijke wending daaraan te geven, zich in haar voordeel bediend zal hebben. Ursula is, volgens Schade, niemand anders dan onze Nehalennia, welker eeredienst en altaren vroeger van Brittannie naar Walcheren, Vlaanderen en de streken aan den Nederrijn overgebragt, juist tot bij Keulen toe (want ook te Duits zijn hare beelden gevonden) zich uitstrekken, en welker symbool, het schip, gelijk in vele gebruiken en plegtigheden der aan de zee wonende volken, zoo ook in de Ursula-sage, eene hoofdplaats inneemt. Verbazend en bedwelmend zelfs is het aantal der veelsoortige omstandigheden en feiten, welke de schrijver uit den schat zijner kennis en opmerking met kwistige hand om zich heenstrooit, ten einde *omni miliori modo* de waarheid zijner stelling: »die Ursula-Sage is ganz und gar das Product der dichtende Mythe," zoo mogelijk, boven elken twijfel te doen verheven zijn. En toch, dit betoog is slecht gelukt, en mag voor de wetenschap wel als eene misgeboorte beschouwd worden. De reden hiervan ligt gedeeltelijk reeds in den vorm, dat is in de wilde, phantastische, haast zeg ik de potsierlijke wijze, op welke hij zijn betoog heeft ingerigt en zijn gevoelen wil doordrijven; maar toch meer nog in de zwakheid der argumenten, die hij kan aanvoeren, al wordt die zwakheid ook door het vuur en de Kraftsprache, waarin hij ze voordraagt, omhuld en bemanteld.

Een groot deel van het gewigt zijner bewijsvoering ligt in het schip van S. Ursula. Want, daar ook Nehalennia, volgens Schade, steeds met den voet steunende op den voorsteven van een schip wordt afgebeeld, en daar ook van Walcheren, aan de kust der Noordzee, juist tot aan Duits, tegenover Keulen, wederom volgens Schade, eene reeks van haar toegewijde steenen is aangetroffen, ligt hierin reeds voor hem een afdoend bewijs, dat aan de identiteit van Ursula en Nehalennia niet kan worden getwijfeld. Keulen, de hoofdstad van het Christelijk Duitschland, zal dus aan den optogt der zegen en vruchtbaarheid aanbrengende godin, zoo als de heidensche overlevering zich dien nog voorstelde, het eerst eene Christelijke beteekenis gegeven hebben, door namelijk dien optogt in den pelgrimstogt eener kerkelijke heilige te veranderen. En dat zulks juist bij tijds geschied zij, dit houdt de schrijver als boven allen twijfel verheven, dewijl juist omstreeks den tijd, waarin de ontwikkeling der Ursula-sage valt, even voor het midden der XIIe eeuw, in de Keulsche diocese iets heeft plaats gehad, waardoor de geestelijkheid werd gewaarschuwd, hoe diep de herinnering en het geloof aan de heidensche godin nog in de harten der toenmalige Christenheid was gevestigd. Hij doelt op hetgeen in Rodulf's *Chronyk van St. Truyen* (d'Achery, *Specil.* T. II. p. 704 sqq. édit. Paris 1723) vermeld staat, en waarop reeds door J. Grim (*Mythol.* I. s. 159 ff.) de aandacht gevestigd werd: namelijk op het verbazend groote schip op raderen, hetwelk toen, onder den toeloop van duizenden, van Keulen naar Aken, Maastricht, Tongeren en verder het land door werd rondgevoerd. Hoe het door juichende en dansende reijen, vooral van vrouwen en meisjes, overal werd begroet en ingehaald, en hoe de geestelijkheid wel daartegen, als tegen eene heidensche en duivelsche plegtigheid, waarschuwde, maar hoe zij toch onvermogend was om de ergerlijke tooneelen, die er uit voortvloeiden, te keer te gaan. Volgens Schade hebben de Keulenaars het beter begrepen, door namelijk in de Ursulasage aan de uitbottingen van dezen heidenschen geest eene

betere afleiding te geven. Het opdelven van den *Ager Ursulanus* had dus wel iets van eene homoöpathische kuur. En zoo zal het b. v. ook met de gelijktijdig opgekomen vereering van den Trierschen Rok geweest zijn, dewijl die mede voor een gelijksoortig heidensch bijgeloof in de plaats gekomen is. Natuurlijk wordt het omvoeren van schepen te land bij plegtige optogten en het ophangen van kleine schepen in dorpskerken als overblijfsels van de Nehalennia-dienst in het breede herdacht en daarbij, niet alleen de *mythische*, maar ook de *taalkundige* identiteit van *schip* en *ploeg*, die mede der vruchtbrengende godin ten zinnebeeld strekt, aangewezen. Had de schrijver ons *zeeploegen* gekend, hij zou daarin welligt nog iets meer dan alleen eene overdragtelijke spreekwijze, en zeker ook in onze dronk: *op het welafloopen van het scheepjen,* iets van de Ursula- en Nehalennia-dienst bespeurd hebben.

Ook dat het *vrouwen* en *maagden* zijn, die hier handelend optreden, ontglipt de aandacht van Oskar Schade niet; immers, daar ook bij de heidensche optogten deze vooral steeds eene hoofdrol pleegden te vervullen, kunnen ook de duizendtallen van maagden, door welke de H. Ursula omgeven is, ons niet langer bevreemden.

De schrijver heeft geenszins voorbijgezien, dat de rol in onze legende aan Ursula toegekend, elders, vooral in België, veelal en in velerlei opzigt, hetzij aan S. Geerte, hetzij aan Maria ten deel valt, welke laatste ook wel eens bij plegtige optogten per schip de reis maakt. Dit evenwel bewijst alleen, dat Ursula met verschillende Christelijke namen gedoopt is; en te meer verheugt hij zich, dat de naam van *Ursula,* zoo als Nehalennia te Keulen geheeten wordt, ook elders, eenigermate althans, en wel in blijkbaar nog geheel heidensche traditien, kan worden weêrgevonden. Dit namelijk is te Dinckelsbühl, in Zwaben, het geval, want daar wordt een *Oselberg* aangewezen, waar eene weldoende jonkvrouwe woonde, maar die in eene slang met vrouwenhoofd is veranderd. Ook te Eisenach, in Thuringen, heeft Holle, gelijk zij daar heet,

d. i. de godin Holda, of anders Nehalennia, mede in zekeren *Hoselberg* of *Horselberg* hare woonplaats. En te Pfullingen, in Zwaben, wordt dezelfde godin thans nog door het volk *alte Urschel* genoemd, gelijk zij daar in den *Urschelberg* gezegd wordt verblijf te houden. »Welche merkwürdige Zusammenstimmung auch der Namen! Wer könnte noch ungläubig sein?" roept de schrijver in bewondering uit. Wel spreekt het van zelf, voegt hij er bij, dat evenzeer in de Keulsche Ursula, als in de Zwabensche *alte Urschel*, de oudduitsche heidensche vorm ietwat geleden zal hebben. Maar toch roept hij uit: »Wie willkommen ist uns doch die alte Schwäbische Ursel! Gebräche sie uns, es fehlte uns dann der schönste und sicherste Beleg für jene Namensidentität!" Wie denkt hier niet bij: hoe men toch dikwijls met zeer weinig tevreden is! Maar hoe jammer te meer, dat Schade niet iets dergelijks uit Keulens onmiddelijke nabijheid zelve heeft aan te wijzen. En daarom kan het hem welligt nog van dienst zijn te weten, dat althans in ons land, op de Veluwe, eene plaats gelegen is, thans *Ordermark* geheeten, maar die reeds in het jaar 801 onder den naam *Urthunsula* (zie L. P. C. v. d. Bergh, *Middel-Nederl. Geographie*, bl. 191) bekend was? Met niet minder regt misschien zou hij ook daarin den naam en de dienst der H. Ursula kunnen weêrvinden. Nu vindt hij in *Ursula, Ursel*, den wortel *us*, Sanskrit. *usch, branden, lichten;* van daar *Uschas*, in de Vedas de godin van het morgenrood, of *Aurora*, voor *Ausora*, Duitsch *Ostara*, waarvan *Oestra*, de godin, naar welke het *Paaschfeest* en de *Paaschmaand* genoemd worden. — Schade vergeet hierbij te melden, dat de Ursula-traditie zelve van den naam harer heldin eene eigene verklaring gegeven heeft. Dewijl zij namelijk eenmaal, gelijk David, den Beer, d. i. den Duivel, verslaan zou, daarom werd haar bij den Doop den naam van Ursula toegevoegd. Maar Schade vergeet meer, bijna zeg ik alles, wanneer het hem namelijk in zijne kraam, gelijk men zegt, niet te pas komt. Zoo verwondert het mij zeer, dat hij voor de getalen *Elf* en *Elfduizend*

geene mythologische beteekenis, die er toch, in zijn stelsel, zal moeten geweest zijn, heeft kunnen opdiepen; terwijl hij integendeel, alleen om de prioriteit der duizendtallen boven het elftal te redden, en alzoo den oorsprong der legende te zekerder op mythologisch gebied over te brengen, de critische zonde begaat, het: *millia mactavit furor impius*, van den reeds meer genoemden Wandalbertus (*Martyrol. rhythm.* in d'Achery, *Spicileg.* T. II. p. 39 ssq.), zonder nader onderzoek voor echt te verklaren, en alzoo als nog vóór het: *passio Marthae et Saulae cum aliis pluribus*, van Usuardus, geschreven te houden. Bovenal verwondert het mij, dat, nadat eenmaal Nehalennia en haar schip eene zoo diepe impressie op hem gemaakt hadden, hij zich toch van elk eenigzins dieper gaand onderzoek, aangaande hetgeen op Nehalennia, hare dienst en monumenten betrekking heeft, in die mate heeft kunnen onthouden, dat niet alleen hetgeen vooral in ons land, inzonderheid door ab Utrecht Dresselhuis en Janssen [1], daarvoor gedaan is, hem geheel onbekend bleef, maar dat hij zelfs van het anders voor hem zoo belangrijk vinden van altaren aan haar gewijd, en zulks juist te Duits tegenover Keulen, zich met een enkel woord afmaakt [2]. Keisler's *An-*

1) *De Godsdienstleer der aloude Zeelanders*, door J. ab Utrecht Dresselhuis. Middelburg 1845, met Atlas, en *De Romeinsche beelden en gedenksteenen van Zeeland.* Beschr. en opgeheld. door Dr. L. J. F. Janssen. Midd. 1845, met Atlas. Verg. *Gott. Anz.* Jul. 1847.

2) Heeft de S. welligt vermoed, dat een nader onderzoek hem niet zou gebaat, ja, misschien zijn geheele stelsel als een spinrag verstoord hebben? — Zeker is het: 1°. dat de beide Nehalennia-beelden, die gezegd worden in de omstreken van Duits gevonden te zijn, sedert lang zijn verloren gegaan; 2°. dat zij alleen eene inscriptie, maar geen beeldwerk, en dus ook geen schip, vertoond hebben; 3°. dat de Nehalennia-dienst geheel plaatselijk was, en uitsluitend op Walcheren te huis behoorde; 4° dat, wat Schade zegt, dat Nehalennia-altaren ook in de nabijheid van Leyden, van Brussel, ja! den geheelen Rhijn langs, van Walcheren af tot juist bij Keulen toe, zouden gevonden zijn, volstrekt onwaar en verzonnen is; en 5°. dat het aantreffen der Nehalennia-steenen te Duits waarschijnlijk iets geheel toevalligs genoemd moet worden. De op Walcheren ontdekte monumenten, namelijk, zijn blijkens de steensoort, ergens boven aan den Rhijn vervaardigd, en van daar naar Zeeland over-

tiquitates selectae, Hannov. 1720, en Wolff's *Beiträge zur Mythologie*, zijn dan ook de eenige werken, welke hij aanvoert. Komt dit welligt daarvandaan, dat ook zijn meester en groote voorganger J. Grim, uit wiens opmerkingen over het *Navigium Isidis* (*Deutsche Mythologie*, 2e Ausg. I. 236 ff.) Schade overigens zijne beste schatten geput heeft, juist over Nehalennia zoo weinig of niets te zeggen weet? In elk geval heeft hij in zijne vooringenomenheid voorbijgezien, dat in de Ursulalegende het schip slechts eene zeer ondergeschikte plaats inneemt; en bovendien niet geweten, dat van het twintigtal bekende Nehalennia-monumenten, op slechts twee of drie (bij Janssen, Plaat X, fig. 18 en Plaat XIV, fig. 26) de voorsteven van een schip wordt aangetroffen. Zegt evenwel de S.: »die bedeutsamste Anhalt-punkte gestattet aber, das sie (Nehalennia) den Fuss auf das Vordertheil eines Schiffes stutzt," dan blijkt het, dat zijne verklaring der Ursula-legende op eene veronderstelling berust, die geheel uit de lucht gegrepen is.

Over het algemeen is overdrijving de kwaal, waaraan Schade's schrijven mank gaat. Met hem houde ik mij wel er van overtuigd, dat Heidensche reminiscensen wel degelijk op de latere ontwikkeling der Ursula-legende haren invloed kunnen en zullen gehad hebben. Maar even zeker schijnt te blijken, dat een of ander historisch feit, en waarschijnlijk wel meer dan één en uit een verschillend tijdperk herkomstig, de kern moet hebben gevormd, waaraan de latere fictie, welligt zelfs niet zonder eene bepaalde bedoeling, zich zal hebben aangesloten. De aanteekening van Usuardus, en het later uitdrukkelijk genoemde Elftal maagdelijke slagtoffers van woesten godsdiensthaat, mogen ongetwijfeld als deze kern worden aangemerkt. De vergelijking vooral der beide Essensche kalenders wijzen genoegzaam den weg, waarlangs dit geschied zij; terwijl bovendien nog andere bijzonderheden duidelijk schijnen aan te toonen, dat de Ursula-legende, hoe

---

gebragt. Het vermoeden is daarom niet ongegrond, dat de beide in de omstreken van Duits gevonden steenen, door eene of andere toevallige omstandigheid, daar zullen zijn verloren geraakt.

wonderbaarlijk en mythisch zij overigens schijnen moge, toch in eenig historisch feit en in werkelijke gebeurtenissen haren grond heeft.

Onder zulke bijzonderheden acht ik ook te behooren het bestaan eener andere legende, die met haar ten naauwste verbonden is en mij tot dit schrijven het allernaast aanleiding gegeven heeft. Ik bedoel de Reenensche Sinte Kuneralegende, welke als eene der weinigen onder zoodanige legenden, die in ons vaderland thuis behooren, voor ons bijzonder merkwaardig is, en daarom, toen zij onlangs in haren oorspronkelijken vorm mij voor oogen kwam, in dubbele mate mijne aandacht tot zich trok. Ik laat haar hier volgen, zoo als zij, in den oud-Gelderschen tongval, met eene hand uit het laatst der XIVe eeuw te boek gesteld, in een HS. der Koninklijke Bibliotheek onlangs door mij werd aangetroffen [1].

»VAN SUNTE KUNEREN LEGENDE DER HEILIGER JONCFROUWEN".

»Doe men screef driehondert iair eñ xxxvij Doe wast dat Vrsula vergaderden die scaere der mechden te Romen te va-

---

1) Het bevindt zich in een HS. der *Kon. Bibl.* Th. 173, maar dat, uit de Bibl. van het Susterenklooster te Weesp (zie daarover *Archief voor k. g.* X D. bl. 183 w.), herkomstig, tot ruggetitel heeft: *Dit is die prologus op St. Gregorius omelie.* Daarin komen voor:

1. *S. Gregorius Omelien,* waarbij gevoegd zijn *Legenden der Heiligen.*
2. *De brieven van Paulus,* waarachter: „Hier gaen die Boeken wt van den weerden Ap. Paulus gheeynt in den jaeren van drie en lxxxiij (1383) van mij fr. Jan Boedborch."
3. *Leven van Willem Hertog v. Aquitanie.*
4. *Epistelen van Broeder Hubertus.*
5. *Stimulus amoris.*
6. *Bulle van Bonifacius.*
7. *S. Bernard Homelien.*

De Legende van S. Kunera komt hier voor achter *St. Gregorius Omelien* en is met eene keurige hand uit het laatst der XIVe eeuw op papier geschreven.

ren Sy [1] heuet hoir boden wt britannie in dat lant van Orcanen [2] gesant eñ dede bidden Kuneren vader eñ moeder als Aurelium eñ Florencia om hoir nicht Kunera, dat si hoer die wolde [3] seynden mit hoer oer bedeuaert toe trecken te Romen in die heilige stat, te versueken [4] die cleynoden die dair groet eñ costelic syn. Want al dat heilichdom dat dair lecht dat is costeliker dan al dat guet dat inder werlt is. Die vader eñ die moeder hebben Kunere myt groeter eeren Vrsulen gesant hoirre twier kynt. Eñ si waren seer bedroeuet, want si geen kynder meer en hadden, dairom bedroefden si hem te mael seer. Doe vergadert waren die scaren syn si geuaren te romen wert. Eñ doe si to Basel anquamen Daer was een biscop die hiet Pantilus Eñ die heiden waren lieten hem dair doepen van die dair bi waren in der heiliger scaren. Eñ tot desen heilighen mechden hebben hem gegeuen coningen hertogen greuen eñ ridderen die vergadert waren wt allen landen eñ syn mede te romen geuaren Die engel Gods is gecomen totten pauwes Cyriacus eer dat dese scaer te romen quam Eñ heuet hem gebaetscapt [5] die toecompst der heiliger megden Die heilige pauwes verwachten der tyt eñ ginc hem blideliken tegen eñ heuet si eerliken ontfangen mit crucen eñ vanen Eñ si syn sunte Peter ingegaen. Sy waren een cleyn tyt bynnen Romen Eñ gingen des daeges om hoir aflaet eñ gebede. Doe si hoer bedeuaert hadden gedaen doe vergaderden si hem eñ gingen te scepe. Die heilige engel dede den pauwes te verstaen dat hi mede solde [6] gaen toe scepe mitter heiliger scaren Eñ si solden mertelers werden voir Colen opten ryn eñ solden den doet lyden Die pauwes ginc mede te scepe eñ mit hem voeren syn diacone eñ subdyaken Dese scaer quam to basel eñ toef-

1) Het doorgaand gebruik der y is getrouw volgens het Handschrift.
2) *Orcanen* — Schotland? Orkadische eilanden?
3) *Wolden* Geldersch wilden.
4) *Versueken* — bezoeken.
5) *Gebaetscapt* — geboodschapt.
6) *Solde* — moest.

den dair een corte tyt eñ gingen doe weder te scepe eñ voeren neder te Coelen Op die tyt dat si te Colen quamen doe was die stat belegen van den hunen eñ roesen eñ (die) vernomen dat dese heilige scaer dair quam Eñ si quamen hem tegen met bardaxen [1] mit sweerden mit pieken mit kusen [2] mit anderen wapenen mit groeten hopen, dair dese heilige scair niet af en wist eñ worden dair altemael doet geslagen. Dese heilige maget Kunera ginc oec totter passie eñ wolde den doet lijden om xtm hoeren brudegom. Doe stont daer een coninc eñ sach dat dese scoen maget steruen solde. Hi namse eñ bedecten se mit sinen mantel eñ behueden se voir den doet. Aldus is dese heilige maget alleen te liue gheblenen onder de elfdusent ioncfrouwen Dese coninc die se aldus behueden was een coninc eñ heer van den ryn eñ ouer al dat lant dat dair toe hoerden. Hi nam Kunera eñ setten si hem achter op syn peert eñ bracht si toe Rienen. Doe des conincs wyf vernam dat oer man te huis quam ginc si hem blideliken te gemoet eñ hieten [3] wille coem Eñ ontfinc oec weerdeliken die heilige maget Sce Kunera eñ nam si in hoer huis tot menigen armen menschen te vroemen. In welken huse si vredeliken was eñ dienden den armen mitten rijken In allen eersamen dingen was si alman te willen. Wair om si bauen [4] ginc allen die geen die in des conincs haue waren Die coninc eñ syn vrouwe mynden dese heilige ioncfrou te mael seer. Want si plach hoer licham seer te bedwingē̄n eñ te castien mit vasten eñ mit beden Eñ si plach die armen des dages te visentiren eñ spyse te brengen Sy heuet willige armoede angenomen (al was hoir older vader een Coninc eñ dat ryck solde op hoir gecomen hebben [5]) eñ heuet dat tytlike guet [6] versmaet. Welke dengenen synre sielen hulp doen solde die

1) *Bardaxen* — Strijdbijlen.
2) *Kusen* — Knodsen.
3) *Hieten* — heette hem.
4) *Bauen* Geld. boven.
5) ( ) Dit in margine.
6) *Guet* Geld. Goed.

dat tytlike guet hier op eertryck den armen deilen Aldus dede Sca Kunera si liet alle dinc eñ bleef arm. Want aldat si gecrigen mochte plach si dagelicx den armen te geuen Waerom sy gemynt waer van den coninc eñ van synen gesynne. Die boese viant plach geern te quellen alle die geen die in doechden eñ inder mynne Gods leuen. Die dochden die hi niet geuellen [1] en kan mit boeser list soe maect hi twidracht eñ stryt dat hi benemen mach die doechden. Aldus heuet die viant verkeert die groete mynne die die coningyn had tot Kunera. Want Kunera geern tevreden hed geweest des si niet af en konde wesen. Doe sante Kunera dat sach doe badt si auren [2] here altyt dat hi se behueden voir hoir viande. Die coningynne bracht duc [3] den coninck sommige dingen aen die so niet en waren eñ oec wael wost [4] dattet valsch was. Doe sprac die coninc eñ seide. Ick heb Kunera altyt in doechden geuonden dair om en is dat niet alsoe. Op een tyt ginc die coninc sitten eten mit sinen vrienden eñ Kunera dienden voir den taeffelen. Doe die maeltyt gedaen was doe nam Kunera die spyse die dair ouer gebleuen was vander taeffelen eñ setten si besiden opdat die armen ommer bedacht worden Si nam die spyse in hoire slippen eñ wolde gaen totten armen menschen die voir der poirten lagen eñ kermden eñ riepen iamerliken Want si plach hem te leeren dat si in hoeren pinen eñ armoeden altoes verduldich wesen solden. Al waren die arme luden nochtans heiden dit seide si hem duck Doe die Coningynne sach dat Kunera die spise in hoeren schoet geleit had eñ woldet den armen brengen Doe sprac si totten coninc een grote loegen eñ seide. Heer myn nv besiet woe si onse guet [5] en wech draeget. Aldus duet si altyt eñ brenget onse guet onnuttelikē auer. Duet gi

1) *Geuellen* — onderdrukken, uitroeijen.
2) *Auren* — haren.
3) *Duc* — dikwijls.
4) *Wael wost* — wel wist.
5) *En wech.* Nog heeft het Geldersch dialect *eweg* voor weg. „*Hij is eweg*." Eng. *away*.

oer des niet laten wy sullen van onsen guede te niet gaen. Doe die coninc dese reden hoerden van Kunera liet hi se tot hem roepen. Si vernam wael wat die coninc wolde. Doe viel se op haer knien eñ sloech haer ogen op in den hemel eñ wart seer verueert eñ sprac O weerde God van den hemel troester der bedroefder harten wilt van mi nemen den anxte daer ic mede beuangen bin. Wilt mi nv eñ altyt bystaen. Verloest mi lieue H'ere want du wetes wael dat die coningyne van gronde hoers herten mi hatet eñ solde mi geern misdoen [1] laten. Nu beveel ic mi lieuve H'ere in dinen name. Die h. maget Kunera en ginc niet ongetroest van onsen lieuen heer want si wart verlost van alle dinc die si had. Doe ginc Kunera voert mit vroeliker gemoede voir den Koninc staen eñ seide O edel coninc wat ist dattu van mi begeerste Doe sprac hi eñ seide mit toernigē moede Eñ wie heuet v soe koen gemaect dat gi onse guet mit groete hoepen en wech draget. Die oetmoedige Kunera antwoirden Genedige heer dat en is soe niet. Gi moget doch hier openbaerliken sien wat dat is dat ic en wech drage Si dede op hoeren schoet doe was die spise verwandelt in spaenre Doe die coninc dat groete wonder sach van Kunera Doe sprac hi tot oer. mynre allerliefste vriendynne nu beuele ic v die sloetelen van alle mynen guede want ic sie eñ merck dat al uwe werken guet syn eñ ic en vinde niemant trouwer tot mynre behoef in alle mynen ryke. Aldus nam Kunera die slotelen eñ verwairden si trouweliken wanneer dat hi wtreet. Eñ wanneer dat hi weder quam soe gaf si hem die sloetelen weder Die coninc gaff hoir die macht dat si mit sinen guede doen mocht wat si wolde. Eñ woe Kunera hoger wart verheuen in des conincs haue woe sy oir meer veroetmoedichden Doe die coningynne des conincs synne van Kuneren niet brengen en mochte mit loegen soe setten sie op in boesheden woe sy Kuneren ter doet mocht brengen want anders en mocht si des conincs moet [2] niet brengen van Kunera Die coningynne mit oirre

1) *Misdoen* — mishandelen.
2) *Moet* — hart, gemoed.

valscher cameriren [1] wart te rade woe dat sy die heilige maget wolde worgen mit eenre dwelen [2] woeneer die heer wtweer. Op een tyt reet die coninc wt. Doe hi wt was ginck die coningynne mit hoirre cameriren eñ namen Kuneren als rasende honden eñ bonden een dwele om horen hals Eñ Kunera stont als een lam dat men ter doet leidt en beual hoir siele in den handen Gods doe si was in groeten noeden Eñ si worpen Gods vriendynne onweerdeliken op die eerde en alsoe sterf si en voer totter geselscap der heiliger mechden in den zale hoirs brudegoms. Doe si die moert gedaen hadden waren sy beide seer begaen waer si dat doede lichaam trouweliken eñ heimeliken mochten begrauen want het solde hem beiden an hoir leuen gaen weert sake dattet wt queem [3] Doe sworen si malcanderen desen moert nimmer te melden Eñ namen dat heilige licham eñ groevent in den peertstal eñ lieten die dwele om horen hals en bedecten dat licham mitter peerdenmiste dat mens niet en vonde Doe die coninc te huis quam doe ginc die coningyn eñ gaf hem die sloetelen ouer dat Kunera altoes plach te doen Doe vraegden hi waer Kunera weer [4] dat si hem die slotelen niet en brachte. Doe sprac si wt enen fellen gronde [5] hoir vrienden hebben hier geweest eñ hebben ons Kunera genomen eñ syn mit hoer en wech getogen die wile dat gi wt hebt geweest. De logen bedacht si corts die si den coninc voirbracht Die coninc die synnen synne op Kunera hadde geset dien twiuelde seer an horen woirden eñ ginc in sinen zaal Men bracht die peerde des conincs voir den stall. Si en wolden noch om stoten noch om slaen in die doer gaen dair dat heilige licham begrauen was. Die knechten brachten die peerde voir enen anderen

1) *Camerire* — kamenier. Men denke aan *kameraar*.
2) *Dwelen* — doek, sluijer.
3) *Wtqueem* — uitkwam.
4) *Weer* — was.
5) *Gronde.* Hiervoor staat: *van gronde hoers herten mi hatet.*

stal dair traden si al geliken in ongestoten en ongeslagen. Doe gyngen die knechten wederom in den iersten stal Dair sagen si staen cruyswis gedreyde tartisen [1] oestwert eñ westwert die dair branden eñ schoen claerheit van hem gauen. Die knechten gingen tot den coninck eñ seiden hem dat wonder dat dair in den stal was Die coninc en geloefdens niet eñ seynden ander knechten die dat besien solden. Si quamen weder en seiden als die iersten. Doe stont die coninc op eñ ging in den stall selue om dat wonder te sien Doe hi dat gesien hadde doe gingen di tartisen en wech. Eñ hi liet die eerde opdoen om te sien wat die keersen dair beduiden. Dair vant hi syn vriendynne Kunera verworget. Doe sprac die coninc mit eenen fellen synne dat die coningynne syn wyf wair die rechte moordenersche van Kunera, want hi had menichwerf verstaen dat si enen fellen gront had op die heilige maget, hierom seg ic dat si heeft gedaen desen moert. Die coning liet die coningynne halen en liet hoer sien woe dat sunte Kunera mitter dwelen lach geworcht. Hi sprac tot hoer syn dit hoir vriende die gecomen syn eñ hebbē si ons genomen. Die coningyne sweeg eñ en wost [2] niet wat si seggen solde. Die coninck wart boese eñ liet syn wyf hoer cleder wt trecken eñ liet sy utermate seer slaen eñ geiseleñ dat si en wech liep eñ wart hoirre synne bister eñ wart beseten mitten duwel Eñ si liep den wech om den men sunte Kunera pleech te dragen [3] binnen drie dagē Eñ si schoerden hoer cleder en toech hoer haer Eñ des dorden [4] dages liep si op enen berch eñ viel van der hoechheit des berges en brack den hals Dair staet gescreuen dat God verdoemen sal den boesen menschen mit sinen werken Aldus is der coningynnen geschiet om hoir misdaet Die camerier

1) *Tartisen* — toortsen.
2) *Wost* — *wist*, Geld. *wust*, *wuest*.
3) *Pleech te dragen*, te weten, in later tijd met processien.
4) *Dorden* Geld. derden.

wart genomen eñ wart verbrant Die coninc is verlicht [1] mitten heiligen geest eñ heuet syn pallaes gesticht in sunte Kuneren eer der heiliger ioncfrouwen in een kerk. Si heuet groete teiken eñ miraculen gedaen in hoeren leuen. Dat broet is verwandelt in spaenre. In hoirre doet hebben die peerde gescuwet die om slaen noch om stoten in en wolden gaen den stall na hoirre doet. Si heuet menigen mensche van druck verloest eñ verlichtet Hierom soe sullen wi den ouersten coninc lauen [2] die ons die heilige ioncfrou Kunera wt vremden lande heuet hier gesant. Eñ sunderlinge die menschen wten Sticht van Vtrecht syn sculdich die heilige ioncfrou te eeren om des heiligen ouersten conincs wil. Dese ioncfrou sterf om die doechden, wair mede dat si heuet verworuen te besitten dat ewige ryck ewelick."

»TRANSLATIO KUNERAE".

»Die heilige biscop sunte Willebrordus was die ierste biscop in den stichte van Vtrecht die van Engelant nederquām eñ wart van den pauwes Sergius neder gesant. Wy lesen in den croniken dat hi die heidenen bekeerden eñ kersten maecten. Doe dit volc den geloue ontfangen hadden doe laefden si een reise te Coelen te trecken. In der reysen soe benachten [3] hi te rienen [4] die hem blideliken mit groeter eeren ontfiengen En si seiden hem woe onse lieue here daer wonder wracht dair die heilige ioncfrou sunte Kunera begrauen lach in der aerden eñ mogentheit [5] waer van groten teikens eñ miraculen die si dair dede Als dat die blinden worden siende die lamen gaende die douen hoerende Die haer handen verlaren [6] hadden cregen si weder Die mit groeten onweder opter

1) *Verlicht*, — is Christen geworden.
2) *Lauen* Geldersch, loven.
3) *Benachten* — overnachten.
4) *Rienen* — Reenen.
5) *Mogentheid* — magt van teekenen.
6) *Verlaren* — verloren.

zee verladen waren syn mit vrouden [1] weder te lande gecomen Eñ voil ander miraculen sonder getal Die biscop sprac wat gi van mi begeert dat sal v geschien. Doe spraken si geern mit weerdicheit verheffen solden dat heilige licham sunte Kuneren wtter eerden want si had een geweest vanden xi^{m} mechden. Eñ is geworget mit eenre dwelen van der coningynnen die vrouwe was van deser steden Dair wi nu anbeden die heilige maget sancta Kunera. Die biscop seide ic en mach sunte Kunera op dese tyt geen eer doen Mer als ic myn reise te Colen gedaen heb soe will ic al mynen vlyt daer toe doen eñ verheffen sunte Kunera wtter eerden dair si begrauen lecht. Des anderen dages is die biscop te Colen geuaren. Hi merreden alsoe lange dat hem die beloefte wten synne quam dat hi Kunera beloeft had, dair hi seer om bedroeft was. Doe die biscop syn reise gedaen had wolde hi weder keren tot sinen lande. Onder wegen geuielt dat hi seer verveert wart doe hi quam bi heimenberch [2] daer die coningynne doet bleef. Daer quam een groet onweder op van blixem eñ van donre van regen en van wynde dat hem docht dat scip mit al den volc verderuen solde. Die biscop aenriep onsen here en sprak O weerdige Got keert tot ons dyn groete genade eñ wilt ons bistaan of wi moeten van deser anxteliker noet altemaal steruen. Doe hi aldus seer bedruct was wart hi denckende op sunte Kunera eñ riep si aen mit guedē herten dat si hem wt desen noeden wolde helpen. Soe vroe [3] als hi dat gedaen had eñ hi te lande mocht gaen hi solde mit groetter weerdicheit wter eerden verheffen die heilige maget. Terstond als hi dit hadde gesproken soe ginc dat onweder en wech eñ die lucht wart scoen eñ claer. Die biscop sprac Gebenedyt si onse here jhs xps wi solden billix [4] altemael in onsen sunden syn gestoruen. Want ic had geloeuet sūte Ku-

1) *Vrouden* — vreugde.
2) *Heimenberg.* De thans nog zoo geheeten Reenensche of Grebsche berg.
3) *Vroe* — dra.
4) *Billix* — billijk.

nera te verheffen wter eerden dat mi altemael wten synne was. Doe sprac hi laet ons gaen te Renen eñ nemen vanen eñ crucen eñ gaen ter steden dair men die ioncfrou versuect [1]. Die biscop toech syn ornement an eñ syn biscoplike gewade. Men ontfangden [2] door keersen Eñ die biscop viel op syn knien eñ badt unsen lieuen Here dat hi hem di stede wisen wolde dair men vinden solde dat heilige licham der heiliger ioncfrouwen sūte Kunera. Hi nam enen spade in syn hand eñ bestont te grauen op die stede dair altyt die teikens geschieden. Doe hi byt licham quam dair ginc enen sueten roeke wt Eñ hi vant sūte Kenera mit eenre dwelen om horen hals eñ twe huuen [3] te samen gebonden bi der dwelen. Eñ hi nam dat myt hem in die kerke. Mit priesteren eñ mit clerken eñ mit sangen heft hi verheuen dat heilige licham in een casse. Eñ oec soe lechde hi die hoechtyt die men van hoir viren solde den dach hoirre pinen eñ hoers doedes eñ dat lechde hi des xxviij dages in October Die hoechtyt der verheffinge leide hi xii dage in Junio. Eñ oec gaf hi aflaet daertoe die se versochten eñ hoer offerhanden brachten van horen sundē. Nu laet ons onsen Heer bidden eñ der heiliger martelersche Sūte Kunera dat si di stat van Renen will behueden voir alle scare der vianden Eñ hoir borgers eñ dienres eñ pelgryms wil in gueden vreden halden en beschermen van alrenoet. Die heilige joncfrouwe Sunte Kunera lach in der eerde CCC jaer XLI [4] eer dat si sunte Willebrordus verhieff".

Het loopt in het oog, dat deze in het oud-Geldersch dialect zoo natuurlijk en aanschouwelijk voorgestelde legende wel niet anders, dan aan eene werkelijke gebeurtenis, haren eersten oor-

---

1) *Versuect* — bezoekt.

2) *Ontfengden* — ontving hem.

3) *Huuen* — huif, hoofddeksel. Maar wat beteekent dit hier?

4) Deze berekening steunt daarop, dat men toen reeds den marteldood der 11000 maagden, uit den tijd van keizer Maximinus in dien van Attila had overgebragt. Zulks geschiedt reeds bij Sigebert van Gemblours in de XIIe eeuw, die den dood van S. Ursula op het jaar 453 mededeelt.

sprong ontleend kan hebben. En wordt nu deze gebeurtenis vastgehecht aan hetgene, volgens de Ursula-legende, in de nabijheid van Keulen moet hebben plaats gehad, dan ligt hierin een bewijs te meer, dat ook deze legende niet zoo geheel en al het product kan zijn der dichtende Mythe, maar dat zij integendeel in een of ander historisch feit, al is het zelfs in meer dan één, haren grond heeft.

Dit feit moet hebben plaats gehad in eenen tijd, toen de Romeinsche, maar reeds Christelijke, *Colonia Agrippina*, dat magtige bolwerk ter beveiliging der Gallische provinciën, aan de gedurige woeste aanvallen der Overrhijnsehe Germanen nog moest het hoofd bieden. Die dusgenoemde »Hunen" en »roesen", welke het, volgens onze Kunera-legende, evenzeer als volgens die van Sinte Ursula, 't Christelijk Keulen zoo bang maakten, waren dan ook geene anderen, dan een of meer dier nog heidensche Duitsche volkstammen, die den Rhijn opwaarts gaande, Gallië, Spanje en Africa overstroomd hebben, of dien stroom nederwaarts afzakkende, in onze gewesten zich vestigden, om daar eerlang die *pagi* en graafschappen te vormen, welke sedert de achtste en negende eeuw in onze geschiedenis voorkomen, en van welke *Flehite*, met *Hreni* (Reenen), reeds in 855 genoemd, als hoofdplaats, er een geweest zal zijn.

Dat bij een dier woeste invallen ook een gezelschap van geestelijke maagden in den drang zal gekomen zijn, en daaronder zelfs eene of meerdere, uit het destijds reeds Christelijke en het Christendom verbreidende Brittanje herkomstig (*Britola* wordt eene genoemd), de slagtoffers daarvan geworden; ook dit bevat niets, dat in zichzelve met de geschiedenis regtstreeks in strijd te achten is. Zelfs is dit het geval, wanneer wij hierbij te denken hadden aan Christelijke vlugtelingen, die tijdens den inval der heidensche Angelsaksen, uit Engeland naar het vasteland de wijk namen; waaromtrent Beda zegt (*Hist. Eccl. gentis Anglorum,* L. I. e. 15) : »alii transmarinas regiones dolentes petebant". Maar even min druischt het dan ook tegen de geschiedenis aan, wat in

de Kunera-legende ligt opgesloten, dat uit het oorspronkelijke ongelukkige elftal, of hoe klein of groot dit moge geweest zijn, ééne althans, door de edelmoedigheid van een der aanvoerders, gelukkig in het leven gespaard en heimelijk medegevoerd, in een heidensch huisgezin en te midden eener nog heidensche bevolking, den zegen van het Christendom heeft helpen verspreiden; zoo zelfs dat in een opvolgend tafereel, als hetgeen door wijlen Friedrich Münter, wat betreft de tijden vóór Konstantijn den Groote, geschetst is [1], ook de trekken van Kunera's beeld niet zouden mogen ontbreken.

Kunera intusschen schijnt met schier alles, wat oorspronkelijk Nederlandsch en tevens goed is, ook dit gemeen te hebben, dat het buitenland weinig of niets daarmede ophad of daarmede zich inliet. Hare legende is uitsluitend Nederlandsch, en zij zelve, schoon onder de Heiligen der Roomsche kerk opgenomen, is alleen eene plaatselijke Heilige, voor het Sticht van Utrecht, gebleven. In buitenlandsche missalia en kalenders staat dan ook haar vierdag, op den 12n Junij invallende, niet aangeteekend [2], gelijk zij zelve hierdoor aan de nieuwste schrijvers over de Ikonographie en de Attributen der Heiligen [3] geheel onbekend gebleven schijnt. Ook Schade heeft hare legende niet in zijn onderzoek opgenomen, ofschoon hij uit Crombach's *Ursula vindicata* toch iets aangaande haar schijnt vernomen te hebben, maar hetgene hij, als niet tot zijn oogmerk dienende, ter zijde liet [4].

Wie nu de chronykschrijver zij, die het eerst een berigt aangaande Kunera in zijn geschiedverhaal opnam, heb ik tot nog toe niet kunnen ontdekken. Uit ons HS. blijkt, dat hare legende reeds voor de XVe eeuw eene vaste houding ver-

1) *Die Christin im heidnischen Hause vor den Zeiten Constantins.* Kopenh. 1828.

2) Men zie b. v. het *Martyrologium Romanum*, in 1613 door Rosweyde te Antwerpen in fol. uitgegeven.

3) *Ikonographie d. Heiligen.* Berlin 1834. *Christl. Kunstsymbolik u. Ikonographie.* Frankf. a. M. 1839. *Die Attribute d. Heiligen.* Hannover 1843.

4) Zie blz. 40 van zijn geschrift.

kregen moet hebben. Die legende behoort zelfs tot de vroegste voortbrengselen der Nederlandsche pers; daar, onder de werken, die nog gedurende de XVe eeuw in de Nederlanden gedrukt zijn, ook voorkomt: *Dat leven ende die passie ende verheffinge der H. Maget Sinte Kunera te Renen, ende haer mirakelen. Te koop in de stadt van Reenen.* 4°. *met fig.* (verg. *Catal.* van I. le Long, n°. 506, van v. Damme, n°. 2258, en Visser's *Naamlijst van boeken, van* 1472 *tot* 1500 *in de Nederl. gedrukt*, blz. 66). Van daar is zij in de Martelaarsboeken van Surius, Haraeus (*Historiae Sanctorum omnium nationum, ex probatis L. Surii tomis in Epit. redactae op. F. Haraei.* Col. 1630. p. 374) en anderen, gelijk in de Nederduitsche bewerkingen daarvan, als: Rosweyde's *Generale legenden der heyligen*, 4e druk. Antw. 1648. I. blz. 697; Opmeer's *Catholyk Martelaarsboek, ofte historie der Hollandsche martelaren*, Antwerpen (Leyden) bij Petrus Pontanus (van der Meersch), 1700. D, I.; en voorts in de *Batavia sacra*, I. en elders overgegaan.

Evenwel meer dan dit alles trekken de vele bijzonderheden onze aandacht, welke ter plaatse zelve, waar Kunera geleefd heeft en gestorven is, reeds eeuwen lang en tot heden toe, hare herinnering deden bewaard blijven. Niet alleen toch is de zoo prachtige Reenensche kerk, welker oorspronkelijke stichting gezegd wordt reeds van voor de XIe eeuw te dagteekenen (waarover nader), aan de H. Kunera gewijd, maar digt bij de stad, buiten de Bergpoort, wijst het dusgenoemde *Kunera-bergje* heden nog de plaats ons aan, alwaar eenmaal, nog vóór de stichting der kerk, eene wijdberoemde *Kunera-kapel* zal gestaan hebben; gelijk de weg derwaarts, welken de groote toevloed van bedevaartgangers in vroegeren en ook nog in lateren tijd pleegde te volgen, heden nog de *Kunera-laan* is geheeten. Inzonderheid verdient het opmerking, dat de groote landweg, welke van Reenen en van den Heijmenberg, boven de stad, westwaarts, door de Achterbergsche buurtschap, tot aan de oude hofstad Prattenburg, op ruim anderhalf uur afstands beneden de stad, voorbij de Venendaalsche kerkewijk gelegen, zich

heenslingert, tot heden toe *de Kunera-weg* geheeten wordt, en dat die weg onder deze benaming ook op alle oude kaarten der Provincie staat aangeduid. Hij draagt dien naam, zoo men meent [1], dewijl hij de weg zou geweest zijn, langs welken Kunera, ter harer beveiliging, van een ander landgoed naar dit meer afgelegene werd overgebragt. En dit Prattenburg wordt heden nog voor de plaats gehouden, waar zij haar treurig uiteinde gevonden heeft. Zelfs weet men daar, in een oostwaarts van dat gebouw gelegenen tuin, de plaats nog aan te wijzen, waar, tot verheimelijking van het misdrijf, haar lijk eerst verborgen werd, of waar dit later langen tijd begraven geweest is. En zoo vast is deze overtuiging gevestigd, dat het onder de omwonende landlieden niet aan de zoodanigen ontbreekt, die het niet zouden wagen, dezen plek bij nacht of ontijd te naderen. — In verband met de door ons medegedeelde oorspronkelijke legende, acht ik echter een ander gevoelen, aangaande den naamsoorsprong van den Kunera-weg, veel meer aannemelijk. Indien men, namelijk, op grond der sedert eeuwen gevestigde overlevering, Prattenburg voor de plaats mag houden, waar het droevige feit zal zijn voorgevallen, dan was zij het ook, waar, om met de legende te spreken: »die h. joncfrouwe sunte Kunera lach in der eerde CCCXLI jaer eer dat si sunte Willibrordus verhief"; de plaats alzoo, waar het volk altijd wonderen en teekenen zag voorvallen; waar dan ook Willebrord, aan wien althans de legende dit later heeft toegeschreven, het ligchaam gelukkig heeft wedergevonden, en van waar toen hare heilige overblijfselen, in plegtige processie, onder het lofgezang van priesters en clerken, naar de kerk of kapel zijn heengevoerd, welke bij die gelegenheid in de nabijheid der stad ter harer eere gesticht is, en waar die sedert in eene reliquiën-kast zorgvuldig bewaard gebleven zijn. De dag harer zoogenaamde *verheffing* bleef van toen af op den 12n Junij, gelijk die harer geboorte, dat is van haren marteldood, op den 28 October, als een jaarlijksche heilige hoogtijd, gevierd worden. Beiden

1) Zie G. C. Haakman, *Beschrijving van Rhenen en omstreken*, bl. 107.

werden vooral ook met plegtige processiën opgeluisterd, bij welke men dan hare reliquiën naar het akelig Prattenburg heenvoerde, om die van daar terug te brengen naar hare nieuwe heilige woonplaats. Die weg, langs welken men, gelijk de legende zich uitdrukt: »Sinte Kunera pleegde te dragen," werd daarom van oudsher de *Kunera-weg* geheeten. In de legende treedt die processie ook eenigermate op als eene verzoening van het dáár eenmaal gepleegde misdrijf. Volgens haar, namelijk, was dit dezelfde weg, langs welken ook de moorddadige koningin, na de ontdekking van hare gruweldaad, drie dagen lang als eene van den duivel bezetene rondzwierf, tot dat zij, van den hoogen Heymenberg in de diepte zich nederstortende, het akeligst uiteinde, dat van een Judas, gevonden heeft; maar om altijd nog, als een booze geest, van diezelfde plaats storm en ondergang op de voorbijvarenden te doen losbarsten, waartegen, gelijk ook Willebrord ondervond, alleen de bijstand van Sinte Kunera ten redmiddel en uitkomst verstrekken kan.

Nog op eene andere wijze staat die Heymenberg, en wel zijn hoogste en meest naar den Rhijn vooruitspringende punt, die anders ook onder den naam van Reenensche Tafelberg en de Koningstafel bekend is, tot de Kunera-legende in naauwe betrekking. Hij zal namelijk zijn naam ontleend hebben van Haymo, denzelfden koning of heer dezer streek, aan welken Kunera eens hare redding te danken had, en die door haar ook tot het Christendom zal bekeerd zijn. Hetzelfde is misschien het geval met den naam van Reenens hoofdstraat, die oorspronkelijk Heirstraat, dat is Heyer- of Heymerstraat, was geheeten. Ook het daarbij gelegene landgoed Heymerstein, ook wel Hamen- of Hamerstein geheeten, wordt voor de plaats gehouden, waar, volgens de legende, de Heilige Kunera gedurende langen tijd huisvesting genoot, tot zij, in het belang harer veiligheid, zoo men meende, naar den Prattenburg overgebragt, daar eindelijk den marteldood vond, dien zij vroeger te Keulen ont-

komen was[1]. Opmerkelijk is het bovendien, dat die Reenensche Tafelberg, niet alleen een der schoonste en meest romantische oorden van Nederland is, maar dat allerlei herinneringen, ook uit den Romeinschen en heidenschen voortijd, daaraan verbonden zijn. Onbeslist moge het zijn, of Reenen, *Rinen*, *Hrinen*, het aloude *Grinnes* van Tacitus zij (de ligging, bezuiden den vroegeren, meest noordelijken Rhijnarm, maakt dit niet onwaarschijnlijk), maar zeker is het, dat hier, evenzeer als op de naburige Wageningsche, Doornweerdsche, Arnhemsche, en de verderop gelegene 's Heerenbergsche, Eltensche, Nijmeegsche en Kleefsche bergen, de sporen eener romeinsche vestiging tot heden toe nog aanwezig zijn[2]. Niet lang geleden werd er weder een, naar men zegt, romeinsche put ontdekt. De naam van Tafelberg en Koningstafel is van ouderen datum, dan dat hij eerst, zoo als sommigen meenen, van Frederik van de Paltz, verkoren en verdreven koning van Bohemen, die, gelijk na hem zijne weduwe, lang te Reenen gewoond heeft, zijnen oorsprong zoude ontleend hebben; en de naam, *Zaalboog*, dien de naast daaraan gelegene hoogte draagt, schijnt mede van vroeger daar aanwezige aloude bouwvallen herkomstig te zijn. Hoe dit echter ook wezen moge, het blijkt hier op nieuw, hoe gaarne de Christelijke legende aan oorden van alouden oorsprong zich aansluit; waarvan de reden echter vooral daarin te zoeken is, dat het Christendom zijne vroegste heiligdommen bij voorkeur op zulke plaatsen pleegde te vestigen, die reeds in den heidenschen voortijd merkwaardig of heilig geweest waren.

Om op Sinte Kunera terug te komen, moeten wij doen in het oog vallen, dat Reenen, schoon eerst in 1346, door Bisschop Jan van Arkel, tot eene bemuurde stad geworden, zijnen vroegeren en ook lateren bloei veelal aan deze heilige maagd heeft te danken gehad. Hare vereering dreef jaarlijks, en zulks meer dan eenmaal, talrijke scharen van bedevaarts-

1) Zie Haakman, t. a. pl. bl. 235.

2) Zie: *Oudheidk. Ontdekking op den Heimenberg bij Reenen*, medeged. door L. J. F. Janssen, in Nijhoff's *Bijdr. voor Gesch.*, IIe Dl. bl. 215 (1840).

gangers derwaarts. Hare reliquiën, en daaronder de welbewaarde sluier of doek, waarmede men, door verworging, een einde aan haar leven gemaakt had, waren een heiligdom, hetwelke heinde en ver de vrome pelgrims tot zich trok. Inzonderheid met dien sluijer was dit het geval; dewijl men de aanraking er van als een afdoend geneesmiddel van alle keelkwalen beschouwde, zoodat Kunera, gelijk elders S. Blasius, voornamelijk als beschermheilige en schut-patrones van zulken, die met de keelziekte behebt waren, vereerd werd [1].

Hoe vroeg reeds het een en ander hebbe plaats gehad, blijkt uit het, in den aanvang der XIe eeuw geschreven, leven van Meinwerk, Bisschop van Paderborn, den bekenden zoon van Adela, de zuster van Ludgardis, stichteres der abdij van Elten, en kleinzoon van Graaf Wichman, die over Flehite, waarin Reenen gelegen was, en andere naburige graafschappen gebied voerde; waardoor het gekomen is, dat Meinwerk vele in deze streken gelegen goederen aan de door hem te Paderborn gestichte abdei Abdinchof kon ten geschenke geven [2]. In dit leven nu wordt uitdrukkelijk melding gemaakt van eene, in de X^{e} eeuw te Reenen aanwezige kerk aan S. Kunera gewijd, en van de reliquiën dezer Heilige, die daar bewaard werden [3]. Of evenwel hiermede de thans nog bestaande kerk bedoeld zij, dan wel de kapel, die vroeger op den Cunera-berg moet gestaan hebben, kan met eenige zekerheid niet bepaald worden. In ieder geval zal, indien het eerste wordt aangenomen, aan een veel vroegeren bouw, dan die thans nog aanwezig is, moeten gedacht worden. Immers hoe oud die kerk ook moge wezen, verraadt toch, zoo veel ik mij herinneren kan, haar gothisch karakter een te laten oorsprong, dan dat die tot de tijden van Meinwerk zou kunnen

1) Het verdient opmerking, dat onze Legende van deze bijzondere kracht, aan Kunera's sluijer toegekend, nog geenerlei melding maakt.

2) Zie mijne Geschiedenis der Eltensche abdij, *N. Archief voor KG.* II Deel. Van daar ook de dusgen. *Cellerie* te Putten. Zie *Hand. der Maatsch. v. Letterkunde*, 1858, *bl.* 62 v.

3) *Vita Meinwerci.* C. 37 in Leibnitii *Script. rer. Brunsvic.* T. I. p. 542.

opklimmen. De rijke offergaven, door de talrijke bedevaartsgangers aan Reenen gebragt, hebben gewis ruimschoots de gelegenheid opengesteld, zoowel om nevens de Kunera-kapel ook nog eene aanzienlijke parochie-kerk, aan haar gewijd, te doen oprijzen, als om dien oorspronkelijk gewis romaanschen bouw, in de XIVe of XVe eeuw, voor een meer groot en prachtig Gothisch gesticht te doen plaats maken. Met zekerheid is dit bekend ten aanzien van den later daaraan toegevoegden drie honderd voet hoogen, sierlijken en prachtigen toren, die, van 1492 tot 1531, in denzelfden stijl en, naar men wil, door denzelfden bouwmeester werd gesticht, door wien ook de Lievevrouwentoren te Antwerpen, alsmede de Lievevrouwentoren te Amersfoort, zoowel zal voltooid als ontworpen zijn. Dat men intusschen het toevloeijen der tot zulke trotsche werken benoodigde geldsommen ook bovendien door aflaten en andere kunstmiddelen nog heeft gepoogd te vermeerderen, daarvan getuigt de Brief van Aflaten, door den Kardinaal Nicolaas van Cusa, tijdens zijn verblijf hier te lande, in het jaar 1451, aan de Reenenschen kerk, uit Arnhem afgegeven. Hij is nog in het Stedelijk Archief te Reenen aanwezig, tevens met een bijgevoegd oud *Translaat*, hetwelk, door Haakman medegedeeld, ook hier eene plaats vinde:

»Nicolaas, door de Goddelijke ontferming Kardinaal-Ouderling van den H. Petrus en zijne banden, en van de Roomsche kerk, ook gezant door Alemaniäm, van den Apostolischen stoel. Vreede en zaligheid in den Heere zij allen en een iegelijk, die belijders zijn van 't Katholyke geloof tot in eeuwigheid. Het afscheinsel van 's Vaders Heerlijkheid, die door zijn onuitsprekelijke luister de wereld verligt, die de Godvrugtige gebeden der geloovigen hoort, en hoopen en vertrouwen op zijne barmhartigheid en genadighe heerlijkheid en hun met zijne gunst inzonderheid voorkomt, en ook door de gebeden en verdiensten der Heiligen zelf in ootmoedige nedrigheid geholpen worden, zij met U L. — Begerende dan dat de Parochie-kerk der Steede Rhenen gelegen in Utrecht, ter eere van der H. Maaget Cunera geheiligt, met behoor-

lijke eerbewijzingen dikwijls bezogt werde en de geloovigen zelfs, om hunne Godsdienst te verrigten, des te hartelijker tot dezelve moogen toevloeijen, beschouwen en ondervinden, dat zij aldaar door de gunst der hemelsche heerlijkheid verkwikt worden, door de barmhartigheid van den Almagtigen God en de H. Apostelen Petrus en Paulus, op welker verdiensten wij volkomentlijk vertrouwen, alle waare boetvaardigen en belijderen, die gelooven, dat onze Heere J. Christus besneeden, verscheenen, opgestaan, ten hemel gevaren, en nog ligchaamelijk bij ons is, en zijnen Geest op den Pinksterdag uitgestort heeft, en ook de geboorte, reiniging, boodschap, opneming ten hemel der H. Maget Maria, en dat de H. Joannes de Dooper geboren en mede-ambtgenoot der Apostelen Petrus en Paulus, en van dezelfde kerk is, die ook deze kerk, ter eere van de H. Maget Cunera toegediend, op de H. dagen in een groot getal, ter eere ook van alle de Heiligen met eerbied bezogt en de Godsdienst aldaar verrigt hebben, en die voor de weldaden hem van Gode toegevoegt, ten dienste van deze kerk hunne mildadigheid beweezen, tot desselfs opbouwing, verciering, vergrooting en verbetering, en daaraan hondert dagen geholpen hebben: deze ontslaan wij genadelijk in den Heere voor altoos van de kleine Bedevaerten. Geschreven te Arnhem onder ons zegel op maandag den 20n van de maand Sept. in 't jaar na Christus geboorte 1451, in den naam van onzen allerheiligsten Paus, onzen Heere, en van den Heere Nikolaas, door Gods voorzienigheid Kardinaal."

Overigens zij hier nog bijgevoegd, dat de vereering van Sinte Kunera, schoon alleen tot het Sticht van Utrecht beperkt, ook dáár toch nimmer algemeen geweest of althans niet gebleven is, zoo dat dan ook de sporen van haar vroeger aanwezen niet dan schaars worden aangetroffen. Zoo ver ik heb kunnen nagaan is de Reenensche kerk het eenige heiligdom, hetwelk aan haar werd toegewijd. Wel waren er te Amsterdam, in de Oude kerk, te Kampen en welligt elders altaren aan S. Kunera

toegeheiligd [1]; maar andere voorbeelden van dien aard zijn mij tot nog toe niet voorgekomen. Hieruit verklaart het zich welligt, dat in het zeldzame *Cantuale Trajectensis diocesis*, in 1525 te Gouda gedrukt [2], wel voor andere Nederlandsche heiligen, een' Willebrord en S. Jeroen, maar niet voor Kunera eenige hymnus wordt aangetroffen. Welligt dat zulk een toen reeds tot de *supervacanea*, waarvan op den titel melding geschiedt, moest worden gerekend; en dat over het algemeen zeer veel reeds verloren gegaan en vergeten is, hetwelk ons anders de vroegere vereering van Kunera kon leeren kennen. Gelukkig behoort daartoe niet het bestaan eener *Kunera-Broederschap* te Kampen, welke een eigen altaar, aan Sinte Kunera gewijd, in de S. Nicolaas-kerk bezat, en welker *Memorieboek* in den *Overijsselschen Almanak voor het jaar* 1840, door den Heer E. Moulin is medegedeeld. Het blijkt daaruit, dat deze Broederschap ten jare 1456 werd ingesteld, en dit Memorieboek in 1472 is aangelegd. Zoowel de stichtingbrief, als de naamlijst der vroegere en latere Memorie-broeders en zusters, en vele andere merkwaardige bijzonderheden, worden hier aangetroffen. Een gemeenschappelijke jaarlijksche maaltijd op S. Kunera-dag (12 Junij), aan welken de groote schaar van Memorie-broeders en zusters, zonder onderscheid van rang en stand, deel nam, diende om een broederlijken zin te bewaren en aan te kweeken; terwijl, behalve de Memorie-viering der afgestorvene leden, vooral ook werken van algemeene liefdadigheid het hoofddoel der vereeniging uitmaakten. De niet onaanzienlijke bezittingen der broederschap zijn dan ook, bij hare ontbinding in 1598, aan de algemeene armen afgestaan. Waarschijnlijk heeft die Broederschap ook

---

1) Zie: Wagenaar, *Beschr. van Amsterdam*, D. II. bl. 98.

2) *Cantuale Traiectensis diocesis scholasticis pueris non minus utile quam necessarium jam dudum supervacaneis sublatis et quibusdam magis necessariis restitutis recognitum ac diligenti cura impressum A.* 1525 *Goude.* In fine: *Explicit cantuale Traiectensis diocesis Impressum Goude in domo collacionis Sci Pauli apostoli Anno Domini CCCCC xxiiij* (sic). Een exemplaar berust onder mij.

medegewerkt, dat de vrouwennaam *Kunera, Kuiniera,* bij verkorting *Kniertje,* daar, en ook elders, nog niet zelden wordt aangetroffen.

Nog iets behelst dat Memorieboek, hetwelk vooral onze aandacht tot zich trok, namelijk, de gecouleurde afbeelding van Sinte Kunera, waarop vooral haar hoofdattribuut, de om den hals gewonden noodlottige, maar weldadige doek of sluijer, het allermeest in het oog valt. Dewijl zij eene leemte aanvult in de Iconographie der Heiligen, hebben wij aan die afbeelding eene plaats gegeven aan het hoofd van dit opstel.

NASCHRIFT.

Juist had ik het bovenstaande gereed gemaakt en bereids ter perse bezorgd, toen een kleine zwerftogt door een gedeelte van Gelderland mij in de gelegenheid stelde, om mijnen wensch te voldoen, en een bezoek te brengen ook aan Reenen en aan de schim van Kunera.

Te Veenendaal aangekomen trof mij al aanstonds een daar aangeslagen gedrukt verkoopingsbillet eener Hofstede, welke er aangeduid werd, als: »belend aan den Kunera-weg!"

Van daar bereikte ik het, op ongeveer drie kwartier uur afstands gelegene *Prattenburg,* thans aan den Heer van Asch van Wijk, Kantonregter te Wijk bij Duurstede, toebehoorende, en welks naam reeds ontleend schijnt aan het droevige feit, daar eens voorgevallen, indien hij evenwel niet van een ander *pratten* en *prat zijn* is afgeleid, waardoor deze naam met die van *Trotsenburg* zoude synoniem zijn. Ik vond dan ook de bouwmanswoning gedeeltelijk uit de nog staande geblevene overblijfsels van een sterk middeneeuwsch kasteel te zamengesteld, en de protestantsche bewoners, in den aanvang althans, eenigzins vreemd opziende bij mijne vragen en huiverig om die te beantwoorden. Evenwel Kunera kende men; en al geloofden zij het niet, en al hadden zij het niet met eigen oogen gezien: zij wisten toch bij geruchte, dat thans nog, daar in

den oostwaarts van het huis gelegenen tuin, nu en dan eene dame verschijnt, die in wit satijn gedoscht, bij avondtijd van den eenen hoek zich naar den anderen heen begeeft, om dan in het houtgewas te verdwijnen; terwijl het eigenaardig geluid, door het zijden kleed veroorzaakt, duidelijk hoorbaar is. Ook van ronddwalende lichten, vooral in den paardenstal, wist men te spreken. Een der knechts zelfs verzekerde mij, nog in den laatst verloopen winter, daar een aantal vlammende en zwervende lichten te hebben aanschouwd; terwijl hij mijne vraag, of hij ook glimwormen voor vlammen had aangezien, sterk ontkennend beantwoordde. Aan mijne begeerte, om de voor den eigenaar gereserveerde kamer, op den overgebleven zwaren vierkanten toren, te zien, kon niet voldaan worden. Men verzekerde mij echter, dat er niets bijzonders aanwezig was; maar met zekere geheimzinnigheid werd mij gezegd, dat men iets anders bezat, hetwelk, steeds hier in het huis bewaard gebleven, met het daar eens gebeurde gezegd werd, in naauwe betrekking te staan; namelijk, de afbeelding van Kunera zelve. Werkelijk vertoonde men mij eene zeer beschadigde, maar fiks gepenseelde schilderij op doek, een vrouwenbeeld voorstellende, hetwelk eene guitaar van ouden vorm bespelende, alles behalve als eene geestelijke zuster of eene heilige er uitzag. Ik durf dan ook niet verzekeren, dat zij immer Sante Kunera heeft moeten voorstellen; voor welke zij hier evenwel doorgaat. En toch trok het mijne aandacht, dat het muzijkboek, hetwelk voor haar geopend lag, zoowel wat de muzijknoten, als den band, en de aan de sneden der bladzijden vastgehechte perkament-knoopen, of zoogenaamde klawieren, betreft, eenen oud-middeleeuwschen kerkelijken vorm vertoont. Niet onmogelijk en zelfs niet onwaarschijnlijk is het daarom te achten, dat die schilderij vroeger tot eene reeks van afbeeldingen zal behoord hebben, waarop de verschillende tafereelen uit de Kunera-legende — hier welligt haar leven als Koningsdochter — waren voorgesteld. Tijdens de berooving der Reenensche kerk van de menigvuldige sieradiën, waarmede men gedurende de XVe en XVIe eeuw haar had opgepronkt, kan

dit stuk, misschien nog met anderen, wel naar Prattenburg gekomen zijn. In elk geval is het opmerkelijk, dat men deze afbeelding dáár juist, als die van Sinte Kunera, bewaard heeft.

Juist bij Prattenburg verkrijgt de daar oostwaarts voorbij voerende Achterbergsche weg den naam van *Kunera-weg*. Dezen volgde ik, en zag er in mijne verbeelding de snoode koningin nog als eene razende rondijlen; of mijne gedachte vergezelde de eeuwen lang daar her- en derwaarts zich heenbewegende scharen van bedevaartgangers, die, onder gebeden en lofzangen, de H. Kunera of hare reliquiën in plegtigen omgang hier ronddroegen. Bij de huizen der Achterbergsche buurtschap verdeelt zich de weg, om deels oostwaarts, altijd met den naam van *Kunera-weg*, tot aan de Grebbe en den Tafelberg voort te slingeren, en deels om zuidelijk, over de Reenensche bergen heen, aan de oostzijde der stad juist op de dusgenoemde *Kunera-bankjes*, de *Kunera-laan*, en vooral op het liefelijke *Kunera-bergje*, met zijn vergezigt over den Rhijn en de Betuwe, uit te loopen. Deze laatste vertakking zal waarschijnlijk wel de weg geweest zijn, dien de jaarlijksche groote processiën pleegden te volgen. Evenwel van eene op dit bergje vroeger aanwezige Kunera-kapel is thans geen enkel spoor meer overig. Of de grond welligt het puin of de grondslagen er van nog in zijnen schoot verborgen houdt, zouden nagravingen kunnen uitwijzen, waaraan echter, zoo veel ik vernam, nog nimmer gedacht is.

Reenen, nog heden met zijne, voor meer dan vijf eeuwen, door Bisschop Jan van Arkel gestichte muren en torens omgeven, is hierdoor reeds op zich zelve eene niet onbelangrijke oudheidkundige zeldzaamheid, en ook daarom, zoowel als om zijne romantische ligging, een bezoek overwaardig [1]. Die muren en torens, schilderachtig van den tand des tijds doorknaagd, en van beide zijden amphitheaters-wijze tot het hoogste punt der stad, waarop de molen staat, oploopend, zijn door eene diepe droogе gracht omgeven; die evenwel

1) Men raadplege de boven reeds aangehaalde welgeschreven *Beschrijving van Rhenen en omstreken*, van den Heer Haakman.

thans moestuinen vormt, uit welke men de krachtige structuur van dat reuzenwerk, hier en daar tot op de grondslagen bijna ontbloot, het best kan in oogenschouw nemen. Overal elders zou de mookhamer des sloopers aan zulk een werk zijne kracht reeds getoond hebben: in Reenen integendeel gaat men met de gedenkteekenen uit den grijzen voortijd niet zoo ligtvaardig te werk, en ik voor mij mag niet ontveinzen, dat het mij thans geenszins ongevallig was, dat geen moderne aanleg nu nog de plaats van dien middeleeuwschen arbeid had ingenomen. Bijna zou hij Kunera en hare legende geheel uit mijne gedachte verdreven hebben, had niet haar allerwegen in het oogvallend allerprachtigst monument dit verhoed. Eene kerk namelijk, en vooral een toren, zoo uitnemend schoon en zoo groot, als die te Reenen, zal men niet ligt ergens elders, op plaatsen van gelijke beperktheid, of zelfs veel grootere, aantreffen. Maar zij zijn ook Kunera's gewrocht, of liever, zij getuigen van de geestdrift en vrome belangstelling, welke zij en hare legende eeuwen lang hebben opgewekt. Evenwel niet zoo oud is die kerk, als allerwege in de boeken en aanteekeningen over Reenen geschreven staat. Blijkbaar ziet het berigt, dat zij in de XIe of zelfs X^e^ eeuw zal gesticht zijn, op een vroegeren bouw, die, tijdens de tegenwoordige kerk verrees, aan de vergankelijkheid aller dingen zijnen tol reeds betaald heeft. Zij is namelijk geheel in den stijl van het dusgenoemde tweede, of zelfs van het derde of laatste tijdperk der gothische architectuur; zoodat zij, ook wat betreft het niet aanwezig zijn van kapiteelen aan de zuilen, en het alzoo vrij omhoogschieten der boogribben, veel gelijkheid verraadt met de schoone S. Janskerk te 's Bosch en de Lieve Vrouwe-kerk te Antwerpen, die beiden, evenwel op grooter schaal, hetzelfde tijdperk vertegenwoordigen. Jammer te meer, dat zij een onvoltooid werk gebleven is. Op vijf panden aangelegd, heeft zij er, daar een der noordelijke zijpanden ontbreekt, slechts vier, en is ook niet de noord-, maar alleen de zuidzijde, ook wat de prachtige ornamentiek betreft, eenigermate voltooid. De menigvuldige fraai bewerkte

nissen, bestemd om beelden te dragen, maar die er nimmer geplaatst schijnen geweest te zijn, trekken aan die zijde de aandacht. Het eenvoudige, ietwat oudere, evenwel gothische koor, schijnt eene vroegere verlenging geweest te zijn der toen nog aanwezige oude basiliek, in welker plaats later de tegenwoordige kerk verrezen is. Uit alles vermoeden wij, dat de aangehaalde brief van den Kardinaal van Cusa, van het jaar 1451, in den juisten tijd, waarin men, wat het schip der kerk betreft, met hare stichting bezig was, ons verplaatst heeft. Een der merkwaardigste sieraden, door welke de kerk zich onderscheidt, is het fraaije, voor het koor geplaatste oksaal [1], op vier schoon bewerkte zuilen van rood geaderd marmer rustende. Blijkens den renaissance-stijl van het half verheven beeldwerk is het uit den aanvang der XVIe eeuw, en daarom, zoowel als het merkwaardige, in 1527 voltooide

1) Onder *oksaal* verstaan wij eene op zuilen of bogen rustende hooge tribune, op welke het orkest en de kerkzangers plaats vonden, waarom het bij Kiliaan door *hoochsael* verklaard wordt. Ook diende het tot sierlijke afsluiting van het koor en verleende tevens daartoe uit het schip der kerk den toegang. Zijn oorsprong ligt in de *cancelli*, of het hekwerk, waardoor, in den Romaanschen of opgevolgden Romaansch-Byzantijnschen kerkbouw, het verhevene koor van het ruim der kerk gescheiden was, en van waar door den priester tot het volk gesproken werd. Van dit spreken *e cancellis* heeft de latere preekstoel den naam van *kansel* behouden. Reeds toen was met die *cancelli* veelal eene verhevene tribune vereenigd, van waar den volke het Evangelie werd voorgelezen en die daarom *Lectorium*, duitsch *Lettner*, heette. In monumenten van den Romaansch-Byzantijnschen stijl zijn daarvan nog enkele overblijfsels in Duitschland aanwezig. Zie H. Otte, *Hb. d. Kirchl. Kunst-archeologie*, 3er Ausg. S. 13. Bij het opkomen van den Germaanschen of eigenlijk gezegden Gothischen stijl, die koor en kerk meer tot één geheel vereenigde en bovendien aan den predikstoel in het schip der kerk zijne plaats gaf, zijn die *Lectoria* of *Lettner's* in onbruik geraakt. Eerst in het laatste tijdperk van den Gothischen stijl kwam de zucht om koor en kerk door sierlijk hekwerk af te scheiden wederom boven, en deed de meer en meer ontwikkelde toestand der kerkmuziek bovendien de behoefte geboren worden aan eene plaats voor het orkest, waarop het zij een orgel, het zij toonkunstenaars en zangers geplaatst werden. Voor zoo veel mij bekend is, zijn van zulk een oksaal in ons land, behalve te Reenen, slechts nog in de S. Janskerk te 's Bosch en in de S. Joriskerk te Amersfoort voorbeelden aanwezig. De buitengewone pracht en uitbreiding der orgels hebben veroorzaakt, dat deze later over het algemeen in het westeinde der kerk verplaatst zijn.

orgel, hetwelk oorspronkelijk op dit oksaal, of daar nevens geplaatst geweest zal zijn, gelijk een oud opschrift op dit orgel nog aanduidt, een geschenk van Paus Adriaan van Utrecht. Aan den noordwestelijken hoek der kerk leidt eene deur tot een vervallen traptoren, maar die niet alleen opwaarts voert naar de gewelven, maar tevens nederwaarts in eene geheimzinnige diepte, en tot nog bestaande, evenwel nimmer nog onderzochte, onderaardsche gangen, door welke de kerk met een weleer aan de westzijde der stad gelegen Augustijner nonnenklooster, aan S. Agnes gewijd, in betrekking stond, en waarvan de uitgang, met eene oude poort in den ouden kloostertuin uitkomende, thans nog aanwezig is. Zie daarover Haakman, bl. 80 vv. en 100 vv.

Aan den prachtigen reeds vermelden toren, den schoonsten in Nederland, ontbreekt de uit steen te bewerken punt, in plaats waarvan nu eene houten met leijen gedekte koepelspits optreedt. De Reenensche regeering heeft zich inderdaad verdienstelijk gemaakt door geheel den fraaijen toren onlangs met veel tact te doen restaureren.

De levensgroote heiligenbeelden, indien ik wel geteld heb, zestien in getal, waarmede de toren, even boven den tweeden omgang omgeven is, kon ik tot mijne spijt niet naar behooren waarnemen en onderkennen. Welligt had zich anders mijne hoop vervuld, daaronder ook een beeld van Kunera nog aan te treffen. Immers ik mag mijne teleurstelling niet ontveinzen, dat, in geheel het aan haar uitsluitend toegewijd heiligdom, zelfs niet een eenig stuk, hoe gering ook, gevonden wordt, hetwelk Sinta Kunera in het geheugen of voor de verbeelding terugroept.

Gelukkiger hoopte ik te zijn op het Stadhuis en in het stedelijk archief, waar ook, naar mij berigt was, de overblijfselen van het oude kerkarchief moeten bewaard zijn. Onder het vriendelijk geleide van den secretaris der stad, den ijverigen en kundigen Heer de Gelder, stond mij ter bezigtiging en onderzoek ruimschoots de gelegenheid open. Ik zag er eene hoogst merkwaardige oude schilderij op paneel, met het

onderschrift: *Die inneminghe van rienen geschiedt in 't jaer* 1499; en alzoo den welgelukten aanslag voorstellende, door Jan II, Hertog van Kleef, destijds in verbond met Keizer Maximiliaan tegen Gelderland en het Sticht, op de stad ondernomen, helaas! met het ongelukkige gevolg, dat zij aan moord en brand en veel verwoesting ten prooi werd. Voor de kennis, niet alleen der toenmalige lokaliteit, maar ook van de wijze van oorlogvoeren en van het kostuum in die dagen, verdiende dit keurig bewerkte tafereel eene naauwkeuriger studie, dan ik daaraan konde toewijden. Ook oude munten en andere zeldzaamheden worden hier bewaard, maar waaronder ik te vergeefs naar voortbrengselen der Reenensche munt gezocht heb[1]. Het archief zelf bevat veel belangrijks van allerlei aard, inzonderheid oude charters en brieven, sedert de XIVe eeuw, vooral door de Utrechtsche Bisschoppen aan Reenen gegeven, met welker nader onderzoek en inventarisering de Heer de Gelder zich aanvankelijk bezig houdt, en onder welke van sommige door mij copie genomen is.

Ook hier echter werd ik teleurgesteld. Want, iets, dat regtstreeks op Kunera, hare legende, of de haar ter eer gestichte kerk, betrekking had, vond ik er niet. Slechts trok mijne aandacht een brief, door kerkmeesters der S. Kunerakerk, omstreeks het midden der XVe eeuw (de juiste datum was onleesbaar) voor schepenen gepasseerd, dewijl daaraan het nog wel bewaarde oude zegel der kerk was vastgehecht. Het stelt Kunera voor, staande in een sierlijken boogrand, terwijl zij in de regter-hand haar attribuut, den doek of sluijer, in de linker- een sleutel vasthoudt. Of nu dit laatste zinnebeeld, haar huisbestier aanduidende, van haar in het stadswapen, hetwelk mede boven een kasteel met drie torens een grooten liggenden steutel voorstelt, is overgegaan; dan of, integendeel, die sleutel, de stad Reenen, als de oude grensplaats en sleutel van het Sticht tegen Gelderland be-

1) De belangrijke arbeid, door Prof. van der Chijs aan de Munten van Utrecht besteed, die eerlang het licht ziet, zal vele tot hiertoe onbekende voortbrengselen dier oude *Moneta Renensis* doen kennen.

teekenende, door de stad aan de Reenensche Kunera zij medegedeeld, durf ik niet beslissen, schoon het eerstgemelde mij het waarschijnlijkst voorkomt. Alleen blijkt hieruit, dat zoo wel de sleutel als de sluijer haar kenmerkend attribuut geweest is; waarom wij eene afteekening van dit zegel bij die van hare afbeelding uit het Camper Memorieboek voegen. Uit het omschrift echter werden mij alleen de woorden: *S. Cunere* duidelijk.

Eindelijk zag ik hier ook den wel bewaarden oorspronkelijken brief van Aflaten, door den Kardinaal Nikolaas van Cusa aan de Kunera-kerk te Reenen gegeven, en welks hoogst gebrekkig en fautief oude translaat, dat boven is medegedeeld, allezins noodig heeft, dat wij hier ook den oorspronkelijken latijnschen tekst er bijvoegen.

De merkwaardige brief luidt als volgt:

»Nicolaus miseratione divina .... Sancti Petri ad Vincula Sacro Sancte Rom. Ecclesie Presbyter Cardinalis, Apostolice sedis per Alemanniam Legatus universis et singulis Christi fidelibus salutem in Domino sempiternam. Splendor paterne glorie, qui sua mundum illuminat ineffabili claritate, pia vota fidelium de ipsius maiestate et misericordia sperancium tunc precipue benigno fauore prosequitur, cum deuota ipsorum humilitas clementissime sanctorum precibus et meritis adiuuatur. Cupientes igitur ut ecclesia parochialis opidi Renensis, Traiectensis diocesis, que in honorem beate Cunere Virginis consecrata existit, congruis honoribus frequentetur, fidelesque ipsi eo libencius deuocionis causa confluant ad eamdem, quo inibi dono celestis gracie uberius conspexerint se refectos: De omnipotentis Dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli Apostolorum eius meritis et auctoritate confisi, omnibus vere penitentibus et confessis, qui in natiuitatis, circumcisionis, epiphanie, resurrexionis, ascensionis et corporis Domini nostri Jhesu Christi, ac penthecostes, nec non natiuitatis, purificationis, annuntiacionis, assumptionisque beate Marie virginis, et natiuitatis beati Johannis Baptiste .... Petri et Pauli Apostolorum, ac ipsius Ecclesiae dedicacionis et patrone fes-

tiuitatibus, celebritate quoque omnium sanctorum, eamdem ecclesiam deuote visitauerint et diuinis interfuerint ibidem, atque de bonis sibi a Deo collatis pro eiusdem ecclesie structura et ipsius ornamentorum augmento et reparacione manus porrexerint adiutrices, centum dies [1] de impositis eis penitenciis misericorditer in Domino relaxamus, praesentibus perpetuo duraturis. Datum Arnhem, dicte diocesis, sub nostro sigillo, die lunae vicesima mensis Septembris anno a nativitate Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo primo. Pontificatus sanctissimi in Christo patris et Domini nostri, Domini Nicolai, divina Providentia Papae Secundi, anno secundo."
In plica: † J. Pomert †.

Het zegel ontbreekt.

---

1) De blijkbaar onkundige vertaler, die van een Aflaat van honderd dagen, naar het schijnt, geen begrip had, voegde de *Centum dies* bij het voorafgaande en vertaalde: *die daaraan honderd dagen geholpen hebben!*

TWEE BRIEVEN VAN GERARDUS TOM CAMPO, BETREFFENDE EENIGE HERVORMINGSGEZINDEN UIT DE 16e EEUW IN OOSTFRIESLAND EN GRONINGEN;

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. H. O. FEITH,
ARCHIVARIUS DER PROVINCIE GRONINGEN.

Ieder stuk uit den zoo belangrijken tijd der ontwikkeling van de hervorming in ons vaderland, hetwelk licht, hoe gering dit ook moge zijn, verspreidt over de ijverige mannen, die daartoe krachtig hebben medegewerkt, verdient wel bewaard en gekend te worden. De beide brieven, welke thans hier uit het archief van Groningen worden medegedeeld, leveren eene kleine bijdrage tot meerder kennis van eenige personen, die de hervorming in de eerste helft der zestiende eeuw in Oostfriesland en Groningen hebben bevorderd. Ter herinnering van hetgeen, zoo over den schrijver der brieven als over de daarin voorkomende, in de geschiedenis van dien tijd niet onbekende, mannen door Gerdes in zijn *Scrinium antiquarium* is opgeteekend, deelen wij daaruit het navolgende mede.

Gerhard tom Campe of Campius was een zoon van den slotbevelhebber te Emden, Bernhard thom Kamp, die, de hervorming zeer toegedaan, bekend is onder anderen daardoor, dat hij met eenige gewapende manschappen de groote kerk te Emden bij de eerste plegtige hervormingspreek op den 2n December-zondag van 1520 beveiligde. Gerhard, »juvenis sane et pius et doctus", volgens Joh. à Lasco, was eerst koster der groote kerk en later ouderling te Emden. Geroemd om zijnen ijver voor de hervorming, werd hij meermalen door

den kerkeraad van Emden naar de kruisgemeenten te Groningen en elders gezonden.

Dr. Albertus Hardenberg, de levensbeschrijver van Wessel Gansfort, bragt, na vroeger in het klooster te Aduard geweest te zijn, eenigen tijd in het fraterhuis te Groningen door, waarna hij het pausdom verliet en naar Emden vertrok. Na als hofprediker bij den Keurvorst en Bisschop van Keulen de hervorming steeds te hebben bevorderd, werd hij in 1547 door den graaf van Oldenburg tot predikant te Bremen aangesteld. Hier bleef hij tot 1561 werkzaam, toen hij om een godsdienstig geschil werd afgezet en door den Graaf in het klooster te Rahsted opgenomen. Later andermaal tot predikant aangesteld te Sengwerden, verwisselde hij in 1567 deze plaats met Emden, waar hij den 18n Mei 1574 overleed.

Dr. Hieronymus Frederiks, zoon van den bekwamen en in de geschiedenis van Groningen zeer gunstig bekenden pastoor Willem Frederici, was rentmeester der stad Groningen. Te regt werd hij, zoo als ten Camp dit in den brief heeft vermeld, door Praedinius geprezen. Hij had een groot gezag in het kerkbestuur en was een voorstander der gezuiverde godsdienst. Ofschoon hij voor het uiterlijke onder het pausdom bleef, weigerde hij evenwel zijn kind naar het gebruik der R. K. kerk te laten doopen. Zijn huis stond ten allen tijde voor de belijders van het Evangelie open.

Regnerus Praedinius, de bekende geleerde en verlichte rector der latijnsche scholen te Groningen, hield slechts weinige dagen vóór zijn overlijden, voorgevallen op den 18n April 1559, de in den brief medegedeelde lofspraak bij het graf van Dr. Hieronymus Frederiks. Uit den brief ziet men, dat Praedinius reeds geruimen tijd aan de derdedaagsche koorts had geleden en nog den 28n Maart 1559 daaraan lijdende was.

Herman Lenthius, burgemeester te Emden, aangeteekend als een der beste raadsmannen van Gravin Anna van Oldenburg, bij wie hij ook gedurende eenige jaren het secretariaat heeft waargenomen.

Hermannus Brassius, sedert 1543 te Emden predikant. Emmius getuigt van hem: »quod aetate quidem fuerit juvenis, sed loco illo plane dignus, sive eruditionem spectes, sivi dicendi docendique facultatem, sive pietatis zelum." Uit den brief van ten Camp blijkt, dat hij omstreeks 1559 is overleden, en dat de gemeente zijne plaats gaarne vervuld zoude zien door Hardenberg.

Justus Rosa, ouderling te Emden, werd in 1557 met Gerardus ten Camp en den predikant Hermannus Brassius naar de kruisgemeente te Groningen afgezonden, om te vernemen of zij Feito Ruardi, die door de Emder gemeente tot de prediking van het zuivere evangelie aan Groningen was afgestaan, nog wenschte te behouden.

Martinus Micronius of Marten Klein, geboren te Gend, »quique inter reformatos Euangelii praecones illustre nomen habuit," is in de geschiedenis der hervorming zeer bekend, o. a. ook door zijn te Wismar op den 5n en 15n Febr. 1554 met Menno Simons gehouden gesprek over de menschwording van Christus. Tijdens het schrijven van den brief van ten Camp was hij predikant te Norden, waar hij aan de pestziekte is gestorven.

Gellius Faber de Bouma, van Leeuwarden, heeft het predikambt uitgeoefend eerst te Jelsum in Friesland, vervolgens, in 1536, te Norden, en eindelijk sedert 1538 te Emden, »vir doctrina et omni animi magnitudine egregius."

Johannes a Lasco, de bekende Poolsche edelman. In 1556 naar zijn vaderland teruggekeerd, stierf deze ijverige hervormingsgezinde predikant aldaar in 1560. Zijne zonen, over wie Gerardus ten Campe in zijnen brief aan Hardenberg in 1559 schreef, en die hij gaarne aan de leiding van Regnerus Praedinius, zoo deze niet ongesteld ware, zou hebben toevertrouwd, waren vermoedelijk Johannes Hieronymus en Thomas, die beide in 1560 naar het Poolsche stadje Kazimierz zijn teruggekeerd.

Johannes Molanus, een uitmuntend praeceptor aan de latijnsche school te Bremen, de eenige onder de praecepto-

ren, die de leer van Hardenberg was toegedaan, en met wien deze ook veel omgang had. In 1559 werd hij te Duisburg aangesteld, doch keerde in 1563 naar Bremen terug, waar hij toen het rectoraat der latijnsche scholen aanvaardde en met ijver waarnam tot aan zijnen dood in 1583.

Gratiam ac pacem in Christo Domino ac Pontifice unico ac summo.

Rogauit me uxor Joannis Amsterdamensis, ut hunc dominum tuae praestantiae commendarem, quem audio peragratis plurimis locis iam Bruxella ad uos cognoscendi studio, maxime ut cum piis ac doctis de religione uera conferret [1], accedere. Quod plane Christianum officium in adiuandis piorum conatibus cum sorori denegare non potuerim, te rogatum uelim domine doctor, ut cures quo huic Bremae, et in aliis Saxonicis ciuitatibus, apud honestos ac pios diuersari sua pecunia liceat, ne consuetudine liberiorum hominum, quales plerumque in publicis diuersoriis inueniuntur, a pio proposito auocetur. Nam etsi ad nos eadem de causa uenisset, hoc tamen necessitudo quorumdam hominum, quibuscum hic egit in diuersorio, non permisit. Ita factum intelligo, cur neque cum concionatoribus nostris, neque cum pietatis studiosis hic agere potuerit. Adfuisse Domino a Lasco in Anglia referunt, sed qui huic Anglicana religio placeat, necdum scio. Quare tu cum hoc domino omnibus de rebus agas diligenter. Ipse etiam ultro quo loco quibusue parentibus ortus sit, conditionemque reliquam explicabit. Tua praestantia, absoluta profectione quam instituit, hunc ad nos cum fructu remittat. Nos homunciones conabimur quoque quantum in nobis est, ne illum reditus ad nos poeniteat, si modo contemptos nos Christi discipulos in hoc mundo non dedignabitur conuenire. Si quid noui porro apud uos fit, quod dignum relatu sit rogo perscribas, quemadmodum de rege Galliae ad nostrum Hermannum perscripsisti, cuius nomine et Deo optis. max.

1) Wij hebben de schrijfwijze cō en dergelijke hier allerwege in *con* enz. veranderd.

et tuae humanitati gratias agimus. Omnia hic prorsus silent. Factum est enim magnum silentium in coelo et sanctorum preces ascendunt in coelum. Cum autem angelus demiserit uel potius proiecerit ignem in terram, prodibunt fulgura et uoces et plagae super bestiam ac meretricem, uel potius super sedem intelligenti pauca. Hic ualebis in Christo domino, qui te una cum Ecclesia uestra ac uxore incolumem ad gloriam nominis sui conseruet, amen. Salutat te uxor mea in domino, similiter et uxorem tuam. Habitat apud nos uirgo religiosa Campensis, quae desciuit a Dauidianismo, cui misera adhaesit per annos sex, sed non fidebat se huic prorsus; haec te iubet saluere, et orat ut pro illa dominum depreceris, ne relabatur. Nam hac de causa plurimas saepe tentationes a diabolo suffert. Est mira illa fascinatio, quod cum illam sectam detestetur in animo, non poterit tamen libera esse ab huiussemodi tentationibus. His iterum atque iterum ualebis uir praestantissime, nosque ut soles amare non desistas. Raptim Embdae.... July anno a Christo nato 1551.

Gerardus Tom Camp.

Eruditione ac pietate Clarissimo Viro D. Alberto Herdenbergio, Sacrarum Literarum Doctori inclito ac fideli in Ecclesia Christi, quae Bremae est, suo fratri ac amico longe charissimo.

Gratiam ac pacem cum uitae sanctimonia tibi precor, clarissime domine doctor, a deo patre per Jesum Christum.

Quantum damni Ecclesia Christi ex morte praestantissimorum simul ac pientissimorum hominum hic ac Groningae acceperit, meminisse sine ingenti dolore ac suspiciis, nedum scribere possum. Quid nos consulis Lentii, Hermanni Brassii et Justi Rosae et aliorum piorum morte consecuti sumus, Deus nouit, sentiuntque cum magno damno pii omnes, et utinam illorum discessus, magnorum malorum quae nos ma-

nent, iudicium non foret. Tolluntur e medio pii, ne uideant mala instantia. Quid de his solis commemoro, quantum damni Ecclesiae et Reipubl. Groninganae attulerit mors praestantissimi ac omni memoria digni uiri Doctoris Hieronimi, nunc experiuntur Groningani, in primis uero Christiani, ita ut uere dixisse putem Regnerum Praedinium, cum sepelirent doctorem Hieronimum, sepeliri nunc uindicem libertatis ciuitatis ac agri Groningani, Christianorum, profugorum maxime, hospitum et miserorum omnium patronum, addebatque talem uirum intra quinquaginta annos non habuisse Groningam, et ut ille res Groningensium perspiceret, non habituros similem intra annos centum. Vaticinium Doctoris Hieronimi manu sua conscriptum de aula, paucis diebus antequam moreretur, hac lege ad tuam praestantiam transmitto, ut mihi copiam des illius scripti, quod ad te aliquando misit, de uaticiniis postremi temporis, in quo hoc, metire templum et atrum proiice foras etc. Nam hoc scriptum mihi suffuratum fuit, dum illius scripta colligerem. Habui enim ac reposui, sed magno cum dolore mihi subtractum fuit; scio te exemplar habere, quaeso communices. Tua scripta ad illum, collegi, ac magna ex parte combussi, ne cuiquam inde periculum euenire posset. Quae Groningani nunc moliantur, et quae hic et ibi fiant, Hermannus Entens, qui has literas adfert, ad longam enarrabit. Is cupit apud uos habitare ob coeli clementiam, et alia commoda uictus: sed tu quaeso perpendas, num illi expediat ac tibi, hunc apud nos esse, nam dum tales uestri sint, cum illis communicare nolet, deinde illorum peruicacitatem ac libidinem condemnandi uos ferre difficulter poterit. Tu consulas quid huic expediat, nemo est qui suasit ut ad uos concederit, dum tu Ecclesiam cui sacramenta distribuas non habeas neque certum sit, quamdiu tibi Bremae manendum sit et an hunc ferre possint. Haec omnia tuae prudentiae commendo; scio uxorem huius aegre diuelli a nobis, sed obtemperabit tamen, si tu suaseris, quare rogo ut nobis tuam sententiam de hac re perscribas. Et puto quoque nostros agere, ut te hic habeant, quod si et tuis ac nostris

expedire uideas, ne detrectes quaeso, sin minus, rogo ut agas apud nostros, quo nobis Martinum Micronium concedant. Nam hunc nobis prae aliis omnibus hic expedire putabamus, quare et hunc petiit Ecclesia a principe sibi concedi, nihil de te cogitans, eo quod putarent te Bremae discere non posse cum multorum dolore ac pernicie. Si igitur tu Hermano nostro non succedes, rogamus ut studiose agas pro Micronio hic obtinendo, ob multas grauesque causas, quas exposuit dominus Gellius principi nostro, sed ea lege, ne Martinus Norda discedat, antequam suae Ecclesiae ibi fidelem ministrum, cui Ecclesiam illam tuto committere poterit, habeat, alioqui nuncquam est discessurus, nec nos illum nobis tuta conscientia concedi debere putamus, nisi hoc fiat. Plura nunc per temporis inopiam non possum. Solum hoc rogo ut causam expulsorum Groninga nostris commendes studiose, quo illos iuuent quantum poterunt, cum sint pia membra Ecclesiae nostrae. Vale in Christo domino et de filiis domini a Lasco agas cum Molano, num expediat illos Bremae aut Groningae esse. Regnerus grauissime per totam hyemem quartana laborauit, et nondum conualuit; si is restitutus esset, non dissuaderem ut Groningae, per annum aut amplius essent. De hac re plura scripsi ad Molanum. Iterum atque iterum ualebis in Christo domino. Raptim Embdae 28 Martii anno 1559.

Tui studiosissimus
Gerardus Campius.

Errata condones, nam relegere non potui.

Virtutum ornamentis ac pietate Claro Domino Doctori Alberto Hardenbergio, Sacrae Theologiae professori in Ecclesia Dei, quae Bremae est, suo animo ac domino plurimum obseruando.

DE REFORMATIE TE GRONINGEN, NA DE REDUCTIE DER STAD IN 1594;

MEDEGEDEELD DOOR

Ds. T. A. ROMEIN,

EMER. PREDIKANT TE GRONINGEN.

In het eerste deel der Handelingen van den Kerkeraad der Nederd. Hervormde Gemeente te Groningen, aangelegd in 1595, vindt men vooraf eenige mededeelingen of aanteekeningen, getiteld: »Eenige Memorien van d'eerste beginselen der Reformatie," woordelijk dus luidende:

»Anno 1594 den 24 Julij hefft men in S. Martens Kercke ende Cloesteren alle beelden begint uththonemẽ, sehr ordentlijck, met besloten deuren ende consent van zijn Exellentie ende onsen Stadtholder.

»Den 27 Julij is die Eerste predicatie doch sonderlinghe ein dancksegginghe tegẽs Godt oopenbaer in S. Martens Kercke ghedaen van Menso Alting prediger binnen Embden, ende men song den 103 Psalm, des wonsdages nae Jacobi Anno 1594.

»Den lesten Julij wesende die eerste Sondach dat Godes woort hyr ordentlijck is ghepredighet, oock des nhamiddaghes ende oock twee kinderkes ghedoopt voor die eerste mael.

»Den 2 Augusti hefft men oock uth der Ae Kercke die affgodische beelden ghedaen.

»Den 14 Augusti is in der Ae de eerste mael ghepredighet. Des sij Godt gheloovet in eeuwichh.

»Den 15 Octobris is hyr mit der clocken affghelesen ein Allghemeyne beedesdach, wesẽde die eerste, op volgende Dyngesdaeg, wesende den 18, ende alle wynkelen ende tappen gheboden tho sluyten.

»Den 15 Novembris is die nije Schoele opgherichtet in dat Broerclooster, wesende midden in der Stadt.

»Den eersten Decembris op ein Sondach is hyr nae die predicatie in S. Martes Kercke, eerstmaels dat eerste Christelijcke ghebruyck des hilligen Nachtmaels nha Christi insettinghe gheholden, ende alle veerendeel jaers bij beurten in de twee Kercken gheholden, als Martini ende ter Ae.

»Den 1 Junij Anno 1595 is in der Ae Kercke de eerste mael des Heeren Nachtmael geholden.

»Den 13 Julij Aō. 1595 is onsen broeder Feico (Ruardi) prediger, mit de meeste Olderlinghen ende Diakenen op ein Sondach nha die predicatie opebaer van die predickstoel van onsen prediger M. Joachimo (Wermerus) bestedighet, mit eyn Christelijck ghebedt, sehr schoen van ahn thoehoeren.

»Den 12 Octobris is in der A Kercke eerstemaels oock die Catechismus begint toe prediken."

PAUSIN JOHANNA.

EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER WIJZE, WAAROP HARE GESCHIEDENIS BEHANDELD IS;

DOOR

H. Q. JANSSEN,
PREDIKANT TE ST. ANNA TER MUIDEN.

De naauwkeurige en diepe nasporingen van den Hoogleeraar Kist aangaande de Pausin Johanna, Dl. III, bl. 1 verv., en Dl. V, bl. 459 verv., van het *Ned. Archief*, zullen wel iederen onpartijdige overtuigd hebben, »dat het onderzoek harer geschiedenis nog geenszins afgedaan of gesloten is." Wat tot opheldering of bevestiging hiervan ontdekt wordt, mag ter liefde der geschiedenis, ter liefde der waarheid, niet worden teruggehouden. Als bijdrage daartoe wensch ik dan ook het volgende mede te deelen. 't Zal ons eene nieuwe proeve leveren van het stelsel van bedrog, waardoor men gepoogd heeft den naam der Pausin uit de geschiedenis te doen verdwijnen en haar en wat van haar verhaald wordt in diepe vergetelheid te doen wegzinken.

De Heer De Potter, wiens naam vóór en tijdens de Belgische omwenteling zoo algemeen is bekend geworden, heeft onlangs (1857) te Brussel in twee deelen een werk uitgegeven, waarvan de titel is: *Resumé du Christianisme depuis Jésus jusqu'à nos jours.* Het ligt in ons plan niet dit werk te beoordeelen. Wij mogen er van zeggen, dat het met veel geleerdheid en historiekennis geschreven is. Slechts beklagen wij den grijsaard, dat hij de historische grondslagen des Christendoms zoo zeer ondermijnt, zijne krachten beproeft om den twijfel te vestigen of er wel ooit een Jezus bestaan hebbe, en voor de heerlijke, volle, zoo ruimschoots aan al 's menschen behoeften voldoende gods-

dienst des Zaligmakers een' koude, schrale en ongenoegzame godsdienst der rede wil in plaats stellen; een verschijnsel, helaas! in onze dagen te algemeen bij hen, die, twijfelende aan het Roomsch-Katholicisme, te gelijk daarmede de gansche Christelijke godsdienst verwerpen. Maar vergeten wij niet, dat we ons bewegen op het veld der geschiedenis, en 't is op dat veld, dat wij onzen schrijver vaak bijtreden moeten. Wat hij zegt aangaande de Pausin Johanna, tom. I, p. 297 en 298, trok vooral mijne aandacht. Ik wil het hier woordelijk opgeven, als een merkwaardig bewijs, hoe hij, geheel onafhankelijk van Prof. Kist, tot dezelfde slotsom gekomen is. Men leze:

»C'est entre les pontificats de Leon IV et de Benoit III, dont nous allons parler (847 à 855), que l'on place celui de la fameuse papesse Jeanne, sur laquelle et surtout contre laquelle il a été tant écrit. Nous sommes loin d'affirmer dans un sens absolu qu'il y ait eu une papesse Jeanne; mais nous soutenons qu'on n'est aucunement autorisé à nier son existence. Ce qui a surtout contribué à fortifier notre scepticisme sur ce fait controversé, ce sont les fraudes qui ont été commises pour la faire disparaitre du domaine de l'histoire.

»Par exemple, la chronique de Jean d'Ypres, abbé de Saint-Bastin [lees: Bertin], publiée par dom Martène, fait se suivre immediatement les deux papes nommés plus haut. Dans un manuscrit de cette même chronique, conservé à la bibliothèque de la ville de Bruges, après Leon IV, se trouve textuellement: »On vit ensuite s'asseoir sur le siège apostolique comme »pape, une femme de Mayence que, jeune encore, son amant »avait menée avec lui à Athènes, déguisée en homme et sous »le nom de Jean l'Anglois. Elle y devint si savante, que »venue à Rome, elle y eut les plus grands maitres pour dis»ciples. Sa réputation de haute science la fit élire pape. »Mais devenue enceinte et ne sachant pas quand viendrait »le moment de ses couches, elle fut surprise par les douleurs »de l'enfantement en se rendant de Saint-Pierre à Saint-Jean »de Latran, entre le Colissée et l'église de Saint-Clement, et

» mourut en cet endroit. Elle y fut ensevelie, et depuis lors » les papes prennent un autre chemin, pour temoigner de » l'abomination de ce fait. Jean n'est pas placé au nombre » des papes, à cause de son sexe. Il siégea deux ans cinq » mois et quatre jours."

» Qu'il n'y ait là rien de vrai, c'est fort possible; mais il faut chercher à le prouver, et non tronquer un manuscrit sans en prévenir. Un trait de mauvaise foi éveille la défiance. Du reste quand même une femme aurait occupé la chaise, comme on dit, de Saint-Pierre, il n'y aurait rien à reprocher de ce chef aux catholiques latins, quoique le pape Saint-Léon IX ait reproché aux catholiques grecs une patriarchesse de Constantinople, dont l'existence n'est guère mieux établie que celle de la papesse Jeanne."

Bij een bezoek, onlangs door mij gebragt aan de stadsbibliotheek te Brugge, heb ik dit getuigenis van onzen schrijver ten volle bevestigd gevonden. Het handschrift van Johannes Iperius, uit de rijke verzameling van manuscripten, die tot nog toe in den gedrukten catalogus niet zijn opgenomen, werd het eerst door mij ingezien. Deze Johannes Iperius of Jan van Yperen, aldus naar zijne geboortestad Yperen geheeten, was gedurende zeventien jaren abt der vermaarde abdij van St. Bertijn te St. Omer, en stierf er den 2n Januarij 1383, gelijk op zijn grafsteen in gemelde abdij gebeiteld staat [1]. Hij wordt geroemd om zijne vroomheid en geleerdheid; vooral muntte hij uit in de beoefening der historie, waarvan de chroniek zijner abdij, door hem beschreven, de overtuigendste blijken geeft. Het is uit deze chroniek, dat Meyerus, de vorst der Vlaamsche geschiedschrijvers, voor zijne *Annales* veel geput heeft, gelijk zij evenzeer eene milde bron was voor Locrius bij de opstelling van zijn *Chronicon Belgicum*. Men mag haar dus een beroemd geschrift heeten. Zij begint met het jaar 590, om-

1) Zie Sanderus, *Flandr. illustr.*, tom. I, fol. 354; het werk van Martène, straks te noemen, tom. III, fol. 443; Meyerus, *Annal. Flandriae*, fol. 200 *a*.

streeks welken tijd Sint Bertinus geboren is, en loopt tot het jaar 1294. Er zijn onderscheidene handschriften van. »Exstat autem," zegt Sanderus, waar hij Iperius onder de beroemde Yperlingen rangschikt, »illud msc. apud Bertinenses, et Canonicos etiam Morinenses Ipris, Duaci item nuper exstitit apud Cl. V. Andream Hojum, historiarum Professorem Regium." Of het handschrift op de Brugsche bibliotheek, waarvan wij spreken, het eigen werk van Iperius, dan wel eene copie zij, had ik geene gelegenheid te onderzoeken. Ik vermoed echter, dat het een afschrift is, en dat het oorspronkelijke is hetgene in Sanderus' tijd, welligt nòg, in de Bertijnsche abdij te St. Omer aanwezig was. Het Brugsche is een kwartijn, ruim drie vingers dik, geschreven met eene duidelijke hand, naar 't mij toeschijnt uit de veertiende of het begin der vijftiende eeuw. De bedoelde, door Martène overgeslagene plaats, op Pausin Johanna betrekkelijk, leest men op pag. 35, recto en verso. Zij luidt letterlijk aldus:

»Post eū [scil. Leonem IV] in apostolica sede sedere visus est tanq. pp quidam dict9 Johēs anglic9 magontinēsis [1]. Hec femina fuit juvenis ab amosio suo in habitu virili athenis ducta. In diu'sis sciēciis sic profecit vt postea Rome legens t'uiū [2] magnos magros haberet auditores. Et quia in sciencia

1) *Magontinensis.* De lezing is opmerkelijk, wijl zij afwijkt van de bekende: *Mungantinus*, *Margantinus*, *Mangimertinus*, *Maguntinus*. Het vermoeden wordt hierdoor versterkt, dat niet de stad *Maintz* bedoeld wordt, maar eene of andere plaats in Engeland. Vg. *Ned. Arch.*, D. III, bl. 16 (12).

2) *Trivium.* Alzoo ook het *Chronicon* van Martinus Polonus, welks woorden door Prof. Kist, a. w., bl. 15, worden medegedeeld, en waarmede de onze van Iperius de meeste overeenkomst hebben. In de *Bibliotheca Bremensis*, tom. VII, p. 938, waar de plaats van Martinus mede wordt opgegeven, wordt gegist, dat men *triennium* lezen moet. Ten onregte. Door *trivium* verstond men weleer het voorbereidend onderwijs, bestaande in spraakkunde, redeneer- en redekunde. Men noemde een' volgenden leercursus *quadrivium*, omvattende de vier wetenschappen, die den naam van mathematische droegen, namelijk muziek, arithmetica, geometrie en sterrekunde. — Overigens maken wij voor de geschiedenis van Pausin Johanna hier bijzonder opmerkzaam op de belangrijke berigten daaromtrent in gemelde *Biblioth. Brem.*, en wel tom. VII, p. 934 seq., en tom. VIII, p. 498 seq., en p. 526 seq.

magne opinionis erat in ppatū tenere concorditer eligitur. Post hec impregnata et ptus sui tempus jngnorans dū de sancto petro lateranū tenderet jnter colisseū et ecclam sancti clementis peperit. Ibique sepulta fuit et quia p jllam viam semp obliquatur credunt aliqui qd propter detestationem facti hoc fiat nec ponitur jste johes jn cathalogo pprum propter mulieris sexū. Sedit autem annis ij m. v diebus iiij. Et cessavit [sedes papalis] m j post quē fuit pp benedict9." Etc.

Het schijnt, dat het de chroniek van Iperius is, waarop de geleerde David Blondel doelt, als hij in zijn *Familier esclaircissement*, ten bewijze dat de Pausin een fabelachtig wezen is, zegt: »Et la Chronique S. Bertin sur l'an 855 [dit], que *Leon Prelat du Siege Apostolique est decedé, et Benoist luy a succedé*." (*Ned. Archief*, D. V, bl. 513.) En wanneer Prof. Kist schrijft (a. w., bl. 515): »De aangevoerde getuigenissen uit de *Annales S. Bertini* .... zijn gevloeid uit den *Anastasius*," dan geeft hij daarmede te kennen, dat alle zulke negatieve getuigenissen denzelfden oorsprong en ook dezelfde kracht hebben als het negatieve getuigenis van den verminkten *Anastasius;* hetwelk namelijk rust op het stilzwijgen, dat men hem gedwongen heeft opgelegd, toen men de onbeschaamdheid had, om het alleroudste en blijkbaar gelijktijdige berigt aangaande de Pausin, uit zijne *Vitae Pontificum*, of het *Liber Pontificalis*, te doen verdwijnen!" En heeft genoemde Hoogleeraar (*Ned. Archief*, III D., bl. 27—52; V. D. bl. 518 vv.) de gewetenlooze handelwijze in het licht gesteld, waarmede niet alleen de Jesuiet Busaeus met de Heidelberger HSS. van den *Anastatius*, maar ook Fabrotus met den *Cod. Mazarinus*, en niet minder zelfs Muratori, met de beide milanesche Codd. B en C, bij hunne uitgaven van den *Anastasius*, zijn te werk gegaan; ook zijn vermoeden aangaande het bedrog met de *Annales St. Bertini* gepleegd, wordt nu door het opsporen van het Brugsche HS. op eene merkwaardige wijze bevestigd.

Het is mij onmogelijk geweest na te gaan van welk handschrift Martène bij de uitgaaf van Iperius heeft gebruik ge-

maakt. Welligt van een exemplaar dat óók reeds geknot was, in welk geval men hèm de schuld van bedrog niet geven kan. Zijn werk, in folio, waarvan mij mede op de bibliotheek te Brugge inzage vergund werd, draagt dezen titel: *Thesaurus novus anecdotorum. Tomus tertius, complectens chronica varia, aliaque cum ecclesiastica tum civilia omnium pene nationum monumenta historica. Prodit nunc primum studio et opera Domini Edmundi Martene & Domini Ursini Durand, Presbyterorum et Monachorum Benedictinorum e Congr. S. Mauri. Lutetiæ Parisiorum.* 1717 [1]. Op fol. 446 begint de uitgaaf der *Chronica sive historia Monasterii sancti Bertini,* en boven de bladzijden leest men steeds: *Johannis Iperii Chronicon sancti Bertini.* De plaats, waar de vermelding der Pausin is weggelaten, vindt men fol. 515.

Doch al heeft ook Martène een handschrift van Iperius doen afdrukken, waarin de Pausin onvermeld is, en alzoo ter goeder trouw gehandeld, het Brugsche MS. ligt daar tot een sprekend teeken, dat er dan anderen geweest zijn, die het bedriegelijk besnoeiden. Zelfs al moest men onderstellen, dat een afschrijver in het Brugsche de geheele plaats over Johanna heeft ingevoegd — iets dat ons zeer onaannemelijk voorkomt [2] — ook dan nog zou het eene krachtige stem zijn, die ons toeroept, dat in de veertiende en vijf-

1) »Edmund Martene, kundig en werkzaam schrijver van de vereeniging van St. Maur, geboren te St. Jean de Lône in 1654, gestorven in 1739, gaf zich, volgens den raad van Mabillon, geheel aan de staatkunde over, besteedde zes jaren met het nazien der oorkonden van Frankrijk, en ondernam zelf eene reis naar de Nederlanden en Duitschland om de gedenkstukken betrekkelijk de burgerlijke geschiedenis van Frankrijk te verzamelen. Met eenen grooten voorraad van geschied- en letterkundige bewijzen voorzien, schreef hij verscheidene werken." *Alg. noodw. woordenb. der zamenleving.* Overigens is Mabillon, Martène's raadgever, ongunstig bekend in de behandeling der geschiedenis van Pausin Johanna. Zie Kist, *Ned. Archief*, D. III, 55, 63, 77; V, 530.

2) Te meer onaannemelijk, dewijl het berigt, ofschoon in sommige trekken met dat bij Martinus Polonus overeenstemmend, toch ook een eigen en zelfstandig karakter bezit.

tiende eeuwen zoo vast geloofd werd aan het bestaan eener Pausin Johanna, dat een historieschrijver hare geschiedenis uit andere bronnen meende te moeten mededeelen, waar hij haar vergeten vond.

Overigens, het is verre van ons, dat wij door het bovenstaande onze Roomsche mede-Christenen bedoelden te ergeren. Wij bedoelden niets anders dan het onderzoek der waarheid, die hun even dierbaar zijn moet als ons, gelijk zij trouwens met den leugen niet gediend zijn. Onzes inziens staat of valt de Roomsche kerk volstrekt niet met de Pausin Johanna. Kan niet eene kerk bedrogen worden, zonder daarom nog bedriegelijk te zijn? Ons is de Roomsche godsdienst niet aannemelijker, als het bewezen is, dat de Pausin-geschiedenis tot de rei der fabelen behoort; en de Roomschgezinden behoeven zich nog geene schrede nader te voelen tot het Protestantisme, wanneer de historie der Pausin als waarachtig in het licht zal staan. Verheugen wij ons dáárover, dat, wie er ook aan twijfelen en wat ook nog onbewezen is, wij niet te vragen en te strijden hebben over het bestaan van eenen Jezus, maar te zamen — Katholieken en Protestanten — staan in één geloof, dat voor geen onderzoek schroomt en geene wetenschap ons ontrooven zal: het geloof aan den heerlijken Godszoon, onzen grooten Verlosser en Heiland, in Wien wij elkander de broederhand reiken, al staat of valt de Pausin Johanna.

A A N T E E K E N I N G E N,

BETREFFENDE DE BIJBELVERTALING VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE, EN WAT OP KERKELIJKE VERGADERINGEN NA ZIJNEN DOOD OMTRENT HET OVERZETTEN DER HEILIGE SCHRIFT BERAAMD IS,

DOOR

H. Q. J A N S S E N.

Zoowel door N. Hinlopen in zijne *Historie van de Ned. overzettinge des Bybels*, als door Ypey en Dermout in het tweede deel hunner *Gesch. der Ned. Herv. kerk*, zijn hoogst belangrijke bijzonderheden medegedeeld aangaande het verhandelde omtrent eene nieuwe overzetting des Bijbels door Marnix van St. Aldegonde en na zijn afsterven. Er blijven te dien aanzien slechts nalezingen meer te leveren. Ik ben in staat eenige zulker nalezingen aan te bieden. Mij is namelijk goedgunstig ten gebruike afgestaan een handschrift, toebehoorende aan de koninklijke bibliotheek te Brussel, zijnde een lijvig boekdeel in folio, vol van de merkwaardigste stukken voor de geschiedenis onzer Hervormde kerk, toen zij gedurende de zestiende en in 't begin der zeventiende eeuw in hare opkomst was. Tilmannus Cupus, afkomstig van Keulen, predikant in West-Vlaanderen te Loo en Pollinkhove en te Westkapelle, en laatstelijk te Nieuwpoort bij Schoonhoven, was er weleer de verzamelaar en bezitter van. Wanneer ik eerlang, gelijk ik wensch, de daarin voorkomende Acten der oude Brugsche classis, nevens die van een paar Vlaamsche synoden, zal uitgeven, hoop ik èn van den verzamelaar èn van het handschrift zelf met zijn rijken inhoud breedvoeriger te spreken.

Uit deze hoog te schatten geschiedkundige bron wil ik den lezers van ons *Kerkhistorisch Archief* een en ander mededeelen betrekkelijk de vertaling der Heilige Schriften, voor zoo verre de groote Marnix van St. Aldegonde daarin betrokken was. Ik vlei mij, dat inzonderheid de »punten belangende de overzetting des Bijbels, aan Marnix voorgehouden," met belangstelling zullen ontvangen worden.

Hoogst afkeurend was het oordeel van Marnix over de in zijn tijd gebruikelijke, naar Luthers overzetting gemaakte Bijbelvertaling. In een brief aan Drusius van 17 Junij 1595 schreef hij aldus: »Opregt beken ik, dat onder alle overzettingen geene mij geschenen is zoo verre af te wijken van den Hebreeuwschen tekst, als die van Luther, uit welke de onze ontstaan is" [1]. Moge al een twintigtal jaren vroeger reeds dit gevoelen bij den geleerden man niet zoo gevestigd of althans minder streng zijn geweest, men mag onderstellen, dat hij, bij zijne bekendheid met de grondtalen der Schrift, ook toen wel niet gunstig zal gedacht hebben over de bestaande overzetting eener overzetting. Hoe 't zij, de nationale synode, in 1578 te Dordrecht gehouden van 2 tot 18 Junij, droeg aan hem en Dathenus een last op, met eene nieuwe Bijbelvertaling in verband staande [2]. De 18e harer

1) Zie de Latijnsche woorden bij Ypey en Dermout, a. w., D. II, bl. 237 der aanteek.

2) Het Brusselsche HS. van Cupus heeft op den titel, fol. 35 recto, ten aanzien van den tijd waarop deze synode gehouden is: „anno 1578 vp den derden dach van Julij," maar in het daarop volgende opschrift boven de acten die dan opgegeven worden: 3 Junij tot 18 dier maand. 's Gravesande, *De Unie van Utr. herdacht*, schrijft, bl. 226: 2 tot 28 July, maar bl. 229: 2—18 July. Te Water echter, in het *Bericht aen den Leezer* voor de *Hist. der Herv. kerk te Gent*, *** 4, noemt 2—18 Juny, en desgelijks het *Kerkelijk handboekje*, uitg. 1794. Wij gelooven, dat Junij de ware lezing is, ook omdat zij onderscheidene malen voorkomt in het *Livre synodal*, zoowel in het Leidsche HS., door Prof. Kist gebruikt, als in het Middelburgsche. Zie *Ned. Arch. voor kerk. Gesch.*, D. IX, bl. 116, (2), en vooral bl. 203 en 205, art. 4 en 11 der syn. van Antwerpen van 8 Mei 1578, alwaar van de aanstaande Dordtsche synode gesproken wordt „au commencement du mois de Juin," „le 1 [is dit geene fout? 1 Junij viel op Zondag] jour de Jung." De verwarring der Fransche woorden Juin en Juillet is minder mogelijk dan der

particuliere vragen luidt aldus: »Of het oorboir eñ noodich is, den bybel wtten hebreeusche inder nederduutser tale over te setten of ten minsten de ghemeyne oversettynghe toverziene eñ wie men dezen last op legghen sal. Es gheandwoort: men zal tzijner tijt de bijbel wten hebreeuscher tale overzetten moghen; hier en tusschen zalmen na de franchoyse, latijnsche eñ andere, inzonderheyt na de nieuwe heydelbersche overzettynghe overzien, daer by ooc voegheñ de franchoyse annotatien over doude testament, doch zalmen toezien dat dit werc eenen persoon alleen niet opgheleyt werde. Eñ zijn vercoren Philippus Mar. eñ Petrus Dathenus om na bequame mänen wt te sien, die dit werc behoorlic zullen cōnen wt voeren" [1]. Ofschoon er geen blijk is, dat

Nederduitsche Junij en Julij. — Marnix zal op deze synode niet zijn tegenwoordig geweest. Wij maken dit op uit de dagteekeningen in zijne brieven en stukken, door Prof. van Vloten medegedeeld in de bijlagen op E. Quinet, *Marnix van St. Aldegonde*. Bl. 172 doet ons gelooven, dat hij 6 Junij en daarna nog te Worms was, werwaarts Oranje hem in gezantschap had afgevaardigd; en bl. 184 vinden wij een brief van hem uit Antwerpen van 20 Junij. Jammer, dat in brief 4, bl. 175, de dagteekening openstaat, die Marnix' wederkomst uit Duitschland moest aanduiden. Doch bovendien wordt op de lijst van de leden der synode bij 's Gravesande, t. a. p., zijn naam niet gevonden. Marnix heeft overigens onderscheidene kerkelijke vergaderingen bijgewoond. Zóó tweemaal in 1566 te Antwerpen, naar het getuigenis van Junius, *Ned. Arch.*, IX, bl. 159, (1). En hij was op de synode te Wezel, wier handelingen hij ook onderteekende. Zijn naam werd dan ook op de kerkvergaderingen met hooge achting genoemd. De synode van Emden in 1571 (art. 48—50 harer acten) en die van Dordrecht in 1578 (de 21e harer partic. vragen) droeg hem op het schrijven eener geschiedenis van de wording en den strijd der Nederlandsche Hervormde kerk; iets, dat helaas! niet volvoerd is. Het verwondere ons daarom niet, dat hij op de laatstgenoemde met Dathenus ook tot het werk verkozen werd, dat met eene betere Bijbelvertaling in betrekking stond.

1) Het belangrijke stuk van Prof. Heringa, getiteld: *Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Ned. Bijbelvertaling*, in het *Archief voor kerk. Gesch.*, D. V, geeft, bl. 68, deze woorden op in 't Latijn. Ik heb ze uit het Brusselsch HS. in 't Nederduitsch, ook ter vergelijking met het *Kerkel. Placaatboek*, D. III, bl. 468, dat ik niet ter hand heb, hier uitgedrukt. Hinlopen, a. w., bl. 13 en 14, voert ze aan uit het *Cort verhael van 'tgeen zich heeft toegedragen, belangende de translatie onzes Ned. Bybels*, etc. door Bogerman en Baudartius, MS. Ypey en Dermout volgen Hinlopen.

deze last is uitgevoerd, was nu eenmaal de naam van Marnix met de gedachte aan eene betere overzetting verbonden, en was de aandacht der kerk in dezen van nu voortaan op hem gevestigd. En hij zelf ondernam het werk eener nieuwe vertaling, niet uit de bestaande buitenlandsche overzettingen, maar zelfstandig uit den Hebreeuwschen grondtekst. De Haagsche synode van 1586, daarvan kennis dragende, noodigde hem uit, dat hij met dit begonnen werk ter dienste der kerk geliefde voort te varen en het afgewerkte telkens wilde doen toekomen aan bekwame kerkelijken. Doch Marnix had redenen waarom hij het verzoek der synode weigerde [1]. Nu keerde de particuliere synode der klassen van Zuid-Holland, gehouden te Delft 24 Augustus 1587, op het voetspoor, door de Middelburgsche synode van 1581 ingeslagen. Het 13e art. harer handelingen luidt aldus: »Van de translatie des bijbels, alsoomen verstaet dat de heere van S. Allegonde twerck aflaet eñ hem excuseert, verclaereñ int selfde noch niet gedaen te sijn, ende dattet nochtans seer noodich is ende [eene?] goede translatie te hebben, eñ dattet [datter] in Synodo tot Middelburch [2] 4 kercken gedeputeert waren, als Antwerpen, Gent, Middelburch eñ Utrecht, daervan twee alleen noch in esse sijn, hiertoe sekere dienaeren toe [te] ordineren by advys van de kercken van andere provincien, als D. Kimedoncium van wegen der kercke tot Gent, D. Bastingium van wegen der kercke tot Antwerpen, achtervolgende des arlen des Synodi tot Middelburch, eñ voort D. Arnoldum Cornelij eñ Wernerum Helmichium [3], eñ bij faute van een van hen ende dat sy noch van een vierden bequaemen per-

1) Hinlopen, bl. 15—18, en vooral Ypey en Dermout, bl. 347 en 348, met de aanteekeningen.

2) Hinlopen, bl. 14, vermeldt mede uit het *Cort verhael* deze bepaling der Middelburgsche synode. Ik heb ze evenwel vergeefs gezocht in de handelingen en part. vragen in het *Kerkel. handb.*

3) Jacobus Kimedoncius was predikant geweest te Gend, thans te Middelburg; Jeremias Bastingius te Antwerpen, thans te Dordrecht; Arnoldus Cornelii van der Linden thans te Delft, en Wernerus Helmichius te Utrecht.

soon gedencken; achtende voort raetsaem te sijn middeltijt by den heeren Staten [aan te houden] om de voors. dienaeren plaetsen soo lange duer andere te suppleeren eñ hen evenwel haer ordinaris stipendium laten volgen; ende aengaeñ het honorarium soude connen vañ druckers gevonden worden. Des sal D. Arnoldus Cornelii maecken een ontwerp van eene missyve aen alle die andere Synoden te senden eñ hen hiervan te adverteren, dwelcke missyve is voorgelesen eñ goet gevonden, eñ men sal oock den kercken in Engelant, Embden, Wesel eñ Franckendael adverteren, twelck doen sal de classe daer toe gedeputeert" [1].

Zonder den draad der geschiedenis geheel te volgen, waartoe men in de genoemde bronnen voldoende handleiding vindt, zij het genoeg te herinneren, dat Marnix, op aanhoudenden aandrang, zich nogmaals tot het werk der vertaling liet overhalen. Uit het »Cort verhael [rapport] van 't gehandelde der gedeputeerden des Synodi particulier van Suythollant, wt last des selven Synodi, beginneñ vañ aenvangh Septemb. 93 tot den aenvangh Augusti 94" [2], nemen wij ten dezen het volgende over: »Alsoo de heere van St. Aldegonde eenige dingen te kennen gegeven hadde, belangeñ de kosten die hem in dit werck te doen souden staen, eñ den Advocaet [Oldenbarneveld] hier van gesproken was, heeft deselve Advocaet noodich geacht, dat een ontwerp int gros vañ onkosten gemaect soude worden om des te beter de sake by de generale Staten te verkrijgen; item datmen overleggen soude, hoe lange tijt van jaren bynae dit werck duyren soude; waervan alsoo D. Joh. Wtenbogart (die met den Advocaet gesproken hadde) aengenomen hadde aen D. Danielem de Dieu te schrijven om met den voors. heer te communiceeren. Eer van den selven Daniele antwoort gecomen

1) Brusselsch HS., fol. 102 verso, 103 recto. Hinlopen, bl. 18, vermeldt dit uit het *Cort verh.* Vermits de eigene woorden, zoo ver ik weet, nergens zijn opgegeven, schreef ik ze over, ofschoon de zin, ongetwijfeld door de schuld van den copiïst, soms niet geheel helder is.

2) Brusselsch HS., fol. 251 recto.

is heeft de occasie gegeven, dat D. Wtenbogart voors. met den heer van St. Aldegonde hier van gesproken heeft; dewelcke hem oock verclaert heeft, dat hy noodich achtede expressel. tot dit werck versocht te worden, soowel van mijn heeren de Staten generael als vañ kercken generael. Hiervan is den Advocaet aengedient, eñ wat daer in gedaen sij eñ waerop de saecke staet ten aensien van mijn heeren de Staten grael, sal Joh. Wtenbogart bescheyt van kunnen seggen. Eñ moet nu an der kercken sijde gelet sijn opt versoeck dat aeñ heere van St. Aldegonde desen aengaeñ gedaen soude moeten worden."

Omstreeks 1594 verhuisde Marnix naar Leiden, ten einde aldaar met ernst aan de hem opgedragene en door hem opgenomene taak te gaan arbeiden. Het zal in 't volgende jaar geweest zijn, dat de vertaalregelen hem werden voorgesteld, die wij thans hier inlasschen. Zij verdienen uit den schuilhoek, waarin zij zoo lang verborgen waren, te voorschijn gebragt en meer algemeen bekend te worden [1].

»Puncten belangeñ d'oversettinge int gemeen mijn heere van St. Aldegonde voor te houden.

»1. Dat de heere voors. int oversetten soude willen gebruyken d'algemeinste, claerste eñ suyverste tale.

»2. Aengaeñ het pronomen singulare *du*, dewijle verscheyden gevoelen daerinne gevonden wort, is voor goet aengesien, dat de voors. heere tselve sal volgen bij provisie. Eñ sullen darentussen de gedeputeerden vernemen onder hare kerken, wat sy in desen geraetsaemste eñ stichtelickste achten gevolcht te worden, om iñ naeste byeencomste daervan wijders te spreken [2].

1) Hetz. HS., fol. 328[a].

2) Hetzelfde maakte een punt uit van ernstige overweging in de Dordtsche synode van 1618 en 1619. Zie wat Heringa er over schrijft in zijn aangeh. stuk, *Archief*, V, 103. Tegenover Marnix was het een teeder punt, daar hij in het voorwerk zijner Psalmberijming ten jare 1580 zijne besliste overtuiging had uitgesproken, dat men *du*, *dijn* enz. behouden moest: t. a. p., bl. 109. Blijkbaar sprak men hier met toegevendheid voor zijn gevoelen.

»3. Dat de voors. heere soo seer behoude de woorden eñ manieren van spreken van onse gemeine bibels alst mogel. is eñ de suyverheyt vañ tale sulx can lijden. Desgelijx dat hy in twijffelachtige plaetsen, daermen niet en siet wat best dient gevolcht de gemeyne oversettinge wil volgen, stelleñ op de cant den anderen sin die noch daerop soude mogen passen.

»4. Alsoo belangeñ den naem Jehova, oft men die stellen sal in d'oversettinghe, verscheiden gevoelen gevallen is, sal by provisie den voors. naem gebruyct worden. Eñ de gedeputeerden sullen ondersouken off het onder de kerken sal stichten, om iñ naeste vergaderinge naerder daer van te handelen [1].

»5. Dat de eygen namen sullen behouden worden gelijck se iñ gemeene Bybelen staen, wtgenomen die verdorven ofte verkeerdel. gestelt sijn.

»6. Dat mijn heer believe tsamen met het oversetten oock op de kant te stellen varias lectiones [2] eñ interpretationes, met aenwijsinge van gelijke plaetsen der Schrifture; item corte annotatien op de kant, eñ oock nieuwe argumenten voor elck capittel, vervateñ cortel. d'inhout eñ gedistingueert met getal.

»7. Het schijnt niet ongeraden te wesen dat de redenen vañ oversettinge in sware eñ gewichtige plaetsen, daerin men van tgemein gevoelen merkel. affwijct in een besonder boeck gestelt eñ wt gegeven worden, tsij int latijn off in duytsch off in beyde talen.

»8. By provisie te volgen de gemeene afdeelinge soo van boecken als van capittelen en verssen van onse Bybels, ten waer datter eenige gewichtige redene voorviel om ander te doen.

»9. Int oversetten soo weynige woorden buyten den text in te voegen als mogel. is, eñ niet dan wt enkele noot."

1) Ook hierover werd naderhand in de Dordtsche synode gehandeld en voor JEHOVA het woord HEERE verkozen: t. a. p., bl. 114.

2) Opmerkelijk is deze bepaling omtrent verschillende lezingen. In de Statenoverzetting is dit gebruik der kritiek zelden te vinden.

»Wijse te houden int oversien vañ oversettinge.

»Dat mijn heer van St. Aldegonde, een boeck overgeset hebbeñ, vijff copyen ofte twee daervan doe affschrijven eñ die senden aeñ gedep., dewelke sy alsdan een yeder in sijn quartier op gemeinen kost sullen doen copyeren, soo vele als ieder van hun noodich acht an sommige voornaemste dienaren in elke provincie te communiceren, ten eynde hare observatien gehoort eñ mette hare overwogen mogen werden eñ die daernaer in haerl. conferentie ondersocht eñ overleyt; daerwt met gemeene advyse geraemt worde tgene men den voors. heere sal voorhouden."

Vermits Hinlopen, bl. 27 en 28, berigt, dat het laatstgemelde, aangaande het overzien en de copiën, ten jare 1595 op eene vergadering der overzieners te Leiden beraamd en aan Marnix voorgeslagen is, zoo zullen ook de voorgaande vertaalregelen, die er in ons HS. mede aaneen zijn verbonden, wel in dat jaar het aanzijn hebben ontvangen en van dezelfde overzieners zijn uitgegaan. Of zij mede aan hem zijn voorgehouden is ons niet gebleken. Met veel voorzigtigheid en bescheidenheid jegens den grooten en in dezen zoo ligt kwetsbaren man zijn zij opgesteld. En al werden zij niet aan hem ingediend, zij dragen toch in ieder geval de blijken van de bezorgdheid onzer vaderen om zoo min mogelijk de zwakken der gemeente te ergeren bij de invoering eener nieuwe Schriftvertaling, die ook toen door velen met weêrzin te gemoet gezien en ontvangen werd.

»Staende de tijd," zegt Hinlopen, bl. 31 en 32, »dat Aldegonde aen het vertalen was, wierd op de Noordhollandsche Synode te Hoorn, daer Aldegonde, als gemagtigde van de Staten, tegenwoordig was, in het jaer 1596, door de gemagtigden van die kerkvergaderinge, bedenkinge geopperd ontrent het vertalen van eenige woorden (in den Bybel), welke echter niet genoemd worden; dan dit werd door de Synode geheel en al gelaten aen den Heere van St. Aldegonde,

en verder aen hun die tot het overzien des werks gemagtigd waren." Ons Brusselsch HS. meldt iets dergelijks, maar van de Zuid-Hollandsche synode, te Delft gehouden 27 Augustus des gemelden jaars [1]. Het register namelijk der acten van die synode omschrijft den hoofdinhoud van art. 8 aldus: »St. Aldegonde, belangeñ eenige eygentlijcke woorden inde Translatie des Bybels." Zou men niet aan de vertaling van eigennamen moeten denken, waaromtrent het 5e der vertaalregelen eene bepaling maakte? Jammer, dat wij het geheele artikel niet kennen. In 1596 toch had de ijverige Marnix reeds een gedeelte zijner taak afgewerkt. Den 9 October van dat jaar »heeft D. Wtenbogaert den Gedeput. des Synodi overgelangt drie copien der overzettinge des eersten Boeckx Moysis gedaen door mijn heer van St. Aldegonde, eñ sijn deselve gesonden eene tot Delft aen D. Helmichium, eene na Vlissingen aen Danielem de Dieu, eñ eene aen D. Plancium tot Amsterdam" [2].

Marnix stierf te Leiden den 15n December 1598. Merkwaardig is wat ten opzigte der nu te nemen maatregelen gemeld wordt in de »Handelinge der Gedeputeerden over eenighe saken hunlieden tsedert den laetsten Synodo, den gemeenen kercken aengaeñ, voorgekomen" [3]. Het luidt aldus: »Naer de doot vañ heer van St. Aldegonde sal., hebben de gedep. gelet op de translatie des Bibels eñ goetgevonden te schrijven an die van Zeelant, gelijck de Gedep. van Noorthollant aengenomen hebben de sake voor te stellen in heuren

1) Fol. 184 verso.

2) Aangeh. HS., uit de »Handelinge der Gedeputeerden des Synodi van Zuythollant D. Arnoldi Cornelii, Caspari Swerinchusii, Liberti Fraxini en Thomae Spranchusii," fol. 267 en 301 recto. Het strekke tot aanvulling van wat gemeld wordt door Hinlopen, bl. 31, en Ypey en Dermout, II, 352. — Marnix had ook de Psalmen, niet alleen berijmd, maar ook vertaald. Ook eenige der kleine Profeten had hij overgezet, en in het algemeen zijne aandacht op de Profetische schriften gevestigd. Zie Te Water, *Verb. en sm. d. ed.*, III, bl. 555.

3) Bruss. HS., fol. 328 recto. Hinlopen meldt, dat ten aanzien van de onderteekening der formulieren iets dergelijks als hier volgt, maar gewijzigd, is aangenomen. Zie bl. 33 en 34, 61 en 62.

Synodo, ten einde het werck op eenen eenparigen voet wederom hervattet eñ tot goeden eynde eenmael gebracht werde. Sijn oock de voors. kerken vermaent onsen Synodo met haer goet advys te dienen; eñ opdat hier op in onsen aenstaeñ Synodo gelet mocht werden, hebben de gedep. hare Classen vermaent daer van een Gravamen te maken.

»Staet te letten off niet goet en ware te volgen den voet die alreede iñ translatie voorgenomen is geweest, alleen dat andere persoonen, tsij twee ofte drye iñ plaetze vañ heere van St. Aldegonde sal. tot de eerste translatie genomineert wierden; eñ offt niet geraden ware tot dien eynde het besluyt, daer over geconcipieert bij de gedep. van alle provincien eñ den h. van St. Aldegonde voorgedragen, op te souken. Item dat by soo verre als men eenige andere persoonen dan kerckendienaren tot de translatie ofte neffens deselffde te gebruyken goet vont, off niet geraden waer, datze voor eerst den Catechismum eñ 37 artykulen der bekentenisse des gelooffs souden onderschrijven. In allen gevalle hebben de gedep. den h. Advocaet angesproken eñ gebeden, dattet den H.H. Staten gelieven wilde de middelen tot verval vañ onkosten ter translatie geconsenteert, te onderhouden, de wijle de kercken vast doẽ waren om het voors. werck te hervatten. Eñ heeft den h. Advocaet den gedep. alles goets toegeseyt."

Men ziet, hoe spoedig na Marnix' dood men op middelen uit was om in zijne plaats andere overzetters, bij voorkeur kerkelijken, te benoemen. Het is ligt te begrijpen, dat de kerk naijverig was, om het groote werk liefst zelve door hare eigene dienaars te stichten. Dit zal wel eene der redenen geweest zijn, waarom zij in den lateren tijd zich minder met Marnix als bijbelvertaler ingenomen toonde. Maar er kwam nog eene andere bij. De regtzinnigheidsijver was van lieverlede vermeerderd, en het gezag der formulieren langzamerhand toegenomen. Marnix, de vriend van Oranje, stond voor geen streng Calvinist bekend, en de staten, even weinig met de rigting der kerk ingenomen, begunstigden hem [1].

1) Verg. Ypey en Dermout, a. w., I, bl. 551.

Opmerkelijk is daarom in het bovenstaande, dat, al wierd ook nog tot het werk der vertaling een ander dan een kerkdienaar verkozen, deze zou verpligt worden tot het onderteekenen der kerkelijke belijdenisschriften.

De vergadering der gedeputeerden te 's Hage, den 16n Febr. 1599 beraamde middelen om, in overleg met de verschillende provinciale kerkvergaderingen, een vasten voet te verordenen [1]. Die van 2 Maart daaraanvolgende besloot [2]: »Aengaeñ de Translatie vañ Bybel, d'advysen ingebracht sijnde, is goetgevonden dat Wtenbogaert den Advocaet sal aenspreken om sijne Ex. aen te dienen, dat die Broederen bestaen sijn om in de plaets vañ h. van St. Aldegonde yemant anders te cōmitteren totte aengevangene translatie, biddende dat sijne Ex. de handt daer aen wilde houden dat de penningen daertoe alrede geconsenteert voorts daertoe geconsumeert mogen blijven, om te hooren wat sijn E. daer op sal seggen en daerna wijders te advyseren."

Hoe weinig de staat deze pogingen schraagde; hoe zeer hij zijne tegeningenomenheid en tegenwerking toonde; hoe vele vonden hij zocht, zal ons blijken uit art. 19 van het rapport der gedeputeerden van de Zuid-Hollandsche synode over 1600 tot 27 Augustus 1601 [3]. De provinciale synoden hadden hunne goedkeuring tot de translatie betuigd en de keus der personen daartoe toegestemd. »Soo hebben de gedep. deses Synodi oversulcx aengesproocken den Advocaet, ende verstonden wt sijne Ex., dat hare E.E. mijn heeren Staten wat geoffenseert waren datter niet meer eñ spoedichlijcker in desen wercke gedaen en was, als oock datter eenen swaren stijll in gebruyckt sij [?]. Maer alsoo de Gedep. des Synodi den heere Advocaet verseeckerden, dat hier inne soude voorsien worden, soo belooffde de Advocaet tbeste te willen doen. Ende hebben daerom de Gedep. des Synodi opten 8 Martij

1) Bruss. HS., fol. 285 verso.
2) Br. HS., fol. 286 verso.
3) Br. HS., fol. 291 recto.

1601 aeñ heeren Generale Staten remonstrantie overgegeven, versouckende dat de penningen tot dit werck gedestineert den kercken mochten volgen; van welcke remonstrantie copie hierby gevoucht is. Eñ staet den Synodo te bedencken, oft niet goet en ware met dit werck voort te gaen, gelijck hier van den Synodo van Noorthollant per Andream Demetrium eñ Franciscum Lansbergium oock te kennen gegeven is. Maer alsoo de Gedep. des Synodi opten 22 Augusti by remonstrantie naerder versocht hebben, soo is hen door den Secrs Aertss wt laste van hare E.E. geantwoordt, dat de heeren Staten van meyninge sijn eerst twerck, twelck bij Aldegonde saliger gedaen [was], te sien, om daer wt te verstaen oft oirbaerlijck sij op sulcken voet voort te gaen; eñ voorts aengaeñ de penningen, dat mijn heeren Staten Aldegonde voors. sijn tractement toegeleyt hadden niet eygentlijck eñ alleen ten aensien vañ translatie, maer voornamelijck ten aensien van sijn diensten by hem den lande gedaen eñ te doen."

En hiermede eindigen onze nalezingen. Wat verder ten aanzien der vertaling in ons HS. berigt wordt, is, geheel daarmede overeenkomstig, door Hinlopen medegedeeld. Slechts dit nog. Wanneer Hinlopen zegt, na vermeld te hebben, dat de Noord-Hollandsche kerkvergadering in 1607 het vertalingswerk had uitgesteld tot aan de nationale synode: »Zoo deeden ook die van Zeeland te Zierikzee, en zoo zullen buiten twyfel ook de Synoden van de andere gewesten gedaen hebben" [1], dan kunnen wij dit bevestigen zooveel aangaat de synode van Zuid-Holland, gehouden te Dordrecht 14 October 1608. Dus luidt haar 10e art.: »Alsoo D. Arnoldus Cornelij eñ D. Wernerus Helmichius, beyde s. g., deser werelt zijn overleden, can inde saecke van de translatie des Bijbels, daer van art. 31 Synodi Delphensis gesproken wort, niet meer gedaen worden voor den nationaelen Synodum. Dies sullen

1) Bl. 64.

de gedep. des Synodi arbeyden om bij een te versamelen al t'gene vande voornomde persoonen soude mogen naghelaten zijn, dit hooch noodich werck aengaende"[1].

Helaas, die algemeene synode vergaderde eerst in 1618, en nog verliepen toen achttien jaren eer de nieuwe overzetting het licht zag. Veel meer dan eene halve eeuw was voorbijgegaan, sedert het punt eener zelfstandige Nederlandsche Bijbelvertaling het eerst was ter sprake gekomen!

1) Bruss. HS., fol. 392 recto.

EENE RELIEK VAN DE VERVOLGING DER WALDENZEN IN 1730.

Als zulk een reliek acht ik het onderstaand getuigschrift, door de stad en gemeente van Payerne, in het kanton Bern, afgegeven aan den Waldens David Blanc, die, ingevolge het besluit van den koning van Sardinië, Victor Amadeus, van 20 Junij 1730, uit de valleijen van Piemont verdreven, na tweejarig verblijf in Payerne, in September 1733 zich gereed maakte, om met een groot aantal zijner landgenooten van de hun door de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden aangeboden gastvrijheid gebruik te maken, en zich in Holland neder te zetten. Ongeveer 400 Waldensen, eerlang nog door meerderen gevolgd, kwamen in October 1734 te Rotterdam aan, die straks onder de verschillende Waalsche gemeenten verdeeld werden, en voor welke eene collecte gehouden is, die, alleen in de provincie Holland, eene som van *driemaal honderd acht duizend vijf honderd en vier guldens* heeft opgebragt. Men zie daarover: Martinet, *Gesch. d. Waldenzen*, D. I, bl. 229 vv., en Monastier, *Gesch. d. Waldenzen*, D. II, bl. 288 vv.

Het getuigschrift luidt als volgt:

Nous Ladvoyer, Banneret et Conseil de la ville de Payerne dans le Canton de Berne en Suisse, certiffions à tous, que honête David Blanc, des Vallées du Piedmont, ayant été obligé de quitter sa patrie, à cause de l'exercice de la Ste Religion reformée, qu'il professe, en vertu de l'arrêt de Sa Majesté le Roi de Sardaigne, du 20 Juin 1730: a été reçû dans cette ville, où il a habité depuis environ deux ans et demi, s'étant touiours conduit fort honnêtement et chretiennement, sans avoir donné aucun suiet de plainte; et comme il va s'établir en Hollande, nous lui avons fait expédier le present témoignage en le recommandant à la protection de tous ceux, à qui il aura l'honneur de s'addresser, offrant de reciproquer.

Donné sous le sceau de cette ville et communauté près la signature de notre Secretaire, le onzième Septembre mille sept cent et trente trois.

L. S.

Jacaud,
Secret.

J'atteste la même chose, en qualité de Gouverneur de Payerne de L.L. E.E. de Berne.
Manuel.

J'atteste la même chose en qualité de Pasteur de cette ville.
Cochet,
Min. et ancien Doyen.

N. C. K.

DE NAAUWE GEMEENSCHAP TUSSCHEN DE BOHEEMSCHE BROEDERGEMEENTE IN POLEN EN DE NEDERL. HERVORMDE KERK.

Van die naauwe betrekking en gemeenschap vond ik een blijk in het hier medegedeelde getuigschrift, waardoor namelijk een kweekeling voor de H. Dienst bij de Broedergemeente, tot voortzetting zijner studiën, naar Leiden gezonden en aan de Dienaren der Hervormde kerk wordt aanbevolen. Hetgene wij er kunnen bijvoegen, zal ons overtuigen, dat die betrekking, ook van de zijde der Nederl. Hervormde kerk, wederkeerig genoemd mag worden.

»Lecturis salutem a fonte salutis!

»Abiturentem, studiorumque Academicum curriculum in Alma Lugdunensi prosecuturum et absoluturum Samuelem Hartmannum S.S. Theologiae studiosum, cum omnibus probis piisque, commendatissimum velimus, hocce testimonio comitari, necessarium duximus, ut imprimis maxime et plurimum Reverendis Verbi Diuini Ministris, Fratribus in Domino honorandis et dilectis, innotescat, ipsum non modo Sanctissimae Religionis nostrae Euangelicae juxta Verbum Dei Reformatae principiis imbutum, nostrarumque in Polonia majori Ecclesiarum Fratrum Bohem. Conf. Alumnum esse, sed etiam Candidatis sancti Ministerii adscriptum, eique concessam facultatem, publice pro concione doctrinam veritatis, quae est secundum pietatem, proponendi. Specimina plus semel jam edidit, coram coetu verba faciens, quibus instructus sit donis Spiritus S. Prout itaque optimam de ipso concepimus spem, ita omnibus in Domino Fratribus venerandis eumdem studiosissime commendamus, ut eum benigne suscipere et beneuolentia sua prosequi juuareque dignentur. Pacem insuper a Deo pacis omnibus apprecamur. Scriptum Orzeszkoviae A°. M. DCC. LXVI. d. 27 Augusti.

L. S. Paulus Ludovicus Cassius.
Unit. Fratr. Bohem. in Polonia majori et Prussia Consenior dirigens. Pastor Coetus Orzeszkoviensis. mpp.

Werkelijk is in het *Album Civ. Acad. Lugd. Bat.* niet alleen gemelde Samuel Hartmann als student ingeschreven, maar nevens hem ook zekere Joh. Ludov. Cassius, waarschijnlijk wel de zoon van den Bestuurder der *Unitas Fratrum Bohemorum in Polonia,* door wien het getuigschrift is afgegeven. Iets anders echter trekt nog meer onze aandacht. Beiden namelijk zijn, blijkens die inschrijving [1], in het *Staten-Collegie* als *Alumni* opgenomen, waardoor wederkeerig het bewijs gegeven is der broederlijke betrekking, waarmede de Nederlandsche Hervormde kerk zich aan de gemeenschap der Boheemsche Broeders verbonden gevoelde. Het zal dan ook niet zonder bedoeling geschied zijn, dat in het medegedeeld getuigschrift het woord *Reformatae* met groote letter geschreven is. Overigens was de naam van Cassius destijds in de Ned. Herv. kerk niet onbekend. Reeds den 26n Nov. 1718 was te Leiden ingeschreven en mede in het Staten-Collegie opgenomen de Boheemsche Broeder uit Polen, Bogislaus David Cassius [2], die echter aan de Ned. Herv. kerk geheel zich verbond, en op den 23n Mei 1723 als predikant bevestigd werd te Zoelen, waar hij meer dan vijftig jaren ijverig werkzaam geweest is en een goeden naam heeft nagelaten [3]. Wat van Samuel Hartmannus geworden is, heb ik niet kunnen te weten komen.

---

1) D. 26 1766. „Samuel Hartman, Nesla-Polonus, an. 23, Stud. Theologiae in Collegio Ordinum."

eod. „Johannes Ludovicus Cassius, Nesla-Polonus, an. 22, Stud. Theologiae in Collegio Ordinum."

3) D. 26 Nov. 1718. „Bogislaus David Cassius, Polonus, aet. 20, Stud. Theologiae in Collegio Illustr. Procerum Alumnus."

3) Zie: *Kerkelijke Redevoering over Psalm XCII,* 14—16, *uitgesproken door* Bogislaus David Cassius, *Predikant te Zoelen, bij gelegenheid van deszelfs Vijftigjaerigen predikdienst in die Gemeente, verschenen en vervuld den* 23 *May* 1773. Utrecht 1773. 3°. — Zij is opgedragen aan A. F. W. Baron Pieck, Heer ven Zoelen en Aldenhage.

N. C. Kist.

EENE KRONYK VAN EGMOND IN HANDSCHRIFT.

DOOR

N. C. KIST.

EENE KRONYK VAN EGMOND IN HANDSCHRIFT.

Reeds lang heeft men te vergeefs het aanbreken van den tijd te gemoet gezien, waarin aan de Nederlandsche geschiedenis althans dit regt wedervaart, dat hare oude bronnen en gedenkstukken behoorlijk worden verzameld en in het licht gesteld, en dat, door een *Corpus historicorum Belgicorum*, eindelijk eens in eene reeds zoo lang gevoelde behoefte voorzien zal zijn.

Des te meer blijft inmiddels aan een iegelijk, die het vaderland en zijne geschiedenis lief heeft, de verpligting opgelegd, om in zijnen kring niets voorbij te zien van hetgeen dit belangrijke doel van lieverlede bevordert en voorbereidt. Ook deze mededeeling, waarbij ik de aandacht vestig op eene *Kronyk van Egmond in Handschrift*, is daaraan toegewijd. Zij berust in de boekerij van den Heer van de Blocquery te Haarlem, werd door den eerwaardigen Abraham de Vries welwillend mij tot onderzoek medegedeeld, en behoort tot die kategorie der Egmondsche kronyken, welke, niet van algemeen-historischen inhoud [1], noch ook meer uitsluitend tot de lotgevallen der Egmondsche abdij bepaald, geheel opzettelijk met de geschiedenis van het huis en geslacht van Egmond zich bezig houden.

Het vrij leesbare Handschrift is door eene, naar het schijnt, ook in de Nederduitsche taal en spelling niet zeer geoefen-

1) Tot deze kategorie behoort ook een onder mij berustend, in 1712 geschreven, keurig Handschrift in 8°. getiteld: *Excerpta e Codice vetusto sanae fidei, ducentos ab hinc annos in Abbatia Hecmundana, incerto auctore exarato.* Die kronyk begint met het jaar 409 en eindigt met 1512. — Ik hoop altijd nog gelegenheid te zullen vinden, om met de uitgave van deze nog onuitgegevene Kronyk mij te kunnen bezig houden. Opmerkelijk is daarin de aanteekening: „Anno 1440, Ars imprimendi libros in Moguntia ortum habuit, et Joannes Fust eiusdem artis primus omnium indubitatus inventor exstitit."

de hand, in een tachtigtal bladzijden, op papier in 4o. geschreven, en de tekst is versierd met vele ingevoegde vignetten en teekeningen, die, schoon eer kinderlijk dan kunstig uitgevoerd, toch iets naiefs hebben en, wat de afgebeelde gebouwen betreft, allezins een historisch karakter vertoonen, zoodat zij schijnen naar het leven genomen te zijn en, hoe gebrekkig ook, inderdaad de belangrijkheid van het Handschrift verhoogen.

Een titelblad schijnt er geweest te zijn, maar is nu niet voorhanden; zoodat, al bleek het stuk al aanstonds eene kronyk van het huis Egmond te zijn, toch de oorsprong en de auteur daarvan mij verborgen bleven. Na lang vruchteloos zoeken hielpen de *Egmondensia*, op het Rijks Archief, mij op den weg. In een daarbij berustend HS. namelijk, getiteld: *Inventaris of Repertorium, vernuwet bij Boudewijn van Rietwijck, als Griffier van de leenen, die gehouden werden van de Graefelicheyt van Egmond cet. Gedaen den lesten September* 1602; bevindt zich ook: *Cronyk ofte historien der Edele Heeren ende Baroenen van Egmond, uyt de oude boecken gevonden in de Abdij t' Egmont, van* ANTONIO HOVEO, *Broeder in deselve Abdij ende van daer gemaeckt Abt tot Echternach.* Het is een keurig afschrift blijkbaar van dezelfde Kronyk, welke in ons HS. vervat is, ofschoon niet alleen geheel het laatste gedeelte daaraan ontbreekt, maar ook vele niet onbelangrijke bijzonderheden, in ons HS. vermeld, daarin niet worden aangetroffen. Beide Handschriften schijnen dus als eene uiteenloopende, en ook in tijd verschillende, redactie van hetzelfde werk te moeten worden aangemerkt.

Die Egmonder monnik nu, Antonius Hoveus, dezen naam voerende van den Hoef, of Egmond op den Hoef, zijne geboorteplaats, waarom hij anders ook eenvoudig *Egmondanus* genoemd wordt, is in de Nederlandsche letterkundige geschiedenis geenszins een onvermeld persoon. Valerius Andreas en Foppens roemen hem zeer en noemen eene reeks zijner geschriften in rijm en in onrijm, daar hij ook als latijnsch dichter bekend was. Zij deelen dan ook zijn, door hem zelf

vervaardigd, latijnsch grafschrift mede te Echternach, waar hij in 1568 overleden is. Dus luidt het:

»Hic jacet excelsi praeceptor amoris Hoveus
Expectatque sui judicis ora Dei.
Urna ferat flores vernent atque omnia circum,
Corpus humi cubitet, mens colat alta polos."

Vooral ook Paquot [1] heeft een breedvoerig artikel aan hem gewijd. En door de Wind is hij onder de Nederlandsche geschiedschrijvers opgenomen; zulks evenwel alleen om één historisch product zijner pen, en wel de kronyk, met welke wij nu ons bezig houden [2].

De drie eerstgenoemde schrijvers noemen dit werk uitdrukkelijk een *Chronicon flandricum* (»en flamand," zegt Paquot), en melden eenparig, dat dit eerst in 1610 in 12° is uitgegeven, maar later nog eenmaal, en wel te Haarlem in 1664, met eene bijgevoegde Historie der Abten van Egmond door Bockenberg, in 4°. De Wind daarentegen weet te vermelden, dat de *Kronyk der Heeren en Graven van Egmond* door Hoveus in het Latijn geschreven is, en dat zij, na zijnen dood door Bockenberg vermeerderd, ten jare 1589 in 12° is uitgegeven; voorts dat zij later in het Nederduitsch werd vertaald en alzoo meermalen gedrukt is. Bockenbergs geschrift intusschen, waarop hier gedoeld wordt: *Egmundanorum, potentissimae Hollandiae gentis, historia et genealogia. Lugd. Bat.* 1589, 185 bl. in 12°, heeft wel den schijn van veelzins uit de Kronyk van Hoveus geput te zijn, doch vermeldt dezen zelfs met geen enkel woord. Daar Bockenberg als compilator en plagiarius, helaas! overbekend is, behoeft dit juist niet zeer te bevreemden, maar wel, dat hij zoo iets durfde bestaan in een werk, opgedragen aan Oldenbarneveld, en bestemd tot verwerving van den post van Historieschrijver van Holland en Zeeland, naar welken hij, te gelijk met Meursius en zijnen geestverwant Dominicus Baudius, dong [3]. En niet minder bevreemdt het

1) *Memoires pour servir à l'hist. lit. d. Pays-Bas*, II, p. 804.
2) *Bibliotheek der Nederl. Geschiedschrijvers*, bl. 575.
3) Zie daarover mijne *Bijdragen tot de geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (Leiden 1850), bl. 81 v. s.

ons, dat de Wind, die bij Bockenbergs *Genealogia Brederodiorum* (L. B. 1787) aanteekende: »dat hij meestal uit Johannes a Leydis, maar zonder dezen te noemen, is uitgeschreven," bij het vermelden zijner *Egmondanorum Genealogia*, op zijn vroeger beweren aangaande het uitgeven der Kronyk van Hoveus door Bockenberg, niet is teruggekomen. Moge intusschen Bockenberg in dit werk meestal met het kalf van Hoveus, gelijk men zegt, geploegd hebben, in vele opzigten toch is die *Genealogia Egmundanorum* een zelfstandige arbeid en, wat den vorm betreft, zijn eigen werk. In elk geval komt het mij voor, dat er aan geene Latijnsche Kronyk van Hoveus te denken valt, maar dat wij ons aan het eenstemmig getuigenis van Andreas, Foppens en Paquot te houden hebben, die melden, dat Hoveus deze Kronyk in het Nederduitsch geschreven heeft.

De eerste uitgaaf dezer Nederduitsche Kronyk wordt door allen, en ook door de Wind, in het jaar 1630 gesteld, maar door niemand wordt, gelijk zij anders plegen te doen, ook de drukplaats aangegeven. Ik meen er uit te mogen opmaken, dat door niemand hunner een exemplaar dezer uitgave gezien is, gelijk mij de door hen naauwkeurig omschreven Haarlemsche uitgaaf van 1664 tot heden toe onbekend bleef. Eerstgemelde uitgaaf echter berust op onze Akademische Bibliotheek en heeft tot titel: *Chronyck ende Historie van het edele en machtige geslachte van den Huyse van Egmondt, ghelegen in N. Hollandt. Byeenvergadert door* ANTHONIUS HOVEUS, *eertyts Canonicus tot Egmont, namaals Abt tot Echternaken. Tot Alckmaer by Th. Pietersen Baart. Anno* 1630. 128 bl. kl. 8°. Op bl. 107 begint: *Corte historie en register van alle de Abten vun Egmont, van de eerste fundatie der Abdy af tot de destructie toe.* Deze *Corte historie* echter wordt hier niet, gelijk op den titel der uitgave van 1664 geschied is, aan Bockenberg toegeschreven; en, wat opmerkelijk is, bij de *Genealogia,* door Bockenberg zelf uitgegeven, wordt dit bijvoegsel niet aangetroffen, zoodat het een geheim blijft, waar en wanneer deze Latijnsche tekst het eerst het licht zag.

Hoe dit alles ook zijn moge, de betrekking tusschen de mij bekend geworden uitgaaf van 1630 en ons HS. is van dien aard, dat wel over het algemeen de inhoud dezelfde is, en beider tekst, althans op vele plaatsen, veelal woordelijk overeenstemt, maar desniettemin is in den gedrukten tekst veel veranderd en ingekort, ja, door het weglaten van vele niet onopmerkelijke bestanddeelen, mag zij wel voor verminkt worden aangezien. Zelfs zijn in den gedrukten tekst vele tijdsbepalingen willekeurig veranderd, verknoeid of geheel en al weggelaten. Vooral is het naieve van den, wel is waar ietwat onbeholpen, stijl van het HS. in dien gedrukten tekst geheel verdwenen, daar de uitgever er zich op heeft toegelegd, om den ouden schrijver in de taal van den lateren tijd te doen spreken, zonder dat het hem echter gelukt is, de noodige kuisching zelfs eenigzins daaraan bij te zetten.

Wat de Historie zelve betreft, deze is, vooral voor zoo veel vroegere tijden aangaat, alles behalve zelfstandig en kritisch. Blijkbaar is zij, behalve aan Egmondsche stukken, veelal ontleend aan de Divisie-kronyk, en bovendien geheel er op aangelegd, om het geslacht van Egmond tot in het ongelooflijke toe te verheerlijken. Des te meer verwondert het mij, dienaangaande bij de Wind geenerlei aanmerking aan te treffen. Ook durf ik het oordeel van dien overigens zoo verdienstelijken geleerde niet onderschrijven, dat Hoveus, schoon voor de oudere tijden de Divisie-kronyk volgende, daaruit meestal de fabelen wegliet. Maar zeer waar is het, wat hij te kennen geeft: dat den schrijver, die het grootste deel zijns levens te Egmond en in de Abdij aldaar doorbragt, veel is bekend geworden, waarvan anderen onkundig gebleven zijn, en dat hier dan ook zeer veel, vooral van plaatselijken aard, wordt aangetroffen, wat men elders vruchteloos zoeken zal.

Uit al het medegedeelde zal men reeds genoegzaam bespeurd hebben, dat de Kronyk van Hoveus, schoon tweemalen gedrukt, bij het hoogst gebrekkige en bovendien ook het hoogst zeldzame dier beide uitgaven, schier nog als ongedrukt mag worden aangemerkt. Wij meenen daarom, dat hierdoor niet

alleen het Handschrift, waarover wij spreken, in belangrijkheid klimt, en over het algemeen de behoefte in het oog loopt, dat door het opsporen en vergelijken van andere hier of daar welligt nog voorhanden afschriften eindelijk eene degelijke uitgaaf dier Kronyk worde verwezenlijkt; maar dat wij voor de geschiedenis onzes vaderlands, ook der kerkelijke, geen vruchteloozen arbeid zullen verrigt hebben, door op den inhoud van ons HS. hier ter plaatse nader in eenige bijzonderheden de aandacht te vestigen.

Als eerste proeve geven wij den aanvang der Kronyk, tot op het doodsberigt van den eersten, die gezegd wordt Heer van Egmond geweest te zijn. Het kan tot inleiding en voorproef dienen voor hetgene ons de Kronyk, wat betreft haren inhoud, vorm en toon, dan nog nader zal leeren kennen.

1.

Als men alle die oude boecken ende Croniken wel (heeft) duerlesen, macht men mackelyck bevinden, dat de deurluchtige Heeren ende baroenen van Egmont wt Conicklycken stammen gecomen zijn. Voorts soo syn wt desen edelen stamme van Egmond gesproten, doer lanchheyt van jaeren, desen na bescreven heerlyckheden en Heeren. Te weten de Heere van Hamert, de Heere van Vianen, de Heere van Assendelft, met de Heeren van Lichtenburch, van Ryswyck, van Herlaer, van Bronckhorst in Gelderlant, van IJsselstein, van Cralingen, de graven van Sutphen ende meer andere Ridderen ende Heeren van grooter macht, die te lanck zouden vallen te schrijven, daer de boecken uyt de Abdy van Egmond breder van verclaren. Hier en boven soe hebben desen edelen Heeren van Egmont, met de Heeren van Arckel ende Wassenaar, het meestendeel van Hollant geregeert, met grooter eeren, omtrent hondert jaren lanck eer dat Graeff Dirck, de eersten Graef van Hollant, in Hollant is gecomen.

Welcke heeren ende Graven van Egmont haeren affcomste ende oorspronc hebben van (den) machtige Coninck van Vrieslandt, genoemt Raetbout. Ende was een seer verstandich man, dewelcken hier voortyts placht in de Stadt te wonen van Wtrecht, hetwelcke doen genaemt was Wiltenburch.

2.

Desen Coninck Raetbout was een wonderlyck man, als men in den historie van sinte Willebaert leest. Want als hy van Puppyn Heere van Brabant ende van Lotthringhen met veelvuldighen oorlogen overwonnen was en soude gedoopt werden, het welck hij den Grave Puppyn belooft hadde ; Soe is hy getrocken van Wtrecht nae Medenblick, daer toen syn Coninclyc Hoff stont. Ende daer comende sach hy dat alle de affgoden gebroocken ende ter nedergeworpen waren, (ende bysonder syn grootste ofte overste Affgodinne genaemt Medea, waer aff de stede noch haar naem heeft *Medenblyck*), ende dit van den heylighen man Wycbert priester; Soe en woude hy syn permettement ofte beloftenisse, die hy gedaen hadde, om gedoopt te worden, niet houden. Maer hy is loselyck ende beveynsdelyck tot het vont gecomen, ende als de Priester hem soude doopen, soo heeft Raetbout gevraacht, waer dat syn ouders waren, in den Hemel of in de Hellen? Waarop de Priesters antwoorden: daer staet geschreven int H. Evangelium, »wie niet en gelooft noch gedoopt wordt, die sal verdoemt werden.” Als Coninck Raetbout dit hoorde, doe heeft hy geseyt: Ick hoor wel van u woorden, dat myn ouders alle in de Helle syn, wan daer en isser geen van gedoopt, dus wil ick liever by myne vrienden syn ; en heeft syn voet weder aen hem getrocken, die hy al int vont geset hadde en bleef ongedoopt, dat jammer was, want hy was zeer verstandich ende goedertieren in syn omgaen, het welcken de Cronycken alsoo getuyghen. Ende niet ver van Medenblyck heeft een heylich Priester, genaemt Werenfridus, zyn woonplaats genomen,

om desen Heer Coninck met goede vermaningen te bekeren totten H. Christen gelouen. En daarna werden desen Priesters hoofstede, daar men nu noch tegen seggen te *Wervershouen*, daer de wortelen wassen. Desen Coninck Raetbout is haastig gestorven int jaar ons heren 723, ende heeft achter gelaten twee zonen. De eene was genaemt Welgelus, ende als hy gedoopt was, is hy cort daerna gestorven. De andere zoon was genaemt Adgildus, ende stont onder tribuyt des Hertogen van Brabant Puppyns bastaartsone, genaemt Karel Marteel, die hy wan by Alpaeys, want zijn getrouden storven al jonch. Des hadden Raetbout noch een dochter genaemt Theudalinda die te man gegeven wert desen Karelszoon voorn. ende was genoemt Grimolt. Desen Grimolt worden vermoort toot Luydick, daar hij in zyn devotie lach op S. Lambrechti graf, en leyt aldaer in S. Jacobs kerck begraven.

3.

Desen Coninck Adgildus was een vreedsaem man ende worden bekeert deur den haestigen doot van zyn Heer vader Coninck Raetbout. Ende hy is gedoopt van den H. Confessoor S. Aelbert toten hijligen Christen geloue met menigen mensche in desen lande. Door welcke goede leringen en sermonen dit land gesuyverd is van alle heydensche dolingen, door de Gratie Godts.

4.

Desen H. dienaer Godts S. Aelbert was een coninckxzoon wt Engelant wt het koninckryck van Dieren. Want Engelant was doen ter tijt in zes Coninckryken gedeelt, daer Dagobert de meesten Coninck van was. Aldus heeft dese goede man syn Conincklyke erff verlaten om de minne Godts. Ende is gecomen met noch elff sijne heylighe mannen in Hollant. Als S. Willebrort, S. Swygbert, S. Marcelyn, S. Werenfrydus ende soo voorts, die hier te lang soude zyn te verhalen. En een iegelyk van haer heeft zyn

beste gedaen als getroue harders ende pastoren, alle 't lant deur. Maer S. Aelbrecht heeft zyn woninge genomen in een dorp, dat doen genaemd was *Halen* en hy herberchde bij een goedt man genaemt Eggo. Dus heeft hy geheel *Kennemerlant* bekeert ende gebracht tot het H. Christen geloof. Alt hy 't aldus gesuyvert hadde van alle Afgoderyen ende heydensche dwalinge zeyde hy: deur die gratie Godts is dese plaetse gemondeert. Welck woort monderen soo veel te seggen is als suyveren. Daerom hiet dit dorp *Egmondia* ofte *Egmont*. Ende S. Aelbert was ook den eersten Archidiaken tot Utrecht geset.

5.

Desen Coninck Adgildus hadde S. Aelbert seer lieff ende timmerde hem een huys tot Egmont. Oock mede heeft Coninck Adgildus door raet ende hulpe van S. Aelbert getrout een seer schoone maget genaempt Geertruyt, ende was een dochter van den Coninck Dagbordus wt Engelant, daer hy twee zonen aen wan: Goudebolt ende Raetbout, welcke Raetbout hy by syn leven heeft gemaeckt den eersten heer van Egmont, ende Goudebolt worde, na syns vaders doot, de laatste Coninck van Vrieslant, want hy worde verslagen met den vroemen Roelant voor dat Christen geloove, anno 770. Hier mede ginch dat Coninckryck van Vrieslant te niet. Ende noch wan Coninck Adgildus een dochter, ende was genaempt Conorella. Dit was de moeder van Frederyck, den achtsten bisschop tot Utrecht, de welcke gedoot worde om de waerheyt, alse men breder daervan bescreven vindt in de *Cronica van Holland.* Ende Raetbout, den XIV Biss. tot Utrecht, is oock van dit geslacht ende edelen stam geboren.

6.

Noch heeft Coninck Adgildus doen fonderen een stedeken omtrent een myl van Egmont, en heefttet genaemt *Al-*

lemeer, nu Alcmaer. Corts daerna storf hy, en werd te Utrecht begraven A. 729.

7.

Raetbout de 1e heer v. Egmont. Hy was een vreetsaem en deugdelyck Heer, en zoo hy noch jong was, toen zyn Heer vader Coninck Adgildus sterff, so was hy onder bewaring van S. Adelbert, die hem instrueerde in alle goede dingen — ende eer dat Heer Raetbout 20 jaren oudt was componeerde hy selffs een boeck *van de menschwordinge Christi*, twelck S. Adelbert zeer wel behaegde en heeft het Coninck Dagobert van Engelant, Raetbouts grootvader, gepresenteerd; ende als hy 't gelesen hadde heeft hy Godt gedanckt, dat hy hem alsulcken dochters zoon verleent hadde.

8.

Int jaer ons H. 736 quam den magtigen Coninck Dagoberdus van Engeland tot Egmont, met een zeer grooten stoet ende familie, om zijns dochters zoon te besoecken [in den druk staat *versoecken*.] cet. cet.

9.

Int selffde jaer quaem Carolus Mertellus, Puppyns soone voors., met een groote macht van volck en wan Oostvrieslant, ende als hy hoorde dat Coninck Adgildus nog een soon hadde, die Raetbout heete, quaem hy selver in persoon tot Egmont. Ende als hy deursien hadde desen jongeling zyn wysheyt, soo presenteerde hy hem weder te geven zyns vaders erve, dat hy gewonne hadde, 't Coningryck van Vriesland. Maer Heer Raetbout heeft hem vriendelyck bedanckt; waerom Carolus hem te liever hadde, en gaf hem deur versoek aen des koningsdochter van Hongarie, gen. Amerey, daar hy twee zoonen by wan: Garbrant en Willebrant, en noch eene dochter, Anthonetta, die naderhant deur de Gratie Godts Coninginne wert van Swedenryk.

10.

Int iaer ons Heeren 740 is op den 25 Junius gerust in den Heere de goede man Godts S. Aelbert, die van Heer Raetbout zeer beschreyt worden, ende heeft hem op een heymelycke plaets begraven, want hy dat alsoo in zyn leven begeert hadde. En van zyn miraculeuslycke vindinghe vint men veel geschreven in de *Cronica van Hollant,* als datter een schoone fonteyne ontspranck ten voeten eynde, daer men hem vont, waer nu ter tyt een schoon capelleken staet. Ende de fonteyne is opgemaeckt in manieren van een put, dewelcke noch tegenwoordig is staende. [Het bijgeteekende *capelleken* heeft een historisch karakter.]

11.

Hier nae heeft heer Raetbout twee dorpen doen timmeren ofte fonderen, te weten *Warmenhuysen* ende *Huysduynen.* Ende nog twee andere dorpen, die vervallen waren, dede hy repareren, als *Limmen* ende *Rel,* fonderen(de daer) eene school; daerom hiet dit dorp *Schoolrel,* ofte zoo men nu seyt *Schoorl.*

Als nu dit aldus gedaen was ende veel goede ende deuchdelycke dingen gedaen hadde, voorts veel goede arme lyeden haer kinderen ter scholen bestelt hadde, om dattet geleerde mannen souden worden, soo ist eens geschiet, dat hy quaem ryden te paert by het *berchgen opten hoeff,* ende de goede Heer Raetbout is van paerde gevallen ende viel soo quaelicken, dat hy synen hals brack, ende wordt gebracht tot *Rinnegom,* daer toen ter tyt zyn huys ofte slot stont. Dese val heeft desen goede Heer soo seer geturbeert, dat hy corts daerna gestorven is, dat jammer was, ende worde begraven tot *Rinnegom* by zyn huys, daer de plaets noch huyden den naem aff heeft: *Heer Raetbouts Kerchhof.* En zyn lieve huysvrouwe ginck treuren ende suchten als een tortelduyfken, dat zyn gaayken verloren heeft, en is mede

corts daernae gestorven van grooten rouwen, en leyt by haren man ende lieven vrient begraven. Int jaer ons Heeren J. C. 790."

Een verder geregeld verslag van den inhoud, betreffende de elkander opgevolgde Heeren van Egmond, hunne groote daden en hoog-aanzienlijke huwelijksverbindtenissen (die echter, wat de oudere tijden betreft, door geene charters kunnen worden aangetoond), of van het overigens belangrijke, hetwelk de Kronyk allezins bevat, zou ons te lang ophouden. Slechts eene en andere bijzonderheid, die met de geschiedenis, bijzonder de kerkelijke, meer in verband staat, doe ik in het oog vallen.

Onder Garbrant, als oudste zoon van Raetbout, tweede Heer van Egmond, in 840 overleden, hadden de invallen der Noormannen plaats. Zij worden dus vermeld: »In desen tyd quamen de wilde verwoede Noormannen over en bedorven Holland tot in den gront toe. Maer t'Egmont en dorsten sy niet comen, want daer werde van alle man gesien een Engel in die lucht, hebbende een swaert in de hand, om Egmont te beschermen."

Zijn broeder Willebrand volgde hem op, onder wien gebeurtenissen plaats grepen, die met de vorming van het graafschap Holland zamenhingen. Namelijk een groot »discoort" barstte los tusschen den Heer van Egmont en die van Arckel en Wassenaer, hetwelk echter door een »Paeys" beëindigd werd, waarbij Egmond zijne dochter Cleta aan Arckel en zijne andere dochter Cecilia aan Wassenaer uithuwelijkte; waarna de drie Heeren geheel Holland onder zich verdeelden, zoodat Egmond het noorden, van Haarlem tot Vriesland, verkreeg; Arckel de oostzijde, tot Utrecht toe, en Wassenaer de zuidzijde, tot Dordrecht; hetgene zij ook langen tijd in vrede bezeten hebben, totdat Keizer Karel de Kale deze verdeeling verstoorde, door het geheele graafschap Vriesland te geven aan zijn bloedverwant

Dirk van Aquitaniē, en dezen met magt van wapenen daarin te bevestigen. In den hevigen strijd hierover ontstaan sneuvelden de Heeren van Arckel en Wassenaer, en redde Egmond zich door de vlugt, om door zijn schoonvader, den Hertog van Sassen, ondersteund, op nieuw zich te wapenen. Hierop door Graaf Diderik aangevallen, werd deze in het dorp *Bever* verslagen, zoodat hij zich op de vlugt begaf, *wyck wyck* roepende, waarom dit dorp, thans eene stede, den naam *Beverwijk* verkregen heeft. Op den 3n dag in Mey, waarop dit in het jaar 869 plaats greep, zegt de S., wordt door de inwoners van Beverwijk nog jaarlijks *omgang* gehouden. Nogmaals kwam nu de keizer met groote magt, om paeys te maken, in Holland. De zoen werd getroffen bij het dorp *Bevervoort*, nu *Velsen* genaamd, waarbij Dirck bevestigd werd als Graaf van Holland, Zeeland en Vriesland, Arckel aan den zoon van den verslagen Heer van Arckel teruggegeven, Wassenaer met de stede Leiden aan den zoon van den verslagen Heer van Wassenaer, terwijl Egmond met de tien naastgelegene dorpen aan Heer Willebrand verbleven is. Dirck echter moest ten zoengeld voor het verslaan van Roeland, Egmonds oudsten zoon, aan dezen 6000 fransche kroonen betalen en op eigene kosten te Egmond een klooster fonderen. Overigens zou de Heer van Egmond een trouw vassal van Diderik blijven. Diderik echter, wien deze zoen niet geheel en al aanstond, noemde dien een fellen zoen, waarom het dorp *Bevervoorde* sedert *Felsoen*, thans *Velsen*, geheeten is. Door deze schikking echter werd de betrekking tusschen Egmond en Holland voor eens en altoos geregeld.

Gelijk bekend is, bekleedt de betrekking tusschen dit door Diderik gestichte klooster en de Heeren van Egmond een zeer betwist punt in de geschiedenis, daar het steeds de vraag blijft, of dit klooster om of door die Heeren ontstaan is, dan of zij integendeel aan dit klooster, welks rentmeesters of zaakwaarnemers zij waren, hunne grootheid verschuldigd zijn? Daarom verdient opmerking, hetgeen hier voor-

komt, dat, gelijktijdig met de vervanging van het vroegere houten klooster in een stevig steenen gebouw, en van de nonnen door Benedictijner monniken, en alzoo met de eigenlijke stichting der beroemde Abdij onder Dirk II en zijne huisvrouw Hildegaard, ook de stichting van het *Slot van Egmond op den Hoef* door Raetbout II, Egmonds vierde Heer, de *Egmondsche Leeuw* bijgenaamd en in 929 overleden, gezegd wordt te hebben plaats gehad; dat Walengier, de zesde Heer, in 1016 overleden, die *Egmond op Zee* gesticht heeft, de visch-tiend aan het klooster zal gegeven hebben; dat Barwoud I, achtste Heer, zijn jongeren zoon Stephanus tot abt maakte; dat Barwoud II, de negende Heer, in 1104 bij Vronen gesneuveld, geheel uit devotie zijn leenregt op de Abdij overdroeg, en den titel van *beschermheer* of *advocaat* van het klooster, ook voor zijne nazaten, heeft aangenomen; dat Wouter I, twaalfde Heer, in 1218 gestorven, door de kloosterlingen dan ook »*quaede Wouter*" genoemd is, omdat hij zijn *leen* niet meer van den abt wilde verzoeken, wien hij op zijne beurt »*luyskapper*" noemde; dat zijn zoon Gerrit, dertiende Heer, zijn zoon Lubbertus, in 1263 als kanselier van Koning Willem, Graaf van Holland, overleden, Abt deed worden, en dat deze de eerste geweest is, die den Bisschoppelijken myter verkregen heeft, gelijk hij zelf de kloosterlingen zoo mild verzorgde, dat zij altijd wijn konden drinken en tarwebrood eten; dat Gerrits kleinzoon Willem, vijftiende Heer, in 1254 overleden, zijn oudoom, den Abt Lubbertus, als werkelijken leenheer wederom erkende, om zelf eenvoudig als beschermheer der Abdij op te treden; dat, nadat deze toestand lang in vrede had voortgeduurd, eindelijk onder Jan II, die *Jan met de bellen* was bijgenaamd, drieëntwintigste Heer en in 1450 overleden, een zware twist over hetzelfde punt met den Abt Willem van Matenesse ontbrandde, die evenwel daarmede eindigde, dat de Heer van Egmond den Abt wederom plegtig als zijn leenheer erkende, een toestand, die sedert tot het einde toe heeft stand gegrepen.

Aan de vermelding van zonderlinge, 't zij dan vrolijke of tragische gebeurtenissen, is er in de kronijk geen gebrek. Hiertoe behoort het droevige lot van Wollebrant, 3e Heer, die, na den fellen zoen, met Keizer Karel den Kalen naar Frankrijk getrokken, om de Britoenen te helpen verjagen, en in de gunst des keizers in die mate deelende, dat deze hem zijne eigene 15 jarige dochter Lucretia ten huwelijk gaf, door zijne benijders, in 869, te Parijs op een jammerlijke wijze in zijne slaapkamer vermoord werd. Niet minder het gebeurde met Walengier, 6e Heer, van wien gemeld wordt: »Hy was een seer mildt man over den armen, alsoo dat wanneer hy ter kerke reet, altyt zyn borsch in de hant hadde en gaf van vooren aen tot den laetsten toe. Zoo ist eens geschiet als hy te kerke reet, dat hy syn borsen vergeten hadde. Zoo is hy haestelyk wederom gereden om zyn borsen te haelen. Nou zyn vrouwe menende dat haer man in de kercke was, ende niet haest wedercomen en soude, zoo heeft zy te doen gehadt met een edelman, genaemt Pieter van Renesse, want het een oncuysche vrouwe was, en hadde het spel al langer gespeelt, daer haer man en edele Heer niet af en wiste. Als Heer Walengier nu dus haestelyck in de camer quaem, nergens op denckenden, zoo heeft hy ze te zamen zien boeleren, ofte hoereren, ende soe heeft hy zyn swaert uitgetogen en heeft heur beyden deurstoecken, dat een deerlyck sterven was van een Hartogsdochter, ende lyet haer beiden achter syn huys int Bosch seer onwaerdelyck begraven. Dat geschiede in den jaer ons H. 1003. Ghysbert de zone, die hy by haer hadde gewonnen, is bestellt tot Wtrecht ende aldaer geworden Domproost; want zyn Heer Vader niet wilde gedogen, dat hy na hem zoude regeren, ofte tot de Heeren van Egmont gerekent worden, ofte besmetten den edelsten stam met dat leelyke feit zyner moeder."

Van vrolijker aard is de geschiedenis van een oijevaar, die hier geboekt staat, bl. 43. »In den tyt," zoo luidt het, »dat deze Heer Wouter van Egmont, (14e Heer in 1241

overl.) ende syn broeder Heer **Lubbertus** den abt noch leeffde, ist geschiet, datter een van de oijevaers, die opt Abtdy tot Egmont nestelden, zyn been heeft gebroecken. Dit siende een jonkman, die int Abtdy veeltyts arbeyde om zyn loon, heeft den oyevaer gegrepen ende heeft hem gebracht tot zyn moeder, het welcke een out schamel vrouken was. Dit vrouken heeft den oyevaer zyn been gespalkt, ende haer zone heeft voorschen, visch ende ael gevangen en den oyevaer daer af te eten gegeven, die welcke mette tyt genesen is, ende genezen zynde hebben zy hem weder laten vliegen, de welcke hem weder begeven heeft opt nest by zyn gaeyken. Als nu den tyt quaem datse wech vlogen is hy mede gevlogen ter plaetse, daer zy haer des winters onthouden. Ende als de tyt quaem datse weder over quaemen, alsse ordinaris doen, zoo is dese selffde oyevaer mede overgecomen ende is voort vrouken comen staen. Ende siet, hy heeft eenen steen wt zyn bek laten vallen veur het vrouken, ende is opt Abdy gevlogen, ende heeft het vrouken betaelt het goet tractement, dat hem gedaen was, gaende hierin te boven vele ondanckbaren menschen. Nou dit vrouken ziende dat den oyevaer dese steen wt zynen hals ofte beck hadde laten vallen veur haer neder, was daer af zeer verwondert ende en wist niet wattet mochte beduyden. Soo heeft zy den steen opgenomen ende is daermede gecomen voer den Abt Lubbertum, hem alle de gelegenheyt te kennen gevende, hoe zy de oyevaer tgebroocken been genesen hadden, ende hoe datse nu desen steen zoo wonderlyck ende avontuurlyck gecregen hadde van den oyevaer ende zy heeft den steen Heer Lubbertum gegeven. Heer Lubbertum (sic) heeft het vrouken bedanckt ende geseyt: ist dat desen steen eenige viertuyten heeft, datse yets waerdich is, men salt u recompenseren. Heer Lubbertum nu dese steen aenmerckende en conde niet vernemen, wat het voer een steen mochte wesen, overmidts datse noch rou en ongepurgeert was, also den oyevaer hem gesocht hadde by eenige rivieren. Soo heeft Heer Lubbertum ontboden een parson, die veel verstaent van costelicke steenen hadde, ende

heeft hem doen purgeren en proberen, ende ziet, doen was het eenen zeer costelycken Carbonckelsteen. Ende Heer Lubbertum heeft dit te kennen gegeven zijn broeder, Heer Wouter v. Egmont, die welcke eenen gouden plaet heeft doen maecken ter eere Godts en alle zyne lieve Heyligen, die tgehele hooch autaer bedeckte, omtrent soo dick als eenen roosennobel, welcke plaet zeer wtnemende cunstich gewrocht eñ gegraueerd was met de passie ons lieffs Heeren Jesu Christi. Daer heeft Heer Wouter van Egmont en heer Lubbertus Abt dese costelycken steen int midden in dese plaet doen stellen. Ende desen steen gaff des nachts licht, ende scheen als de mane, welcke schynsel was een weynich wt den groenen. Ende dit vrouken met haren zoone is ryckelyck begaeft ende beschoncken, datse haer leuen lanck niet eñ behoeffden eenige blaren in haer handen te wercken."

De romantische beschrijving der liefdes-geschiedenis en daarop gevolgd huwelijk van Willem, 17e Heer, met Bianca Maria, dochter van den Hertog van Milaan, bij wien hij met zijn vader op reis naar het H. Land gelogeerd was, moet ik wegens de uitvoerigheid voorbijgaan.

Ook Klaas van Kieten krijgt hier zijn deel. »In desen tyt," zoo heet het, »was er een groot man, geheten Claes Kieten, geboren tot *Sparwoude;* hy was alsoo groot datter een jonck kint in een van syn schoenen mochte liggen. Oock en dorsten die vrouwen en kinderen van voren niet aensien, om zijn overgrootheyt. Ende Heer Willem had desen Claes Kieten opgenomen, gevoet en heerlyken gecleet. Als nu Graef Floris dus verslagen was, soo is Heer Willem van Egmont met den Heer Hendrick Burggrave van Leyden enz. gereyst na Engelant, om graef Floris zoon te halen, die doen was by Koninc Eduwaert, om hem te hulden graef van Hollant in syns vaders plaetse. Soo hebben dese Heeren Claes Kieten medegenomen, daer de Engelschen seer af verwondert waren."

Verhalen van andere buitengewone gebeurtenissen zijn er niet weinige. Tot proeve de volgende. »Omtrent desen tydt

(1450) leefde een oud olbolligh man op de hove, genaemt Jan Clopper, hy en adt nimmer dan des avondts als die sonne onder was. Hy was oock seer auontuerlyck en genoegelyck van praet, alsoo dat hy veel by den Heer van Egmont was. Hy was oudt eer hy starff hondert en veertig jaer." Dit berigt wordt opgeluisterd door eene teekening, die geheel het voorkomen heeft van naar de natuur genomen te zijn. Althans de vermelde »olbolligheid" en »avontuerlyckheyt" van den ouden man is er niet in te miskennen. Gemelde Clopper behoorde tot een schildboortig geslacht uit Egmond, welks merkwaardige oorsprong in onze kronijk vroeger beschreven staat. Toen n. de vroeger vermelde 12e Heer, de quaede Wouter genaemd, op aanstoken van den Abt Franco, met wien hij geschil had, door Graaf Willem v. Holland, hier Willem zonder land genoemd, verraderlijkerwijze van zijn kasteel was opgeligt en op het huis *Heemskerk* gevangen gehouden, besloten vier Egmondsche gebroeders, Jan, Cornelis, Pieter en Jacob genoemd, uit liefde tot hunnen heer, het kostte wat het wilde, hem uit zijne gevangenis te verlossen. De stoute nachtelijke aanval viel zoo gelukkig uit, dat geheel de bezetting van het slot Heemskerk gedood werd of op de vlugt ging en Heer Wouter nog in denzelfden nacht op zijn kasteel terugkwam; waarop deze »de vier gebroeders gemaeckt heeft Edele mannen ende haer naem en tytelen gegeven, als Jacob, die eerst in de camer gecomen was, daar Heer Wouter lach, heeft hy genaempt Jacob van de Camer, en Jan, die den byl meest gebruykt hadde, heeft hy genaemt Jan Byl, ende Cornelis, omdat hy seer geclopt hadde, heeft hy genaempt Cornelis Clopper, ende Pieter werdt genaemt, na zyn cnodse, Pieter Codde. Dese naemen voeren noch de naecomelingen van dese vier gebroeders huyden opten dach!"

Onder het meest merkwaardige, dat aan het huis van Egmond te beurt viel, behoort zijne vermaagschapping met dat van Arckel en van Gelder.

Jan, 23e Heer, trouwde namelijk Maria van Arckel,

zuster van den Hertog van Gelder, Reinout. Hij oorloogde met Willem van Beijeren, Graaf van Holland, in 1416. Een groote strijd had plaats bij Gorkum, waarin Arckel sneuvelt en de heerlijkheid op Egmond overgaat, in 1417. In het jaar 1423 stierf Reinout, Hertog van Gelder, en het Hertogdom verstierf alzoo op Maria, huisvrouw van den Heer van Egmond, zoodat haar zoon Arent van Egmond is geworden Hertog van Gelder, Gulick, Zutphen enz., terwijl zijn vader, Jan van Egmond, als Momboir en Voogd, de regering op zich nam.

Deze Arent huwde de dochter van Cleef, waarbij hij had twee zonen, Adolf, zijn opvolger, en Willem, vroeg overleden; benevens drie dochters, van welke de eene Koningin van Engeland en eene andere Hertogin van Beijeren is geworden.

Jan stichtte te Egmond op de Hoef een kapittel van zes kanunniken, en heette in de wandeling Jan met de bellen, dewijl hij een gordel met zilveren bellen droeg, om in den strijd herkend te worden. Zijn tweespalt met den abt Willem van Matenes hebben wij reeds vroeger vermeld. Hij overleed 1450.

Zijn jongste zoon Willem werd 24e Heer van Egmond, in plaats van zijn broeder Arent, Hertog van Gelder. Het treurig lot van Arent is bekend. Door zijn zoon Adolf werd hij zes jaren gevangen gehouden en eindelijk verlost door Karel van Bourgondië, die nu Adolf gevangen zette en Gelderland voor zich behield. »Om dit feyt," zegt de schrijver, »heeft God by auontuer dese gehele stam uytgeroeyt; maer of het Hertogdom van Gelder enz. vercoft ende betaelt is, dan oft wederom aent huys van Egmont verstorven is, daer wil ick ander geleerden aff laeten disputeren."

In eene opgave der veelvuldige hier voorkomende berigten aangaande den oorsprong of den ondergang der verschillende Egmondsche gebouwen, zoo kerkelijke als wereldlijke, durf ik mij niet begeven. Dit is zeker, dat zij niet van waarde ontbloot zijn, en dat ook de teekeningen, schoon van eene

ongeoefende hand, toch, voor zoo ver zij gebouwen voorstellen, die tijdens het schrijven der kronijk, en dus omstreeks het midden der XVI eeuw, nog aanwezig waren, een historisch karakter vertoonen.

Iets moet ik nog doen in het oog vallen. Het zijn de hier voorkomende blijken van buitengewonen bloei, tot welken eens Egmond gestegen was, en die wel eerst geheel, bij de verwoesting der Abdy in den oorlog tegen Spanje, verdwenen is, maar toch ook vroeger reeds, ten gevolge van andere gebeurtenissen, aanmerkelijk was ingekort.

Het toppunt van bloei bereikte Egmond in den aanvang der XIV eeuw, toen Willem de derde van dien naam, die in 1325 overleed, de 19de Heer was. Onze kronijk vermeldt dienaangaande het volgende:

»Op desen tyt was Egmont veel schoonder en grooter dan eenige staet in Hollant, want het was zoo schoon rondomme verchiert met veel costelycke huysen, alsoo dattet scheen te wesen een conincklyck Hoff. Want al den meesten en ryckste adeldom van Hollant hadde haer residentie tot Egmont, te weten Johan, Grave van Beloys eñ van Renesse, Dirck, Heer van Brederode ende Reynout, Dirck, Willem ridderen, eñ Jonkh. Walraven van Brederode, Otto, Heer van Arckel, Arent, Heer van Avesaeth, Zolen en Noordeloos, Robbert, Heer van Asperen, Herbert van Slingelant, des voors. Heer van Arckels broeder, Jonckvrouwe Machteld van der Voorne, Ghysbrecht here van Abcou, van Wyck te Duurstede, ende Heer Sweer, Heere van Gaesbeeck, van Putten ende Streinen. Oock mede resideerden tot Egmont Johan, Heer van der Leck ende Polanen, namaels Heere van Asperen, Costyn, die goede Heere van Heemskerck, Gerrit van Poelgeest, Jan zijn broeder, Johan Heer van Drongelen met zyn broeder Jacob van Binckhorst, Jacob van der Wouden en van Warmont, Johan Persyn, Heer van Waterlant, Gerrit van Watringe, Gerrit van Heemstede, Gerrit van Vliet, Johan van Bloumesteyn, baliou van Kenmerlant, Dirck van Sassenem, Willem van Outshoorne, Dirc van Raephorst, Floris van Bochorst,

Ysbrant van Alckemade, Ghijsbert van Langerack, Melis van Muiden, Coenraad van Oosterwyck, Herpert van Liesvelt, Huybert van Schouwen, Daniel van Matenesse, Mattheus van der Burch, Jan van Neiensteyn, Clais van Adrichem, Herpert van Foreest, Wouter van Muide, Jan van Zyl, Coenrad Kuyser, Vrederick van Deventer, Floris van Tolle, Dirck v. Assendelft, Goesewyn van Rooden, Jacob van Bakenes, Ysbrant Nagel, Gerrit van Schoten, dit alle vrome Heeren, Ridderen en Schiltknechten, die doen ter tyd in Hollant floreerden, ende meestendeel hadden zy haer residentie ofte haer huysinghen tot Egmont. Oock mede de Edele Adriaen van Rietwyck. Hier onder worden oock gerekent als vrome schiltboortige mannen, die Coddens, Byls, Cloppers, ende Camers. Alsoo dat Egmont heel triumpheerde in Edelheyt eñ Ryckdom. Het was een lust om te sien alle die edele Jonckheren eñ Jonkvrouwen, haer dansen, haer reyen ende haer triumphelyck feestdach. Oock haer statelycke ende heerlycke kerckgangen, hetwelcke soo treffelicke was, dat in geen Coninkshof verbetert moch wesen. Als men des avonts ten deure ofte ten vensteren wtsach, soo sach men gaen spanceren die jonge edel Jonckheeren eñ Jonckvrouwen, diuiserende, houdende malcanderen hant aan hant, als die amoureuse doen. Dan gingen voor en volchden nae vele Jonckheeren, Ridderen ende edelen luyden, spelende op alderhanden sinnen speel, op cromhoornen, op dwerspypen eñ soo voorts. Die edele jonckvrouwen songen Musica, alsoo dattet scheen te wesen het beloofde Lant.”

Doch ziet, op Heer Willem volgde Heer Wouter, de 20e Heer, van wien gezegd wordt: »Hy was een lieflyck vreetsaem heer, ende niet stouthertich ofte geen oorlogsman, als alle zyne voorvaderen hadden geweest. Het welcke een zeer groote beklaechlycke schade was voor Egmont. Want A. 1327 quaemen die verwoede Vriesen seer geweldelyck ouer, die den helschen Duyvel gelycken, die welcke nummermeer rust ofte vreed in den syn heeft. Dit vernemende Heer Wouter en heeft niet eens gesocht raet om wederstant te

doen, ouermits dat se hem zoo haestig overquaemen. Want hy geen tyt en hadde om eenich volck te vergaren, soo is hy sonder enigen vertreck geulucht tot Haerlem. Als die felle Vriesen nu sagen, dat hier niemandt wederstant en dede, soo hebben sy dat costelycke dorp geplundert, en doen sy haer geuoecht wt de huysen genomen ende gestolen hadden, soo hebbense daerenboven seer schandelycken alle dat schone dorp aen brant gesteecken, oock mede de *Hocve*, alsoo dat twee schoone plaetsen tot in den gront toe verdistrueert ende verdorven waren. — Maer 't Abdy en dede sy geen schade. Na desen brant en destructie syn alle de voors. Heeren, Ridderen en Edelluyden van Egmond geweecken metter woon, een ygelyck daert hen dochte, sommige naer Haerlem, sommige naer Leyden, de eene hier de ander daer, alsoo dat Egmont geheel berooft was van ryckdom en edelheyt."

Deze ramp, die de zeden des tijds met levendige kleuren ons afschetst, heeft tot een, door onze Kronyk ons bewaarden, klaagzang aanleiding gegeven, die, ware hij aan Dr. J. van Vloten bekend geweest, gewis niet minder dan menig ander stuk, eene plaats onder diens *Vaderlandsche Geschiedzangen* zoude verkregen hebben. Daarom deel ik hem met de inleiding van onzen Kronykschrijver hier mede.

»Als nu Egmont aldus jammerlycken verbrant ende gedistrueert was, soo begonnen die huysluyden allengskens weder te timmeren; maer het principael dorp bleef liggen seer desolaet, alsoo dat diet te voren gesien hadden, haer niet en conden bedwingen van schreyen, hoe dat die schoone plaetse soo jammerlyck in de assche lach en de straeten vol van distelen ende doornen. Dit aenmerckende een broeder, die gepreffessyt was int Abdye tot Egmont, ende was genaemt Heer Gerbrant van Raephorst, ende heeft gemaeckt een *Clage over Egmont,* lamenterende seer bedruckelyck het ongeluk ende misval, dat Egmont overkomen was, luydende als hier na volght:

DIT IS DE LAMENTACIE VAN RAEPHORST OVER EGMONT.

Raephorst.

Wat let u o Egmont, of wat is u geschiet,
Dat ghy syt in dusdanigen swaer verdriet?
Die hier voortyts vol waert van alle jolyt,
Hoe ist nu dus subyt
Met u verandert, dat ghy dus droefelick lyt
In der asschen,
Ende moet u rooder wangen met tranen wasschen,
Daarenboven verlaten van vrienden en magen?

Responce de Egmont.

Ja, de Heer heeft my in zyn gramschap geslagen,
Ende my in dese dagen
Wt myn conincklycke zetel gestelt.
Myn crone is vergaen als een dorre bloeme opt velt,
Ende aen stucken gebroocken wtermate zeer,
Daerom ben ick van myn edeldom verlaten veer.
Dat comt omdat ick myn Schepper heb vergeten,
Daerom ben ick geseten
Bedrucktelyck met het hooft in den schoot.
Myn kinderen cleede ick met syde en scharlaken root,
Die moeten nu beclagen
Haer ongeluckige dagen
Met druck en lyden groot.
Myne Heeren hebben mij begeven,
Wie troost my nu dan?
Maer ick moet bedrucktelyk leven
Als een vrouwe, die verlaten is van haer man.

Raephorst.

Met recht meucht ghy wel bedriuen lamentatie,
Over die groote blamatie,
Die u, o Egmont! is geschiet.
Want men niet meer en siet,
Ofte mach aenschouwen,
Het spanceeren van de E. Jonckheere ende Joncvrouwen,
Die des auonts plegen te gaen spelen achter straeten,
Maer in plaetsen daervan zyt ghy verlaten

Van uwen ryckdom ende Edelheyt.
Het is te beschreyen hoe dattet hier leyt,
Seer verwoest aen elcken kant.
Uwe schoone huysen zyn verbrant,
Dattet schynt of Egmont waer, als Sodoma versoncken.
De costelycke huysen zyn nu als moort cuylen eñ speloncken,
Daer nu wonen die witte wyuen ende nachtgeesten.
Op uwe straeten wydt men nu de beesten,
Ende zy wassen oock vol distelen, doornen ende onkruyts.
Men hoort niet meer de stemme des bruyts,
Maer anders niet dan druck en tegenspoedt.
Daerom, o Egmont! valt uwen Schepper te voet
En bidt hem om verghiffenis eñ om syn godtlicke gratie,
Dat hy u help en verlosse wt des tribulatie,
En u beware voor quader misval.

Egmont.

Ick hoop God sal
My niet verlaten, maer beminnen,
Also dat ick myn ongeluck mach verwinnen,
Daerom zoo wil ick bidden Godt myn Heere.

Raephorst.

Ghy doet wel, neemt tot hem u keere,
Als daer dede den sondigen Publicaen.
Dat God u dan verlaten soude, dat zy veere.
Want die niet en viel en dorst niet opstaen.

Behoudens beter oordeel zou ik wel meenen, dat aan de lijst onzer vaderlandsche dichters, welke de XIVe Eeuw mag hebben opgeleverd, althans geene oneer geschieden zou, bijaldien ook aan Gerbrand van Raephorst daarop van nu aan eene plaats werd aangewezen.

Nog eenmaal, en wel in 1517, werd Egmond door de Geldersche Friesen tot den grond toe afgebrand, zoodat, behalve de prachtige Abdy, slechts één huis in de vischstraat staande bleef. »Dat jammer was," zegt de kronijkschrijver, »want Egmont doen eene schoone plaets was."

Wij vernamen alzoo, dat telkens alleen de Abdy gespaard bleef, terwijl geheel Egmont verwoest werd. Nog eene halve eeuw lang duurde haar bloei. Doch eenmaal had ook hare laatste ure geslagen. Algemeen is het lot bekend, dat haar tijdens den Spaanschen strijd wedervaren is. Onze kronijk, of de hand, die haar vervolgd heeft, geeft ons deswegens alleen het volgende te lezen. »In dese tyt is het dorp van Egmont wederom tot in den grond toe verdistrueert, van gelyken Egmont opzee, de Hoeve, met dat schoone costelicke Slot, vryehoeve, oock mede dat wtnemend schoone Convent. Alle dat costelyck goet, dat daer in was, is geplundert en gerooft, alle dat costelycke silverwerk, daer men die godtsdienst mede heeft gedaen; oock mede die schoone Lyberi daer soo ontelbare costelycke boecken in waren, daer soo meenigen geestelicken ende waerlycken Heer groote genuchte in hadde te lesen. Voorts soo hebben die van de stadt Alcmaer gehaelt die clocken ende materialen van 't convent, te weten steen, hout, yser, loot, de sarken van die grauen, om haer stadt daer mede te versieren, ende hebben 't oock schoon wechgehaelt, dattet fundament in der aerde niet en is gebleven. Ja de doden in de aerden en hebben niet mogen rusten; dat jammer was, want daer menigen edelen graef van Hollant eñ Heer van Egmont begraven lach." Bij die gelegenheid zal ook het ligchaam van S. Ieroen gevonden zijn, zonder hoofd, liggende in een steenen kist.

Met voorliefde en weemoed is in onze Kronyk ook Lamoraal van Egmond herdacht, de 28e Heer. »Wat groote vreugde er was, als hy tot Egmont quam, want hy syne statelycke residentie daer niet en hadde, maer veel menschen leven nog," zegt hij, »die seer veel gedencken de genoechten die sy daer hadden van maeltyden enz." Hij deed den Koning van Spanje veel trouwe diensten, zegt hij verder, won den slag bij St. Quentin, in 1557, bij Grevelingen, in 1558, deed geheel Frankrijk beven, ja, men zong van hem: »de Edele bloem van Egmont verheven." — »Maer," zoo vervolgt hij, »nadat hier te lande gesonden was den vreden tyran Ducque de Alba, die heeft niet gedacht den edelen Graaf reverencie

te bewysen — en uyt nidicheyt, sonder bevel van den Ed. Coninc van Spangie, doen apprehenderen, den 9 Sept. 1567 met den Gr. v. Hoorne, en den 5 Juny 1568 te Brussel met den swaerde doen executeren. Werd begraven te Sottegem syne heerlyckheit."

De laatste berigten betreffen het achtereenvolgend instorten van hetgene nog was staande gebleven: van de Buerkerck te Egmond binnen, in 1589, en van den noordertoren der Abdij, in 1586.

Onwillekeurig deelen wij in het smartgevoel, waarmede al die laatste rampvolle lotgevallen van Egmont door onzen kronijkschrijver of zijn opvolger geboekt zijn. Maar wie deelt dan ook niet in het gevoel van weemoed en verontwaardiging, zoo krachtig door wijlen onzen D. J. van Lennep ontboezemd, toen hij eens zelfs de nu kort geleden nog staande gebleven, eerwaardige en voor zijn vaderlandsch gevoel zoo dierbare overblijfselen van Egmond verdwenen zag:

Sprak voor oudheids bescherming noch stem noch gevoel?
Zweeg én overheid hier én gemeente?
Zat men stil by des mokers onstuimig gewoel,
Op der voorzaten heilig gebeente?

Maar wij stemmen dan ook in met den wensch, door hem toen voor de tweede klasse van wijlen het K. N. Instituut ontboezemd: dat de plek gronds, aan welken zoo groote en belangrijke herinneringen uit 's lands historie zich vasthechten, nog eens, op eene of andere wijze, in zijne geschondene eer moge hersteld worden.

Overigens vergelijke men over het verdwijnen der oude overblijfselen van Egmond, Dr. R. C. H. Römer's bekroonde Verhandeling: *Geschiedk. overzigt van de kloosters en Abdyen in de voorm. Graafschappen van Holland en Zeeland.* In de *Nieuwe reeks van werken van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, VIII Deel, Tweede stuk, bl.* 230 *vv.* en de schrijvers daar aangehaald.

TWEE STUKKEN BETREFFENDE DE GESCHIEDENIS DER KERKHERVORMING TE IJSSELSTEIN,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. H. R. DE BREUK.

I.

»Floris van Egmondt, grave tot Bueren, Leerdamme, heer tot Ysselstein ende Cappitein Generael in Z. Majesteits Nederlanden.

»Alsoe wij bevonden hebben dat, doer dat menichfuldich argueren en disputeren van den scriften, groten twisten en twedrachten gecome sijn tuschen onse ondersaten van Ydselsteyn en onse landen van Benscop en Polsbroeck, en gescapen ware noch meerder inconvenienten te comen, indien bij ons daerinne niet voorsien en worde, soe ist dat wij geordineert en gestatueert hebbe, ordineren en statueren mits desen, dat van nu voertaen nyemant van ons voirss. ondersaten, wie ofte wat state dat hij sij, hem en vervordere in enigermaniere die scriften te preken, uit te leggen ofte daervan te argueren te disputeren of te spreken, dan alleen die dat bevolen is op ten stoel, ende dat oick nyemant den anderen schelden sal ketters of luthers, noch lutherie ketterie noemen, alsoo wel op ten stoel als anders, noch die een den andere met twisten uyt den gelove aengaen — en dit al op een peen van thien pont tegen ons te verbueren, ende daer en boven arbitralicken gecorrigeert te worden nae gelegentheijt van de saken, so dick en menichwerf als dat geschieden sal; maer

indien ijemant den anderen dairgelicken of hoort spreken, die sal dat den heer of sijn officier aenbrengen, sonder woorden tegen hem te maken, die daer van correctie doen sal nae gelegentheyt van der saken; ende die t'aenbrengt metter waerheyt die sal die helft van t'verbuerde hebben; ende oft gebeurde dat hier en boven yemandt mitte anderen vechten woude om dier saken wille, of oick enige vergaderinge maeckte, ofte oploop maeckte, hetsij man of wijf, willen wij den aenrichter, of dien die vergaderinge gemaeckt sal hebben, straffen aen sijn lijff en tot exempel van anderen. Ende, want wij willen dat dit scerpelick aldus onderhouden sal worden, hebben wij daeromme ons secreet segell op spatium van desen doen setten. Gegeven in onsen stede van Ysselsteyn in den jaer xv^{c} xxxii op ten xxix^{n} dach in meije. — Soo ist oick bij onse ordonnantie en bevel: soe wanneer yemant bevonden wordt dese ordinantie in eenige punten te wrake en ter contrarien van dien dede en hem overtuicht ware mit twee ofte meer wettelicke getuichen gerechtelicke, sal onse officier, dairt ter plecken gebueren zal, van stonden aen mogen executere sonder vertoef."

(get.) »Floris."

(Uit het Stedelijk Archief te IJsselstein.)

II.

»Gelijk de H. Geest zelfs niet sonder gewichtige redenen heeft laten opteyckenen tgene in de gemeynte Godes sich heeft toegedragen en sulcx bysonder tot onderwijs der nacomelingen, soe heeft het den kerckeraet Jesu Christi tot Ysselsteyn ooc gans dienstig geachtet aen te teyckenen de voerneemste geschiedenissen, die sedert dat de waerheyt weder claerder aen den dach is gecomen sijn gepasseert, en dat terwijl eenige daervan nog geheugenisse hebben en bysonderlijck die dingen, die gepasseert sijn in de troubelen en stooringen der gemeente ten tijden der reformatie.

»Nadat nu langen tijt de borgers der stede Yselsteyn, gelijck oock alle andere plaetsen deser Nederlanden, door de oefeningen des valschen godtsdiensts, der afgoderije namelijck ende oefeninge der superstitie des pausdoms, hadden berooft geweest van het suyvere woort Godts en de dienst des waren eenigen, drieëenigen Godts, Vader, Soon en H. Geest, soo heeft het die barmhertige Godt en Vader onses Heeren Jesu Christi eyndelijck gelieft sijne oogen der genade te slaen op de gemeente voorn., haer te verlossen uit de dicke duystermisse, en het licht sijner heylsame kennisse te openbaren.

»In het jaer van onsen Heeren seven en tseventig, op den zesentwintigsten october, hebben eenige van de voornaemste borgers, onder welke verscheyden waren in de wet, nu verlicht sijnde in de kennisse der waerheyt, mits dat in de omleggende plaetsen de suyvere predicatie des Godtlijcken woorts al was aengevangen, dienstig geacht dat tot Yselsteyn een plaetse sou versocht worden, in welcke de dienst Godts mochte geexerceert worden volgens tvoorschrift des woorts Godts, ten eynde de gemeente in die ware kennisse mogt worden onderhouden, want het getal der geloovigen seer aenwies en toenam en hebben oversulx geraetsaem gevonden vooreerst de kerck, die genaemt wort de Cloosterkerck, in te nemen.

»Sijn, om dit werck sonder tegenstant te voltrecken, genomen eenige musquetiers vrijwillige, in dienst zich begeven hebbende tot de stat Haerlem, welcke daertoe versocht sijn van de inwoonders tot Yselsteyn.

»Is oock gecomen Mr. Roelof, dienaer des Godtlijcken woorts te Gorinchem, daertoe versocht sijnde om de dienst te doen, ende sijn alsoo de borgers op den 27 october 1577 des morgens na die kercke gegaen, voor sich hebbende de soldaten. Comende in de kerck, genaemt de Cloosterkerck, is na klockengeluyt met groote toeloop van menschen en sierlijcke predicatie gedaen voor de eerste mael van Mr. Roelof voorn. van Welt.

»Vermits de aenwas der gemeynte en oock om het voordeel van het gemeyne beste souden de broederen aengeveert

hebben de groote kerck op alderheyligendach, dan om het schrijvens wil van eenige brieven van de heeren raden sijnen voorstelijke genade, den prince van Orangen, is geraetsaem gevonden, sulck voor een tijt nog na te laten.

Op St. Nicolaes dach daaraenvolgende, op welcken tijt solemnele dienst ordinaris werde gedaen bij de pausgezinde, alsoo de groote kerck St. Nicolaes was toegewijt, hebben de voornaemste der broederen, na voorige beraetslaginge, de superstitieuselijcke dienst verhindert, de beelden afgeworpen, de autaren onttoyt, en aldus het huis Godes tot dienst des waren Godts bereyt.

Bij provisie, opdat de kerckendienst zoude waergenomen worden, is versocht om de plaetse van Ysselsteyn bij leeninge te bedienen, Mr. Roelof van Welt, dienaar des Godtlijcken woorts tot Gornichem, die den dienst heeft waargenomen in 't begin van den jare duisend vijfhonderd acht en zeventig. Omtrent deze tijt, hebben de broeders, met consent van de heeren raden sijne vorst. genade den Prince van Orange, tot eene ordinaris kerckendienaer beroepen Clémens Rosaeus; en sedert desen tijt is de kercke alhier van ordinaris dienaren voorsien geweest, en heeft allenskens de kercken gewassen en toegenomen."

Extract uit het oudste actenboek van den kerkenraad der Nederd. Herv. Gemeente te IJsselstein.

PETRUS DATHEEN EN ZIJNE PSALMBERIJMING VERSCHOONT.

NAAR HET EIGENHANDIG GESCHRIFT VAN

W I L H. T E W A T E R,
in leven Predikant te *Axel*.

P. DATHEEN EN ZIJNE PSALMBERIJMINGE VERSCHOONT [1].

Mij deert des armen Datheens, als ik zie dat hij voor zijn loflijken arbeit, besteet aen 't berijmen der Psalmen, bij veelen niet anders wegdraegt als berispinge, versmadinge, bespottinge, en zelfs folteringe. Alle die, nae hem, de Psalmen in dichtmaet hebben gebragt, wisten of veel of weinig ten zijnen laste in te brengen; 't welk uit de eigeliefde der berijmers voor hun eigen werk van zelven voortvloeit, en verschoonbaer is, zoo het geschiet op eene behoorlijke wijze en tot verbeteringe, maar verfoeilijk, wanneer het met bespottenswaardige verdichtzelen en hoonende beschimpingen wort gedaen; 't zij door de Psalmberijmers zelven, 't zij door anderen, met aanwijzinge der wezentlijke of schijngebreeken van Datheens berijmige, of met vertellingen, op welke wijze en met wat oogmerk hij zijne psalmen heeft samengestelt, om dus den weg te baenen tot het invoeren

1) Daar mij nimmer gebleken is, dat dit oorspronkelijk opstel van den geleerden Willem te Water ergens door hem zelf werd uitgegeven, lag het reeds sinds lang ter mededeeling in het Archief bij mij in gereedheid. VAN IPEREN's *Kerkelijke historie van het Psalm-gezang* laat W. te Water's naam, bij het behandelen van het twistgeschrift over Datheen (I. bl. 246 vv.), geheel onvermeld. Ook het onlangs verschenen verdienstelijk Akademisch Proefschrift van Dr. H. TER HAAR, *Petri Dátheni Vitam exhibens*, Traj. ad Rhen. 1858, draagt, waar het diezelfde gebeurtenis aanvoert, van te Water's bemoeijing geenerlei kennis. Intusschen worden wij er geheel aanschouwelijk door verplaatst in den tijd, die ook in laatstgemelde Dissertatie p. 120 sqq. beschreven is, toen men, in vurig verlangen naar eene betere Psalmberijming, zich alles geoorloofd achtte, om niet alleen den arbeid van vader Datheen, maar ook zijn persoon te verguizen. Het bijtend spotschrift, de *Datheniana*, van JUVENALIS GLAUCOMASTIX (J. GUEPIN), MDCCLVII, spant daarin de kroon. Het komt mij nogtans voor, dat te Water's schrijven reeds iets vroeger, welligt naar aanleiding van het gedicht van Andr. Andriessen, Predikant te Vere, van 1745, zal hebben plaats gehad. In alle geval zijne edelmoedigheid zij geprezen, die hem, schoon met velen eene betere Psalmberijming verlangende, toch voor den verdrukten Datheen den handschoen deed opvatten. Evenmin zonder blijken te geven van vernuft en geest, als van kennis, heeft hij van zijne taak zich gekweten.

N. C. K.

van een beter Psalmgezang. Van deese laeste soort, zoowel als van de eerste, zijn de bewijzen gedrukt en in elks handen. Maer de allerhevigste overleveringen en meest bespottende loopjes tot smaet van Datheen, worden, voor als nog, onder de hant stil bewaert, of alleen bij monde en geschrifte van den eenen aen den anderen overgegeeven. Zeker vrient, die niet min dan de vinnigste bespotter van Datheen, maer op een gevoeglijker wijze, wenscht dat in de kerken een deftiger psalmgezang mogte gehoort worden, heeft mij verzekert dat hij in een der geschriften tegen Datheen (welke hij al in een goet aental bezit) hadt gevonden eene vertellinge dat Datheen zijne psalmberijminge hadt samengelapt uit geltzucht om niet van anderen voorgekomen te worden, en zonder zich daertoe den behoorlijken tijt te geven, aengesien de Staeten (anderen maeken er een geselschap van kooplieden van) een groote belooninge zouden hebben toegezegt aen dengeenen, die de eerste gereet zoude zijn met de uitgave van Davids psalmen in rijm; dat Datheen, aengespoort door winzucht, zelf wel begon de Fransche Psalmen van Marot en Beza in rijm te vertaelen, maer ook, om haest te maeken, aen anderen belaste, inzonderheit aen zijne leerlingen, om insgelijks wat te krabbelen en te rijmen, uit welk mengelmoes hij stapaens (sic) het slechte samenstel zijner psalmen heeft bijeen geflanst. Die zoodanige overleveringen of verdichtselen, om Datheen en zijn rijm zwart te maeken, voor goede munte aenneemen, soude men kunnen raeden dat zij zig eerst beter in de Historien van de gesteltenisse der persoonen en saeken van dien tijde oeffenen, voordat zij zig onderwinden Datheen smaetheit te willen aendoen, en ondertusschen zigzelven bespotlijk maeken. De allerdriftigste vijanden van Datheen, die alles opvischten om hem haetlijk te maeken, bragten noit tegen hem in den laster van geltzucht, die hem ook noit beheerscht heeft, waervan zijne daeden en levensloop getuigen zijn; want daer hij te Gent gelegentheit overvloedig hadt om zig te konnen verrijken, heeft hij van daer gekomen zijnde, maer even het nodige tot bestaen ge-

hadt, en vindt zig eindelijk genootzaekt de geneeskunde tot zijne kostwinninge te oeffenen. Belachenswaerdig is het dat men een vergaderinge van Staeten verzint, die in de jaeren 1564, 1565, 1566 een belooninge voor den eersten psalmberijmer zouden hebben bepaelt; en een onverschoonbare onkunde van de gesteltenisse der Staeten en der regenten in die jaeren. Herschept men de Staeten in een maetschappije van kooplieden, zoo moet die vertellinge door getuigen of getuigenissen beweezen worden, of men kan het niet hoger dan voor een verdichtzel houden, dat uitgedagt is tot hoon van Datheen, en tot versmaedinge van zijne rijmpsalmen. Tot zoo lang dat men het bewijst, zal elk onzijdige het voor een herssenschim houden, ontbloot van schijn der waerheit. Wat dog zoude of de Staeten of de kooplieden hebben kunnen beweegen dat zij zoo diep in de beurs zouden hebben getast, om een geschenk aen den eersten psalmberijmer te doen? Om die gezangen in de godtsdienstige vergaderingen te gebruiken? Dat was in de jaeren 1564 en 1565, toen zij deeze aenbiedinge zouden moeten gedaen hebben, genoegzaem onmooglijk, omdat er in die jaeren geen andere dan heimlijke bijeenkomsten tot den Godtsdienst en op levensgevaer wierden gehouden, in welke psalmen te zingen een gewisse doot geweest waere. En zoo men al onderstelt dat zulks in afgeleege plaetsen, velden en bosschen mogte geschiet zijn, waeren daertoe reets in druk en in gebruik de psalmen van Jr. Jan Utenhove, die dezelve bij gedeelten al van den jaere 1551 af hadt beginnen uit te geeven, en die alle 150, korts voor zijn doot, ten jaere 1565, hadt afgedicht en voltoit. Was het omdat elk in zijn eigen huis die Psalmen zoude zingen? Daertoe waeren de zangwijzen niet oirbaer, als die den Godsdienst der zangeren aen de vervolgers zoude hebben ontdekt; maer om onbeschroomt en zonder vrees Davids Psalmen te zingen, waeren zeer geschikt de *Souterliedekens*, dat is de psalmen gerijmt door Jr. Willem van Nieuvelt, *Heer van Bergambacht*, zedert den jaere 1540 (mijn druk is van 1556) zoo menig-

maelen gedrukt, als gestelt op wijzen van toen bekende straetdeunen, bij voorbeelt de 1 psalm, *nae de wijze, het was een derxken dat ginck ter scholen* e. z. v., zoodat de vervolgers, de woorden niet verstaenende, uit de zangwijzen niemant voor een zogenaemden ketter konden bedragen. Dus ist dat die schimpende vertelling wegens de samenstellinge van Datheens rijmen geheel en al vervalt.

Ook heeft de spotternije al lang *klaer* (zoo als men nu nog in Vlaenderen en Zeelant spreekt) dat men uit Datheens rijm: *ik zal des morgens klaer, ontwaken zonder vaer,* zoude konnen bewijzen, dat Davids vader des nachts gestorven is; mits er naulijks iemant is, of hij weet dat *vaer* beduit *vrees, angst, benaeuwtheit,* zoo ten tijde van Datheen als nog hedendaegsch bij de beste en zuiverste dichters. De spotters, die, tot schimp van Datheen, uit zijne berijminge: *Schiet uw geschut los, brengtse ten val,* voorgeven te konnen aentoonen dat het kanon, kruit en dergelijke vuurwapenen reets ten tijde van David zouden moeten zijn bekent geweest, hebben straf genoeg aen hunne onverschoonbaere onwetenheit, die hen doet waenen dat er voor de uitvindinge van het kruit en kanon geen *geschut dat men losschiet, donderbussen, bliden,* zouden bekent en gebruikt zijn geweest, waer van nogtans onze oude en beste schrijvers, Reigersberg, van der Houve, Hoffer, Boxhorn, e. z. v. niet alleen gewaegen, maer die ook omstandig beschrijven; gelijk de schrijvers der Romeinsche, Grieksche en Hebreeuwsche outheeden van soortgelijk geschut en muerbrekers bij de oude volkeren verslag doen. Zoo groot is de spotzucht van sommigen, dat zij, om Datheen te begekken, hem dringen te zeggen dat tegen zijne woorden strijt, en daertoe zijne rijmen op den pijnbank leggen en uit hun gewricht rekken. De *saen,* zeggen zij, is bij de oude Egyptenaeren een lekker nagerecht geweest, volgens Datheens rijm: *Doe hem genoeg hadde jae seere, doe sundt de koning tot hem saen;* welke zoutelooze bespottinge, opdat ik mij ten zagste uitdrukke, men verzint door uitlaetinge van den tweeden regel, volgen-

de op de eerst aangehaalde: *hadde beproeft en geloutert de Heere.* Ik gelove niet dat het geoorlooft zij, ten bewijze van een schimpend vernuft, zoodanige verdraejinge te mogen doen, en zoude wel *saen*, dat is *zonder vertrek*, zonder verwijlinge en op staende voet, durven besluiten, dat zoo een spotternije geen bewijs altoos is van de minste eerbiedigheit voor Godts woort, waervan Datheen den waeren zin duidelijk en krachtig heeft uitgedrukt. Maer de spotternijen met verontwaardiginge daer laetende, kome ik tot de zakelijke en ernstige berispingen, waerdoor Datheen, al te sterk, wort gedrukt. *Edom acht ik met zijn volk koen, niet beter dan mijn oude schoen*, rijmt hij, tot grooten aenstoot van veelen, die in deeze woorden een laffe laegheit en onbetamelijkheit vinden, gelijk er in de daet geen verhevenheit in legt, maar wel een fraije taelnawkeurigheit in het woortje *dan*, 't welk zij, dit taelrigtig schrijven, gewoon zijn te gebruiken als de vergelijkinge van het meerder tot het minder, of van het minder tot het meerder is, en niet het woortje *als*, 't welk zij schrijven wanneer de vergelijkinge eenpaerig is. Datheen hadt even te vooren dezelve oplettenheit gebruikt: *Moab, achte ik niet meer dan* (en niet als) *een waschvoet.* Dog dit verschoont zijne uitdrukkinge niet: *ik achte Edom niet meer dan mijn oude schoen*, die bij zommigen te aenstootlijker is, omdat hij Godt hier schijnt een oude schoen toe te schrijven, 't welk niet anders als verontwaardiginge kan verwekke, zoo dat waer was. Maer de woorden wel ingezien zijnde, blijkt, dat niet Godt maer David hier spreekt, vermeldende alle zijne overwinningen, behaelt op de Syriers van Zoba, Moabiten, Edomiten en Filistijnen, die verhaelt worden 2 Sam. 8 en Chron. 18. 't Schijnt, dat men deeze onderstellinge, dat Godt spreekt, heeft opgemaekt uit de woorden Jos. 60. vs. 8. *Godt heeft gesproken in zijn heiligdom;* maar Datheen was van dat gevoelen niet, hij oordeelde dat David sprak, gelijk zijn rijm v. 3 leert, en dat ten rechte, 't welk de uitleggers bewijzen, en onze overzetters duidelijk te kennen geeven door inlasschinge van 't

woortje *dies*, Godt heeft gesproken in zijn heiligdom (dat is *hij heeft ons verhoort* v. 7), (*dies*) zal ik van vreugde opspringen e.z.v. *op Edom zal ik mijn schoen werpen.* Door die aenmerkingen wort Datheens uitdrukkinge niet weinig gesmijdigt. Dezelve, ik bekenne het, is wel laeg, maar levert den waeren zin van Davids woorden op, althans volgens 't gevoelen van beroemde schriftverklaerderen, die ten tijde van Datheen leefden, welke, benevens de laeteren, schoon in de zinspeelinge verschillende, het daer voor houden, dat David met deeze woorden of verachtinge, of dienstbaerheit omtrent de overwonne Edomiten aenduidt. Die *den ouden schoen* van Datheen met verontwaardiginge wil weggeworpen hebben, moet op dezelve wijze ook *de oude schoenen* van Beza weg doen goojen, als die rijmt:

Contre Edom peuple glorieux
Je jetteray mes souliers vieux.

Ik hebbe er niet tegen, dat men alle die oude schoenen verwerpe maer niet voor dat men nieuwe in de plaetze heeft, en dat, niet zoo als die in de winkels van verscheide brave dichters gereet, en als te koop staen, maer zoo als men die daedelijk aenpast en gebruikt, waer toe zig voor als nog geen gelegentheit opdoet.

Voorts is die laegheit van Datheen gemaklijker te verschoonen, zal men zeggen, dan zijn bekende, en doorgaens van elk verfoeide rijmwoorden: *Maar gelijk een dronkig mensch hem opmaket, Als de wijn wel verteert is en ontwaket, Die zeer luid tiert en maekt een zeltzaem weezen, Alzoo is ook onze Godt opgereezen.* Mij gedenkt dat, als ik in mijne jeugt deeze woorden hoorde zingen (zelf zong ik die niet), ik bevangen wiert van een zekere ijzinge, en afkeer van dezelve, ontstooken door den klank der woorden, gevoet door Halma (wiens Psalmen ik in de kerk zong) en vermeerdert door eenen mijner meesteren, welke dit gerijm als ten uitersten ongerijmt en afgrijslijk wist af te schilderen. Zelfs hebben zommigen gemeent in deeze uitdrukkinge iets lasterlijk, zoo niet Godtslasterlijk te vinden. Maer, zoo het mij geoorlooft

is, om nae rijpe overweginge, een woort ten beste te spreeken voor den armen Datheen, zal ik zeggen, dat men hem tegen alle reede, van iets lasterlijks beschuldigt, als of hij *Israëls Godt vergeleek* ('t zij met eerbied gezegt) *met eenen dronkaert*, of *bij denzelven*, gelijk zommigen voorgeeven; want zijne woorden maeken een vergelijkinge tusschen het opstaen van iemant uit den slaep, naedat hij dronken is geweest, en tusschen het opstaen van Godt ter wraekoefeninge, 't welk al zoo min een vergelijkinge van Israëls Godt bij eenen dronkaert bevat, als dat Christus zig zelven zoude vergeleeken hebben bij eenen dief, als hij zeide: *Ziet ik kome als een dief*, en wederom, *ik zal over u komen als een dief*, welke uitdrukkingen niet meer te kennen geeven dan dat, gelijk een dief op het onverwachtste komt, zoo ook de heilant zal komen als men hem minst verwacht, en vreede, vreede roept, zonder gevaer. Op gelijke wijze legt er in Datheens rijm geen verdere vergelijkinge dan deeze, dat, gelijk iemant, die dronken geweest zijnde, en door den wijn moedt en krachten gekreegen hebbende, ontwaekt, zoo de Heere Godt zig als gereet gemaekt heeft, om zijne oneindige kracht, ter strafoefeninge over de vijanden, te werk te stellen. Men doe dan Datheen dat ongelijk niet aan, dat men hem iets lasterlijks opdichte, en met hem zijnen voorganger Beza, die bijkans hetzelve zegt:

Comme quand la personne
Après bien boire, engloutie de somne,
A la par fin s'escrie, et se resveille,
Dieu s'esveilla.

't Is evenwel, zegt men, een harde, onhebbelijke en onvoegelijke taal, al spreekt men hem vrij van lasteringe, te meer omdat bij den dronkaert afmaelt als die *luit tiert en maekt een zeltzame wezen*. In het eerste heeft hij tot verdedigers onze kanttekenaers over deeze plaats, die het woort verklaeren *met groot getier* te roepen; zijnde de woorden *tieren* en *getier*, onder de *middelwoorden*, die zoo wel in een goeden zin worden genomen voor *iets hartelijk*, *met luider*

stemme uit te spreken, als in eenen quaeden, voor *onbetamelijk te schreeuwen*, gelijk, in de eerste betekenisse, onze overzetters dit woort hebben gebruikt Ps. 55 Vs. 18, *'s avonds, ende 's morgens, ende des middags, zal ik klaegen, ende getier maeken, ende hij sal mijne stemme verhooren.* Het tweede wort door zommige uitleggers toegestemt, die het woort *roepen* of *juichen* vertaalen door *woelen, zig keeren en wenden, alles met schrik en geroep te vervullen.* Waartoe meer woorden? Een der beste uitleggers van den letterlijken zin der psalmen schrijft, *'t is voorwaer een stoute en harde vergelijkinge van Godt, als hij geen hulp verleent, met eenen dronkaert van den wijn vermast. Hierom hebben zommigen gemeent, dat de Schriftuur hier spreekt volgens het gevoelen der Filistijnen. — Maar ik denke dat die menschlijker wijze van Godt gezegt wort.* Ondertusschen, al neemt men deeze verschooninge aen, blijft het zeker, dat, tot vermijding van alle ergernisse, Datheens rijm te dezer plaetze behoorde verbetert te worden, en wel zoo, dat uitgedrukt wort de waere zin der Hebreuwsche woorden, die wij eerst in deeze euwe geleert hebben, dat deeze is: *Toen ontwaekte de Heere als een slaepende, als een sterk man* (welke de wijnpers treedt), *die juicht* (zingende vrolijke liederen, gelijk toen de gewoonte was) *wegens den wijn* (als dezelve in den bak bij menigte uit de druiven vliet). Dan is alles deftig, en Gode betamelijk.

Deeze weinige aanmerkingen, uit een groot getal, hebbe ik geoordeelt te mogen, en moeten schrijven ter verschooninge van Datheen, wiens mij deert, dat hij, een man van ongemeene verdiensten aan de opkomende Hervormde kerk in Nederlant, wiens Psalmen door zijne tijtgenooten met eene bijnae ongelooflijke graagte zijn ontfangen, en met de grootste stichtinge zijn gebruikt, en zoo veel maelen, en langdurig zijn goetgekeurt en aengepreezen, door bijzondere en Provintiaele Synoden in Brabant, Vlaenderen, Hollant en Zeelant, niet alleen, maer ook door de Nationaele Synoden van Dordrecht, Middelburg, en 's Gravenhaege, nu zoo jammerlijk bespot worden van taelkundigen en platters,

der rechtaertigheit van de Nederlantsche taele onkundig, en dat hij, voor lof, stank verkrijgt, en jammerlijk in de goot geworpen en met slijk en drek gegooit wort.

Datheen heeft egter het geluk gekreegen, dat taelkundige en welbedreeve schrijvers, zonder zijne wezentlijke feilen te lochenen, of te vernissen, hem op zommige plaetzen hebben verschoont, terwijl anderen al vrij veel hebben bijééngedraegen om niet weinige zijner woorden en uitdrukkingen te verdedigen. Die de moeite zoude willen neemen om Datheens berijminge op haeren rechten prijs te waerdeeren, en daerdoor afsnijden verachtenswaerdige spotternijen en vergezogte berispingen, door welken men het loflijk oogmerk, tot verkrijginge van een beter Psalmgezang in de kerk, dwarsboomt, en zelfs den bodem inslaet, zoude de beste Nederlantsche schrijvers der zestiende euwe moeten naeslaen, om hunne taelspellinge, woorden, spreekwijzen en dichtstijl met die van Datheen te vergelijken; wanneer hij, bij geheele hantvollen, voorbeelden zoude komen bijdraegen, ten bewijze, dat Datheen op verre de meeste plaetzen, daar men zig nu meest aen stoot, verschoont of verdedigt kan worden. Dit kan ook eeniger maete geschieden uit onze alleroudste schrijvers en schriften, Claes Colijn, Melis Stoke, de Clerk uit de laege landen, Jan Veldenaer, mitsgaders uit de oudste giftbrieven, overeenkomsten, vonnissen, beveelen e.z.v. van de dertiende tot de zestiende euwe toe, die wij in groote menigte hebben bij De la Mire (Mireus), Boxhorn, Van der Houve, Van Mieris, en in de *plakkaetboeken* der Nederduitsche Gewesten, vooral van *Brabant, Vlaenderen, Hollant, Utrecht, e.z.v.* in welke men al vrij veel gelijkvormigheit in woorden, schikkingen en uitdrukkingen zal vinden, met die van Datheens euwe en stijl, gelijk reets met eenige exempelen is beweezen, door meer dan eenen kundigen schrijver; maer dewijl binnen twee of drie euwen alle taelen een merkelijke veranderinge ondergaen, zoo in spellinge, woorden, schrijftrant en dichtzwier, schoon de meeste woorden en beste spreekwijzen dier oude schrijvers

en schriften tot heden toe nog gebruikt worden, zoude ik, behoudens beter gevoelen, van gedachten zijn, dat, om Datheen en zijn werk rechtmatig te beoordeelen, men zig meest, zoo niet enkel, behoorde te bedienen van de kundigste schrijvers en beste dichters, die zijne tijtgenooten zijn geweest, of althans binnen den omtrek der zestiende euwe hebben geschreven; 't welk te gelijk zoude dienen tot merkelijke opbouwinge, verbeteringe en uitbreidinge der rechtaertige Nederlantsche taele, mitsgaders tot beter getuige der, 't thans meer en meer inkruipende, nieuwig- en winderigheeden, in welken zommigen het sieraet onzer taele schijnen te stellen.

Datheens dichtstijl zoude men konnen vergelijken met dien van de Rederijkers van dien tijt, welke men mag onderstellen, dat boven anderen zig hebben toegelegt op zuiverheit en taelrichtigheit, welken weg, als de veiligste, reets begonnen is bewandelt te worden. Bij deezen, zoude ik volgen de Psalmdichters, Jr. Willem van Nijvelt, Jr. Jan Utenhove en Lucas de Heere, Datheens tijtgenoot te Gent, wiens Psalmen ik niet gezien hebbe, maar wel eenige andere zijner rijmen; waeruit middagklaer zoude blijken, dat door de bespottinge en bevittinge van Datheen, deeze allerlofwaerdigste mannen, en hun werk, ondankbaer worden beschimpt. Ik zoude niet verzuimen te hulp te roepen de allergeleerste en nawkeurigste schrijvers, Datheens tijt en euwgenooten, voornamentlijk de Vlaamsche, mits hij een Vlaming was, en aen de Vlaamsche tael gewent. In de plakkaeten van 't Hof tot den jaere 1583 toe, vint men een groote overeenkomst van tael en spellinge met die van Datheen; insgelijks in de verhandelinge over de leenen van den Raedts-Hoofdman van Vlaenderen Philip Wielandt, in de Historie van Belgie van den Gentschen edelman M. van Vaernewijk, Datheens tijtgenoot; in de Sermoenen van Broer Cornelis Adriaensse van Dordrecht, welke drekredenen van dat schijt-prekerken en stront-stamperken (zoo als hij klaegt dat men hem noemde) ten op-

zichte van den inhout wel waerdig zijn verfoeit of belacht te worden, maer ten aenzien van zijne taelkunde gantsch niet verwerpelijk zijn, leverende ontelbaere blijken op, dat hij, voor een monnik, al vrij bedreeven was in de oude taelen, en een bovengemeene kennisse der Nederlantsche taele bezat, waerin hij zig vaerdig en welsprekend uitdrukte, zig bedienende van veele eigenaertige, krachtige en zelfs verheeve woorden en uitdrukkingen, welke, indien men van zijne vuile bewoordingen en schendtael afzondert, veel konnen toebrengen tot een recht bezef van de taelrichtigheit in die daegen. Maer meer stoffe tot ontschuldiginge van Datheen is er te vinden in de Nederlantsche overzettingen des Bijbels, binnen de zestiende euwe aen 't licht gebracht, en meest uit die, waer in de vertalinge van Luther gevolgt is, ten dienste der Nederlantsche kerken, waertoe zekerlijk de welbedrevenste kenners van onze taele zijn gebruikt. Behalven nog dat de schriften van de geleerste mannen dier euwe, welke zijn gedrukt kort voor en in den tijt van Datheen, of even nae hem, dog in de 16e euwe, 'tzij over Godtgeleerde stoffen of Historien, de onkundigen verbaest en de spotters beschaemt zullen doen staen over de gelijkvormigheit hunner taele met die van Datheen. Men leeze ten bewijze het *Euangelie der armen*, uitgegeeven 1559, door den lofwaerdigen Cornelis Cooltuyn; de fraeje vertalinge van Heidanus, voltooit door den in taelen en wetenschappen uitmuntenden Wouter Deleen, die ten jaere 1565 is gestorven; het *Frankentaelsch Protocol*, waer in Datheen meest het woort voert, overgezet uit het Hoogduitsch, 1571, door den roemrijken Gaspar van der Heiden, die in zijne voorreede te kennen geeft, dat hij zig der zuiverheit van de Nederlanssche taele, zoo veel de aert der zaeken dulde, heeft bevlijtigt; de *Onderwijzinge* en *Catholyke verdediginge* van den geleerden Caspar van Grevinckhoven, in de jaeren 1596 en 1598; om te zwijgen van het *Embder* en *Leuwaerder Protocol*, en van de Nederlantsche schriften des wijdtberoemden Ubbo Emmius, welke allen, benevens hunne geleerde tijtgenooten, men tot beschermers

en verdedigers van Datheens tael en stijl zoude konnen gebruiken. Dog zoo men ook deeze braeve en taelgeleerde mannen een voorwerp van vitterijen en beschimpinge wilde maeken, men zal, hoope ik, onze Nieuwe Overzetters des Bijbels wel eenigzints willen spaeren; niet omdat hunne overzettinge der *Staeten Bijbel* is (gelijk zommigen zig op eene vreemde wijze uitdrukken) of omdat de Oppermachten des lants, door hunne goetkeuringe de tael en stijl derzelve voor 's Lants taele zouden hebben verklaert; maer omdat die taelkundige mannen alle mooglijke vlijt hebben aengewent om zig taelrichtig uit te drukken, gelijk uit de Historie dier overzettinge bekent is en uit dezelve blijkt. Deeze Overzetters nu zullen op veele plaetsen Datheen de hant bieden, en door hunne woorden en uitdrukkingen hem beschermen, waervan ik maer een en ander exempel, die elk bij menigte kan vinden, zal bijbrengen. Vind men vreemt dat Datheen *bekent zijn* gebruikt voor *erkent worden,* als hij rijmt *soo sal die mensche salig sijn bekend,* men zal dit voor taelrichtig moeten houden, zoo men kundig is in 't gebruik van dit woort ten tijde van Datheen, toen het niet alleen bij gemeene schrijvers en digters, maer zelfs bij het Hof beteekende: *ergens voor erkent en verklaert te worden,* in welken zin Don Louis de Requesens in een statuyt van den 2 Maert 1576 zegt: *ten waere dat eenighe van dien in mercklike onwillichede ofte gebreke bevonden waeren, ofte oick om eenighe huere abusen inhabil bekend wierden;* vooral zoo men eenig taelgezag toeschrijft aen onze Overzetters, die dat woort in dien selven zin gebruiken Jes. 61: 9: *Haer zaedt sal onder de heidenen bekent worden ende hare nakomelingen in 't midden der volkeren.* Maer wie zoo *koen* is, dat hij Datheen een taelgeding aendoe, omdat hij de stoute en strijtbaere Idumeeën beschrijft onder den naem van *Edom met zijn volk koen?* dan moet hij dat ook maeken tegen onze Overzetters, die Godts eige woorden dus vertaelen Job. 41: 1: *Niemant en is (soo) koen, dat hij hem* (den Leviathan) *opwecken zoude?* Of zoude de spellinge, tael en stijl van onze overzetters ook moeten onderhanden geno-

men worden, om eenige verouderde en vreemde woorden uit te monsteren, hunne spellinge te hervormen naer den hedendaegschen trant en hunne uitdrukkingen te beschaeven en te verbeteren. Daer toe is geen bijzonder persoon bevoegt, geen kerkvergaderinge gemachtigt; dat zoude moeten geschieden van alle de gezamentlijke kerken van Nederlant, onder het oppergezag van 's lants Staeten. Maer wie zal borg blijven, dat, als men alles zal geschikt hebben naer het hedendaegsch heerschend taelgebruik, de overzettinge wezentlijk verbetert zal zijn, en als zoodaenig *bekent* zal worden bij de nakomelingschap over 130 jaeren? 't Is veeleer te gelooven, dat men dan wederom bedacht zal zijn, om de overzettinge nog eens naer de gewoone tael, die dan plaets zal hebben, te willen verhanselen, mits er in de naestvolgende 130 jaeren zoo groote veranderinge kan voorvallen, als in de laest verloope 130 jaeren. Ik houde het voor een al te *koen* bestaen, dat men op eigen gezag in de tael onzer overzetteren veranderinge maekt, en in eenen nieuwgedrukte Bijbel stelt *Jehovah* voor *Heere* (schoon niemant der allergeleersten tot nog toe overtuigend beweezen heeft, dat deeze de waere uitspraek zij van Godts vierletterigen en eigen naem); *Godts kinderen* voor *kinderen Godts,* als waere dat zoo veel sierlijker of krachtiger, om dat de voornaemste taalmeesters het daer voor houden. Die vermeende verbeteringen, op eigen gezag, kunnen geen lof wegdraegen bij gematigde en vooruit ziende taelkenners. Anders is het geleegen met Datheens rijmen, die de verbeteringe hoognodig hebben, om welke te verkrijgen het niet alleen geoorlooft, maar zelfs loflijk is, dat alle behoorlijke en wettige middelen worden voorgedraegen, aengedrongen, en te werk gestelt. Daar toe kan ook dienen, dat men zijne wezentlijke feilen, begaen tegen den aert der taele, tegen de regels der dichtkunde, en tegen den zin der woorden, aanwijze, waer toe egter niet nodig is veel werks over hoop te haelen, om dat elk taalminnaar, elk liefhebber van een verstandig en Godtvruchtig gezang, daar van overtuigt is, en hartelijk wenscht, dat Datheens rijmen met

fraejer, dichtkundiger en krachtiger mogten verwisselt worden; ook met verhevener, mits dat men voor de waere verhevenheit niet houde hoogklinkende woorden of brommende uitdrukkingen, maer die stille en deftige, en krachtige spreekwijzen, die, zoo veel mogelijk is, beantwoorden aen de Hebreuwsche gronttaele, en aen onze overzettinge, 't zij in den *text* zelven, of in de kanttekeningen, dewelke al dikwils iets verhevens opgeeven. Poogt men die gewenschte verwisselinge te verkrijgen, men hoede zig zorgvuldig van ijdele vittingen, harde woorden, haetelijke uitdrukkingen, en haetbaerende spotternijen, die nimmer, allerminst in eene ernstige zaak, iets goets uitwerken, maer in de gemeente tegenzin en verbitteringe verwekken, aen anderen quaede vermoedens inboezemen, als of men onbetamelijke en nadeelige oogmerken hadt, om van trap tot trap iets vreemts ter kerke te willen invoeren, en die de strengste vitters en geestigste spotters al dikwils berispenswaerdig en bespotlijk maeken door middagklaere aanwijzinge van hunne diepe onkunde in onze rechtaertige en regelmatige tael, rechtschaepe dichtkunde, volzekere historiën, en in den echten zin der Heilige Psalmdichters; door alle welke gevolgen, het goet en loflijk oogmerk ter verbeteringe van echt Psalmgezang wort verachtert, 't welk men noit zal bereiken door het onbehoorlijk beknibbelen van Datheen, die het ijs eerst gebrooken heeft, en door zijn vlijt lof verdient, en zeer veel tot opbouwinge der kerke, met zijn rijmpsalmen, hoe gering die ook mogen geacht worden, toegebragt heeft, waervan de voorstanders der gezuiverde kerke, zoo wel als haere vinnigste vijanden getuigen zijn.

Ik laete het over aan kundiger dan ik, om de weegen aen te wijzen, langs welke men zoude konnen geraeken tot de wenschelijke Psalmverbeteringe, willende niemants goede voorslaegen daer toe gedaen, berispen veel min verachten.

EERSTE AANSTALTEN TOT VESTIGING DER HERVORMDE KERK TE NAALDWIJK IN 1572.

MEDEGEDEELD DOOR

Prof. J. VAN VLOTEN.

In het onlangs verschenen Proefschrift, over Dathenus, van den Heer H. ter Haar, heeft deze (bladz. 18, aant.) den lastbrief meêgedeeld, door genen aan twee bekende Naaldwijker Geuzen verstrekt, om in zijn naam tot de vestiging der kerk van Naaldwijk werkzaam te zijn. Het stuk was door den Hoogl. Altmeyer te Brussel, uit de verzameling *Conseil d'état et Audience*, ten Rijks-Archieve afgeschreven, en mij voor eenige maanden overgezonden. Ik heb sedert gelegenheid gehad zelf die verzameling te doorloopen, en toen, bij het door den Hr. Altmeyer afgeschreven stuk, tevens de hier volgende, door Datheens beide gemachtigden op schrift gestelde punten gevonden, die zij, ter vervulling van de hun opgedragen taak en ter bevordering hunner aanvaarde werkzaamheid, aan den Rentm^r. op Honselersdijk overgaven. Zij waren, met Datheens Commissie, door dien Rentm^r. aan de ambachtsvrouw der Heerlijkheid, Aremsbergs weduwe, in afschrift overgemaakt, en door deze in tweede afschrift aan Alva toegezonden, gelijk ons dat haar begeleidende brief, dien wij mede laten volgen, kenbaar maakt. Zij zelve verbood haar rentmeester wel uitdrukkelijk den hervormingsplannen der beide Naaldwijkers ook in 't minst maar behulpzaam te zijn, zonder daardoor de nieuwe beginselen in hunne krachtige vaart blijvend te kunnen stuiten. Te vergeefs, dat hare beambten, zoo te Honselersdijk als elders, zich daartoe

op hunne plaatsen zochten te handhaven; hun zwakke kracht vermocht niet tegen de drift der hervormde meeningen. En mag ook bepaaldelijk te Naaldwijk, door de tijdelijke overheersching der Spaansche wapenen op 't platte land, in beide volgende jaren, den Roomschen begrippen der vrouwe van Aremberg en de haren, eenig uitzicht op een betere toekomst gegeven zijn, het briefjen van haren Rentm^{r}., uit het voorjaar van 1575, dat wij in de derde plaats meêdeelen, doet ons zien, dat met den aftocht dier wapenen ook alle hoop vervloog, de kerkelijke vestiging der Geuzen verder te weêrstreven.

Katwijk a/d Rijn, Aug. 1858. V.

Uyt crachte van zeeckere commissie, Pieter Mathijsz ende Mathijs Jacopsz., inwoenders van Naeltwijck, van wege die gemeente aldaer verleent by Petro Datheno, als Comm. van mijn Gen. Heere den Prince van Orangnie, als commissie hebbende in des religioens saecke, soe hebben versocht die zelve Mathijs Jacopsz. ende Pieter Mathijsz. aen Willem van Hooff Rentem^{r}. van mijn Gen. Vrouwe van Arenberge, zeeckere deze naevolg. articulen, volgende heure comm. ende bescheyt daervan zijnde:

Ten eerste hebben P. M. ende M. J. versocht aen den Rentem^{r}. voers. omme heml. te laeten volgen alle alsulcke jaerlicxe incomsten, als de capittele van Naeldwijck toecomende zijn, tot onderhoudinge van heure Pred^{t}., Schoolm^{r}., Graeffmaecker, ende Coster, ende omme voorder diezelve incomsten te employeren volgende heure commissie.

Noch hebben dieselve versocht, omme heml. te laeten volgen, die huysinge met zijnen aenhanck, daer eertijts inne gewoent hebben die dekenen van Naeldwijck, tot bewoeninge van heuren Pred^{t}., mits daervan betaelende mijn Gen. Vrouwe van Arenberge ofte haeren Rentem^{r}. in der tijt, naer ouder gewoente.

Noch hebben dieselve versocht, dat zyl. moegen hebben een Godsaligen schoelm^{r}. binnen den dorpe van Naeltwijck ende oock op Hontsholredijck, omme die jonckheyt aldaer in alle Godsalicheyt op te trecken.

Noch hebben dieselve versocht aen den rentm^{r}. voern., dat die selve rentm^{r}. henl. in dese voern. articulen ende in alle religioens saecken alle behulpelicheyt ende verstant doen soude, achtereenvolgende die meeninge van mijnen Heere den Prince van Oraengnien.

Op welcken haeren versoeck die rentm^{r}. voors. henl. voor antwoorde gegeven heeft, dat zyl. die zelve haere articulen bij gescrifte stellen souden, omme alsoe mijn Gen. Vrouwe over te seinden; want het (alsoo hy zeide) in sijnder macht niet en was, sulcx te consenteren. Dwelck P. M. ende M. J. sulcx gedaen hebben. Oerconden hebben zyl. dit met haeren gewoentelicke hantmercken onderteykent, op den xviij Octob. a. 1572. — Ende was onderteickent: by my, Pieter Mathijsz ende Mathijs Jacobsz.

Monseigneur. Je tiens V. Ex. advertie, tant par M. le Cte. de Lalaing mon fils, et les pièces que luy avois lors envoyé procedans du Sgr. de Lumay, comme par mes dernières à V. Ex. du xvj^{e} du mois passé, de l'autorité prétendue et disposée par led. Sgr. de Lumay sur tout mon bien en Hollande, ensemble de commandement y ensuivy à mes officiers de Hontsholredyck et Zevenberghe et autres en ce quartier là, de point porter aulcune obéissance, faveur, et ayde à icelluy de Lumay ou à aultres de sa part, ny consequammant s'advancer à quelque acte contre l'observation de n^{re} anchienne foy et religion cath., leur debvoir au service du Roy, et le serment dont ils me sont obligez. Depuis ay receu de mond. officier de Hontsholredijck, Guill. van Hooff, certaines copies de commission et ar^{les} au nom du Prince d'Oranges, touchant l'administration et regime des biens de l'Eglise à Naeltwijck, comm'il plaira à V. Ex. veoir plus

à plain par les d^s. copies qui vont quant et ceste, sur quoy j'ay réiteré aud. chatellain le meme commandement que dessus, sans consentir ny advouer aucun^t. l'effect desd. commission et ar^les. Esperant que V. Ex. en aura contentement, et d'aultant, Monsgr., que durant les troubles et se trouvans les choses aud. Hollande en tels termes, j'ay tousiours porté singulier soing à ce que mesd. officiers et aussy mon advocat à la Haye, nommé M^r. Anthoine Hoffslach, s'absentassent le moins qu'ils pourroient des biens de leurs entremises et residence, affin d'avoir tant meilleur regard à la conservation de mes maisons, terres, et affaires contre les traverses des malversants sous le command^t. susdit, en quoy ils m'ont respondu de s'estre si bien acquittez selon les occurrences et la necessité du temps, sans exceder mon intention, que au moyen de leur présence, se tenant encore sur mes maisons le plus modestement et coyement qu'ils peuvent, pour n'estre places de resistence et defence, mesd. maisons ont jusques à present esté sauvées du feu et bruslement, neantmoins celles dud. Zevenberge et Hontsholredijck pillées et spoliées des artilleries, munition, et meubles y estant; oultre ce qu'une mienne aultre maison à Eemskercke a esté donnée en proye, et redimée par le chastellain avec bonne somme de deniers. Et considerant la bonne conduicte de mesd. officiers et advocat, ensemble leur offre et affection d'y continuer et demeurer au pays, tant qu'il sera possible avec le mesme debvoir et obligation vers Sa Mté., que leur ay tousiours finalement enchargé, il m'a semblé (soubs humble correction et moyennant l'aggréation de V. Ex.), qu'ils ne se doibvent retirer et esloigner de là, signamment où ils peuvent faire quelque service; par où je suis esté occasionnée de supplier bien humbl^t. V. Ex. qu'il luy plaira, à la reduction dud. pays en l'obeissance de S. Mté, qu'espère succédera de brief, à l'exemple des autres villes revoltées, me faire tant de mercede et faveur, que de tenir en temps et lieu mesd. maisons, terres, et biens aud. Hollande, ensemble mesd. officiers et advocat en la protection et sauvegarde de V. Ex., et m'advertir de son

bon plaisir, de la sorte qu'ils auront à se reigler et conduire plus avant en leurs administrations, afin de ne povoir en rien s'offenser pour mon plus grand appaisem[t]. et leur descharge; ce que sachant ne fauldray de donner ordre qu'il y sera satisfaict, comme celle que ne desire riens plus que de povoir rendre bien humble service à V. Ex., avec mon fils, lequel il plaira à icelle recepvoir tousjours en bonne et singulière recommandation vers Sa Mté, et moyenner que, suyvant mesd. dernières, il puisse avoir son congié de retourner par deça[1] le plus tost que possible, pour estre sa presence tant requise pour les raisons y alléguées.

Monseigneur. Je ne puis aussy celer à V. Ex., comme le service divin cesse par toutes mes terres aud. Hollande à mon indicible regret, espérant toutes fois que icelle ne le vouldra prendre de mauvaise part, puisque ne me reste aulcun moyen d'y pourveoir, à cause desd. troubles et difficultés de ceste saison. Monsgr. je prie au Createur, etc.

D'Aremberghe, ce ij de Novembre 1572.

Margriete de Lamarck.

(A Monseigneur,
Monsieur le Duc d'Albe.)

A Son Ex.

Remonstre treshumbl[t]. Guill. van Hooff, chastellain et recepveur de Madame la Ctesse d'Aremberghe en sa terre et Seignrie de Naeltwijck et Hontsholredijck en Hollande: comme, pour s'acquitter du debvoir de fidel et ob[t]. serviteur et subiect du Roy et aussy d'officier de Madame la Ctesse susd., il a non seullement esté constrainct et occasionné de laisser et habandonner ses estats, ains aussi tout son bien et patrimoine aux quartiers de Hollande, dont il a esté frusté depuis l'occupation et l'autorité que les ennemis et rebelles de Sa Mté en ont prins par force et forme de confiscation. Et com-

1) Uit Spanje namelijk.

me, pour le service de lad. dame Ctesse et la conservation d'aulcuns biens meubles restans illecq à Sa Srie et aussi aud. supplt., sa femme et aulcuns siens enfans estoient demeurez sur la maison de la Ctesse au mois de Decembre, quand la garnison de Sa Mté partit dernièrement dud. quartier d'Hollande et de la Haye, soubz espoir de quelque paix dont l'on parloit lors apparentement, et que depuis elle n'est succedée led. supplt. retireroit volontiers sad. femme et enfans d'illecq (comme n'ayans le moyen de povoir faire plus de service à lad. dame Ctesse sa maistresse) laissant et habandonnant le peu de bien que sad. femme y peult encore avoir et rester. Supplie partant tres humbl. qu'il plaira à V. Ex. luy octroyer et consentir lre. de pasport et saulfconduict, affin de povoir envoyer homme exprès aud. qnartier d'Hollande pour ramener en sureté sad. femme et enfans en ce pays, avecq tout ce qu'elle pourra tirer d'illecq, tant en meubles qu'aultrement.

DE ZEGELS EN ZINNEBEELDEN DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERKEN.

(Tweede Gedeelte.)[1]

DOOR

N. C. KIST

ALTONA (*Nederduitsche Hervormde Gemeente*).

Eene Duif met den Vredetak. Daaronder: *Pax optima rerum.* Omschrift: *Verbum Domini manet in aeternum.* Op de afsnede: *Altona.* Aan eene gedrukte Nederduitsche Attestatie, afgegeven te Altona in 1803, en geteekend: PETRUS HAACK, *Consistorii Scriba.*

AMSTERDAM (*Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente*).

Een Letterstrik, waarin vooral de letters R. en A. in het oog vallen. Daarboven een Hoed. — Volgens berigt van Prof. Joan. Tideman is de Hoed op dit zegel niet, gelijk men anders zou kunnen vermoeden, de Vrijheidshoed, maar hij dient eenvoudig ter herinnering der voormalige bestemming van het kerkgebouw, hetwelk namelijk vóór 1630 tot Hoedenfabriek was ingerigt, gelijk het dan ook naast den grooten ingang der kerk, tot heden toe, denzelfden Hoed in

---

1) Aan de H.H. Ds. J. Muntendam, Dr. P. A. Borger, Mr. van Dam van Noordeloos, Ds. H. M. C. van Oosterzee, Mr. Bodel Nijenhuis, Ds. J. van der Tuuk, Prof. J. Tideman, de medearbeiders aan *de Navorscher,* en nog aan vele anderen, betuig ik mijnen dank voor de bereidwilligheid, waarmede zij mijne poging, om de verzameling van Zegels en Zinnebeelden der Nederlandsche Hervormde Kerken volledig te doen worden, door mededeeling uit hunne verzamelingen hebben bevorderd. N. C. K.

den gevel draagt. Evenwel vermoedt hij, dat men het anders zinledige symbool zal hebben behouden, om de gedachte der vrijheid, die zich daaraan vasthecht. Dit vermoeden schijnt bevestigd te worden door het zegel der kerk te Frederikstad, zie hier onder; terwijl ook het eerstgemelde nader blijkt uit eene oude schriftelijke aanteekening van dezen inhoud: » In 't jaer 1630 hebben de Remonstranten op de westzijde van de Keyzersgracht een Hoedemaeckerij ghecoft, alwaer de Hoet noch boven op het huys staet, alwaer sij met een ganck onder het huys doorgaen naer het predickhuys, dat sij daerachter getimmert hebben met gaenderijen, en ghebruycken nu aldaer onverhindert haer godsdienst."

Voorts berigtte mij dezelfde Hoogleeraar, dat de Remonstrantsche kerken, met uitzondering van Hoorn, Rotterdam en Frederikstad, geen kerkelijk zegel gebruiken, en dit gebruik ook vroeger niet hebben gekend.

ARNHEM.

Ten aanzien der Arenden op het oude kerke-zegel wordt door J. A. N. (*Navorscher*, 7e jaargang, bl. 342) verwezen naar GROEN VAN PRINSTERER, *Archives de la Maison d'Or.-Nassau*, T. VI, p. 458—462, waar een brief voorkomt van den Predikant ENGELBERT FABRI aan Graaf JOAN VAN NASSAU, d.d. 17 Oct. 1578, berigt gevende aangaande den voortgang der Reformatie in Gelderland. Deze zegt: » Godt wirt in den letsten Tagen von seinen Geist ausgiessen auf allen Fleisch, dass das Reich Gottes Gewalt leide, und dass wo das Aasz ist, auch die Adler versamlen."

BERGEN OP ZOOM (*Fransche kerk*).

Een Rots. Binnenste omschrift: *L'Eternel est mon rocher*. Buitenrand: *Eglise .... de Bergen op Zoom*. In lak.

BRIELLE (*Fransche kerk*).

Een sierlijk wapenschild, voorstellende een Schip in zee, door de zon beschenen. Omschrift: *L'Esperance me soutient*.

BRUSSEL (*Eglise Evangélique*).

Op het vlak: *Sceau du Consistoire*. Omschrift: *Eglise Evangélique. Bruxelles*.

BRUSSEL (*Kruisgemeente*).

Het vroeger vruchteloos door mij gezochte zegel der oude Brusselsche Kruisgemeente kwam eindelijk, door de goedheid van den Heer van Dam van Noordeloos te Rotterdam, aan wien ik de mededeeling ook van andere Kerkzegels verpligt ben, ter mijner kennis. Het bevindt zich aan eene Attestatie, afgegeven 19 Maart 1585, en stelt voor: de Zon hare stralen uitschietende. Omschrift: *Die Sonne der gerechtigheid sal opgaen.* Mal. 4. B(russel). — Dit zegel levert een nieuw bewijs, dat de verbloemde namen der oude Kruisgemeenten zamenhangen met de zegels, door die kerken aangenomen. Zie D. I, bl. 448.

CLEEF (*Fransche kerk*).

Een Tempel op een berg. Omschrift: *Sceau de l'Eglise Françoise de Clèves.* Onderschrift: *Au jubilé séculaire, le 22 Dec.* 1785. Die gemeente werd dus door de Refugiés in 1685 gesticht.

DALEN (*Walsche kerk*).

Eene Hand uit de Wolken, die een Vaandel houdt, waarop de woorden: יהוה נסי. Omschrift: *Cachet de l'Eglise Wallonne de Dalem.*

DUBLIN, in Ierland (*Walsche Kruisgemeente*).

Eene gevleugelde Hand omvat een Boom, een Anker en tevens eene andere Hand, waarachter een Doornenstruik, met daaruit voortschietende Leliën. Hoogst opmerkelijk is de geheele overeenkomst van dit Zegel van Dublin met het Zegel der Walsche kerk te Amsterdam, op welke die tweede Hand mede gezien wordt. Zoowel eene onderlinge betrekking dier beide gemeenten, als hare gemeenschappelijke oorsprong uit sommige Kruisgemeenten (zie AMSTERDAM, *Walsche kerk*) schijnt hierdoor aangeduid. Het omschrift is: *Sceau de l'Eglise Reformée Françoise de Dublin.* In lak. Daar het een afgeknipt zegel is, kan de tijd, waarin het gebezigd werd, niet bepaald worden.

EDAM.

Een ouder Zegel, veel kleiner en in zand afgedrukt, aan eene Attestatie van het jaar 1616, heeft wel den Ossen-

herder, maar een geheel anderen stempel, en tot omschrift: *Sigillum Ecclesiae Edamensis.* Onderaan niet: *Amos* 7: 14, maar: *Hos.* 14.

EMMERIK (*Fransche kerk*).

Een Schip. Binnenrand: *Deo duce secura.* Buitenrand: *Consistoire Français d'Emmerich.*

FREDERIKSOORD, in Overijssel (Colonie).

Twee Koornschoven, beschenen door de Zon. Omschrift: *Deus qui auget.*

FREDERIKSTAD, in Holstein.

(*Remonstr.-Gereform. gemeente.*)

Een Altaar met het kruisteeken. Daarop een opengeslagen Bijbel. Daarnevens een Wijngaardstok, waarop een Hoed. Alles beschenen door de Zon. Omschrift: *Kerk te Frederikstad a. d. Eider.* Verg. AMSTERDAM (*Rem. Geref. gemeente*).

GEERVLIET.

Een Schip of Ark van vreemde gedaante. Aan den voet loopen dieren en daarboven vliegen vogels. Omschrift: *Ite in Arcam. Geervliet* 1598. Aan eene Attestatie van 1602.

GENT, in Vlaanderen.

Op het veld: *Gods woord is de waarheid. Joh.* 17: 17. Omschrift: *Zegel van de Protest. Evangelische kerk van Gent.*

GOES (*Fransche kerk*).

Een brandend Hart. Omschrift: *La charité demeure. Eg. W. de Goes.*

GORCUM (*Fransche kerk*).

Leliën onder de doornen. Daarboven het gekroonde wapen der stad. Omschrift: *Lilium inter spinas.*

GOTHEMBURG, in Zweden.

(*Gereformeerde Holl. gemeente*).

Deze gemeente, naar het schijnt, in het laatst der XVIe eeuw gesticht, en die veel tot den lateren bloei dier stad heeft bijgedragen, verkreeg, volgens den Zweedschen historieschrijver FRYGSELL, van Koning Karel IX, den grondlegger van Gothemburg's bloei, een Kerkzegel, waarop het bekende

devies der leliën onder de doornen, met het omschrift: *ut lilium inter spinas;* volgens THOMAEUS, een ander Zweedsch geschiedschrijver, zal de Vorst dat symbool gekozen hebben, om daardoor den toestand der, wel door hem begunstigde, maar door de Luthersche geestelijkheid gehate en verderdrukte Hervormde kerk aan te duiden. In dit geval zou die Gothemburgsche gemeente, door dit devies, als eene kerk onder het kruis zich voordoen. Waarschijnlijker is het, dat de eigenlijke oorsprong van dit Kerkzegel in de betrekking der Gothemburgsche gemeente op de Antwerpsche te zoeken zij. Verg. de opmerking van Dr. R. C. H. RÖMER, in de *Godgeleerde Bijdragen,* 1858, St. III, bl. 222.

'S GRAVESANDE.

Een staande Engel. Ter wederzijde: K—S. Omschrift: *Godts woort blijft in eeuwicheyt.*

GROOTEBROEK.

Een ouder Zegel heeft, volgens *de Navorscher,* een omschrift: *Zijt, die 't Lam volgen, waer het oock henengaet.* Als BEEMSTER.

'S HAGE.

Het oudere Zegel heeft niet *Haganae,* maar *Hagiensis,* en eijeren in het nest; terwijl de vogel blijkbaar een struisvogel voorstelt.

HANAU (*Nederl. gemeente*).

Onder den Heer van Dam van Noordeloos berust eene Attestatie van 29 Maart 1608 met hetzelfde Zegel, maar zij is onderteekend: ISAAC BOOTS, *Dienaer des Woorts aldaer in de naeme van alle.*

HARDERWIJK (*Walsche kerk*).

Een Tempel op eene Rots midden in Zee, en bestookt door de winden. Omschrift: *Semper immota resistit.* Op de afsnede: *S. Eccl. Gal. Belg. Harderv.*

HEDEL.

Een gevleugeld Hart, gelijk op het Kerkzegel van Grave, maar zonder S. E. G. Omschrift: *Cupio dissolvi et esse cum Christo.* Dit Zegel is sedert lang reeds in onbruik.

HEUSDEN (*Fransche kerk*).

De Ark, werwaarts eene Duif met den Olijftak heenvliegt. Omschrift: *Simple et fidèle.*

HOORN (*Remonstrantsch-Gereformeerde kerk*).

Een Eenhoorn, zijnde het wapen der stad, waarboven R[emonstrantsche] K[erk]. Alles omgeven door een vredetak.

KEULEN.

Op een schild een staande Leeuw met een Zwaard in den klaauw. Omschrift: *Vi Leo de tribu Judae.* — Berust onder den Heer van Dam van Noordeloos; daar echter het Zegel afgeknipt is, kan de Keulsche gemeente, welke dit Zegel gebruikte, tot mijn spijt niet nader bepaald worden.

KEULEN.

Eene Roos uit een Doornstruik voortspruitende, op een schild. Omschrift: *Ecclesia Reformata Coloniensis.* 1667. Het geheel omgeven met een Lauwerkrans. Mede bij den Heer van Dam.

LONDEN (*Fransche Gereformeerde kerk*).

Eene vliegende Duif met den Olijftak, waarboven: *Leicester-Fields.* Verder een Boom, waarboven staat: *Patente.* Eindelijk een Anker, waarboven: *Artillerie.* Boven dit wapen staat: *Lei.* Omschrift: *Sceau des trois Eglises Françoises unies à Londres.* — Een ander Zegel in lak komt met het bovenstaande overeen, behalve dat, in plaats van *Lei,* boven het Zegel staat: *Pat.* — Op een ander Zegel staat alleen de vliegende Duif met den Vredetak. Omschrift: *Divinae nuntia pacis.* Omschrift: *Gallica Ecclesia reformata.* Verg. AMSTERDAM en DUBLIN.

MAASTRICHT.

Een opengeslagen Boek met de letters L. S. Omschrift: *Lectioni attende.* — Dr. Borger, in wiens verzameling dit Zegel, nevens vele andere der in dit Bijvoegsel medegedeelde, uit die van wijlen Ds. Munting is overgegaan, vermoedde zeer natuurlijk eene vergissing, welke, bij de reeds door ons afgekeurde gewoonte, om de Zegels van de stukken af te knippen, zoo ligt kan plaats hebben. — Hetzelfde Zegel

echter werd mij medegedeeld door Mr. Bodel Nijenhuis, aan eene Attestatie, in 1809 afgegeven door de *Eglise Consistoriale de Maestricht pour le Departement de la Meuse inférieure et de l'Ourthe*, en geteekend J. VERLOOREN, *Pres.* Deze was Predikant bij de Nederduitsche gemeente.

MEENEN (*Garnizoens-gemeente*).

Een wapenschild: drie Kepers van keel op zilver. Daaronder een lauwertak onder een stralenden driehoek, waarin *Jehovah.* Omschrift: *Wij eeren en meenen — Alleen den Drieeenen. Es.* 33: 22.

MEERN, bij Utrecht.

Een krul of drukfiguur. Even als Maarsen.

MEPPEL.

Eene Kerk, waarboven: Mat. 7: 24. Omschrift: *Sigillum Ecclesiae Meppelanae.* Sedert lang gebruikte de kerk van Meppel geen Zegel. Eerst in den allerlaatsten tijd schijnt men den ouden zegelstempel te hebben wedergevonden en tot deszelfs gebruik te zijn teruggekeerd.

NAALDWIJK.

Een Kameel aan een paal in een rond schild. Boven en ter zijde: O. E. G. E. *Ma.* 19. Omschrift: *Doerpe Naelw...* Aan eene Attestatie van 1596.

NAARDEN (*Walsche kerk*).

Een ouder Zegel in lak heeft den Herder, een Wolf afwerend. Omschrift: *Ne crains point petit troupeau.*

NAMEN (*Walsche kerk*).

Een Struikgewas. Omhoog eene Ster. Omlaag eene ondergaande Zon. Omschrift: *Eglise Wallonne de Namur.*

NIEUWOLDA, in de Prov. Groningen.

Een zich oprigtend Krijgsheld, met het Zwaard in de linker hand, terwijl hij met de regter hand bezig is te zaaijen. Omschrift: *Miles Domini indefessus.* Buitenrand: *Sigillum Niwoldanum.* In lak gedrukt op den geplaatdrukten Zegelstempel der gemeenten in Groningen en van denzelfden omvang. Nieuwolda schijnt dus tot zijn oud zegel te zijn teruggekeerd. De Heer van der Tuuk, Pred. te Nieuwolda, die

dit Zegel mij mededeelde, berigt mij, dat de stempel van zilver is, en niet ouder zijn kan dan van 1648, toen de gemeente Nieuwolda, van die van Midwoude gescheiden, zelfstandig geworden is; maar ook niet jonger dan van 1721, dewijl op den daar gebruikt wordenden Avondmaalsbeker, met het jaartal 1721, hetzelfde zinnebeeld wordt aangetroffen.

NOOTDORP en WILSVEEN.

Aan eene Attestatie van 1602 een klein Zegel, waarop onduidelijk een Vogel. Omschrift: *S.... Wilsveen.*

NIJMEGEN (*Walsche kerk*).

Gebruikte hetzelfde Zegel als de Nederduitsche gemeente, met geheel hetzelfde omschrift.

OOSTENDE.

Het Lam of *Agnus Dei.* Omschrift: *Sigillum Ecclesiae Chris. in Ostendis.* Aan eene Attestatie van het jaar 1590.

OOST-VLIELAND.

Een ouder Zegel, van 1656, is veel kleiner en heeft dezelfde voorstelling, maar tot omschrift: .... *Vlielandiae* ....

OUDEWATER.

Het oude Zegel aan eene Attestatie van 1605, geteekend JOH. LYDIUS, heeft eene Lelie tusschen de doornen.

PAARL (Kaap-Kolonie).

Eene Zon. Omschrift: *Sol justitiae illustra nos.* Zie DRAEKENSTEIN.

ROTTERDAM.

Het oude Zegel stelt voor: een Herder geknield bij zijne Schapen. Daarboven: יהוה met stralen omgeven. Omschrift: *Bewaert dijn cudde in Rotterdam.* Aan eene Attestatie, afgegeven 11 Mei 1593, geteekend; CORNELIUS JUDOCI VAN HILLEN.

ROTTERDAM (*Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente*).

Het zinnebeeld des geloofs: eene staande Vrouw met het kruisteeken. Op de afsnede: *Gal. V:* 6. Omschrift: *Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Rotterdam.* — Prof. Tideman berigt mij, dat dit Zegel eerst sedert 1852 is aangenomen.

RIJSSEL.

Een Altaar, waarop de Bijbel, boven welken uitsteekt de Vrijheidsmuts op een stok. Naast het Altaar eene brandende Kaars op een Kandelaar. Het geheel beschenen door de Zon. Omschrift: *La liberté nous rend libre.* — Men behoeft wel naar den tijd niet te gissen, wanneer dit Zegel is aangenomen. Verg. over die gemeente: RABAUT le jeune, *Repertoire Ecclesiastique.* Paris 1807. p. 202 s.

SCHIEDAM.

Het oude Zegel stelt voor: een Doodshoofd, waarnaast een Zandlooper. Daarboven de winden blazende. Omschrift: *Vreest God.* Aan eene Attestatie van 13 April 1618.

SCHOUWEN (Classis van).

Eene Pelikaan, die hare jongen voedt. Omschrift: *Sigil. Class. Scald.*

SOERABAYA, op Java.

De teekenen van Geloof, Hoop en Liefde. Daaronder: 1 *Corinth.* 13: 13a. Omschrift: *Kerkeraad der Prot. gem. te Soerabaia.*

SOETERMEER en SEGWAART.

Twee in elkander gevouwen Handen, waarnevens de woorden: .... Het omschrift is mede onleesbaar. Aldus komt dit Zegel voor in zand gedrukt op eene Attestatie van 7 Nov. 1599, geteekend: WINANDUS BEECK. *Vbi minister in Soetermeer et Segwaert.*

URMOND, in Limburg.

Een Vaartuig met opgehaald Zeil. Omschrift: *Sigillum Ecclesiae Urmondanae.*

UTRECHT (*Walsche kerk*).

Op een Zegel aan eene Attestatie van het jaar 1597 luidt het omschrift: *Christ habite en nous par foi.*

VERE (*Walsche kerk*).

Een regt opstaand Zwaard. Daaromheen een Krans. Omschrift: *Cachet de l'Eglise Wallonne de Terveer.*

VLISSINGEN (*Walsche kerk*).

Een ouder Zegel aan eene Attestatie van 30 April 1598,

onderteekend: NIC. OLIVARIUS (de leermeester van D. HEINSIUS) stelt voor de Vlissingsche Flesch met onleesbare letters er op. Daarboven: 1574. Omschrift: *Nemo mit vinum.......*

VLUYNEN, Graafsch. Meurs.

Omschrift: *Nitor in pondus* cet.

WAVEREN (Kaap-Kolonie).

Eene Stad tusschen bergen gelegen. Omschrift: *Rondom Jerusalem zijn bergen.* Ps. 125: 2. Op de afsnede: *Sigillum Ecclesiae Waveren.*

WESEL (*Fransche kerk*).

Eene Plant in het midden van een waterplas. Omschrift: *De fluctibus emergo. E. F. d. W. (Eglise Française de Wesel).* 1708.

WIJK AAN ZEE.

Eene Lelie tusschen de Doornen. Omschrift: *Sicut lilium inter spinas. Cant.* 2.

GERLACH PETERS

EN

ZIJNE SCHRIFTEN,

EENE BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DEN LETTER-ARBEID

DER SCHOOL

VAN

GEERT GROOTE EN FLORENS RADEWIJNS,

DOOR

W. MOLL.

Bijna dertig jaren zijn voorbijgegaan sinds onze Delprat, ongeveer gelijktijdig met Clarisse, vader en zoon, de aandacht der geleerde wereld op Geert Groote en de Broederschap des gemeenen levens bepaalde. Hoe dikwerf werd sedert de uitmuntende man van Deventer, door bevoegden en onbevoegden, besproken en de lof zijner stichtingen groot gemaakt, binnen en buiten ons vaderland! Hoe levendig is tot op dezen oogenblik de belangstelling, welke, zelfs in populaire schriften, in romans en novellen, voor hem en het zijne wordt aan den dag gelegd! En toch, hoe hooge ingenomenheid met Meester Geert en zijne school zich openbaarde, wat is er, in betrekkelijken zin, in al die jaren weinig gedaan van hetgeen men had kunnen doen, om die ingenomenheid niet alleen te regtvaardigen, maar ook te versterken. Nog ontbreekt het aan een duidelijk en van alle zijden afgewerkt levensbeeld van onzen energieken en veel-bedrijvigen kerkvader, omdat de documenten, die meer dan al zijne reeds uitgegeven schriften zijn gansche wezen en werken openbaren, zijne brieven, nog grootendeels ongedrukt liggen [1]. En Grootes school, die bewonderde en hooggeroemde school met haren Thomas à Kempis en Gerard van Zutphen — als wij beide genoemden en enkele anderen uitzonderen — en toch is ook de laatst vermelde nog weinig meer dan ten halve bekend! — is zij niet als eene vergadering van nevel-

1) Van den lijvigen bundel zijn onlangs eenige uitgegeven door Dr. J. G. R. Acquoy, Predikant te Eerbeek, in zijne Acad. dissertatie, *Gerardi Magni epistolae XIV e codice regio-hagano*, etc. Amstel. 1857. Hartelijk hopen wij, dat deze jonge geleerde zijn voornemen, om al de brieven van Groote in het licht te zenden, niet zal opgeven. Het liefst zagen wij ze verschijnen als bijlagen achter eene volledige biografie.

gedaanten, omzwevende voor onze bewustheid onder welklinkende, maar bijna geheel onbegrepen namen, naardien de schriftelijke gedenkstukken, welke hare leerlingen in aanmerkelijken getale hebben achtergelaten, onder de incunabels en codices onzer boekerijen steeds vergeten liggen? Geen wonder, dat vreemdelingen, niet zonder verwijtenden blik op ons, sinds jaren klagen, dat de letter-arbeid der Broederschap van het gemeene leven en die der met haar verwante monniken van de Windesheimsche Vergadering tot heden in het duister schuilt. Geen wonder, zoo sommigen bijna begonnen te twijfelen, of de school van Groote en Florens Radewijns wel een noemenswaard aantal schrijvers gevormd heeft, en dat enkelen nog steeds volhouden den auteur der »Imitatio Christi" elders te zoeken [1], daar hij tot heden als een geïsoleerde geest voor hen staat, wiens wording en ontwikkeling zij in de onvruchtbare atmosfeer, waarin hunne verbeelding hem plaatst, zich niet denken kunnen.

Door den gang mijner studiën sinds ettelijke jaren met de geestesvruchten der nederlandsche auteuren van de laatste middeleeuwen eenigermate bekend geworden, heb ik mij verpligt geacht, nu en dan een en ander mede te deelen, wat bij kan dragen om de gronden voor vermelde klagten en twijfelingen langzamerhand uit den weg te ruimen. Vóór eenigen tijd gaf ik drie schriften van Hendrik Mande, »den noord-nederlandschen Ruysbroeck" in het licht; heden lever ik eene verhandeling over den persoon en tegelijk eenige werkjes van Gerlach Peters, dien men — en niet geheel ten onregte — »den tweeden Thomas à Kempis"

1) Zoo J. M. Neale, *A history of the so-called Jansenist church of Holland*, p. 97, s. Oxf. 1858. Het ligt buiten onze bedoeling hier in de behandeling van het oude vraagstuk te treden; maar toch moet ik mijne overtuiging uitspreken, dat het auteurschap van Thomas ten aanzien der *Imitatio* al zekerder zal worden, naarmate de schriften zijner school meer aan het licht zullen komen. Eene vergelijking van de gedachten, taal, enz. van onzen Gerlach, inzonderheid in zijn *Breviloquium*, met die van Thomas, zou alreede niet onvruchtbaar zijn.

heeft genoemd, ofschoon hij zestig jaren vóór den eersten Thomas ten grave is gedaald.

Mijn opstel is in twee deelen gesplitst. Het eerste bevat eene beknopte, maar, naar ik meen, volledige biografie van Gerlach, wiens korte levensloop binnen den stillen kring van het frater-huis te Deventer en het klooster te Windesheim, gelijk men dat van voren verwachten kan, geenszins rijk aan wisseling van lotgevallen en ervaringen is geweest. Zal de deskundige lezer hier intusschen een ander beeld geteekend vinden, dan de droevige figuur, welke in onze dagen somtijds van Gerlach gemaald werd — de figuur van een armelijken dweeper, die, als een half-krankzinnige door Florens Radewijns uit zijn schoolhuis gestooten, naar de broederen te Windesheim trekt, om daar hoofdzakelijk voor »zijnen onverzadelijken eetlust" en »de droomen" eener oververzadigde maag te leven — hij verwijte mij niet de zonde van poëtiesch-historische dichting op het gebied der wetenschap, voordat hij mijne bronnen heeft ingezien. Zij zijn vooral het »Chronicon Windesemense" van Johannes Busch[1], waarvan het karakter en de geloofwaardigheid hier niet besproken behoeft te worden, en een HS. van de laatste helft der vijftiende eeuw, levensbeschrijvingen van Gerlachs tijdgenooten bevattende, welk HS. in Meester-Geertshuis te Deventer ontstaan is, en elders als mijn HS. G uitvoerig bekend gemaakt werd[2].

Het tweede deel mijner verhandeling, dat ik als het voornaamste wensch beschouwd te hebben, bevat mededeelingen aangaande de meerendeels onuitgegeven opstellen van Gerlach, en daarenboven die opstellen zelve, voor zoo verre ik ze tot heden uit verschillende HSS. magtig kon worden. Mogen de onvolledigheid en gebreken van dit gedeelte mijns arbeids die verschooning vinden, waarop ieder desverstandige regt zal toekennen aan allen, die middel-

1) Ed. Herib. Rosweydus, Antv. 1621.
2) Zie mijn *Johan. Brugman*, I, Voorrede.

eeuwsche schrifturen het eerst uit ongedrukte bladen aan den dag brengen; en moge vooral de tijd spoedig komen, dat de werkjes van Gerlach gelezen kunnen worden in eene uitgave, waarvoor men de mijne veilig kan vergeten!

Bij de twee deelen, waaruit dit opstel bestaat, had ik zonder groote moeite een derde kunnen voegen, gewijd aan onderzoekingen aangaande de grond-idéën van Gerlachs theologiesch-mystieke leeringen en den zamenhang dier idéën met die van Ruysbroeck, Tauler en andere mannen van algemeenen invloed, die vóór en tijdens hem schreven; een onderzoek, waarvoor eenige stoffen en vele hulpmiddelen voor de hand liggen. Maar naar mijne overtuiging wordt de bloei van de historische en alle andere wetenschap naauwelijks door iets meer belemmerd dan door voorbarigheid. En aan voorbarigheid zou ik mij schuldig maken, zoo ik in eene systematische ontwikkeling trad van Gerlachs begrippen van God en den mensch, en des menschen vereeniging met God, en wat er van dien aard meer zij, zoo lang de schriften, waarin hij die begrippen uitdrukte, niet vollediger en in beteren staat voor ons liggen. En wat de vergelijking van Gerlachs denkwijs met die van sommige, vooral vreemde mystieken betreft, eer iemand daartoe overgaat, moge hij omzien, of onze monnik welligt in zijne naaste omgeving ook andere, bij ons tot heden geheel vergeten leermeesters gehad heeft: een Hendrik van Calcar, den overste van Munnikhuizen bij Arnhem, een Hendrik van Coesveld, den karthuiser van Geertruidenberg, en dergelijken, wier mystieke tractaten hier te lande reeds in omloop waren, voordat Gerlach geboren werd, ofschoon zij thans, in kloosterhandschriften verborgen, den nazaat zoo onbekend zijn, alsof zij nooit geschreven waren.

Na mij genoegzaam verklaard te hebben aangaande het oogmerk en den inhoud dezer verhandeling, leg ik haar den lezer voor met den wensch, dat de lectuur hem iets van de vreugde zal aanbrengen, welke hare zamenstelling mijzelven heeft gegeven. Die zich op het veld der geschie-

denis alleen aangetrokken voelt door de ontwikkeling van persoonlijkheden en gebeurtenissen van wereld-historische beteekenis, gelijk het heet, omdat zij met dramatische levendigheid aan het licht treden, en door den gloed der hartstogten en actie gekleurd zijn, deze zal in de volgende bladen weinig of niets vinden wat zijne belangstelling kan wekken; maar die liever nog een eerbiedigen blik slaat in de stille werkplaats der goddelijke Voorzienigheid, waarin zij de verschijning van zulke wereld-historische persoonlijkheden en gebeurtenissen langzaam voorbereidt, — hij zal met dankbare aandacht in de cel van den monnik van Windesheim en de kleine schriften, waarin hij zijn inwendig bestaan afdrukte, den opkomenden ademtogt vernemen van den Geest, die ook vóór vijfdehalf honderd jaren in ons vaderland blies waarheen hij wilde, en het zaad zaaide voor eene hervorming der christelijke geloofsovertuigingen en des christelijken levens, die anderhalve eeuw later duidelijk zigtbaar werd en nog haren loop niet voleindigd heeft.

I.

GERLACHS LEVEN.

Gerlach Peters werd geboren te Deventer, in het jaar 1378 [1]. Van zijn vader, die welligt vroeg gestorven is, en diens geslacht zijn ons geene bijzonderheden bekend. Van zijne moeder weten wij alleen, dat zij den naam van Gese of Gijze droeg, en niet slechts tot de meer bemid-

1) De Heer Delprat (*de Broedersch. van G. Groote*, 2e uitg. bl. 45) noemt 1377, zoo ook Paquot en anderen. Onze opgave berust op die van Valerius Andreas (*Bibl. Belg.* ed. 1643 p. 287), dat Gerlach, in 1411 stervende, 33 jaren oud was. Vermoedelijk heeft Paquot, die overigens Val. Andreas volgde, zich het eerst aan misrekening schuldig gemaakt.

delden, maar ook tot de zoogenoemde devoten onder hare medeburgers behoorde. Toen het klooster te Windesheim gebouwd, of, beter gezegd, vergroot werd, was zij een »der meer notabele schenkers," door wier milde bijdragen de nog jonge stichting begunstigd werd [1]. Behalve onzen Gerlach had zij een anderen zoon, Andries, een jongeling van kleine geestesgaven, die later broeder-convers en kleêrmaker in genoemd klooster was [2], en eene dochter, Lubbe geheeten, die wij straks onder de begijnen van Meester-Geertshuis te Deventer zullen ontmoeten.

Toen Gerlach van knaap tot jongeling opwies, was Geert Groote reeds sedert eenige jaren zijne grafrust ingegaan; maar zijn geest, gelijk ieder weet, werkte krachtig voort onder zijne talrijke vrienden en leerlingen, en zijne schoolinrigtingen kwamen, onder de leiding van Florens Radewijns, tot bloeijender staat dan te voren [3]. Hoe oud Gerlach was, toen hij onder »de klerken van Heer Florens" werd opgenomen, weten wij niet; maar zeker is het, dat hij eenige jaren aaneen tot hun gezelschap behoorde, en wel in dat merkwaardige tijdperk, waarin zich reeds de edelste geesten onder hen ontwikkeld hadden of zich ter toekomstige ontwikkeling voorbereidden, een Gerard van Zutphen en Johannes Brinckerinck, een Arnold van Schoonhoven en Thomas à Kempis, en zoo velen, wier namen òf door hunne eigen schriften, òf door de pen van laatstvermelde en anderen aan de nakomelingschap met roem werden overgeleverd [4]. Zeker is het daarenboven, dat onder alle discipelen van Florens niemand meer dan onze Gerlach de liefde des vromen en wijzen meesters genoot, en dat ook niemands hart van diens persoonlijken omgang dieper indrukken ontving, gelijk door het volgende bewezen wordt.

---

1) "Gesa de Daventria, mater fratrum nostrorum Gerlaci et Andreae, [dedit] ducentos florenos Rhenenses." *Chron. Windes.*, p. 127.

2) *Chron. Windes.*, p. 114.

3) Zie het a. w. van den Heer Delprat, bl. 40, v.

4) Zie het *Liber de vitis discipulorum domini Florentii* van Thomas à Kemp. *Oper. omn.*, III, p. 970—1023 ed. Sommal., Duaci 1625.

Het is algemeen bekend, dat de geestelijkheid der laatste middeleeuwen de belangstelling der volksmenigte in de viering der hoogtijden trachtte te wekken en te sterken door aan de godsdienstoefeningen zekere dramatische vertooningen te verbinden, waarbij priesters en scholieren in het karakter van bijbelsche personen, de apostelen, Jozef en Maria enz. optraden, opdat zij door woord en actie beide aan de gemeenteleden de stoffen der feesten verkondigden [1]. Ofschoon deze en andere vertooningen in de kerken reeds in het jaar 1293 door Jan van Syrik, bisschop van Utrecht, verboden werden [2], en zij, welligt dien ten gevolge, in sommige gemeenten van ons vaderland òf niet, òf eerst lang daarna gebruikelijk werden [3], waren zij in het laatst der veertiende eeuw te Deventer gewoon. De talrijke kanonniken der Lebuinus-kerk aldaar schijnen de overtuiging gehad te hebben, dat zulke spelen den glans der feestviering en de stichting der geloovigen verhoogen konden, en de Broeders des gemeenen levens, met Florens aan hun hoofd, achtten ze, als opvoedingsmiddel voor hunne discipelen, hunne aandacht geenszins onwaardig. Zij wilden, dat hunne jongeren aan die vertooningen een werkzaam deel namen, en wisten ze somtijds te gebruiken als gelegenheden om aan hunne jeugdige harten indrukken toe te brengen, die hun bijbleven door het leven. Dit laatste heeft onze Gerlach ondervonden.

---

1) Veel en zeer veel gewigtigs is er in de laatste dertig jaren over het kerkelijk of geestelijk drama geschreven, door Mone, Wackernagel, Jubinal, Marriott, Alt en anderen. Hase heeft van het tot heden geleverde vlijtig gebruik gemaakt, om den vriend der kerk- en cultuurgeschiedenis een aangenaam overzigt der historie van het geestelijke theater te bezorgen, in zijn geschrift: *Das geistliche Schauspiel*, Leipz. 1858. Een afzonderlijk onderzoek naar de liturgische spelen, mysteriën, enz. bij onze vaderen schijnt ons wenschelijk.

2) „Ludos theatrales, spectacula et larvarum ostensiones in ecclesiis et cimiteriis fieri prohibemus." Zie de *Statuta synodalia* in de Latijnsche *Batav. Sacra*, I, p. 168. Ook bij Hartzheim, *Concil. Germ.*, IV. p. 17.

3) Te Delft waren zij nog in 1498 eene nieuwigheid. *Kerkel. oudh. van Delfland*, bl. 98, 99.

Heer Florens had den jongeling reeds geruimen tijd tot een voorwerp zijner bijzondere zorgen gesteld. Hij wenschte niets vuriger dan Gerlach, gelijk onze onuitgegeven bron het uitdrukt, »te bekieren, ende plach hem daerom dicke wat guets te seggen." Nadat de menschkundige leermeester zich overtuigd had, dat zijne woorden invloed op het gemoed zijns discipels hadden gewonnen, en dat hij genoegzaam voorbereid was, om ten aanzien van den ascetischen levensvorm, waarvoor hij hem wilde winnen, — want dit toch vooral heette, bij de devoten van die dagen, »iemand bekieren" — tot eene beslissende keus te komen, besloot hij hem op eene eigenaardige wijze daartoe te brengen.

De morgen van »onser Vrouwe lichtmisse-dag" was aangebroken. De kanonniken der Lebuinus-kerk zouden eene dramatische vertooning geven, en Gerlach was een der klerken van de Fraters, die aan de uitvoering deel moesten nemen. De rol, hem opgedragen, was de voornaamste. Hij was »een recht suverlick persoen," een jongeling »decorus aspectu et pulcher facie," en daarom moest hij »onse lieve Vrouwe wesen ende dat kindekijn offeren." Voor dat de »dramatis personae," als wij hen zoo mogen noemen, nog in statelijke processie het heiligdom intraden, had Florens onzen Gerlach ter zijde genomen en hem ernstiger welligt dan ooit toegesproken. Het slot zijner rede had tot de volgende afspraak geleid: als de jongeling in het koor der kerk bij het altaar »dat kindekijn offerde," zou hij inwendig zich zelven den Heer ten offer brengen en de gelofte eener ongeschonden reinheid afleggen; Florens zou hem van onder de menigte der aanschouwers gadeslaan, en zijn knielen bij »het offeren" zou een teeken wezen, dat hij deed overeenkomstig de ontvangen vermaningen.

Straks, nadat de meester en leerling van elkander waren gegaan, sloeg het uur der feestviering. Met »een brandend hart" betrad Gerlach, in de schaar der overige klerken, den

drempel van het kerkgebouw. Het geestelijke spel ving aan, en het oog van Florens volgde den jongeling met gespannen opmerkzaamheid bij al zijne bewegingen. Ten laatste was het gewigtige tijdstip gekomen, »ende doe Her Floerens mercte, dat Gerlacus op sine knyen viel, doe hi sijn kindekijn offerde, waert hi alsoe blide in onsen lieven Heren, dat hi in synen herten sanck: Te Deum laudamus!"[1].

Het gebeurde in de Lebuinus-kerk had voor het volgend leven van Gerlach eene dubbele beteekenis. De evangelische overtuiging, dat de ware christen geroepen is, om zich zelven en al wat hij heeft Gode tot een levende offerande te stellen — eene overtuiging, die zoo krachtig ontwikkeld was bij Geert Groote, Johannes Brinckerinck en de besten hunner geestverwanten[2] — won zich van dien oogenblik eene blijvende plaats in zijn gemoed, zooals zijne schriften dat nog heden bewijzen; en de gelofte der ongeschonden reinheid, welke hij bij het knielen voor het altaar afgelegd had, verbond hem voor altijd òf aan het gezelschap der Fraters, òf aan den stand der monniken of geestelijken; aan een gehuwd leven in de wereld althans viel voor den conscientieusen jongeling na dien dag niet meer te denken.

Van de wetenschappelijke vorming, welke Gerlach in de school van Florens onderging, vermelden onze bronnen geen bijzonderheden. Maar het onderwijs, dat te Deventer gegeven werd, is van elders genoegzaam bekend[3], en van de voorspoedige vorderingen, welke hij maakte, getuigen nog heden de schriften zijner jeugd, welke wij straks onder des lezers oog hebben te stellen. Ook Gerlach bragt onge-

---

1) Wij volgden bij dit verhaal ons HS. G, en vergeleken daarmede *Chron. Windes.*, p. 521.

2) Van Geert Groote lezen wij bij R. Dier de Muden: »ipse habuit consuetudinem sepius per diem se ipsum offerendi Domino, unde quadam die lamentabiliter conquerebatur et semetipsum arguit, quod in ipsa die non nisi decies semet obtulisset Domino." Van Brinckerinck verhaalt dezelfde: »item ammonuit, quod homo sepissime seipsum deberet offerre Deo." Zie Dumbar, *Analecta*, I, p. 6, 9.

3) Zie Delprat, a. w., bl. 258, vv.

twijfeld zijne eerste leerjaren door in lees- en schrijfoefeningen en het aanleeren der latijnsche taal, welke hij reeds vroeg, geenszins met zuiverheid, maar toch met eenige gemakkelijkheid, wist te gebruiken. Verder werden hem door dagelijks voortgezette lectuur de Heilige Schriften zeer vertrouwelijk bekend, en ook die kerkvaders en middeleeuwsche auteurs, die gedurig in de handen der Broeders van het gemeene leven] plagten te zijn, Augustinus, Gregorius de Groote, Bernard van Clairveaux, Anselmus, Ruysbroeck, Tauler, Suso, Geert Groote enz. Dat Gerlach deze en diergelijke schrijvers meer óf min grondig bestudeerd moet hebben, zoodat zij op zijne godsdienstige denkwijze en vooral zijne mystieke rigting een krachtigen invloed oefenden, kan niet worden betwijfeld, ofschoon in alle opstellen zijner hand, welke tot ons gekomen zijn, bijna geen andere dan bijbel-aanhalingen voorkomen. Ook hij, gelijk al zijne mystieke geestverwanten van vroeger en later dagen, heeft zeker den inhoud zijner gedachten-sfeer voor een deel uit zijn eigen binnenste en uit eigen levenservaringen geput, zoodat hij met die geestverwanten had kunnen zeggen, dat zijne wetenschap en de beginselen zijns levens niet uit scholen en boeken voortgekomen, niet aangeleerd waren. Maar — men heeft het dikwerf opgemerkt — ook de toenmalige mystiek, daar zij, als alle vroegere en latere, traditioneel was, had op hare wijze eene school gevormd, welke algemeene grond-ideën bezat en zulke ideën voortplantte onder eene staande terminologie, die natuurlijk bij hare discipelen een aanleeren doet vooronderstellen. Dat zulk een aanleeren nu ook bij onzen Gerlach heeft plaats gehad, en wel zeer vroeg, bewijzen de opstellen zijner jeugd, en inzonderheid zijn »Soliloquium", dat een voortbrengsel zijns manlijken leeftijds is. Overal vindt men gedachten bij hem uitgesproken en termen gebruikt, die ons de zoo even genoemde auteurs, vooral Ruysbroeck [1],

1) Dat Ruysbroecks schriften door Geert Groote tot zijne discipelen gebragt zijn, is algemeen bekend. Over de verbreiding van Taulers werken hier te lande, sprak ik in mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 40.

Tauler en Suso herinneren, zonder dat men in staat gesteld wordt, om met eenige zekerheid aan te wijzen, wat hij van dezen of genen of van zich zelven heeft gehad.

Of Gerlach, gedurende de laatste jaren van zijn verblijf te Deventer, in de school van Florens als onderwijzer opgetreden is, weten wij niet. Zoo hij de moeijelijke taak werkelijk op zich genomen heeft, vermoeden wij, dat hij er zich op den duur minder geschikt voor heeft bewezen, òf ten gevolge van de zwakheid van gezigt, waaraan hij leed [1], òf wegens de eigenaardigheid zijner natuur, welke hem zeker meer tot het contemplatieve leven der kloosterlingen dreef dan tot den bedrijvigen werkkring van het schoollokaal. Doch hoe dit zij, nog vóór het jaar 1400, het sterfjaar van Heer Florens, verliet hij zijne vaderstad, om zich op raad van zijn vereerden leermeester naar Windesheim te begeven [2], ten einde aldaar onder de Regulieren van St. Augustinus eene stede te verkrijgen.

Het klooster van Windesheim bij Zwol, de moeder van het reeds toen opkomende Windesheimsche Kapittel, dat in ons vaderland, België en Duitschland alom met de Broeders des gemeenen levens in naauwe gemeenschap stond, is in betrekkelijken zin te zeer bekend, dan dat wij er te dezer plaatse lang bij behoeven stil te staan [3]. Genoeg zij

Hoe Suso ook bij de monniken van Windesheim ten tijde van Gerlach vereerd werd, kan men zien uit het *Chron. Windes.*, p. 182. Toen Joh. Vos, hun prior, ter oorzake van het concilie, in 1414 te Constanz vertoefde, bezocht hij aldaar, met al het gevoel eens vromen bedevaartgangers bij eene heilige plaats, de cel, welke voormaals door Suso, „den schrijver van het *Horologium aeternae sapientiae*," bewoond werd.

1) „Luscus oculis in visu defecit, ut notas vel scripturas a remotis videre non posset." *Chron. Windes.*, p. 523.

2) *Chron. Windes.*, p. 521.

3) De bronnen voor de geschiedenis van het klooster en kapittel van Windesheim zijn, voor zoo ver zij reeds uitgegeven werden, vooral het reeds zoo dikwerf aangehaalde *Chron. Windes.* van Joh. Busch, en diens werk *de Reformatione monasteriorum* (in Leibnitii *Script. Brunsvic.*, T. II). Onuitgegevene vindt men in aanmerkelijken voorraad in HSS. van de Koningl. Boekerij te 's Hage, de Bourgond. Bibliotheek te Brussel en elders. Eene breede en grondige monografie over de hoogstbelang-

het op te merken, dat de stichting, hoezeer zij eerst in 1385 een aanvang had genomen, reeds in 1400 tot een aanmerkelijken bloei was gekomen. De broeders, die er de monniken-gelofte in hadden afgelegd, toen negentien in getale [1], en velen der conversen en leekebroeders met hen, waren bijna allen voormalige leerlingen van Geert Groote en Florens Radewijns, mannen van den ernstigsten zin onder de devoten van dien tijd, die het kloosterleven van de edelste zijde wisten op te vatten. Eenigen hunner waren bouw- en timmerlieden, wier bekwaamheid aan de steeds voortgaande uitbreiding des gestichts uitnemend te stade kwam; anderen waren vlijtige en naauwgezette afschrijvers van het bijbelboek en de werken der beste kerkvaders, wier arbeid allengs eene uitmuntende bibliotheek deed ontstaan [2]; enkelen beoefenden de miniatuur-schilderkunst; meerderen werden voortreffelijke koorzangers geacht; sommigen, zoo als Hendrik Mande en Johannes Scutken, betoonden zich vruchtbare en verdienstelijke auteurs en vertalers; allen waren meer of min van streng ascetische en mystieke levensrigting, en brandende van begeerte naar de

---

rijke monniken-familie der Windesheimsche Regulieren, de mannelijke en vrouwelijke, acht ik zeer wenschelijk. Zoo lang een zoodanig werk niet verschenen is, moet men zich vergenoegen met de onvolledige, maar daarom geenszins onvruchtbare mededeelingen van Lindeborn, van Heussen en van Rijn, en lateren.

1) Hunne namen en de dagen hunner professie worden gevonden in een stuk, voorkomende in een HS. van het laatst der vijftiende eeuw, onder N°. 349 in de Koningl. Bibliotheek te 's Hage bewaard. Aan het hoofd staat: „Incipiunt nomina fratrum choralium Windesem. et dies investicionis eorumdem." De lijst, die in afschrift bij mij berust, loopt tot na 1542.

2) Een aanzienlijk getal HSS. en incunabels (mij door vriendelijke tusschenkomst van den Heer Delprat uit een geschreven catalogus bekend), voormaals een deel der Windesheimsche Bibliotheek uitmakende, berust in het stedelijk Archief te Zwol, en verdient zeer door deskundigen nader onderzocht te worden. Andere HSS., uit dezelfde Bibliotheek afkomstig, worden in de Stads-boekerij te Deventer, de Koningl. Bibliotheek te 's Hage en elders bewaard.

zedelijke hervorming van de monniken-wereld en de gansche kerk [1].

De aanbeveling van Florens en de goede geruchten, welke Gerlach ongetwijfeld vooruitgingen, bereidden hem te Windesheim eene vriendelijke ontvangst, en naauwelijks had hij er eenigen tijd vertoefd, of hij genoot de achting en toegenegenheid van al de kloosterlingen. Een jonge man van middelbare lengte, met »een kalm en engelachtig gelaat", gelijk de kronijkschrijver het uitdrukt [2], »zacht van zeden en zoet van woorden" trok hij, die hem omringden, onwederstaanbaar tot zich, en als hij hun bij de eerste ontmoeting reeds aangenaam was, bij nadere kennismaking werd hij, wegens zijne vele deugden, een voorwerp hunner diepe vereering. Onder allen echter schijnt Johannes Scutken al aanstonds de teederste vriendschap voor hem opgevat te hebben, gelijk hij zelf dezen ook van stonde af zijn volle vertrouwen schonk en hem voor altijd tot zijn »consiliarius", zijn raadsman, koos, tot wien hij bij alle bezwaren des gemoeds — andere heeft Gerlachs kortstondig leven wel zelden gekend — zijne toevlugt nam. En Johannes Scutken verdiende dat vertrouwen volkomen! Ofschoon veel ouder dan Gerlach, was ook hij een leerling van Florens Radewijns geweest, na eerst het onderwijs van Geert Groote genoten te hebben. In het klooster te Windesheim gekomen, had hij zich voortdurend vergenoegd met den nederigen staat der »klerken", zoo als ook de discipelen der kloosterbroeders werden geheeten. Maar ofschoon geen monnik wegens kleed en gelofte, leefde hij meer dan de meesten het ware monnikenleven, zoodat men nog lang na zijn dood van hem sprak en schreef als van een zelden geëvenaard voorbeeld [3]. Een vriend van de eenzaamheid zijner cel, verwisselde hij gebed en meditatie gedurig met

1) Bewijzen voor al het bovenstaande levert het *Chron. Windes.* op vele pll.

2) *Chron. Windes.*, p. 527.

3) Zie de uitvoerige berigten in het *Chron. Windes.*, p. 575, ss.

den nuttigsten arbeid, als hij niet alleen afschriften vervaardigde van den bijbel en andere boeken, maar ook de verzameling der nederduitsche schriften, welke het klooster bezat en onder zijn opzigt had gesteld, uitbreidde, door ten behoeve van leeken, die lezen konden, overzettingen te maken van de evangelie-lessen voor het kerkejaar, den psalter enz., waaraan hij glosen uit de verklaringen der kerkvaders toevoegde. Maar nog op eene andere wijs maakte hij zich verdienstelijk. Omstreeks twaalf jaren aaneen was hij leesmeester in het reventer, de eetzaal, der leekebroeders, en wanneer er in hetgeen hij voordroeg, duistere plaatsen waren, welke hij voor kleine verstanden en ongeleerden te zwaar dacht, wist hij ze behoorlijk toe te lichten, en dat wel, »sine libris exponens, quia bonus fuit catholicus, sanctis scripturis plenus, Spiritu sancto afflatus" [1]. Voor het overige bezat hij veel menschenkennis en een grooten rijkdom van christelijke levenservaring, waardoor hij uitnemend geschikt was om jongen en ouden, wien het met hun geestelijken »voortgang" ernst was, met raad en daad bij te staan.

Ofschoon Gerlach onder de leiding van Scutken en den prior des kloosters, den veelzins voortreffelijken Johannes Vos van Heusden, een voormalig leerling der Parijssche universiteit, later van Geert Groote en Florens, zich uitnemend ontwikkelde en voor den stand, dien hij begeerde, in de hoogste mate geschikt betoonde, zoodat niemand er aan twijfelde, of hij zou een sieraad der orde kunnen zijn, verliepen er echter minstens drie jaren, eer men hem tot het afleggen der gelofte en de inkleeding liet komen. De zwakheid zijner oogen, waarvan wij boven reeds gesproken hebben, was zoo groot, dat hij onbekwaam was om op eenigen afstand het gewone schrift en de noten der missalen en der overige koorboeken te lezen. De broeders waren dus bevreesd, dat hij voor de voornaamste pligten der koordienst ongeschikt zou zijn. Zoo bleef hij dan onder

1) *Chron. Windes.*, p. 580.

de klerken des gestichts, tot dat Johannes Scutken met den zoo even genoemden prior en zekeren Bartholoméus, een broeder-convers, uit medelijden met den jongen man, die, hoewel onderworpen in zijn leed, echter onder het gewigt der teleurstelling gebogen ging, raad schafte. Zij schreven gezamenlijk in de tusschenuren, welke hun van den gewonen kloosterarbeid overbleven, op francijn en gedeeltelijk op perkament, twee antiphonariën, een graduale en psalter, welke boeken zoo klein en ligt waren, dat de kortzigtige ze bij de kerkdienst in de hand kon houden [1]. Zoo was dan het bezwaar door dit liefdewerk opgeheven, en thans besloten de broeders Gerlach tot de orde toe te laten. Na eerst nog tot priester geordend te zijn, legde hij op St. Andries, d. i. 30 November, van het jaar 1403 de gelofte af, tegelijk met Johannes ten Water [2], een monnik, die in de gedenkschriften van Windesheim met lof bekend is [3].

Hoe Gerlach zich welligt te Windesheim nog vóór zijne inkleeding met letterkundigen arbeid bezig hield, zullen wij later zien. Voor het tegenwoordige merken wij op, dat hij tijdens zijn klerikaat ook deel nam aan het dagelijksche dienstwerk des kloosters en zich daarin, als in alle andere pligten, wel zeer gehoorzaam aan zijne oversten, maar niet altijd even handig betoonde [4]. Nadat hij zijne gelofte had

1) *Chron. Windes.*, p. 523.

2) Volgens de boven, bl. 158, n. 1, vermelde lijst. Vgl. *Chron. Windes.*, p. 523.

3) Zie over hem *Chron. Windes.*, p. 510—520.

4) In een der onuitgegeven collatiën van Joh. Brinckerinck, in een der Weesper-handschriften van de Kon. Bibl. te 's Hage voorkomende, wordt de gehoorzaamheid van onzen Gerlach op deze wijze geroemd: „Broeder Gherlacus, die tot soe groten bekenne ghecomen was gheestliker dingen, die stont alsoe, had hi sijns oversten wille connen bekennen mit enen weyncken, hi souden vlitelic volbrocht hebben." In ons HS. G lezen wij het volgende: „Doe dese broeder Gerlacus toe Wyndsom quam, gaf hi hem wonderlike seer tot gehoersomheit ende tot allen doechden. Op een tijt waert hem geboeden, dat hi die peerde uuter weyde solde haelen, ende want hi daer noch niet lange gewoent

afgelegd en dus tot de »fratres chorales" behoorde, was hij voor een tijd hun »sacrista," belast met de bewaring en verzorging van het altaargereedschap, de koorboeken enz., een ambt, waaraan zijn kinderlijk vroom gemoed een wonderbaar welgevallen had, omdat het hem gelegenheid gaf zich gedurig bezig te houden met de dingen, die »de heilige mysteriën" aangingen. Wanneer het zijne taak was die »heilige mysteriën" zelf aan het altaar te bedienen, kondigden zijn gelaat en gansche uitwendige gedaante den diepsten eerbied aan, en alle vromen hadden welgevallen aan hem en zijn werk. Johannes Brinckerinck, die Gerlach te Windesheim, gelijk vroeger te Deventer, wel kende, plagt te zeggen, »dat hij voor eene geheele week een beter mensch was, als hij dezen broeder de mis had hooren lezen"[1]. Bij kerkelijke hoogtijden, als der monniken »Te Deum" de kloosterkapel deed weêrgalmen, en bij andere gelegenheden, werd niet zelden Gerlachs ecstatische natuur openbaar. Dan bleek het, dat hij tot de vermeende voorregten der echte mystieken van zijnen tijd was opgeklommen, en hij genoot »de geestelijke dronkenheid," waarvan Ruysbroeck, door eigen en anderer ervaring geleerd, de uitwendige teekenen zoo plastiesch beschreven heeft [2]. Dan scheen

---

en hadde, soe en kanden hem noch die honde niet, ende hier omme soe blecten si hem aen ende wolden hem biten. Doe genck hi neder sitten ende sprac totten honden ende segede: ick sal in gehoersomheit die peerde haelen; wil dijs niet liden dat ict doe, soe gaet gi hene ende haelt sie! Ende rechtevoert gengen die honde ende liepen hene ende haelden die peerde ende dreven sie voer dat cloester." Aan de devootsten onder de devoten van Gerlachs tijd wordt in hunne biografiën niet zelden eene buitengewone magt over de dierenwereld toegeschreven. In mijn HS. D, levensbeschrijvingen der nonnen van Diepenveen bevattende, komen daarvan andere bewijzen voor. Zie over dit HS. mijn *Joh. Brugman*, I, Voorrede.

1) Volgens HS. G.

2) »Geistliche dronckenheit is dat der minsche me gevoilliges smaches ind weelden untfengt dan sin hertze off sin gelust begeren off ontvangen mach. Geistliche dronckenheit macht in dem minschen menyge vremde manyere. Etzliche minschen deit sy singen ind God loven van volheit der vreuden, ind etzliche deit sy groisse trene schreien van weelden des

Gerlach »opgetogen in den geest;" zijn gansche ligchaam rigtte zich opwaarts naar den hooge, en »de voorste leden zijner voeten raakten naauwelijks den vloer aan," of hij bleef onder vreemde gebaren en uitroepen door het koor omloopen, als de overigen reeds vertrokken waren [1].

Wanneer men uit het bijgebragte het besluit mogt trekken, dat onze Gerlach weinig meer dan een gewoon geest-

---

hertzen. Etzliche macht sy ongedurich in alle iren leden, so dat sy moissen loiffen, springen, jubilieren. Etzliche royrt dese dronckenheit so seir, dat sy mit den henden moissen pricken ind plaudieren." Zoo Ruysbroeck in *Het sieraad der geest. bruil.* Uitg. van von Arnswaldt, *Vier Schrift. von Joh. Rusbroek in niederdeutscher Sprache*, Hann. 1848, s. 58; vgl. s. 239.

1) *Chron. Windes.*, p. 525: »anterioribus aliquando pedum articulis vix pavimentum contingere cernebatur"; en p. 526: »per mentales excessus etiam corpus secum videbatur sustollere." Valerius Andreas (l. l. p. 287) heeft deze plaatsen misverstaan en verhaalt van Gerlach »quem ferunt saepe inter psallendum in choro visum toto corpore sursum ferri." Dat heeft Joh. Busch zeker niet bedoeld, ofschoon sommige geleerden in onzen tijd, waar zij van onzen Gerlach handelden, het berigt van Val. Andr. overgenomen hebben. Overigens ontken ik niet, dat ten tijde van Joh. Busch, en vroeger, van enkele devoten verhaald werd, dat zij krachtens hunne geestvervoering somtijds van den bodem werden opgeheven. In *der Byen boek* van Thomas van Cantimpré leest men (HS. der Koningl. Bibl. te 's Hage, N. 219): »wi hebben ghesien enen broeder van der prediker oerde, daer die broeder waerachtelic van ghetuuchden, dat wanneer hi over wech ghinc ende bedede, so wert hi seer dicke van sinen ghesellen ghesien, die hem navolgheden, opverheven van der aerden een cubitus hoech, ende also wert hi doer die lucht ghevoert. Dat self hebben wi oec ghehoert van eenre nonnen, die over xlij iaren noch levendich was in Brabant in enen cloester Floresto, die menich iaer lanc opten pinxter dach, als men te tercietijt in den choer sanc die ymmen *Veni creator spiritus etc.*, opverheven wort een cubitus hoech, ende so bleef si verheven thent die ymmen al uut was." Analoge verhalen zijn nog in onze dagen in omloop gekomen van den modernen heilig Cupertinus, van wien *l'Univers* (zie *Haarlemsche Courant*, 1857, N. 89, 16 April) het volgende vermeldde: »zijne voeten raakten de aarde als het ware met tegenzin aan, en de geringste gedachte aan den hemel deed dezen voor hem onnatuurlijken toestand ophouden, in zoover dat zij zijn reeds eenigermate gespiritualiseerd ligchaam geheel van de aarde losmaakte. Hoe dikwijls heeft men hem niet in de lucht verheven gezien, somwijlen zelfs op eene zeer groote hoogte, terwijl de menigte verstomd was van verbazing." Men ziet, dat het mysticisme en bijgeloof steeds dezelfde illusiën hebben!

drijver was, dan zou men hem voorzeker groot onregt aandoen. Even min als anderen, die somtijds met »de geestelijke dronkenheid" bezet waren, een Hendrik Mande, een Thomas à Kempis [1], en velen met hen, ontbrak het hem aan rustigen ernst en gezond verstand. Dat hij beiden bezat, bewijzen zijne geschriften, en hoe hij zich in vele opzigten zelfs door zekere soberheid en gematigdheid van zin van zijne geestverwanten ten gunstigste onderscheidde, leeren ons enkele trekken van zijn dagelijksch leven en verkeer, wier herinnering voor ons bewaard is.

Gelijk in de meeste nieuwe kloosterstichtingen van dien tijd, heerschte ook te Windesheim in den aanvang eene strenge, vaak zeer overdreven ascese, waarvan de gevolgen in de dagen, waarin Gerlach onder de broeders verkeerde, aan twee hunner op de vreeselijkste wijze zigtbaar waren. Zekere Berthold ten Have, die den graad van subdiaken bezat, en Nikolaas van Schoonhoven, die voormaals te Parijs een theologischen leerstoel innam, waren beiden tot ongeneeselijke krankzinnigheid vervallen, nadat zij zich, èn door de onmatigste vasten, èn door onafgebroken gepeinzen over hooge godsdienstwaarheden, naar ligchaam en ziel geheel hadden uitgeput [2]. De leering, door deze treurige voorbeelden gegeven, ging voor Gerlach geenszins verloren. Als hij in de eetzaal aan den disch zat, was hij inwendig vol aandacht voor de stichtelijke lectuur, welke de leesmeester gedurende den maaltijd voordroeg; »nihilominus tamen ab extra egregie manducavit, tanquam suam devotionem inhianter quaereret in scutella, in multis expertus, quod corpore per abstinentiam singularem debilitato, et ita hoc modo capite discratiato, spiritus omnino ab interiori

---

1) Hoe ook Thomas somtijds onder zijne gebeden en de kerkdienst scheen te willen vliegen, is bekend uit het *Vita Thomae à Kemp.* van Francisc. Tolens. N. 11, in de aangeh. uitg. der *Opera omn.* van Thom. door Sommalius.

2) *Chron. Windes.*, p. 276, 277.

contemplatione impeditur." [1] Schriftlezing, gebed en meditatie waren hem lief als de voorwaarden van zijn geestelijk leven, en de cel was voor hem zelven, wat hij wilde dat zij voor anderen zou wezen, »een aardsch paradijs;" maar — zijn »Breviloquium" bewijst het — hij had de overtuiging, dat in dat alles het te veel moest vermeden worden en eene gepaste afwisseling hoogst noodig was, opdat men in die goede werken met ijver mogt volharden. Dat hij, als de mystieken van alle tijden, ja als de meeste gemoedelijke christenen, vaak gebogen ging onder zeker gevoel van inwendige onvruchtbaarheid of »dorheid," gelijk het toen heette, en niet minder onder den last van onreine opwellingen en beelden der natuurlijke begeerten en fantasie, zouden wij vermoeden, al getuigden zijne opstellen er niet van; maar hij was verre van alle kleingeestigheid en misverstand verwijderd, waardoor zulke ervaringen den mensch ondragelijk worden en kwellen met eene kwelling, die hem naar den afgrond der wanhoop trekt. Niet alleen in »goede overdenkingen" toch, niet in vrome invallen en voornemens achtte hij »de som der hoogste volkomenheid" te wezen, maar ook in ootmoed en stille afhankelijkheid van Gods wil; en wat het onwillekeurig opkomen der onreine bewegingen van het vleesch betreft, hij meende, dat men het als een bewijs der in ons wonende zonde moest aanmerken, maar overigens er zich niet over verontrusten; het was genoeg, als het ons waarlijk mishaagde [2].

Een vriend van het »silentium," gelijk alle ernstige monniken, was Gerlach echter geenszins afkeerig van gezellig onderhoud, vooral als het gesprek de zaak der godsdienst en des geestelijken levens aanging. Daarom maakte ook hij gaarne gebruik van de vrijheid, welke de prior den

1) L. l. p. 527. Als d in den tekst opgenomen woorden uit hun verband behoorlijk toegelicht worden, kunnen zij kwalijk aanleiding geven tot de spotternij, die zij somtijds op Gerlach deden vallen.

2) Zie het *Breviloquium*, hierachter, op verschill. pll.

kloosterlingen somtijds verleende, om in den hof te wandelen; maar niet zelden geschiedde het toch, dat hij plotseling zijn gezelschap verliet, met een diergelijk woord op de lippen, als ook wel van Ruysbroeck en Thomas à Kempis werd vernomen [1]: »fratres, ad cellam oportet me redire; ibi unus me exspectat." Maar dan lieten de broeders hem ook gaarne gaan, verzekerd dat hij in zulke oogenblikken »eene bijzondere genade Gods" genoot [2]. En zij bedrogen zich daarin niet. Gerlachs schriften, en niet het minst zijn »Soliloquium," dat, welligt meer dan de overige opstellen zijner hand, een voortbrengsel was van de aandrift, welke hem aldus naar de eenzaamheid der cel dreef, bevatten gedachten en leeringen, zoo schoon en verheven, zoo heilig en heiligend, dat zij, niettegenstaande al de elementen van mysticisme en klooster-ascetisme, waarvan zij omgeven zijn, aangemerkt mogen worden als onmiskenbare bewijzen, dat de Geest des Heeren ook over dezen jongen man vaardig was, om hem te doen schrijven wat voor de voeding en het bestuur des christelijken levens van tijdgenoot en nageslacht veelzins vruchtbaar kon zijn.

Gerlachs laatste levensjaren waren jaren van zwaar ligchaamslijden. De steen, eene kwaal die zoo velen zijner tijdgenooten te Deventer en Windesheim ten grave sleepte, had ook hem aangetast, en overstortte hem met eene zee van smarten. Maar het leed, dat zijn ligchaam sloopte, verhoogde de lijdzaamheid zijner ziel, en als zijne vrienden bij de aanschouwing der martelingen, welke hij te verduren had, somtijds hunne tranen niet konden weêrhouden, was hij het die hen troostte met de verzekering, dat hij bereid was nog zwaarder te ondergaan, »zoo het maar dienstbaar mogt zijn aan de eere Gods en hunnen voortgang in het goede."

---

1) Zie het *Vita Thomae à Kemp.* van Jodocus Badius, in de aangeh. uitg. der *Opera omnia* van Thom., c. XII. N. 4.

2) *Chron. Windes.*, p. 526

De octave van St. Maarten [1], d. i. 18 November, van het jaar 1411, was Gerlachs sterfdag. Toen zijn einde naderde, zat de prior, Johannes Vos van Heusden, voor zijne legerstede. Hij deelde dezen, gelijk wij later vermelden zullen, zijne wenschen mede aangaande eenige opstellen zijner hand, die in zijne cel lagen, en berustte in het goedvinden van den prior ten aanzien dier opstellen, ofschoon het met het zijne in strijd was. Eindelijk verzocht hij, dat »de tafel geslagen" [2], het gewone teeken gegeven mogt worden, waarop al de kloosterlingen zouden zamenkomen, om biddende getuigen te wezen van zijn verscheiden. Johannes Vos en de overige omstanders gaven hem te kennen, dat naar hunne meening zijn einde nog niet zoo nabij was. Gerlach voelde het anders, maar onderwierp zich ook nu aan zijn overste, trouw aan zijne monniken-gelofte van volkomene gehoorzaamheid tot het uiterste. Hierop vouwde hij zijne handen, boog het hoofd en ontsliep in vrede. Hij had den ouderdom van drie en dertig jaren bereikt, waarvan hij de laatste acht als lid zijner orde had doorleefd. De broeders vierden zijne uitvaart en schonken zijn lijk de plaats der eere voor den ingang van het koor hunner kerk, waar nog geen der vroeger overledenen begraven was [3]. Die na zijn dood van hem schreven, gaven hem deze getuigenis: »alsoe ingekiert ende godformich was sijn leven ende wandering, dat mennich iaer na sijnre doot sine voetstappen in Wyndsom luchteden" [4]. En van hem en zijne schriftelijke nalatenschap beiden heette het: »in brevi consummatus explevit tempora multa, qui licet humanis obtutibus in corpore iam sit mortuus, vividis tamen exemplis et devotis exercitiis, in libellis a se conscriptis,

1) *Chron. Windes.*, p. 438.

2) »Ut tabulam morientium ad fratrum conventum, pro eius exitu convocandum, celerius percuterent." *Chron. Windes.*, p. 532. Vgl. Du Cange, *Glossar.* in v. *tabula.* In mijn HS. D, boven bl. 162, n. 4 vermeld, heet het dikwerf: »die tafele" of »die ratel waert geslagen".

3) *Chron. Windes.*, p. 533.

4) Aldus mijn HS. G.

nobis vivit quotidie, qui ipsum in spiritu et veritate optamus imitari"[1].

II.

GERLACHS SCHRIFTEN.

Sinds het jaar 1628, waarin Franciscus Sweertius zijn »Athenae Belgicae"[2] uitgaf, tot op onze dagen, waarin de Heer Glasius zijn »Godgeleerd Nederland"[3] in het licht zond, heeft Gerlach Peters zijne plaats gevonden in onze literatuurgeschiedenis. Bijna allen, die aan de beoefening van dit vak deelnamen, Valerius Andreas[4], Foppens[5], Paquot[6] enz., waren zijner gedachtig, maar zóó, dat het genoegzaam duidelijk is, dat èn de persoon èn de schriften van den Windesheimschen monnik hun bijna geheel onbekend waren. De meesten hunner gewaagden slechts van één zijner opstellen, het in 1616 gedrukte »Soliloquium"; van het bestaan van andere schenen zij onbewust te zijn, ofschoon Valerius Andreas een tweede, en Revius[7] een derde en vierde had genoemd; de laatste op gezag van het »Chronicon Windesemense". Met genoemd »Chronicon" voor mij, en vooral geholpen door eenige HSS. van de vijftiende en zestiende eeuw, ben ik in staat gesteld de lijst van Gerlachs boekskens niet alleen aan te vullen, maar heb ik ook het genoegen drie van de vijf, welke mij tot heden bekend werden, òf geheel, òf gedeeltelijk, voor de eerste maal, naar ik meen, aan het licht te kunnen brengen. Ik

1) *Chron. Windes.*, p. 533.
2) Zie ald., p. 288.
3) Zie ald., III, bl. 92.
4) Aangeh. uitg., p. 287.
5) *Bibl. Belg.*, I, p. 365.
6) *Memoires*, XVIII, p. 35, 36.
7) *Daventria illustrata*, p. 65.

laat hier de titels van allen volgen, om mij daarna met ieder in het bijzonder bezig te houden.

1. *Het "Breviloquium."*
2. *De eerste Brief aan Lubbe Peters.*
3. *De tweede Brief aan Lubbe Peters.*
4. *Het "Soliloquium."*
5. *Het boek "De libertate spiritus."*

---

§ 1.

Het "Breviloquium."

Het »Breviloquium" schijnt Gerlachs eerste lettervrucht geweest te zijn. Waar Johannes Busch althans zijne vroege godsvrucht prijst en hem roemt als een broeder, die van den aanvang zijner geestelijke levensontwikkeling af eene zeldzame volkomenheid bezat, wijst hij in de eerste plaats op het »Breviloquium," waarvan hij de eerste regels opgeeft, terwijl hij er bij vermeldt, dat dit boekske door den auteur geschreven werd »in ipso clericatu suo" [1]. Verzekert ons de laatste aanduiding, dat het werkje vóór Gerlachs inkleeding gesteld werd, d. i. vóór den 30n November 1403, tot nadere tijdsbepaling geeft zij ons geen grond, daar de uitdrukking zoowel op des schrijvers leerjaren te Deventer kan betrokken worden, als op zijn klerkschap in het klooster te Windesheim. Dit mogen wij echter als zeker aannemen, dat het boekske reeds bestond, voordat de auteur zijn vijfentwintigtigste levensjaar had bereikt.

Vragen wij naar het oogmerk, waarmede Gerlach zijn »Breviloquium" opstelde, Johannes Busch en de titel van

---

1) *Chron. Windes.*, p. 522.

het stuk in een der HSS., welke wij gebruikten, schijnen [1] beide hetzelfde antwoord te geven: de jonge man schreef »pro danda occasione spiritualis exercitii cuidam bonae voluntatis clerico." Hij zal derhalve onder zijne medeleerlingen een vriend gehad hebben, »een klerk van goeden wil," zooals de discipelen der Deventersche Fraters, en zeker ook die der Windesheimsche monniken, niet zelden genoemd werden [2]; dien vriend wilde hij in zijn aangevangen geestelijk leven behulpzaam wezen, en daarom stelde hij eene reeks van lessen voor hem op, waarvan de behartiging tot het beoogde doel zou leiden. Intusschen, hoe eenvoudig en waarschijnlijk dit antwoord luidt, wij durven er geenszins voor instaan, dat het met de waarheid overeenkomstig is. Die met het leven der Broeders te Deventer en elders niet onbekend is, weet dat velen hunner de gewoonte hadden om zoogenaamde »devota exercitia" te schrijven, verzamelingen van spreuken en vermaningen, welke zij tot besturing van hun eigen leven in het geheugen wilden bewaren en daarom op een blad perkament of papier stelden. Zulke spreuken en vermaningen waren zoowel vruchten van eigen nadenken en levenservaring, als van lectuur en gemoedelijk onderhoud met anderen, en groeiden

---

1) »Schijnen" zeg ik; want de woorden van het *Chron. Windes.* l. l. zijn corrupt: »a quanta perfectione inchoaverit, in suo *Breviloquio* liquido demonstratur, quod pro danda occasione spiritualis exercitii, cuidam bonae voluntatis clerico tunc componens, intitulatur, sic incipiens" cet. Moet men, voor *componens*, welligt *compositum* lezen? Maar ook dan is de zin nog niet gezond.

2) De uitdrukking of benaming: »homines, fratres, clerici bonae voluntatis" schijnt mij ontleend aan den tekst van den *hymnus angelicus*, zooals die volgens de Vulgaat in de westersche kerk steeds gebruikt is: »et in terra pax hominibus bonae voluntatis" (zie Z. Bachiene Muntendam, *Diss. de hymno angel.* Amstel. 1849, p. 51). Dat dezelfde benaming ook in andere landen onder de devoten van dien tijd tot aanduiding van hunne geestverwanten gewoon, en dus niet uitsluitend aan de Broeders des gem. levens eigen was, kan men b. v. zien uit het *Vita S. Bernardini Sen.* in Bernardinus' *Opera omn.* ed. de la Haye, Lugd. 1650, I, p. 20.

derhalve aan in getale, van dag tot dag. Als de lezer nu de moeite wil nemen om enkele van die »devota exercitia," welke tot ons gekomen zijn, b. v. die van Lubbert van den Bussche [1], met het »Breviloquium," dat wij straks in zijn geheel zullen mededeelen, te vergelijken, zal hij zien, dat het karakter van Gerlachs werkje met dat van Lubberts geschrift geheel analoog is. Wij vermoeden derhalve, dat ook het »Breviloquium" oorspronkelijk niets anders dan eene allengs uitgebreide verzameling van gedachten en leeringen zal geweest zijn, welke haar ontstaan aan des jeugdigen schrijvers zucht tot eigen vorming te danken had, en dat die verzameling, òf tijdens Gerlachs leven, òf na zijn dood in omloop gebragt zijnde, op dezelfde wijs als het »Soliloquium," waarover wij later spreken, haar tegenwoordigen titel van eene vreemde hand heeft ontvangen. Die den titel aan het boekske gaf, wilde het dan nader karakteriséren door de vermelde aanwijzing: »pro danda occasione spiritualis exercitii cuidam bonae voluntatis clerico," en dacht bij de woorden »cuidam — clerico" misschien aan niemand anders dan aan Gerlach zelven.

Wat den inhoud van het »Breviloquium" betreft, deze behoeft niet nader door ons besproken te worden, daar wij den lezer gelegenheid geven, om het boekske in zijn geheel te leeren kennen. Wij zelven houden het voor zoo voortreffelijk in zijne soort, dat wij ons verblijden het uit de schaduwen der boekerijen, waarin het sedert eeuwen vergeten lag, op nieuw aan het licht te mogen brengen. Men heeft Gerlach om zijn »Soliloquium," gelijk wij later zien zullen, den naam »alter Thomas à Kempis" gegeven. Ook om den wille van het »Breviloquium" schijnt hij mij deze eer te verdienen. Wat ons in de schriften van den monnik des St. Agnieten-bergs het meest treft en sticht, de diepte

1) Men vindt ze bij Thomas à Kempis, *Vita Luberti Bern.*, *Opera omn.* III, p. 992, ss. In verschillende HSS. der vijftiende eeuw zijn nog *devota exercitia* van andere Broeders te vinden.

van den christelijken ernst, waarmede hij ons tot zelfbeproeving en verootmoediging dwingt; de volheid der liefde tot God en den naaste, waarmede hij ons op groote en kleine pligten wijst; de grootschheid zijner opvatting van 's menschen bestemming, voor zoo verre hij een beelddrager Gods en een navolger van Christus moet zijn; de hemelsche vrede eener Gode gewijde ziel, welke zich uit 's levens vreugde en smarten in vrijheid en kinderlijk vertrouwen opbeurt naar haren eeuwigen oorsprong, dat alles en meer leefde ook in onzen Gerlach en heeft zich in zijn »Breviloquium" zoo krachtig uitgedrukt, dat het, in spijt van den gebrekkigen taalvorm, waardoor het ontsierd wordt, en niettegenstaande de eigenaardige bestanddeelen der mystieke en monastieke levensrigting van den schrijver, welke het bevat, naar ons gevoelen, door geen ernstig christen zonder vrucht en vreugde kan gelezen worden.

Gereed om het stuk zelf thans onder het oog onzer lezers te brengen, zijn wij alleen nog eenige verantwoording schuldig aangaande de middelen, waardoor wij tot de tegenwoordige uitgave in staat gesteld werden. Wij zullen daarbij de meest mogelijke kortheid in acht nemen.

De tekst van het »Breviloquium," dien wij leveren, werd door ons ontleend aan een papieren codex in klein-kwarto-formaat, die geschreven werd in het jaar 1550, met eene staande kloosterletter, welke zich onderscheidt door netheid en duidelijkheid en zich te ligter laat lezen, naardien de afschrijver slechts weinige en niet dan gewone verkortingen bezigde. Vanwaar het boekske afkomstig is, vonden wij nergens aangeduid. Naar wij vermoeden ontstond het in een noord- of zuid-nederlandsch klooster. Voor het tegenwoordige wordt het bewaard in de Bourgondische Bibliotheek te Brussel, waarvan de Catalogus het opgeeft onder N. 11866 met de fautieve beschrijving: »Gerlaci de Daventria — Exhortatio ad novicios. Bonus monachus debet." Het eerste stuk namelijk, dat in den band voorkomt, »Exhortatio ad novicios" getiteld, is een bekend

werkje van Geert Groote [1]. Het daarop volgende echter is het »Breviloquium." Wij hebben dezen codex met vertrouwen gevolgd, omdat hij alle bewijzen van naauwkeurigheid draagt, zoowel van de zijde des afschrijvers als die des ouden correctors, die hier en daar op den rand zijne verbeteringen aanbragt.

De varianten, die wij achter de letter A onder den tekst plaatsten, danken wij aan het gebruik van een anderen papieren codex in klein-folio-formaat, die waarschijnlijk omstreeks eene eeuw ouder is dan eerstvermelde, maar, wat naauwkeurigheid betreft, met dezen niet gelijk gesteld kan worden. De afschrijver volgde niet zelden eene bedorven lezing, verkortte de zinnen somtijds, waarschijnlijk om zich den arbeid ligter te maken, en vertaalde de »Dietsche" uitdrukkingen en verzen, welke Gerlach hier en daar ingelascht heeft, in het Latijn. Toch heeft hij ons in staat gesteld om den tekst een en andermaal te zuiveren. Ook deze codex wordt in de Bourgondische Bibliotheek te Brussel bewaard, onder N. 1574. Hij maakt een gedeelte uit van een vrij zwaren band met stukken van Dionysius Carthusianus, Augustinus, Hugo de Sancto Victore en anderen. De gansche bundel draagt deze aanwijzing aan het hoofd: »iste liber pertinet Carthusiens. domui Sophiae prope Buscumducis." [2]

1) Zie het a. w. van Dr. J. G. R. Acquoy, p. 13, 14, 16.

2) Zie over dit klooster van St. Sophia, dat voormaals bij 's Hertogenbosch stond en later naar Antwerpen werd verlegd, *Oudheden en gestichten van 's Hertogenbosch, door een liefhebber* enz., Leid. 1742, bl. 564—580; Foppens, *Hist. episcopatus Sylvaeducens.*, Brux. 1721, p. 273—280; De Ram, *Synops. actor. eccles. Antverpiens.*, Brux. 1856, p. 222, s.

Breviloquium fratris Gerlaci de Daventria, canonici regularis in domo Windechemensi. [1]

1. [I]n tumultibus et accidentiis exterioribus nitere [2] esse quietus, et cuncta visibilia simplici oculo aspice tanquam aliena, neque afficiaris ad magnum vel ad minimum, quia nihil refert quantumvis [3] res minima vel vilis sit, dummodo affectus amantis per eam corrumpatur. Diu manebit parvus, qui aliquid non aeternum nec perpetuo durabile [4] magnum aestimat, quia pro tanto debemus omnia habere, modo parvitatis nostrae, pro quanto Dominus ea habet.

2. In omnibus tribulationibus et angustiis exterioribus et interioribus habe continuum et securum regressum ad ipsum Patrem, Dominum ac Sponsum tuum, humiliter petens, ut non derelinquat te in tempore malo, ariditatis scilicet [5] et tenebrarum interiorum, totam spem et omnem curam tui in eum firmiter pro[i]iciendo; nec multum solliciteris de futuris, quae possent contingere, ne tam inutili cura a praesenti profectu impediaris. Pater enim tuus procurabit tibi de omnibus, tam internis quam externis [6]. Etiam [7] tempore suo procurabit tribulationem et pugnam, undecunque fuerit, de minima etiam [8] re, et cum sibi videbitur [9] expedire, consolationem inopinatam, et sic de

---

1) A *incipit breviloquium fratris Gherlaci regularis pro danda occasione spiritualis exercitii cuidam bonae voluntatis clerico.*

2) A *niti.* Eens voor al zij hier opgemerkt, dat A door het gansche stuk heen infinitief heeft, waar in onzen tekst imperatief of tweede persoon praes. conjunct., met imperatieven zin, wordt gelezen. Misschien heeft Gerlach zelf oorspronkelijk imperatief en infinitief bij afwisseling gebruikt, zooals ook Lubbert van den Bussche zulks in zijne *devota exercitia* heeft gedaan. Vgl. boven, bl. 171.

3) A *quia non est vis quamquam.*

4) A mist *nec perpetuo durabile.*

5) A mist *scilicet.*

6) A *quam interius quam exterius.*

7) A *et.*

8) A *videlicet.*

9) A *videtur.*

omnibus; ipsi enim cura est de omnibus [1] filiis suis, et [2] Dominus, qui ab aeterno tam vehementer nos dilexit et tam magna indicia amoris ostendit nobis, insuper et seipsum totum dat nobis, continuo [3] custodit, nunquam nos derelinquit et hucusque adiuvit [4], quomodo posset amodo [5] non sollicitari pro nobis vel aliquid permittere super nos, nisi propter profectum nostrum et amorem suum?

3. In omnibus habe humiles et simplices mores, et incede via regia ab intra, in conspectu Dei et sanctorum angelorum, et nitere aequaliter te conformare illorum puritati; sancti enim angeli, nullo etiam homine vidente, gratulantur, si omnia nostra honeste et pure fiant. Et sic te habe in lecto et alibi, ac si stares in conspectu Dei et angelorum et audires quasi vocem exprobrantium angelorum et dicentium: quid stas, crebrius respiciens in terram, occupatus vanitatibus, quas nos detestamur? Quare vox casti turturis, cuius vox dulcis in auribus Domini et nostris, non auditur frequentius a te in terra nostra viventium [6]? Forsitan ideo quia castus turtur non es, et habes adhuc socium in terra moerentium!

4. Venerare et vide omnem hominem tanquam thronum gloriae sanctae Trinitatis, sicut templum in quo Deus habitat, et unumquemque cum inclinatione cordis adspice, tanquam qui erit in futuro in infinitum te sublimior, in futura beatitudine; quamvis [7] te ipsum non iudicabis dignum ibidem vel novissimum esse, nec aliquid tale de te praesumes. Neque [8] multum attendas exteriorem [9] hominis

---

1) A mist *omnibus*.
2) A mist *et*.
3) A *continue*.
4) A *adiuvat*.
5) Het HS. heeft *animo*, A *ammodo*, voor *amodo*, in de beteekenis van ons *voortaan*. Zie Dieffenbach, *Glossar. Latino-germ.* in v.
6) *Cantic.* II. 12.
7) A *quamvis et*.
8) A *nec*.
9) A *exteriora*.

statum, videlicet pulchritudinem, deformitatem, habitum, staturam, gradum aut [1] valetudinem corporis, quia haec proprie non respicit Dominus, neque [2] pro magno habenda sunt [3]. Sed quemlibet hominem vide, prout a Deo creatus est et eius precioso sanguine redemptus.

5. O suave iugum Christi! Tu, qui te voluntario corde eius iugo subdidisti, cuncta tibi viliora [4] indumenta et utensilia semper elige. Paupertatem in omnibus, tanquam thesaurum preciosum coram Deo et sanctis eius, nitere omni diligentia investigare, conservare et amare. Ad exemplum quoque Jesu Christi gravia, crucem, labores, incommoda, aspera [5], non mollia, et quae alii abhorrent, amplectere, et sic conversare ac si omnes motus, mores et opera tua clamarent, regnum tuum non esse de hoc mundo.

6. Omnia facienda cum modestia et longanimitate fac, quia festinantia nimia et importunitas exstinguunt saepe Spiritum et gratiam Dei perdunt, quare multum sunt cavenda, et licet aliquando [6] necessaria fuerit exterior festinantia, nitere tamen conservare quietem et semper simplicare [7] in corde omnia exteriora et tumultuosa.

7. Nunquam ponas bona tua in ore aliorum, sed occulta, quantum potes [8], et quicquid alii dixerint, sive laudando te sive vituperando, ne cures, sed habe recursum ad Dominum ab intra, ubi est thesaurus tuus, et ibi quaere consolationem, et discute te de omnibus illamque introversionem in promptu habe, ubi possit occultari, ne praedicta possint tibi evenire [9].

---

1) A *et*.
2) A *quae et*.
3) A *non sunt*.
4) A *tibi levia viliora*.
5) A mist *aspera*.
6) A mist *aliquando*.
7) *Simplicare = slechten, uit den weg ruimen?*
8) A mist *quantum potes*.
9) A *attingere*.

8. Assuesce etiam ambulare in corde in latitudine charitatis, pro omnibus orando, omnibus maiorem profectum et aeternam vitam desiderando, et tam libenter habere quod frater tuus proficiat in virtutibus, sicut tu ipse.

9. Multum mansuete cum aliis sustine in omnibus, quae minus bene et perfecte ab extra vel ab intra fiunt; unicuique enim sua calamitas, quam patitur, satis molesta est. Uniuscuiusque etiam morositatem [1], difficultatem [2], seriositatem et importunitatem humili ac demisso corde excusando declina, et morum aequalitate, ubi causa poscit, mitiga.

10. Ora etiam saepe pro diversis causis, nunc pro fratre tentato [3], contristato, afflicto aut opprobriis et iniuriis saturato [4]; nunc congaude [5] proficientibus, honore aut officio aliquo dotatis, studentibus, cantantibus, scribentibus [6], omnium hominum amorem continuo in corde portando.

11. Semper nitere Dominum pure quaerere, non commodum vel consolationem tuam, sed [7] quidquid summe pro honore Dei facit. Et illud ipsum, quod est honor Dei maximus, semper studiosissime quaere, sive hoc fuerit per commodum sive per incommodum, consolationem vel desolationem, intus vel ab extra, et omnino sic esto contentus, et dicito ex penetrali cordis, cum sentire ipso puro, non extrinsecus, tempore tribulationis et desolationis: [8] Domine, tu scis cor meum! Tu novisti [9], quomodo [10] tam libenter esse volo in tribulatione, desolatione, tenebris et

1) A *mirabilitatem.* Het kan zijn dat deze lezing de oorspronkelijke is. Zie *den eersten Brief aan Lubbe*, N. 8, hier achter, § 2.

2) A mist *difficultatem.*

3) A *temptato.*

4) A mist de woorden *contristato—saturato.*

5) A *congaudendo.*

6) A mist *honore—scribentibus.*

7) A *et.*

8) A heeft de woorden *dicito—desolationis* verkort en corrupt.

9) A *scis.*

10) A *quod.*

ariditate, sicut in magna consolatione et lumine, dummodo maior honor tibi [1] fuerit; et ecce ego, minimus et novissimus in domo tua, obtuli parvum munusculum, totum scilicet quod sum, totum quod unquam possum, non quaerens meipsum nec gloriam meam. Ideo rogo te [2] ex intimis meis, quibus diligo te, ut non derelinquas me in tempore senectutis et tribulationis, in tempore quo videbor [3] ab omnibus esse derelictus [4]; sed perfice gressus meos in semitis tuis [5], ut intelligant, qui tribulant me, quod non ex toto dereliquisti me; sed ut fidelis invenirer, ad tempus probasti me etc. Hoc modo [6] crebrius te resigna Domino, et quidquid tunc acciderit, pro meliori et utiliori accipe quod tibi possit contingere, et exerce te in talibus.

12. Deinde vehementer appete et stude pervenire ad veram gloriam et gaudium sanctorum et electorum Dei, quae sunt quod intus et foris sunt uniti et conformes Domino, quod carent omni proprietate [7], quod vivunt sine electione unius vel alterius, sed qualitercunque cum eis Dominus disposuerit, hoc summe eis placet, sive sint consolationes sive desolationes, tenebrae vel [8] lux, mors vel vita. Intellige etiam quomodo dissolvi et esse cum Christo multo melius et securius est [9]. Sed adhuc alia restat via, plena angustiis et tribulationibus, quia multa debentur nobis adhuc certamina derelictionis et probationis [10], servientes saepe cum propriis expensis [11] et suis, quod ait Paulus [12],

---

1) A *tuus.*
2) A mist *te.*
3) A *videbor quasi.*
4) Toespeling op *Ps.* LXXI. 9, v.
5) *Ps.* XVII. 5.
6) A *et sic.*
7) *Proprietas*, in het „Dietsch" *eigenheid* = *eigen bezit.*
8) A *sive.*
9) *Phil.* I. 23.
10) A *derelictiones et probationes.*
11) A *super proprias expensas.*
12) 1 *Cor.* IX. 7.

stipendiis militantes [1], quae tamen omnia longanimiter sufferre oportet. Dominus Jesus triginta et tribus annis patienter et longanimiter sustinuit, quibus nihil dulce, nihil iocundum, nihil molle, nihil quod ad commoditatem spectat, accepit, sed contumelias et [2] opprobria, minorationem, abiectionem amavit et docuit; tanquam novissimus omnium hominum omnibus, quantum [3] in ipso fuit, servivit. Non festinavit intrare in gloriam suam, nisi prius gustatis tribulationibus omnibus et amaritudinibus et derelictionibus ab omnibus paene, quae in mundo fuerunt. Haec et his [4] similia ostendit vivus et mortuus. Ad haec omnes [5] sancti se disposuerunt. Multum desideraverunt caelestem patriam et totis praecordiis ad eam anhelaverunt; sed tamen magis studuerunt gaudium sanctorum hîc in corde acquirere, in cognitione veritatis et sapientiae, in reformatione omnium interiorum suorum ad imaginem Dei, et exteriorum suorum ad conformitatem vitae Jesu, quam sensualem devotionem habere seu multum desiderare esse cum Domino, eo quod non afficimur sic ad crucem Christi et libenter essemus ex tribulationibus [6]. Non tamen sic, quasi toto corde ad caelestia debeamus [7] anhelare! Alioqui [8] cum taedio vivemus, torpebimus et deficiemus in via. Sed supra id desiderium vigebit affectus voluntatis Dei in omnibus, ut quam diu velit nos hîc esse, fortiter et viriliter agamus et operemur vitalia [9] opera intus et extra, nec permittamus taedium aliquo modo dominari nobis.

---

1) A mist *et suis — militantes.* De zin schijnt ook in den tekst bedorven te zijn. Is de nominatief *servientes* en *militantes* in datief te veranderen?

2) A mist *et.*

3) A *in quantum.*

4) A mist *his.*

5) A *omnia.*

6) A *tribulatione.*

7) A *debemus.*

8) A *alioquin.*

9) A *utilia.*

13. Saepe etiam debemus discutere amorem nostrum. Si enim propter nos afficimur ad gaudia caelestia et non pure propter Deum, ut simus totaliter sui et sit ipse [1] omnia in omnibus, non est amor noster castus, sed adulterinus, qui indiget purgatione ignis. Veniet procul dubio tempus, quando auferetur a nobis Sponsus. Beatus cui tunc Dominus tam bene placet et sapit, sicut prius!

14. Multum nitere pro interiori reformatione animi et omnium virium internarum, et sic ex talibus toto desiderio anhela ad cognitionem et amorem veritatis et sapientiae et ad faciem Domini. Caeca voluntas et sensualis affectus ad Deum leviter cedunt obiectis et casibus, qui possunt [2] contingere. Sed [3] ubi fuerit cognitio veritatis et sapientiae, qua omnia sapiunt homini prout sunt et [4] quod Deus ea fecit, ibi non leviter vacillatur [5] secundum superius, quod est in animo; sed acuto interiori intuitu quiete perspiciuntur omnia quae accidunt, etiam si sensualis affectus ad Deum non [6] sentiatur.

15. Nunquam obliviscaris quod in peregrinatione, exilio et [7] certamine continuo positus es, nec es ubi deberes esse. Ideo *soo hulpet alte licht* [8] unde, ubi et quomodo sustenteris hoc parvo incolatus tempore. Si enim ad hoc potueris pervenire, ut sis unitus Domino, ut non subiaceas passibilitati ex animo, sed multa pace fruaris cum Domino, quid quod [9] hîc ultra possis appetere? Et quicquid de aliis tibi acciderit exterioribus, etiam quae videntur magna esse et sancta et quod sis reputatus, si non fuerit tibi bene cum Domino, quid prodest?

1) A mist *ipse*.
2) A *possent*.
3) Het HS. heeft *sed saepe*. Met A stooten wij *saepe* uit.
4) A *et ad*.
5) Het HS. heeft *vacilletur*. Wij volgen A.
6) A *omnino non*.
7) A *et in*.
8) A *ideo paucis se adiuvet*. Zie dezelfde woorden in *den eersten Brief aan Lubbe*, N. 15, hier achter, § 2.
9) A mist *quod*.

16. Frequenter te discute in omnibus, quae te movent et inquietant, et respice ad finem, quasi [1] iam [2] in instanti vocandus esses a Domino, quomodo tunc [3] sentires vel stares in illa causa, quae te movet. Saepe [4] recole quod vincenti passiones et defectus et fortiter sustinenti adversa et incommoda, non fugienti aut vitiose declinanti, dabitur a Domino manna absconditum et nomen novum, quod nemo novit [5], nisi qui accipit [6], quod nemo sentire potest, cuius conversatio est ab extra, qui ea, quae foris sunt, de deorsum et non de sursum respicit.

17. Omnia exercitia tua exteriora et interiora ordina secundum mores et exempla et doctrinam Domini nostri Jesu Christi, in quo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae scripturarum divinarum absconditi, quia oculi sapientis in capite eius [7], hoc est in Christo; ita ut in omnibus agendis, solus et cum aliis stans, sedens, loquens et tacens, orans seu operans, et sic de singulis, semper ad ipsum respicias [8], et qualiter in illo vel illo se habuerit [9], vel secundum tuam aestimationem habere potuerit [10], tanquam exemplar tibi propone, et secundum posse tutum te ei conformare stude, semper scilicet discutiendo quam similis vel dissimilis, quam longe et quam prope motibus, affectibus et moribus tuis illi existas.

18. Tempore, quo surgendum fuerit, nitere semper impigre et velociter surgere, tanquam qui multum de profectu continuo per somnum seposuisti et neglexisti. Signando

1) A *si.*
2) A *iam vel.*
3) A mist *tunc.*
4) A *et saepe.*
5) A *noverit.*
6) A *acceperit. Apocal. II.* 17.
7) *Eccles.* II. 14.
8) Het HS. heeft *respice,* A *respiciat.*
9) Het HS. heeft *te habuisti,* A *se habeat.*
10) Het HS. heeft *potuisti,* A *potuit.*

quoque te signo sanctae crucis omnes vanas [1] imaginationes, illusiones diaboli et sompma [2] ab[i]ice. Intimo [3] cordis affectu [4] gaude, quia illuxit tibi dies, in quo multum poteris promereri ac in cognitione et amore Dei aliisque virtutibus proficere. Ad legendum matutinas te ferventer praepara ipsasque cum reliquis orationibus tuis attente dic; sensum verborum intelligendo et ex intellectu affectum formando cor ad Deum dirige.

19. Tempore, quo dormiendum fuerit, nitere dormire et omnia [5] fantasmata imaginationum, et [6] interdum etiam bonas cogitationes, ex sancta discretione sepone et abiice. Illud quoque repete: omnia tempus habent; est tempus dormiendi et tempus vigilandi, est tempus quiescendi et [7] tempus laborandi [8].

20. In comestione, excepta causa necessitatis, singularitatem cave, et de omnibus [9] appositis, secundum modum mensurae tuae et appetitum, comede et bibe. Semper tamen nimiam repletionem cave, imo ad [10] laudem et gloriam Dei, quamvis non habueris appetitum, ad sustentandum tamen instrumentum Domini tui, teipsum ad comedendum coge [11] et appetitum provoca, illud ruminando: etiam si nolit, iubente praeposito faciat quod faciendum est pro salute; vel illud: date [12] quae sunt caesaris caesari et quae sunt Dei Deo [13].

---

1) A *varias.*
2) Het HS. heeft *summa,* A *ac sompma.*
3) A *intimo quoque.*
4) A heeft *gaudio affectu,* voor *cordis affectu.*
5) A *alia.*
6) A mist *et.*
7) A *et est.*
8) *Eccles. III.* 1, s.
9) A mist *omnibus.*
10) A *in.*
11) A *quodammodo cogere.*
12) A *date igitur.*
13) *Marc.* XII. 17.

21. Nunquam nimis diu una vice legas [1], sed ex lectione affectum elice ac orationem forma, sicque [2] interim saepius breviter orando lectionem interrumpe, aut aliquid ex lectione signando memoriae commenda, proposito tuo sancto aliquid dictando adiice [3], defectus proprios retracta, exercitia devotionis [4] propone, submissa voce et devote [5] canta, et consimilia interim actita. Ante omnia continue cor tuum custodi, et quales cogitationes tractaveris adverte. A carnalibus cogitationibus velociter cor averte et eas abominare [6], et tunc quamlibet [7] turpes sint [8] ne cures, sed diabolo impone. Quinimo cum amantissimo Jesu, a Judaeis turpiter consputo, a diabolo intellectualiter conspui humiliter et patienter suffer, et sic, per impressionem [9] turpium fantasmatum, sputorum et colaphorum, quae dulcissimus Jesus patientissime sustinuit, rememorare.

22. Passiones et vitia tua spiritualia ut cognoscas diligenter labora [10], et contra unumquodque vitium seu unamquamque passionem tuam et tentationem singularia remedia ex dictis sanctorum sive [11] consiliis aliorum habe, et sic eis resistendo et semper remedia opposita [12] faciendo conare eas superare, imo impugnationis occasione [13] in amore Dei et dilectione proximi et in ceteris virtutibus peramplius proficere et altius ac [14] fixius radicari, et sic in teipso experiri quod quanto flamma ardens insufflatione fortius

---

1) A *non nimis una vice legere.*
2) A *acsi.*
3) A *propositi sui sancti aliquid dictitare.*
4) A mist *devotionis.*
5) A mist *et devote.*
6) A *abhorrere.*
7) A *quaslibet.*
8) A mist *sint.*
9) A *repressionem.*
10) A *diligenter niti cognoscere.*
11) A *seu.*
12) A *optata.*
13) A *occasionem.*
14) A *et.*

deprimitur, tanto ardentius inflammata altius elevatur et calidius et ferventius [1] aestuat. Sollicite tamen, quantum in te est, semper occasiones temptationum, praecipue carnalium, fuge et declina ac elongationem a Patre tuo dilectissimo, etiam ad momentum, cave, et eius offensam, licet videatur minima [2], summa sollicitudine formida. Perdet enim omnes, qui fornicantur ab eo [3].

23. In scriptura et quocunque opere exteriore temperate et districte [4] te habe, nec una die sine notabili necessitate seu commissione sic importune labores, ut alia die oporteat quiescere. Fessus et fatigatus ex opere cum dulcissimo [5] Jesu, ex itinere fatigato, super puteum humilitatis et obedientiae ac beneficentiae [6] sede, et ibi patienter cum ipso sustine. Interdum etiam aqua refectionis et spe futurae remunerationis sitim tuam refocilla et, velut [7] quodam lintheo, laboris [8] sudores exterge; non enim [9] sunt condignae passiones, dolores et labores ad futuram gloriam, quae revelabitur in nobis. Semper tamen in omnibus laboribus, doloribus et tribulationibus, super omnem spem remunerationis, principaliter ac finaliter Dei honorem, laudem et gloriam intende et inquire, ut ipse sit utique [10] omnia in omnibus!

24. In tuo opere et [11] officio, tibi commisso, humiliter contentus esto et in tranquillitate mane, nec aliis laboribus seu negociis ex levitate vel curiositate te ingeras, nisi forte [12]

1) A mist *et ferventius*.
2) A *licet in re minima*.
3) *Ps*. LXXII. 27.
4) A *discrete*.
5) A *dilectissimo*.
6) A mist *ac beneficentiae*.
7) A *quasi*.
8) A *laborum*.
9) Wij nemen *enim* uit A op.
10) A *ut ipse utiquam sit*. Het HS. heeft *ubique*.
11) A *seu*.
12) A mist *forte*.

fervor verae charitatis ad hoc te [1] instigaverit. Consimiliter in tuo statu et bono proposito totaliter quietus mane, et quod in omni statu seu gradu pugna et patientia sit necessaria tecum rumina, quia militia est vita nostra super terram [2], et nunquam homo in eodem statu permanet.

25. Omne opus et laborem principaliter et immediate ad amorem Dei trahe, quod videlicet hoc vel illud ideo facis vel facere intendis, quia tuo Patri caelesti per hoc placere desideras. Secundario etiam [3] idem opus trahe ad amorem proximi, quod videlicet utile sit et expediens fratri tuo, et sic nunquam ex consensu te in aliquo quaeras, quia charitas non quaerit quae sua sunt [4]. Praecipue tamen libertatem et privatam familiaritatem cave.

26. Longa colloquia et inutilia devita [5], sed si necesse fuerit, ad interrogata brevibus responde verbis, dissolutione semper exclusa. In familiari colloquio saepe inter verba tua pensa [6] et adverte, ne verbis tuis quemquam [7] scandalizes, sive derogando sive nimium laudando. Ne etiam quicquam loquaris de fratre absente, quod non auderes eo praesente.

27. Assuesce etiam potius tacere, vel aliam materiam introducere, quam propter fratris, tecum loquentis, complacentiam contra remorsum conscientiae tuae verbis ociosis et [8] oblocutoriis assensum praebere. Et ideo assuesce verba tua bis prius ad limam [9], quam semel ad linguam ducere.

28. Omnibus te mitem, mansuetum, benignum [10], affabilem, obsequiosum, compatientem [11] et socialem exhibe, salva

1) A mist *te*.
2) *Job*. VII. 1.
3) A mist *etiam*.
4) 1 *Cor*. XIII. 5.
5) A *vitare*.
6) A *pausare*.
7) A *aliquem*.
8) A mist *et*.
9) Het HS. heeft *limina*, A *limam*, een vcil of schaaf.
10) A mist *benignum*.
11) A *compassivum*.

tamen semper humili verecundia et dissoluta libertate exclusa.

29. Per omnia fratrum necessitates, infirmitates et angustias internas et externas, sicut proprias, senti, et eis affectuose compatere et condescende ac consilio et auxilio seu oratione subveni, et consimiliter eis ab aliis sic fieri, sicut tibi tribulato velis fieri, intime desidera.

30. Importunitates etiam aliorum, accusationes seu increpationes, non solum patienter suffer, sed tanquam instinctu et iussu Spiritus sancti haec contigerint, gaudenter et libenter amplectere, et te ipsum comhumiliando [1], humiliter sine fictione seu superba excusatione, te reum subde, et te non aliud promeruisse [2] sentias, et sic ad conformitatem Jhesu Christi tua humili ac patiente sufferentia animositatem et immodestiam aliorum supera. Sed a priore et superioribus increpatus, flexis genibus humiliter veniam pete.

31. Semper tranquillus et spiritualiter laetus esto, et unicam rationem vincendi diabolum spiritualem laetitiam fore, experimentaliter senti, et ob hoc malam tristitiam et deiectionem spiritus, tanquam spiritum fornicationis, in omni opere tuo vita et abiice. Causas et modos verae et spiritualis laetitiae contende investigare, intelligere, sapere et exercere; cujus haec causa quasi permaxima est, quod [3] videlicet omnino nihil fuit et adhuc nihil est, ut [4] a Rege regum et Domino dominantium sic [5] in charitate perpetua praedestinatus sis et dilectus; quod [6] ex puro nihilo non solum in esse perductus, sed insuper ad gloriosam imaginem et similitudinem Dei [7] creatus sis; quod ratione et intellectu, ut angelus, praeditus sis; quod Redemptoris tui gratuita gratia praeventus sis; quod in admirabile lumen fidei,

1) A *cohumiliando*.
2) A *promeruisse seu dignum fore*.
3) A *quod is*.
4) A mist *ut*.
5) A *ut sit*.
6) A *et quod*.
7) A *suam*.

quo Creatorem tuum et Redemptorem agnosceres et amares, etiam prae multis aliis fortioribus, capacioribus et aptioribus, qui in tenebris errorum [1] sunt relicti, tu [2] vocatus sis; quod amarissima et crudelissima morte Christi et preciosissimo eius sanguine, si volueris, redemptus sis; quod [3] eumdem Redemptorem tuum, qui, quamdiu in hoc exilio vixeris, corpus suum in cibum, et sanguinem suum in potum tibi reliquit, post hanc miseriam, si in eius dilectione permanseris, in praemium, in gloriam et in aeternam fruitionem cum omnibus electis, angelis videlicet et hominibus, habiturus et possessurus sis. Haec et similia [4], intellectualiter considerata, spiritualis laetitiae et nunquam excidentis sunt causa permaxima, exceptis aliis gratiis, donis et beneficiis Dei inexcogitabilibus et innumerabilibus, internis et externis [5], tibi [6] quotidie exhibitis, videlicet quod tam prosperitate quam adversitate exerceris; quod a temptatione saepe misericorditer eriperis, et per hanc tibi, quam perfectus sis in virtutibus, ostenditur; quod diversae et innumerabiles occasiones promerendi tibi a Deo donantur et providentur; et sic de consimilibus, quae mundi et tranquilli cordis oculis plenius et clarius videntur, quam exprimi valet vel [7] describi.

32. Gravedines et [8] contrarietates, si quae occurrerint, non solum patienter, sed et [9] iocunde et cum gratiarum actione, tanquam Dominus haec tibi fieri voluerit, suffer et amplectere, tecum ruminando: ordinatione tua perseverat dies, quoniam omnia serviunt tibi [10]. Ego Dominus creans

---

1) A *erroris.*
2) A *ipse.*
3) A *quodque.*
4) A *consimilia.*
5) A *interius et exterius.*
6) A *homini.*
7) A *seu.*
8) A *vel.*
9) A mist *et.*
10) *Ps.* CXIX. 91.

malum et faciens bonum, faciens lucem et creans tenebras [1]. Insuper tribulationes praesentes pro utiliori exercitio, quo pro tunc te exercere poteris, reputa et totaliter in tranquillitate mane, dicendo tibi ipsi: si non haberem istud, forte haberem aliud periculosius; et sic, tam [2] in adversis quam in prosperis, Deum laudando stude in spiritu proficere, et fructum plurimum de omnibus externis [3] accidentibus continue facere, et in amore Dei per haec amplius proficere et [4] crescere, sicque quod quicquid in melle ponitur dulcorem mellis contrahit [5], experimentaliter sentire, nec ullis tribulationibus a tuo bono proposito recedere. Et si spiritus, potestatem habens, super te descenderit, locum tuum ne deseras, sed recogita quoties et qualiter a multis tribulationibus dignatus sit Deus te eripere, illud Davidicum: omnis consummationis vidi finem, [6] dulci meditatione [7] tecum ruminando.

33. De infirmitatibus corporis incurabilibus, causa [8] Dei seu eius permissione [9] contingentibus, utpote [10] de debili capite, pectore, oculis vel stomacho, nullo modo deiiciaris vel confundaris, sed tanquam de specialibus, occultis et praevilegio dotatis [11] donis Dei et divitiis intime gloriare, et laudabili superbia inde praesume, et te indignum tam preciosis praevilegiis reputa. Omnes enim non sunt digni talia dona recipere, eo quod solummodo [12] quos Deus [13]

---

1) *Jes.* XLV. 7.
2) Het HS. heeft *etiam;* wij volgden A.
3) A *exterius.*
4) A mist *proficere et.*
5) A *attrahit.*
6) *Ps.* CXIX. 96.
7) A heeft, voor *dulci meditatione, dulciter.*
8) A *tam.*
9) Het HS. heeft *promissione.* Zoo ook A.
10) A *ut puta.*
11) A heeft, voor *previlegio dotatis, previgeliatis.*
12) A *solum.*
13) A *Dominus.*

amat, arguit et castigat [1], et qui talia patiuntur, familiarius et peculiarius Filio Dei assimilantur, cuius tota vita mortalis crux erat et martirium, in dolore, persecutione, derisione, contumelia et crucis confixione [2] perseverans, et deficiens nec habens ubi caput suum reclinaret. Quid ergo? qui causa Dei infirmitate [3] pati dignus fuerit, nunquid non merito gloriabitur et has pro maximis suis divitiis reputabit? Nonne cum beato Laurentio, ex intimo cordis affectu Deo gratias agendo [4], in hanc vocem prorumpet: gratias ago Deo meo, quia [5] hostia eius effici merui. Nonne cum Pharisaeo, dissimili tamen ratione [6], ex intimis gratias aget [7] Deo, dicens: gratias tibi ago, Domine Jesu, quod non sum sicut caeteri homines, formosi, fortes, divites et carnis prudentia insignes [8]. Sed sum vermis et non homo [9], opprobrium hominum, crucem tuam non amantium, et abiectio plebis, hîc florere et gaudere cupientis. Nonne etiam cum beato Paulo apostolo, tribulationes in carne patiente, merito gloriabitur, dicens: libenter gloriabor in infirmitatibus meis, ut inhabitet in me virtus Christi! [10] Quid sic revocat hominem [11] et quodammodo violenter reducit ad cognitionem sui ipsius, sicut corporalis infirmitas, voluntarie et amore Dei perpessa? Quid sic revocat a familiaritatibus nocivis et colloquiis inutilibus, et sic hominem cautum ab intra et vigilantem facit, sicut infirmitas? Quid humilitatem et patientiam, nutrices cunctarum virtutum, sic homini inserit, imo in homine perficit, sicut de-

1) A *arguet et castiget.*
2) A *affixione.*
3) A *infirmitates corporales.*
4) A heeft, voor *gratias agendo, regratiando.*
5) A *quod.*
6) A *intentione.*
7) A heeft, voor *gratias aget, regraciabitur.*
8) A heeft, voor *carnis prudentia insignes, carnaliter prudentes.*
9) *Ps.* XXII. 6.
10) 2 *Cor.* XII. 5, ss.
11) A mist *hominem.*

spectio et corporalis infirmitas? Virtus namque in infirmitate perficitur, [1] quia per alia quaeque exercitia spiritualia homo ad cognitionem suae fragilitatis et nihileitatis inducitur, allicitur et exercetur [2], sed per corporalem infirmitatem hanc quasi palpat et experitur. Quid sic ad familiaritatem Dei et collocutionem suam hominem adducit, et venas susurrii divini percipere facit, sicut infirmitas? Quia cum anima, foris ad sensibilia exiens, quietem et consolationem in sensibus et sensualitate quaerit, et econtrario tribulationem et dolorem invenit, quidni ad se ipsam, quaerendo consolationem et requiem internam, quam in corpore non invenit, tanquam columba in arcam Noae reverti compellitur, quae ubi requiesceret pes eius non invenit? Nunquid non arbor in altum ire compellitur, cuius rami sparsim iuxta se diffundi prohibentur? Quis ergo, haec sane sapiens et intelligens, de corporali infirmitate, amore Dei contingente, unquam murmurabit seu pudebit? Quin imo, si posset uno nutu ab infirmitate liberari et fortissimus fieri, nollet ad hoc aspirare. Et hoc intellige de infirmitate seu debilitate incurabili, seu ex mala naturali complexione. Nonne taliter infirmus credet fiducialiter illi, qui dixit et non potest mentiri: siquid supererogaveris, ego, cum rediero, reddam tibi? [3] Si minimus [4] capillus capitis electorum Dei [5] non peribit, quomodo intimus dolor seu gemitus eorum in conspectu Dei peribit? Nonne qui quotidie et incurabiliter, causa Dei, hîc infirmatur et tribulatur, merito in iudicio aequo, iusto et misericordi iudici fiducialiter habebit dicere: memor esto, Domine, verbi tui servo tuo, in quo mihi spem dedisti! En, multis annis et longo tempore in obsequio tuo et tui causa talem ac tantam [6] infirmita-

1) 2 *Cor.* XII. 9.
2) A *exercitatur.*
3) *Luc.* X. 35.
4) A *unus.*
5) A mist *Dei.*
6) A *vel talem.*

tem acquisivi, et patienter ac [1] gaudenter ob amorem conformitatis tuae hanc sustinui. Quid ergo nunc mercedis reddes mihi? Nonne tu veraciter et infallibiliter omnibus, tui causa patientibus, magna promisisti, quando eos ad patientiam exhortando sic dixisti: beati qui persecutionem patiuntur propter iustitiam, quoniam ipsorum est regnum caelorum [2]. Ecce, patienter sustinui tribulationes, quas super me accidere [3] permisisti. Tu redde nunc quod patientibus fideliter promisisti! Verumtamen super omnem spem et intuitum futurae remunerationis hoc altius et principalius accendat [4] hominem ad corporales infirmitates voluntarie subeundum et hilariter sustinendum, quod videlicet per has Deus amplius honoratur [5], et quod Christo, in carne per totam vitam suam passo, conformius assimilatur. Supplet enim ea, quae desunt passionum Christi, in corpore suo, et quae maior gloria seu maius praemium quam sic assimilari Filio Dei? Quis ergo, nisi insipiens, in tribulationibus suis et afflictionibus amodo [6] murmurabit seu pudebit et de eis confundetur?

34. In omnibus secundum exemplum Christi et doctrinam sanctorum eius te veraciter ex fundo humilia et deprime, et modos [7] humiliandi te radicitus investiga, et [8] ex cognitione propriae nihileitatis et fragilitatis te ipsum despice, diiudica et ut veraciter es nihil, reputa. In Deo tamen [9] intellige te magnum et valde magnum [10] reputari. Sed quod sic aliquid magnum es [11], absolute Deo, et tibi inde

1) A *et.*
2) *Matth.* V. 10.
3) A *venire.*
4) A *accendet.*
5) A *honorificatur.*
6) Zie boven bl. 175, n. 5.
7) A *nobis.*
8) A mist *et.*
9) A *tamen semper.*
10) A *magnum aliquid.*
11) Er staat in de HSS. *est.* Onze lezing wordt door het verband gevorderd.

nihil debes asscribere, quia ex te semper ad nihilum tendis et ad omnem defectum proclivis es. A Deo vero ad omnis boni effectum virtutumque profectum misericorditer erigeris, excitaris et roboraris, quia omne datum optimum et omne donum perfectum descendit [1] a Patre luminum [2]. Qualem etiam te apud te in veritate invenis, sapis et intelligis, talem te ab aliis, in quantum absque detrimento eorum fuerit, cognosci et reputari affectuose desidera, et in vera consideratione tuae propriae [3] fragilitatis alios meliores te, perfectiores et Deo acceptiores reputa et crede, et eorum benefacta [4], quamvis parva videantur, attolle et magnifica; tua vero bona facta, quae Deus in te dignatur operari, quamlibet magna videantur, deprime et nihili aestima [5].

35. Quam humiliter et quam veraciter de te sentias, hoc in comestione, vestitione et ceteris necessariis, viliora semper appetendo et, quum oportunum fuerit, eligendo novissimum locum ordinis infimumque nomen reputationis amando, manifeste ab extra ostende. In his tamen omnibus a veritate ne recedas, sed intrinsecus de te ipso, tanquam cui non nisi viliora conveniant et expediant, semper humile sentire retine [6]. Beatus qui talem humilitatem et mansuetudinem in se veraciter sentire meruerit, quia veram animae requiem et nunquam excidentem reperiet [7]. Quid beatius quam nulla se gratia dignum reputare, et super mutabilia omnia esse? Quid locupletius [8] quam nihil habere, et omnia possidere? Quid gloriosius et mirabilius quam in omnibus penuriam sustinere, et tamen in omnibus abundare? Quid mirabilius quam nihil omnino esse, et super omnia esse?

1) A *descendens est.*
2) *Jac.* I. 17.
3) A mist *propriae.*
4) A *bona facta.*
5) A heeft, voor *nihili aestima*, *purificare.*
6) A *sentire et retinere.*
7) A *inveniet.*
8) A *ditius.*

Beati pauperes spiritu, quoniam, revelatis cordis oculis, haec et mirabiliora videbunt!

36. Priori et post ipsum consiliario [1] in omnibus bonis, tanquam Deo, humiliter obedi. In omnibus dubiis et temptationibus tuis ad ipsos recursum habe. Secundum eorum consilia, tanquam per ipsos Spiritus sanctus loquatur, sine omni discussione vel haesitatione facere propone, et eos cum omni reverentia et amore [2] tanquam thronum Dei, sedes [3] sapientiae et sacrarium Spiritus sancti habe. Quinimo omnibus fratribus, propter Deum, in omnibus licitis et bonis, tanquam sanctis et [4] angelis libenter obedi, et in omnibus agendis hoc magnum lucrum aestima, si non tuam, sed alterius voluntatem merueris adimplere. Hoc autem pro summa tristitia senti [5], si inveneris te propriam voluntatem fecisse vel facere.

37. Libenter sile, solus et in cella semper [6] esto libenter, et in eam, tanquam in paradysum terrestrem, tanquam in tutissimum refugii locum, tanquam in auditorium et colloquutorium [7] Spiritus sancti et tanquam in visitatorium sanctorum angelorum, gaudenter intra [8]. In cella namque servus Dei saepe familiariter colloquitur cum Domino suo, tanquam amicus cum amico. Sancti quoque angeli gaudent esse in cellis servorum Dei, sicut in caelis. In cella tamen nunquam otiosus sede, sed aut ora aut lege, aut in exercitio

---

1) A *fratri consiliario*. Zie boven, bl. 159.

2) A heeft, voor *cum omni reverentia et amore*, *in reverenciali amore*.

3) A *sedem*.

4) A mist *et*.

5) A *et hoc summam suam tristitiam sentire*.

6) A mist *semper*.

7) A *collocutorium*.

8) Vgl. hiermede de *Admonitiones divi* [lees *Domini*] *Florentii*, door den Heer Malou uitgegeven in zijne *Recherches sur l'auteur du livre de l'imitation*, Louv. 1849, p. 220, waar op diergelijke wijze de lof der cel wordt groot gemaakt. Dezelfde *Admonitiones* komen reeds in het *Vita Florentii* van Thomas à Kemp. voor, *Oper. omn.* III, 965, ss. De geleerde prelaat schijnt hiervan geen kennis gedragen te hebben.

bono et utili [1] vel opere manuum te continuo exerce, et per [2] haec consolationem spiritualem et [3] refugium in Deum acquire, et colloquia vana et consolatiunculas humanas paulatim fastidi, quodque omnis gloria filiae Regis sit ab intus, per experientiam [4] senti.

38. Non nimis exquisite, si debilis fueris, te discutiendo cor in bonis cogitationibus restringe, sed meditationibus bonis discrete et secundum mensuram valetudinis tuae fixius vel remissius inhaere, nec summam perfectionis in illis constitue; sed quidquid propter debilitatem corporis vel [5] capitis in illis minus valueris, hoc per humilem tuae continuae imperfectionis sufferentiam recompensa, et hunc versum vel consimiles: [6] imperfectum meum viderunt oculi tui, [7] saepe et quasi frequenter rumina.

39. Praecipue adverte quod omnia exercitia, tam corporalia quam spiritualia, ad acquirendam cordis puritatem, ad contemnendum visibilia et ad inhaerendum Deo et divinis principaliter sint exercenda, et prout ad acquirenda illa adiuverint, fixius vel remissius illis est inhaerendum.

40. Cum fantasiis viciosis, ex debilitate capitis et illusione [8] diaboli incidentibus, quamlibet vitiosae et irrationabiles apparuerint, dummodo veraciter displiceant, nullo modo liteges [9], sed humiliter tuam impuritatem, quia tunc de propriis cogitas, cognoscendo et aliis intendendo simpliciter cor averte, nec eas aliquatenus [10] cures. Sed si nimis impressae fuerint, tunc eas in affectus spirituales, convenientes

---

1) A heeft, voor *in exercitio bono et utili, in bonis exercitiis.*

2) A *propter.*

3) A mist *et.*

4) A *experimentum.*

5) A *et.*

6) A *similes.*

7) *Ps.* CXXXIX. 16.

8) A *factitatione.*

9) Vgl. hiermede de *Admonitiones Florentii,* bij Malou, in zijn a. w. p. 217, waar dezelfde gedachten uitgesproken zijn.

10) A mist *aliquatenus.*

vel oppositos, allice, et orationem inde forma, et sic, ex fantasmatibus [1] vel melancholicis gravedinibus interturbantibus [2] proficiendo, diabolo illude, et quod diligentibus Deum omnia cooperentur in bonum [3], disce ipsa experientia sentire [4].

41. Non contenteris in cogitationibus seu virtutum affectibus, quantumcunque pulchri et ferventes, sive in specie sancti [5] fuerint, sive de humilitate vel charitate, patientia sive obedientia, seu de consimilibus. Sed semper nitere, cum oportunum fuerit, eas opere adimplere, quia probatio virtutis exhibitio est operis; pulchrorum quippe [6] verborum et cogitationum magnificarum [7] levis ubique [8] est emptio, operum autem bonorum et vitae integritatis ostensae [9] valde difficilis. Melius proinde est modicum spiritus, quam multa literatura sine sapore et scientia [10].

42. Saepissime ex intimo cordis affectu voluntati divinae tuam voluntatem plenarie subiice, et abnegando teipsum [11] resigna, ut tecum libere faciat in praesenti et in futuro, prout ab aeterno tecum et de te fieri disposuit, dicendo cum [12] propriae voluntatis plenaria abrenuntiatione: [13] clementissime Pater, ego totaliter sum tuus, anima et corpore, et omnia mea tua sunt dona, opera et bene-

---

1) A *fantasiis*.
2) A heeft *melancholiis turbantibus*, en mist *gravedinibus*.
3) *Rom*. VIII. 28.
4) A mist *disce*, en heeft *experimentaliter sentire*.
5) A mist *sive in specie sancti*.
6) A *enim*,
7) A mist *magnificarum*.
8) A *interdum*.
9) A mist *et vitae integritatis ostensae*.
10) Onder de *Admonitiones Florentii* bij Malou, p. 223, vindt men deze spreuk: „melius est modicum spiritus quam multa scientia sine devotione; nam pulchrorum verborum valde levis est emptio, sed operum bonorum difficilis inventio."
11) A mist *abnegando teipsum*.
12) A *in*.
13) A *resignatione*.

ficia [1], et sine te nihil proficere valeo, et praeter te solum nihil aliud desidero; sicut disposuisti ab aeterno [2] mecum facere ante mundi constitutionem, sic in omnibus et per omnia tua omniscientia et beneplacens voluntas [3] fiat et perficiatur in me, ut [4] perducas me quantotius ad te, lumen oculorum meorum et desiderium cordis mei, qui te, fontem vivum, ex animo in terra hac invia sitio. [5]

43. Assuesce saepissime breviter orare et hos versus: tibi derelictus est pauper; orphano tu eris adiutor. Vides tu, quoniam laborem et dolorem consideras [6]. Perfice gressus meos in semitis tuis, ut non moveantur vestigia mea [7]. Deduc me in semita mandatorum tuorum, quia ipsam volui. Inclina cor meum in testimonia tua, et non in avaritiam [8]. Adhaesit pavimento anima mea. Vivifica me secundum verbum tuum [9]. Da mihi sedium tuarum assistricem sapientiam [10], ut mecum sit et mecum laboret et deducat me in operibus meis sobrie [11]. Et consimiles quasi innumerabiles, proposito tuo vicinius convenientes, in affectu cordis cum ardore ex animo [12] rumina frequenter [13].

44. De beneficiis Dei innumerabilibus, tam corporalibus quam spiritualibus, tam in te quam in aliis, communiter consideratis, Deo devote gratias age, et ex consideratione donorum et gratiarum in amorem largitoris ferventius assurge. Gratiam quoque datam nunquam in vacuum recipe,

---

1) A mist *opera et beneficia.*
2) A mist *ab aeterno.*
3) A heeft, voor *omniscientia et beneplacens voluntas, tua beneplacentissima.*
4) A *et.*
5) A mist de woorden *lumen — sitio.*
6) *Ps. X.* 14.
7) *Ps. XVII.* 5.
8) *Ps. CXIX.* 35, 36.
9) *Ps. CXIX.* 25.
10) *Sap. IX.* 4.
11) A mist de regels *ut non moveantur — sobrie.*
12) A mist *in affectu — animo.*
13) A *dulciter et frequenter.*

sed ad quod data est, ipsa frugaliter [1] utere, et fructum plurimum in aeternam Dei gloriam inde producere stude.

45. Ex [2] consideratione creaturarum ad cognitionem, admirationem, laudem, reverentiam, amorem et dignitatem [3] mirabilis et superlaudabilis Creatoris assurgere conare.

46. Assuesce, quam saepius potueris, cor a distractionibus, alienationibus et occupationibus suis ferventer recolligere, et quod solum unum utique necessarium sit, ex intimo cordis affectu ruminare et per experientiam indicibilis quietis, suavitatis et tranquillitatis, ex unione cordis venientis, in te ipso feliciter sentire, et sic cor unitum cum omnibus affectibus suis ad summum bonum fruendum erigere, et Deo illud tanquam aeternam oblationem offerre. Iuxta modum capacitatis tuae, quo tibi manifestatio Spiritus data fuerit, summo bono suaviter adhaere et in ipso totaliter quiesce, sed et eius gloriosae faciei praesentiam et revelationem manifestam, tanquam omnis desiderii quietationem [4] et impletionem omnisque boni finalem adeptionem et comprehensionem, ex intimis medullis desidera et exposce, ac frequenter replicando ex intimis praecordiis suspira:

Och lieve, suete Heer,
Oft ick bij u weer,
Soo en begheerde ick niet meer;
Want soo hadde ick alle goet ende eer,
Ende mijn begheerte dan al vervult weer [5];

vel,

Och lieve, weerde Vader,
Wanneer sullen wij comen te gader? [6]

---

1) A mist *frugaliter*.

2) Het HS. heeft *et*. Wij volgen A.

3) A *dignificationem*.

4) Het HS. heeft *sequelam*. Wij nemen de lezing van A op.

5) A *o dulcis Ihesu si essem apud te sic non cuperem plus quam te quia haberem omne bonum et honorem omnem et adimpletum esset omne desiderium meum*.

6) A *o dulcis Domine pater quando conveniemus pariter*.

vel,

O quando tibi praesentabor?
O quando te, ut es, contemplabor?
O quando te laudabo
Cum sanctis angelis, et clamabo:
Te decet laus et gloria
Per infinita secula!

et eius farinae similia [1]. In his tamen desideriis, quantumlibet ferventibus, sanctis et spiritualibus, principaliter et finaliter magis honorem, laudem et gloriam Dei quaere et intende, quam tuum commodum, remunerationem et inenarrabilem glorificationem. Si tamen inexcogitabilis dignatio Dei dignata fuerit te vel inter novissima sui glorificati corporis membra annumerare, qui tuis propriis meritis [2], vel potius demeritis, filius mortis es et damnatus antequam natus, et quia intelligis quod quamdiu in hoc aerumnoso carcere huius foetulenti corporis inclusus fueris, nullo modo te posse implere quod a te exigitur et debitum tuum, ad quod necessitate et ex praecepto constringeris, ut videlicet Dominum, Deum tuum, ex toto corde tuo, tota anima, tota mente, ac proximum tuum tanquam teipsum diligas, vel unquam perfecte, hîc vivens, vel saltem ex tenuissima parte aliquo modo te posse persolvere, — ideo sitiens et ex intimis medullis desiderans debitum tuum, ad quod tam anxie astringeris et persolvendum a te quotidie petitur, plenarie et integre persolvere, opta saccum corporis tui dissolvi et spiritum et animam, ad plene [3] persolvendum Deo debitum, quamtotius sibi praesentari, ut Dominum, Deum tuum, sicut a te exigitur, ames et aeternaliter fruendo possideas in suam laudem et gloriam, ut sit solus [4] omnia in omnibus.

46. Ante omnia noli abundare nec pertinax esse in sensu

---

1) A heeft, voor *et eius farinae similia, vel consimilia.*
2) Het HS. mist *meritis;* wij nemen het over uit A.
3) A *plenarie.*
4) A mist *solus.*

proprio, sed semper in omnibus sensum tuum humilia, et aliis, bene vel melius te sentientibus, hunc prompte subiice et in omnibus conforma.

Deo gratias, 1550, Georgii [1].

---

§ 2.

De eerste Brief aan Lubbe Peters.

Wij hebben reeds vroeger vermeld, dat onze Gerlach eene zuster heeft gehad, Lubbe genaamd. Wat wij van haar weten is weinig, en dat weinige hebben wij te danken aan onze onuitgegeven bron. Ons Handschrift G spreekt, waar het eenige bijzonderheden aangaande haren broeder mededeelt, ook van Lubbe en stelt haar aan ons voor als »ene vuerige, oprechte maget", die, als »procuraterse" of huishoudster onder de begijnen van Meester-Geertshuis te Deventer werkzaam, »trouwe was in den dingen, die oer bevolen waren", totdat zij in 1413, dus twee jaren na Gerlach, stierf. Zij wordt geroemd om den ernst, waarmede zij tegenover minder naauwgezette zusters de goede orde des huizes handhaafde, en eenigermate beklaagd om de bezwaren, waarmede zij te kampen had, daar zij bij de zeer geringe inkomsten des gezelschaps met weinig middelen veel moest doen, en daarenbóven, niettegenstaande haar beste overleg, niet altijd de goedkeuring der gansche zusterschap kon verwerven. Het belangrijkste, wat ons HS. mededeelt, is het volgende: »Ende want dese brueder Gerlacus dan aldus uutnemende vuerich ende goddienstich was, soe hadde hi al te geerne gehad, dat oer [2] zuster Lubbe gegeven hadde totten rechten doechden. Ende hieromme plach hi

---

1) A *amen explicit breviloquium Gherlaci regularis.*
2) Zich.

oer [1] onder tijden wat schriften te senden, daer hi oer in leerde, hoe dat si oer tot sterven ende lijdsomheit geven solde, ende dat si oer niet al te seer en solde uutstorten op die uutwendige onlede [2], die si onder handen hadde, ende sonderlinge [3] screef hi oer een alte [4] suverliken epistele, daer hi oer in leerde, hoe dat si oer in die onlede hebben ende regieren solde, die aldus begynt: Onsen lieven Heren stedelik te offeren een vreedsom herte."

Nadat mij uit bovenstaande woorden gebleken was, dat Gerlach meer had geschreven dan zelfs aan Johannes Busch bekend was, of althans door dezen berigt werd, heb ik gedurende een paar jaren te vergeefs nasporingen naar deze »suverliken epistele" gedaan, totdat ik op eene boekverkooping, te 's Gravenhage in 1855 gehouden, eenige kloosterhandschriften aankocht, waarvan een tot mijne vreugde het stuk, wel niet geheel, maar toch bijna geheel, naar het schijnt, ter mijner kennisse bragt. Dit HS. is een kleinkwarto-bandje van 196 bladen papier, beschreven met eene duidelijke hand, welke in de laatste helft der vijftiende eeuw, misschien wel na 1475, haar werk verrigtte. Het boek behoorde, blijkens eene aanteekening op blad 180, en andermaal op het achterste schutblad voorkomende, oudtijds aan zekere »suster Aleit van Ballen", die zelve misschien de afschrijfster was en als non in het convent »ten Hoerne bi Groeninghen" [5] onder den derden regel van Franciscus leefde. Het geheel is merkwaardig, daar het behalve een nog onuitgegeven schriftje van Hendrik Mande, Gerlachs beroemden tijdgenoot en medebroeder in het klooster te Windesheim, vele sermoenen en andere opstellen bevat, die zich onderscheiden door hun geestigen stijl en evangeli-

1) Haar.
2) Bezigheden.
3) Bijzonder, voornamelijk.
4) Zeer.
5) Zie over dit klooster *Kerkel. Oudhed. van Gron.* bl. 71.

schen inhoud [1]. Van blad 182—195 vindt men onze epistel, die, hoezeer hij noch den naam van den auteur, noch dien van zijne zuster aan het hoofd draagt, terstond als het in ons HS. G bedoelde stuk kenbaar is, daar zijne eerste regels geheel dezelfde zijn als de dáár opgegevene. Ofschoon de afschrijver (of afschrijfster) de spelling en taaleigenheden van Gerlachs oorspronkelijk opstel — zoo hij dit gebruikt heeft — niet volgde, maar zijne eigene, en hij nu en dan ongetwijfeld den bouw der zinnen meer of min omzette, en somtijds zelfs een enkel woord met een ander verwisselde — gelijk onze copiërende monniken en nonnen dat in de veertiende en vijftiende eeuw gewoonlijk deden — hebben wij zijn arbeid voor de tegenwoordige uitgave met gerustheid gevolgd, naardien wij, behalve in eenige plaatsen van het stuk, dat wij »den tweeden Brief aan Lubbe" noemen, ook in het reeds medegedeelde »Breviloquium" een middel vonden, om ons van zijne naauwkeurigheid genoegzaam te vergewissen. De brief toch is voor een gedeelte eene vertaling van het »Breviloquium", of liever, veel van dit boekske is in den brief overgenomen. Het is duidelijk, dat Gerlach, toen hij zijne zuster eenige wenken en vermaningen wilde doen toekomen, waardoor zij te midden van haar bedrijvig leven voor hare hoogere, geestelijke roeping gesterkt kon worden, gebruik gemaakt heeft van zijne »devota exercitia". Vele lessen en gedachten, welke voor de begijn even belangrijk geacht mogten worden als voor den monnik en alle christenen in het gemeen, bragt hij in het »Dietsch" over; maar als hij ze daarna in den epistel opnam, plaatste hij ze bijna altijd in een nieuw redeverband, en voegde er daarenboven zoo vele andere aan toe, dat het geheel ten slotte den vorm en inhoud van een nieuw opstel verkreeg.

Heeft de lezer, gelijk wij hopen, niet zonder genoegen

1) Een klein opstel uit het HS. heb ik, onder den titel »Aanprijzing van het voorbeeld des Heeren", geplaatst in den *Kalender voor de Protest. in Nederl.* 1857, bl. 129—132.

kennis gemaakt met het »Breviloquium", wij twijfelen er niet aan, of deze brief zal hem althans niet minder aangenaam zijn. Hij zal zich met ons vereenigen in achting en bewondering voor den jongen man, die in een tijdperk, waarin het nederlandsche proza eerst kortelings in ons vaderland tot schriftelijke mededeeling over godsdienstige stoffen gebruikt werd, in zulke frissche en kernachtige taal zijne hooge overtuigingen wist uit te drukken aangaande »die kuysche minne" tot God en den naaste [1] en de schoonste deugden des christendoms. In dit vertrouwen laten wij hier het stuk volgen in de gedaante, waarin het HS. het tot ons heeft gebragt [2].

Hier beghint ene devote epistel. Suverlicke leeringhe.

1. Onsen lieven Heren stadelike [3] toe offeren een reyn ende een vredsam herte, ende alsoe toe leven alle die tijt onser elendicheit, dat wy hem vrijlijck moghen ghemoeten [4], als hie ons ghebiedet van hijr toe varen, dat is waerachtighe gheestlicheit.

2. Lieve ende ghemynde suster, want wy in desen leven ellendich ende pelgrymme sijn ende verworpen van onsen vaderlande, ende wy alle gheerne tot onsen Vader waren, daeromme, wille wy daer comen, soe moete wy ons mit groter neernsticheit [5] oeffenen in gueden werken ende ghe-

---

1) Zie vooral N. 6 en 7 van den Brief.

2) Tot vergelijking of zuivering van den tekst hebben wij geen ander hulpmiddel gehad, dan het *Breviloq.* en de reeds vermelde plaatsen uit den *tweeden Brief aan Lubbe* ons aanboden. Wel bestaat er in de Bibliotheek der Koningl. Akademie te Amsterdam onder N. 4 een HS. van het laatst der vijftiende eeuw, waarin het begin van onze epistel voorkomt, maar onze collatie heeft geen vruchten geleverd. Overigens hebben wij, bij het afdrukken van dit en volgende stukken in onze oude moedertaal, de HSS. met naauwgezetheid gevolgd, de onregelmatigheden in de spelling, enz. (b. v. *pijnt* en *pint*, *toe* en *te*, enz.) voor rekening der oude afschrijvers latende.

3) Gestadig.

4) Ontmoeten.

5) Ernst.

dachten ende in hillighen begheerten, ende daghelix vergaderen inwendighe schoenheit, sijrheit ende rijcheit, alle reynicheit des herten, begheerte totter armode ende tot snoeden [1] dinghen, oetmodicheit, ghehoersamheit, vertyinghe [2] eyghens willen ende guetdunkens in allen dinghen, opdat wy niet ydel [3] van binnen, meer [4] vol ende ghesijrt van dusdanighen doegheden ghevonden moghen weerden ende onse lampen bernende. Hijr omme beghere ic ende bidde u, dat ghy u vlijtlijck wilt gheven in doegeden voert toe gane, ende en laet u des arbeides niet verdrieten, die daer toe hoert; want die doegheden moet men mit arbeide vercryghen ende mit arbeide moet men sie holden [5]. Ende ist sake dat wy ons niet stadelike en pinen in doegheden voert toe gane, in corter tijt mach men verliesen dat in menighen iaren vergadert is; ende wert [6] alsoe dat u die dinghe van buten bevolen worden, alsoe vele toe meer soe behoefdy behuetheit, van binnen ende van buten; want lichtlike gaet een mensche achterwert ende comet tot eenre hande [7] dorheit des herten, ist dat men niet nauwe toe en siet in uutwendigher onlede, ende crighet ten lesten verdriet in gheestliker oeffeninge. Huedet u ummer daer voer ende pint u trouwelike toe bewaren dat u bevolen is, meer en verghetet ummer niet daert al om toe doene is, alsoe dat ghy altoes des iuwes [8] ghedenket, ende pint u in uutwendigher onlede ende overlope [9] vredesam ende rustich van binnen toe bliven, ansiende alle tijtlike ende verganc-

1) Geringe.
2) Verloochening.
3) Ledig.
4) Maar.
5) In een der onuitgegeven collatiën van Brinckerinck heet het: „Die deucht wert gheleert in oetmoedicheit, vercreghen mit arbeit, ende beseten mit mynnen." Zie *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 1858, bl. 91.
6) Ware het.
7) Men vergelijke ons hedendaagsch „allerhande."
8) Het uwe, uwe hoogste belangen.
9) Beslommering.

like dingen mit enen simpelen oghe, als vremde dinghe, die u niet an en gaen noch toe en horen. Sonderlinge huedet u, dat iuwe begheerlike neyghelicheit niet ghehechtet en weerde myt mynnen op verganclicke dinghe, het sy groet of cleyne; want hie sal lange van binnen cleyne bliven, die enich dinck, dat niet duerachtich [1] en is, in sijnre begheerten groet achtet. Hijr omme soele wy, nae maten onser cleynheit, alle dinghen alsoe groet hebben ende holden, alset God die Here hevet ende holdet [2].

3. In allen dinghen, dier ghy ghebruket ende besighet, laet u behaeghen die hillighe armoede; want sie is een edel schat, die altos durbaer hevet ghewest ende noch is voer Gode ende sine hillighen [3]. Ende daer omme alsoe voele alst in u is, soe verkieset altoes die legheste stede, die snoedeste cleederen ende die verworpenste, ende dat onachtsamste reetscap, nae den exempel Ihesu Christi [4]. Voert alset tijt is toe lesen of toe beden, soe pint u iuwe uutwendighe onlede uuter herten toe setten, alse ghy best moghen. Die dinghe, die u bevolen sijn, die pint u alsoe toe bewaren, dattet u gheen noet en sy verweringhe in der herten daer of toe hebben, weer ghy sie aldus of alsoe ghedaen hebben. Ende dat mochdi daer mede hueden, ist dat ghy gheen dinck uut u solven en doen.

4. Alse ghy bi werlike [5] menschen comet, soe hebbet u rijplike ende swaerlike [6] in seden, ende schuwet nyplichticheit [7] in al iuwen ghelaete [8], alsoe of alle iuwe beroeringe [9] ende seden [10] riepen ende seyden mit Christo: mijn rike en

1) Duurzaam.
2) Vgl. *Breviloq.* N. 1, 2.
3) Vgl. *Breviloq.* N. 5.
4) Vgl. *Breviloq.* N. 5, 35.
5) Wereldsche.
6) Deftig.
7) Nieuwmodische pligtpleging.
8) Houding.
9) Bewegingen, gebaren.
10) Het HS. heeft *seden ende.*

is van deser werlt niet! [1] Meer als gy weder bi iuwen susteren comet, soe hebbet u mynlijck ende toespreclijck tot hem [2] allen in woerden ende in ghesichte, in ghelaete ende in allen dat ghi doet. Sonderlinghe pint u vrede toe holden mit iuwen susteren, ende den en moechdi niet bet vercrighen dan dat ghi u selven seer veroetmoedighen onder hem allen. Meer om dit toe vercrighen, so wennet u iuwe susteren ende alle menschen an toe siene ende toe eren als een throen der glorien ende der hilliger drievoldicheit ende daer God in woent. Ende hijr omme neyghet enen yegeliken mitter herten, alse die in der toecomender tijt ende salicheit des ewighen levens sonder mate boven u verhoeghet sal wesen; wattan [3] en soldi u niet ordelen die alre legheste toe wesen noch alsoe danighes yetes van u toe vermeten of toe vermode [4].

5. Wennet u oc niet seer an toe siene die uutwendige anhanghinge des menschen, als sijn staet, graet of oerdene, sine schoenheit of lelicheit, sijn habijt of sijrheit, sine groetheit of cleynheit sijns lichams, ghesontheit of siecheit of dierghelijck; want dese dinghe en siet God die Here niet properlike [5] an, die oc voer niet groetes te hebben en sijn. Meer wennet u enen yegheliken mensche an toe siene, als hie nae den inwendighen menschen van Gode ghescapen is ende mit sijns eengheboren Soens duerbaren bloede verlost is [6]. Ende als ghi doegeden ende voertganc in iuwen susteren siet, of in anderen menschen, dat ghi niet en hebben, mynnet dat in anderen menschen, ende soe ist al iuwer, ende hijr is buten ghesloten alle mysmoghen [7] ende nydicheit.

1) Vgl. *Breviloq*. N. 5.

2) Haar.

3) *Wattan*. Dit woord (eigenl. *wat dan*) werd oudtijds gebruikt voor ons *wel nu;* zie Prof. M. de Vries, in de Jagers *Archief*, II, 146—150). Hier schijnt het de beteekenis van *ofschoon*, *al* te hebben, het *quamvis* van het *Breviloq*. N. 4. Zie ook ben., bl. 213, regel 10, bl. 221, regel 12, en bl. 227, regel 3.

4) Vgl. *Breviloq*. N. 4.

5) Eigenlijk.

6) Vgl. *Breviloq*. N. 4.

7) Afgunst.

6. Een kuysch mynner die mynnet Gode puerlike om God ende mynnet hem selven om God, daer hem God toe ghescapen hevet, als[1] tot sinen hilligen beelde, hem ewelike toe loven. Ende als hie overdenket die ghemene mynne, die God hevet tot allen menschen, [soe mynnet hie alle menschen] sonder onderscheit, daer hie hem selven toe mynnet, als hem selven, ende hem selven niet meer dan yemant anders. Daer omme als hie merket of hoert, dattet beelde Godes weder maket[2] wort in anderen menschen, ende sie hem gheven dat overste guet toe mynnen, soe verblidet hie hem van herten ende wort toe meer ghevordert, ende hoe des meer ghescheet, hoe hie blyder ende uutvloeyender[3] ende mylder wort; want hie rekendet al sijn toe wesen. Ende ist oc [dat hie] wat merket in den anderen, dat hie selven niet en heft, want hie hem selven niet meer en mynnet dan yemant anders, soe hevet hiet wal alsoe lief, ende is des soe wal toe vreden, als ofte hiet selven hadde, ende begheert mit cuyschen mynnen, dattet onse lieve Here vermeren ende vervullen wil, dat hie bestaen[4] hevet.

7. Wy hebben al enen Vader ende wij leven alle van eenre spyse, dat is van der mynnen. Wy hebben alle ene edelheit, dat is dat wy kinder Godes sijn ende tot enen vaderlande wanderen. Wy sijn al toe samen een licham, ende een yegelijck [is] een lyt bisonderlinge, ende eens yeghelikes glorie dat is des anders glorie. Daer omme solde wy ons onderlinghe seer mynnen ende toe samen gheenighet wesen ende liden ende medeliden, blyde ende droevigh wesen mit malcander, ende niemant en solde hem solven soeken, meer een yegelijck solde alsoe gheerne hebben, dat sijn evenmensche rustede ende in doegheden voert ghenghe als hie selven. Ende ist dat ghi mismoghen voelt op yemant van yuwen susteren, pint u dier meerre mynne ende

1) Namelijk.
2) *Weder maket* = hersteld.
3) Namelijk in liefde.
4) Aangevangen.

buchsamheit toe toenen in iuwen ghelaete, ende pijnt u een sonderlinghe mynlijck neyghen des herten toe hebben tot den ghenen die u onrecht, achtersprake, moeyenisse ende verdriet an doen; want sie sijn die ghene daer ghy u broet an verdienen moghen [1], ende breden ende widen u den wech, daer ghi iuwe mynne hene strecken moghen. Gheen wech en is wider ende genoechliker dan eenpaerlike [2] aldus toe staen in allen liden ende teghenheit, dat die mensche niet anders en ghevoele noch en toene, dan hoe hie in enigher wijs vorderlijck mochte wesen, van binnen in der begheerten, van buten in den dienste, dien ghenen die hem moeylijck sijn. Hijr is buten ghesloeten alle mysmoghen ende verweringhe des herten; want ist sake dat ghi guet sijn ende reyne, soe en mach u eens anders quaetheit ende onvolcomenheit niet ghenaken, meer het sal [u] lustelijck wesen, opdat ghy alsoe Christo gheliken mogen. Ende hijr en boven soe wilt gheerne schult nemen, daer ghi ghene en hebben, ende op u nemen eens anders schult, schelden ende liden, dat hie verdient hevet, moghet ghi hem daer mede toe vreden setten ende verlichten. Wat die anderen doen of hoet mit hem gaet, wilt altoes des yuwes ghedenken.

8. Pijnt u toe swighen, te wiken ende te duken [3], ende weset in allen dinghen die mynneste, ende laetet altoes over iuwe sijde gaen, soe sole ghy groeten vrede ghebruken van binnen. Pijnt u seer sachtmodich toe sine mit iuwen susteren in allen dinghen ende in punten, die niet wal ende mynlijck ende volcomelike geschien, van binnen of van buten; want enen yegheliken is moeyeliken ghenoch sine onvolcomenheit, die hie lidet. Ock soe wennet u eens yege-

1) In het *Chron. Windes.* p. 628, leest men, dat Gerlach onder andere woorden ook dit gezegde dikwerf in den mond had: „Grates omnibus, per quos panem meum possum lucrari."

2) *Eenpaerlike* = *assiduo*, soms ook *concorditer*. Zie Kiliaan.

3) Ook deze woorden waren volgens de aangeh. pl. van het *Chron. Windes.* gedurig op Gerlachs lippen: „tacere, cedere et inclinari." Zij werden ook vaak door Brugman gebruikt. Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 241.

likes wonderlijcheit, neernsticheit [1] ende onmanne erlicheit mit enen oetmodighen ende nederworpenen herten toe ontsculdighen ende toe wiken ende te sachten [2].

9. In iuwer wanderinghe pint u levendich ende wacker te wesen, als des morghens op toe staen, of toe beden, of toe arbeiden. Pijnt u alle iuwe dinghe toe doene sonder eyghen soecklijcheit; daer soldi groeten vrede in vinden. Nemet iuwes selves waer [3], waer ghi sijnt; want die hillige enghelen sijn stedelike bi ons, in den bedde, in der kerken ende in allen steden, ende merken mit begheerten, woe [4] reyne ende heel wi onse herten onsen lieven Heren offeren ende bewaren, ende sie verbliden hem, ist dat al onse werken eersamlike gheschien, al en siet ons gheen mensche. Laet ons doch pinen in enigher mannieren horer puerheit ende mynne toegheliken [5].

10. Maket Ihesum ene bequame stede in iuwen herten, soe wil hie gheerne mit u wonen. Dicke biddet voer alre hande saken, alse nu voer iuwe susteren, die becoert werden ende die in doegheden voert gaen; nu voer die levende vrende, nu voer die ghestorven sijn, ende dierghelike [6]. Wat men doet of watter gheschieet, provet u vordel ende hebbet vrede in u selven. Oc en settet u op gheen dinck dat u ontvallen mach; want sunte Gregorius secht: die leent of rustet op een dinck dat hem ontvallet, het is noet dat hi mede valle mit den dinghe, daer hi op rustet.

11. Denket dickwile, hoe gy u alsoe moghen hebben, dat niemant van u verarghert en weerde in quaden exempel in iuwer wanderinge [7], sonderlinge die nae u comen. Hoedet u, dat ghy nummermeer tot sekerheit [8] ende quader vrijheit en komen; want dat hevet menighen neder gesla-

1) *Seriositas* in het *Breviloq*. N. 9.
2) Vgl. *Breviloq*. N. 9.
3) Het HS. heeft *en waer*.
4) Hoe.
5) Vgl. *Breviloq*. N. 3.
6) Vgl. *Breviloq*. N. 10.
7) Wandel, verkeer.
8) *Sekerheit* is die toestand, waarin men ophoudt waakzaamheid te oefenen.

ghen. Meer hebbet sie alle, daer ghi mede omme gaet, van herten in weerdicheit, als een tempel ende een beelde Godes. Ende uut desen punten, dat ghy soe hoechlijck van hem voelt, soe en moeghe di niet lichtelike quaet vermoeden of onweerdicheit op hem hebben, noch swaerlike nemen, dat sie u vermanen.

12. In drucke ende in trybulacien en weset niet altoe seer verworpen inder herten, meer denket dattet toe hant beter werden sal, ende alsoe langhe alse wy hijr sijn in deser ellendicheit, soe moete wy van beiden besoeken [1]. Onse lieve Here Ihesus Christus en haeste hem niet in toe gane in sine glorie, hie en hadde eerst ghesmaket alle trybulacie, alle bitterheit ende achterlatenisse [2] bi nae van allen menschen, die in deser werlt waren; want hie verbeide lanckmodelike ende verduldelike drie en dertich iaer, in welken hie niet [3] suetes, niet vroelikes, niet sachtes, niet datter ghemacklike is [4] nae den vleysche en ontfenck. Meer doe h[i]e als die alre legheste van allen menschen ghedient hadde alle menschen, soe voele alst in hem was, doe ontfenck hie voer sine mynne weder van den menschen schande ende laster ende vermynrynghe, verwerpinghe ende ten lesten den alre scandelicsten bitteren doet. Siet, dese dinghe hevet hie ons ghetoent, levendich ende doet [5], ende hie hevet ons ghecleedet [6] na sinen exempel desen toe ghemoete toe gane, ende toe desen hebben hem alle hillighen gheset; want overmits vele trybulacien is ons noet in toe gane int rike der hemelen, ende nae ons Heren woert: in onser verduldicheit soele wy onse siele besitten.

13. Dat meste druck, dat die mensche heft, dat is hie selven; want hevet hie hem selven ende sine passien [7] ver-

1) Ondervinden.
2) Verlatenheid.
3) Niets.
4) Het HS. heeft *ghemaclikes*.
5) Vgl. *Breviloq*. N. 12.
6) Toegerust? Of moest er staan: *geleedet* = geleid?
7) Booze hartstogten.

wonnen van binnen, soe verwynnet hie lichtlike dat hem van buten moeyen mach. Mochte een mensche daer toe comen, dat hie mit sinen Heren God van binnen verenighet werde, alsoe dat hie in sinen ghemode niet ondergheworpen en ware sinen passien, meer gebruken [1] mochte vele vredes mit synen Heren in inwendigher rusten sijns herten, wat mochte een mensche hijr vorder begheren? Ende en is hem niet wal mit sinen Heren, wat mach hem van anderen uutwendighen toevalle verleent weerden, dat hem baten mach? Hijr omme, in alle iuwen inwendighen ende uutwendighen bedruckenissen ende bangicheiden soe pint u enen stedighen ende sekeren toeloep toe hebben tot iuwen milden Vader, iuwen Heren ende iuwen Brudeghom, ende biddet hem oetmoedelike, dat hie u niet achter en late in der quader tijt, als der dorricheit des herten ende der inwendigher duesternissen, ende werpet staedelike al iuwen hope ende sorghe in hem, ende wilt niet seer sorchvoldich wesen voer die toecomende dinge, die u beyeghenen moghen, opdat ghi mit sulker onnutter sorghen niet ghehindert en werden in iuwen teghenwoerdighen voertgange; want u mylde hemelsche Vader sal u wal besorghen ende sal u verwerven al des u noet is, inwendelijck ende uutwendich, ende sal u op sine tijt verwerven bedruckenisse ende strijt, waer van dattet oc sy, als [2] van enen seer cleynen dinghe. Ende wanneer dattet hem orber [3] dunket wesen, soe sal hie u gheven inwendighen troest, des ghi niet vermoedet en hadden, ende des ghelikes sal hie u besorghen van allen; want hem is die sorghe van sinen kinderen. Onse lieve Here ende onse God, die ons van ewicheit soe seer ghemynnet heft, ende alsoe grote teykene der mynnen ons ghetoent hevet, ende stedelike ons behoedet, ende ons nummermeer en latet [4], meer ons helpet toe noch toe, hoe solde

1) Genieten.
2) Al ware het.
3) Nuttig.
4) Verlaat.

hiet laten moghen hie en ware voert an sorchvoldich voer u, ende hoe solde hie verhenghen yetes yet op ons toe comen, hie en dedet om onse gheestlike voertganck ende omme sijnre mynnen wille? [1]

14. Hijr omme pint u altoes onsen lieven Heren toe soeken puerlike, ende niet u ghemack ofte iuwen troest, meer soe wat die meeste ere Godes is, dat pint u altoes toe soeken, hetsi overmids ghemack of onghemack, troestinge of ontroestinge, het si van buten of van binnen, ende mit desen weset toe male [2] ghenochsam ende toe vreden, ende in der tijt der bedruckenisse ende der ontroestynghe soe segghet uut puren bevoelen iuwes herten: Here, du bekenneste mijn herte wal; du weteste wal, dat ic alsoe gheerne wil wesen in bedruckenisse, in ontroestinghe, in inwendigher duesternisse ende in dorricheit mijns herten, als in groter troestinghe ende inwendighe verlichtinge, alsoe veer alset dine meeste eer is. Ende sie Here, ick die de alre mynneste bin ende die alre legheste in dinen huse, hebbe di geoffert ene gave, als [3] alle dat ic bin ende allent [4] dat ic ummermeer vermach, niet my solven suekende noch myne glorie. Hijr omme bidde ic di uut alle myne binnensten begheerten, daer ic di uut mynne, dattu my niet achter en latest inder tijt mijnre oltheit ende bedruckenisse, in der tijt daer ic in ghesien sal werden bi nae van alle menschen ghelaeten. Meer volbrenge myne ganghe in dine toepaden, opdat die ghene, die my bedrucken, verstaen moghen, dattu my niet alinghe [5] ghelaten en hebbeste, meer dattu ter tijt toe my gheproevet hebbeste, opdat ic ghetrouwe gevonden worde. In deser mannieren soldi u dicke overgheven onsen lieven Heren, ende wat u dan beyegent, dat nemet voer

---

1) Vgl. *Breviloq.* N. 2.
2) *Toe male* = *omnino*.
3) Namelijk.
4) Alles.
5) *Alinghe* = geheel, *ex toto*.

dat alre beste, dat u bescheen [1] mach, ende oeffent u daer in [2].

15. Nummermeer en wilt vergheten, dat ghi in pelgrimaedsen ende in ellende sijn ende in stadigen strijde gheset sijn, ende dat ghi niet en sijn, daer ghi wesen soelt. Ende daeromme helptes altoe lichte [3] waer of ende waer ende in wat manieren dat ghi ontholden [4] ende ghevoedet worden in deser cleynre tijt iuwer ellendigher wanderinghe [5].

16. Vervolghet mit alre wreetheit iuwe quade begheerte, hent [6] alsoe langhe dat sie sterven ende toe niete gaen, ende dicke overdenket, dat die mensche ummer al sijnre synnen van buten moet sterven ende toe niete gaen, sal die gheest leven van binnen; want al des gheestes leven leghet an dat sterven des vleysches, ende niet meer levens en hebbe wi dan wy mit sterven ghewinnen.

17. Sonderlinghe weset open in iuwen drucke, passien ende becoringe, ende en laet den duvel gheen neest in u crighen, indien dat ghijt verhuden cont [7], meer segghet u hinder dien ghi meent dattet nutte si, als ghi wat sonderlinges inder herten hebben. Ock in allen dinghen, die u beweghen ende ontvreden [8], ondersoeket u selven ende ansiet dat eynde, als of ghy op den staenden voet voer den Heren solden gheroepen werden, hoe ghi dan in den saken, die u beweghen, staen ende voelen wolden [9].

18. Ende dicke overdenket dat niet die ghene, die sine passien vliet ende hem ghebreckljck, meer die sie manlike verwint ende ongemack starckelike verdraget, den sal van den Heren gegeven werden verborghen hemels broet ende enen nien name, welken niemant bekent en hevet, dan diet

1) Geschieden.
2) Vgl. *Breviloq.* N. 11.
3) Daarom doet het er weinig toe.
4) Onderhouden.
5) Vgl. *Breviloq.* N. 15.
6) Tot.
7) Het HS. heeft *verhudet.*
8) Ontevreden maken.
9) Vgl. *Breviloq.* N. 16.

ontfact, ende welck niemant ghevoelen en mach, wes wanderinge [1] uutwendich is ende die dinghen, die sinen uutwendighen menschen beyegenen mach, van nederwert ende niet van opwert an en siet [2]. Meer enen wisen menschen smaken alle dinghe, alse sie sijn ende alse God gemaket hevet, ende daer omme en wort hie niet ghewaggelt [3] noch verwandelt [4], nae den oversten diele sijns ghemodes, nader verwandelinge ende ongestaedicheit der saken, die hem beyegenen, meer hie doersiet sie mit enen scharpen inwendighen ghesichte, wattan [5] en ghevoelt hie toe male niet ghene bevoelike begherte of innicheit toe Gode. Sonder twyvel die tijt sal comen, dat die Brudeghom, dat is bevoelike begheerte, van ons ghenomen sal werden; salich is die mensche, den die Here dan alsoe behaechlic is ende smakelijck blyvet inder ghelatenheit [6], als hie hem toe voren was in der begheerlicheit [7].

19. Voertmeer onse lieve Here van ons ghemynt toe worden is suver ende onbesmit toe wesen van allen anderen dinghen, die hijr inder tijt sijn, dat onse mynne tot hem wesen sal in allen steden, in alre tijt ende werken. Ende van anderen gheestliken oeffeninghen moeghedi genoech horen ende lesen inder hilligher Scriften; meer nergent en mogedi sie bet bekennen noch ghevoelen dan in enen reynen herten, ist dat ghi u daertoe geven wilt. Mer dese dinghen en mach men niet vercrighen mit traecheit ende van ghewoenten toe gaen beden ende ten arbeide, meer men moet daer groeten vlijt toe doen, ende ten eersten moet men verwynnen grove dinge [8] ende alsoe dagelijckes

1) Wandel.
2) Vgl. *Breviloq*. N. 16.
3) Geschokt.
4) Veranderd.
5) Zie boven, bl. 205, n. 3.
6) *Ghelatenheid* = de toestand, waarin de mensch zich van den Bruidegom verlaten, van hooge bevindingen des gemoeds beroofd, gevoelt.
7) Vgl. *Breviloq*. N. 13, 14.
8) Grove, groote gebreken.

naere comen. Ende als ghi in enighen liden sijnt, soe en wilt ummers niet vergheten an toe siene iuwen Coninc, die om iuwen willen ghepassiet is [1], ende omme der passien wille gecroent is mit glorien ende mit eren. Denket hoe danige vervolginge ende wedersprekinghe hie van den boesen gheleden hevet om onsen willen. Ende heft God geleden om den menschen, sal dan die mensche niet liden omme hem selven? Het is cleyne ende cort durende, dat ghi liden moghen, meer onghemeten, dat ghi daer voer verbeidende sijnt. U liden, dat als een oghenblijck is, werket in u eene ewighe bordene [2] der ewigher salicheit. Denket dat die ewighe verdomenisse moste geleden wesen, woldet God gestaden [3], ende u liden bi die ewicheit en is niet dan een oghenblijck tijdes. Denket die groetheit der glorien, die ghi daer voer hebben ende ontfangen soelt, ende u sal licht werden die droefheit, daer alsulck loen nae comet. Alse ghi liden, soe werde ghi ghecroent, ende soe wort [4] u die crone, mit welker ghi ghecroent soelt werden in den daghe der festen, die wesen sal, als ghi van den lichame scheiden ende gaen solen.

20. Huedet u ummer, dat ghi niemant en ordelt, ende voer achtersprake [5] ende voer alle onnutte, ydele woerde, noch en leent den achtersprekers u oren niet, ende pint u om toe gane mit yuwer wanderinge mit allen menschen niet allene sonder claghen, meer mit gracien.... [6]

---

1) Geleden heeft.
2) Gewigt.
3) Gedoogen.
4) Gewordt.
5) Kwaadspreken.
6) Het slot ontbreekt in het HS.

§ 3.

De tweede Brief aan Lubbe Peters.

Ofschoon Joh. Busch den Brief aan Lubbe, dien wij in den voorgaanden § mededeelden, niet gekend, althans niet vermeld heeft, danken wij aan hem echter het berigt, dat onder Gerlachs schriften ook eene »Epistola Teutonicalis" voorkwam, die evenzeer als het »Breviloquium" een bewijs van de vroege godsvrucht en groote gaven van den auteur mogt geacht worden. Deze »Dietsche" brief, zegt de kronijkschrijver, ontstond in hetzelfde tijdperk van Gerlachs leven als het »Breviloquium", dus vóór het jaar 1403, terwijl hij nog klerk was. Het was een schrijven aan zijne zuster, dus beginnende: »homini vere interno nullum tempus breve est, quin se suo dilecto in eo possit coniungere." Het stuk had zijn weg tot het publiek gevonden, maar — »nomen sororis et nomen fratris, propter laicos [epistolam] habentes, noscitur commutatum" [1].

Met bovenstaande aanduidingen toegerust, heb ik het natuurlijk niet laten ontbreken aan nasporingen omtrent dezen Brief. Zij zijn echter, gelijk het in diergelijke gevallen niet zelden gaat, vruchteloos geweest, totdat een gelukkig toeval mij wat ik zocht, zoo niet geheel, dan toch gedeeltelijk, vinden deed. Vóór een paar jaren namelijk onderzoek doende naar eenige nog onuitgegeven werkjes van Hendrik Mande, had ik mijne aandacht gevestigd op een HS. der Stadsboekerij te Deventer, waarvan de titel, zoo als hij onder N. 1739 in den Catalogus dier bibliotheek gedrukt staat, mij goede verwachtingen inboezemde. Toen het mij vergund werd het boek zelf te gebruiken, vond ik mij teleurgesteld en te gelijk op de aangenaamste wijze verrast, daar het niets van Hendrik Mande bevatte, maar veel, dat mij voor eene toen reeds voorge-

1) *Chron. Windes.* p. 522.

nomen verhandeling over onzen Gerlach en zijne schriften zou kunnen dienen.

Het bedoelde HS. is een stevig boekdeel in klein-octavo-formaat; het bestaat uit papier en perkament, en werd geschreven in de eerste helft der vijftiende eeuw, welligt in het beroemde klooster van Johannes Brinckerinck te Diepenveen, tot welks »liberie" het voormaals behoorde, volgens eene aanteekening op een der schutbladen. De eerste 68 bladen zijn gevuld met een stuk, getiteld: »Een eenlike sprake eens regeleers", waarin ik terstond eene vertaling van Gerlachs »Soliloquium" herkende. De 6 bladen, die daarop volgen, bevatten een werkje, dat geen algemeenen titel heeft, maar verdeeld is in 9 hoofdstukjes, die allen hun eigen opschrift hebben. De aanvang van het eerste is: »Eenen rechten inwendighen menschen" enz., welke woorden naar het door Busch opgegeven »incipit" wijzen.

Dat wij hier een gedeelte van Gerlachs gezochten Brief voor ons hebben, betwijfelen wij niet; de aanvangsregelen, de stijl en gedachten van het eerste en andere hoofdstukjes verzekeren er ons van. Maar even zeker is het ook, dat het stuk naar vorm en inhoud iets gansch anders is, dan het noodzakelijk geweest moet zijn, toen het door den auteur aan zijne zuster werd gezonden. Niet alleen toch ontbreken de namen — dit konden wij volgens de aanwijzing van Busch eenigermate verwachten, ofschoon hij van »nomina commutata" gewaagt — maar de gansche briefvorm is weggenomen, en, wat meer zegt, het grootste gedeelte van het tweede en het gansche derde hoofdstukje zijn belangrijke plaatsen uit den eersten Brief, waarvan wij niet vooronderstellen kunnen, dat zij door Gerlach zelven nogmaals in den tweeden zullen geschreven zijn. Welke lotgevallen mag dan de epistel hebben ondergaan, eer zij hare tegenwoordige gedaante verkreeg, of liever, wat is de oorsprong van het geschrift in 9 hoofdstukjes, zoo als het nu voor ons ligt? Wij wagen het de volgende gissing voor te dragen.

Toen Gerlach in 1411 overleden was, heeft, zoo als wij later zien zullen, zijn ons reeds bekende »consiliarius", Johannes Scutken, zich met de redactie zijner schriftelijke nalatenschap belast. Hij was het die het »Soliloquium" zijnen tegenwoordigen vorm gaf, en de hoofdstukjes van het boekske ieder met zijn eigen opschrift voorzag. Daar hij, gelijk wij reeds mededeelden, een ijverig overzetter was, ligt het vermoeden voor de hand, dat hij ook de bewerker is van de overoude vertaling van het »Soliloquium", die wij in het Deventersche HS. vinden. Is het nu niet waarschijnlijk, dat dezelfde Scutken zich ook het lot van Gerlachs epistelen aan Lubbe heeft aangetrokken? Wij meenen het er voor te mogen houden, dat hij zoowel den eersten als den tweeden, en welligt nog andere brieven van zijn jongen vriend voor zich gelegd, allen doorlezen, en uit ieder wat hem het gewigtigst scheen afgeschreven heeft. Het afgeschrevene, waarvan alles verwijderd werd wat aan den vroegeren briefvorm herinneren kon, liet zich gevoegelijk in 9 hoofdstukjes verdeelen; aan ieder gaf hij een eigen opschrift; zoo ontstond eene kleine bloemlezing, waarvoor hij geen algemeenen titel noodzakelijk dacht of wist te vinden.

Of de voorgestelde gissingen door latere ontdekkingen bevestigd zullen worden, moet de tijd leeren. Intusschen achten wij ons verpligt het gansche stuk hier te laten volgen, zoo als wij het gevonden hebben, overtuigd dat wij daarmede der wetenschap geen onbelangrijke dienst zullen doen. De veelzins voortreffelijke en somtijds hartverheffende inhoud verraadt wel is waar een rijper mysticisme dan de andere opstellen van Gerlach, welke wij reeds mededeelden, maar is juist daarom des te gewigtiger voor de geschiedenis dier merkwaardige rigting van het godsdienstig leven onzer vaderen; en wat den vorm betreft, wij meenen, dat het den beoefenaren onzer oude taal aangenaam zal wezen, hier een document aan te treffen, dat afkomstig is uit een tijd, waarin Noord-nederland aan godsdienstige proza-

schrijvers in de moedertaal nog geenszins rijk was, en dat in woorden, woordvoeging enz. zijn oorspronkelijk karakter geheel schijnt bewaard te hebben.

Hoe hem een recht inghekiert mensche van binnen te oefenen pleghet.

1. Eenen rechten inwendighen menschen en mach ghien tijt te cort sijn hem te verenighen mit sinen lieven, ende hi en rustet op ghien dinc, dat hem mede of teghen mochte wesen, nocht en ontsiet ghene wederheit [1], die ghevallen mochte, van buten of van binnen. Hy gaet vrilike voerbi ende boven alle schiensel van buten. Noch woerde noch teyken en moeghen hem hinderen; want hi siet an den gront ende dat puer wesen van binnen, daer alle teyken ende schijnsel der heilicheit van buten om geschien, dat men in dat wesen mochte comen. Hoe die dinghe gheval-len, buten of binnen, mede of teghen, si en moeghen hem niet ghenaeken; want hi is hem alle onthoeghet [2] in dien dat hi staet verheven mit al den begheerliken crachten der sielen, mit ewigher minnen, mit eren, mit reverencien, mit hoegher weerdicheit ende mit herteliken lieven, voer den throen der hoegher driemoeghentheit des Heren, om te offeren al dat hi is, al dat hi ommermeer vermach, in siele ende in lieve, in tijt ende in ewicheit. Ende als hem sijn dienst te cleyn dunct, so lopet hi mit vlietender minnen in hemel ende in eerde, ende wilt al voeghen ende herden [3], den Heren te loven, al dat loven mach; ende boven alle dese soe vijnt hi in puren gheeste oetmoedicheit ende ne-

---

1) Tegenheid, tegenspoed.
2) Boven allen verheven.
3) Vermanen; vgl. het woord *toeherding* = *exhortatio*, beneden, § 4, in het opschrift boven het vierde hoofdstukje, dat wij uit het vertolkte *Soliloq.*, mededeelen.

derheit, dat is een minlic nederbueghen des herten, des ghemoedes ende des willen onder Goede, ende onder allen voeten der menschen wandert hi in der herten. Ten yersten onder Goede, dat is dat hi verkiest hem te dienen mit vrien ghemoede in der ewicheit, ende waert moeghelic, dat hi God waer, hi wilde hem God laeten wesen [1], ende verkiest alsoe ewelic te dienen ende onder te wesen. Mit den wille ende mitten oversten crachten staet hi alsoe vereniget mit hem, dat hi anders niet menen ende noch willen noch begheerren noch minnen en can, dan dat hi wil in tijt ende in ewicheit. Daerom en is hi niet crighel in enighen dinghen ende heeft ghewaerighen vrede [2] ghevonden, dien ghenen medeheit of tegenheit [3] stueren en mach. Ten anderen mael voelt hi in der herten onbedwonghen nederheit, dat hi mit begeerte hem bueghe onder allen menschen, als hi enen yeghelicken aensiet sonder onderscheit te sijn een tempel Godes ende een throen der heiligher drievoldicheit. Daerom soe toent hi oetmoedicheit in al sinen ghelaete [4], in woerden ende in werke, niet mit anxte of mit swaerheide, recht of dan sijn opganc nederghedruct worde of benauwet, mer mit vrien ghemoede verkieset hi nederheit in hemel ende in eerde, ende dat is sijn hoecchste vroude [5], ya hem en is ghien dinc sueter noch lichter, dan hem altoes te vernederen. Ende alsoe als hi onthoeget is van binnen alre hoechts [6] ende schijnsel van buten, alsoe is hi oec ontsonken alre vernederinghe, die op hem vallen mach, het si van uutwendighen werken of dienste, daer nederheit in schijnt te wesen, of in versmaetheit, of in dien dat men

1) Ware het mogelijk, dat zulk een mensch God werd, hij zoude het uit ootmoed niet willen, maar liet God God blijven. Dit woord, van Augustinus afkomstig, was den schrijvers en predikers van Gerlachs tijd lief. Zie mijn *Joh. Brugman*, I, 232.

2) Waren vrede.

3) *Medeheit of tegenheit* = voor- of tegenspoed.

4) Houding.

5) Vreugde.

6) Boven alle hoogten.

sijnre niet en achtet, ende desghelikes in anderen dinghen. Ende want hi ontcommert ende onbesorghet is van binnen van al dien dinghen, die op hem ghevallen mochten, daerom en machmen [1] oec niet verswaren mit werken van buten of verlaeden, dat hi ontsaetet [2] of onverduldich werde; want hi werket al sine werke sonder hinder mit ledighen gemoede, altoes in sinen gronde of wesen hebbende een eenvoldich ghesichte, dat hi laet loepen hoeghe ende siede [3], veer ende wiede, nadien dattet van binnen ghetoeghen wert. Ende hier toe hoert sunderlinghe groete neersticheit ende vlijt, ende dicwile helpet hier meer toe const ende wetenheit dan arbeit.

Wie dat een cuus ende vollencomen mynre is.

2. Een cuusch minre minnet God puerlic om God ende minnet hem selven om God, daer hem God toe ghescapen hevet, als [4] tot sinen heilighen belde ende hem ewelic te loven. Ende als hi overdenct die ghemene minne, die God hevet tot allen menschen, soe minnet hi alle menschen sonder onderscheit, daer hi hem selven toe minnet, ende als hem selven, ende hem selven niet meer dan yemant anders. Daerom als hi merct of hoert, dattet belde Gods weder maeket wert in anderen menschen, ende si hem gheven dat overste guet te minnen, so verblijt hi hem boven maete seer; want sijn vri opganc van binnen wert te weldigher [5] ende te meer ghespoedet, ende hoe des meer gheschiet, hoe hi blider ende uutvlietender [6] wert; want hi rekendet al sijn mede te wesen. Ende ist oec dat hi wat

1) Mag, kan men hem.
2) Ontsteld.
3) *Hoeghe ende siede.* Men denke aan ons „wijd en zijd."
4) Namelijk.
5) Krachtiger.
6) *Uutvlietender*, namelijk *in minne*. Een term der beoefeningsleer van de toenmalige mysticken, waardoor het krachtig openbaren der liefde naar buiten aangeduid wordt.

merket in den anderen, dat hi niet en hevet, want hi hem selven niet meer minnet dan yement anders, so hevet hijt wal alsoe lief ende isses alsoe wal te vreden, of hijt in hem selven hadde, ende bidt ende begheert mit cuuscher minnen, dattet onse lieve Heer vermeerre ende volmake, dat hi bestaen heeft [1]. Hier uut comet dan ene milde, ghemene uutvloyen tot allen menschen, so dat hi mildelic mededeylt den anderen, ende wenschet hem mede al dat hem die Here ye ghegaf, buten ende binnen. Ende waert moeghelic, dat hi alle gaven alre menschen mochte hebbe allene, hi en wonschedes niet; want hi wil al sijn dinc ghemene hebben, buten ende binnen, in tijt ende in ewicheit. Ende wattan [2] minnet hi ende verhoeghet ander lude werke ende oefeninghe, nochtan en volghet hi elker malc [3] niet, mer hi blivet in sijnre maniere, die hem onse Heer ghetoent hevet van binnen, ende pijnt hem die te volbrenghen, als hi alreierst mach, ende int hoegheste coemen mit bescheidenheit.

Waerom dat wi ons onderlinghe gheestelic minnen sullen.

3. Wi hebben al enen Vader; wi leven allen van eenre spiese, dat is van der minne; wi hebben alle ene edelheit, dat is dat kinder Gods sijn; tot enen vaderlande wanderen wi, wi altesaemen een licham, ende een yeghelic is een lit bisunderlinghe ende yeghelics glorie dat is des anders glorie. Daerom sulle wi ons onderlinghe seer minnen, ende te samen gheenighet sijn, ende liden ende medeliden, blide ende drovich sijn mit malc anderen, ende nyemant en solde hem sueken, meer een yeghelik solde alsoe lief hebben, dat sijn breuder rustede ende in deuchgeden voertghinghe, als hem selven [4].

1) Vgl. het bovenst. met *den eersten Brief*, N. 6.
2) Zie boven, bl. 205, n. 3.
3) *Elker malc, aller malck* = *omnis, cunctus.* Kiliaan.
4) Vgl. *den eersten Brief*, N. 7.

Hoe dat wi ons van binnen opwerts tot Gode verheffen sullen.

4. Soe wat anderheit [1] of benauwinghe of onghelijcheit of verwierringhe van binnen maken mach of verbelden [2], laet ons mit vrien, inghekierden, verhevenen ghemoede voerbi ende bovengaen, ende pinen stedelic verheven te sijn boven hope van eyghenen gewinne, boven anxt van eyghenen verliese, boven ruste ende arbeide, boven verhoeghen ende vernederen, boven lief ende leet, boven ghemac ende onghemac, boven troest ende ontroest, het si van inwendicheit of van uutwendicheit, boven sorghe ende becommeringhe van herten, dat is boven al dat hinderen of onderdrucken mach den gloriosen opganc ende den onghemetenen loep der mynnen.

Waer of dat onse inwendighe verheffen tot Gode wert gehindert ende .... [3].

5. Een mensche, die noch wert gheholden mit eyghenheden [4] van tijtlicheit of van ewicheit, of die besit vreemde spoede [5], die en mach niet geheel verheven staen mitten heilighen enghelen als een van van hem, mer hi wert haestelic nederghedruct ende hoert: du en mogheste mit ons niet staen voer onsen lieven Heren in loven ende in dancbaerheit, in herteliker lieve; want du werdeste gheholden van eyghenheit ende werdeste ghestrict van vreemden dinghen. Mer wi derven alre eygenheit, ende daerom is onse opclimmen ende loep stadich, altoes beringhe [6] ende vri.

---

1) Vervreemding van ons zelven, verstrooijing.

2) Zie beneden, bl. 224, n. 1.

3) De »verluchter", die de met «robrick" geschreven hoofdjes aanbragt, liet hier iets achterwege, welligt het woord *onderdrucket*.

4) Voorwerpen der zelfzucht.

5) *Vreemde spoede*. Vgl. de volgende bl., regel 3 van onderen en verv. en bl. 224, regel 16 van boven.

6) *Bernighe?* De lezing is onzeker. Welligt moest er staan: *geringhe* = snel.

Dat eens yegheliken van ons is, dat is onser alre, ende dat onser alre is, dat is eens yegheliken bisunderlinghe, ende alsoe seer behaghet ons nederheit in der ewicheit, waert saeke dat wi God mochten wesen of onse wesen ende vroude van ons selven mochten hebben, wi en condens niet begheren; mer in der ewicheit hebben wi vercoren te dienen ende onder te sijn [1]. Aldus sijn wi dan stedelic uutvlietende van der riecheit, die God selven is in alle ghescapenheit, ende weder invlietende mit al dien, dat wi ende alle creaturen gheleesten [2] moeghen in der ewicheit, opdat God si alle in allen dinghen. Alre menschen noet te hulpe te comen, van buten ende van binnen, dat is onse werken, ende dat gheschiet sonder hinder onses scouwens of ghebrukens [3]. Ende alle die gheen, die mit ons recht op hoer voete staen willen voer den throen ende dit aenschijn der minnen, sonder let of nederdrucken, die moeten hem pinen hier toe te comen.

Wat die saeke is dat die mensche belet wert in sinen yersten oersspronc [te comen].

6. Het is onmoeghelic enen menschen te comen in sinen oerspronc ende in sijn wesen, ende daer ghebruken sijnre edelheit, ende voertgaen in sinen overwesen [4] ende besitten daer eninghe mit Gode, die ghene gheschapenheit scheiden en mach, vrede mit hoer selven, dien ghien dinck verstoeren en mach, enen opganc mit alle dien dat hi ende alle creaturen ghelyesten moghen, dien vreemde spoede [5] noch vreemt anxt nederdrucken en moghen, vernietentheit sijns wesens ende al sijnre goeder werke ende al sijnre volcomen-

---

1) Vgl. boven, bl. 219 n. 1.

2) *Gheleesten* = *facere*, *praestare*. Kiliaan.

3) *Gebruken* = het genieten van God en goddelijke dingen.

4) *Overwesen*. Wederom een term uit de beoefeningsleer der toenmalige mysticken, waardoor zij den hoogsten trap der gemeenschap met God aanduidden.

5) Zie de volgende bl. n. 4.

heit, die hi hier hevet ende die hi hiernae hebben sal in die grondelose goetheit, daert al uutghecomen is, die ghiene eyghene minne sijnre glorien of sijns ghemakes, tijtlics of ewighes hinderen of verbelden [1] en mach, — hi en moet yerst verwinnen ongheordinyerde [2] hope ende vrese, so dat hi hem op ghien dinc en sette, dat hem ontvallen mach, noch onnuttelic beanxt en si voer dinghe, die op hem vallen mochten. Hi moet oec boven gaen ende doersien alle schijnsel of sinlike oeffeninghe van doegheden, die ons in hem selven noch heilich noch selich en maken, ende alsoe coemen totten waeromme alre heilicheit, dat is tot wedermakinghe [3] sijns ghemoedes, tot sinen ewighen, yersten oerspronghe, tot waerachtighe vrede, ende pinen hem te hebben reyn ende claer oghen van binnen, die allene Gode moeghen schouwen sonder decsel ende schien. Mer ist dat hi sinen vrede settet op vreemde spoede [4], alse weert dat hi ghiene misse en mochte horen des daghes, of in der cellen sitten, of allene wesen, of dat hi ongheacht of vernedert waer, dat dan sijn vrede ende sijn inwendicheit werde ghestoert, alsoe langhe ist een arm vrede, dien hi besit, ende hi moet van noede van binnen onrustich wesen ende werden beweghet menigherhande wijs mit ongheordennierde lieve ende lede, nae dien dat die dinghe van buten geschien, mede of teghen. Mer ist dat hi dese dinghe voerbi ghaet ende niet en begheert noch en ontsiet op eertrike, noch en begheert te behaghen, noch en hevet anxt te mishagen, so mach hi vrilike ende onghehindert wanderen in breetheit sijnre inwendicheit, niet allene als hi alleen is, mer oec als hi is in mid[d]en der menichvoldicheit, ende mach horen den

---

1) *Verbelden*, een andere term uit de beoefeningsleer der mystieken. Men denke aan het Lat. *deformare*, bederven. Zie de volg. bl. regel 2 en verv.

2) Ongebreidelde, onbestuurde.

3) Vernieuwing.

4) Zoekt hij zijne rust in omstandigheden, die buiten hem zijn. *Spoet* = lot, lotgeval.

Heren spreken: ic bin die hillich make mijn sanctuarie ende en laetet niet verformet werden noch verbeldet, ende gheve hillighe ende hoechtidelicke ledicheit in middes der ghedalschen [1]; die oec niet en verhenghe, dat vreemde formen in mijn hellighe tempel ingaen.

Van den vrochten [2] eens inwendighen, vrien, verhevenen ghemoedes.

7. Ic bin, seit hi [3], een vriwillich, eyghen, ghemeen dienskuecht Gods, ende een bequaem instrument der minne, daer si mede werket al hoer werken in my. Mi en beweghet noch vroe noch laete, cort noch lanc, vake noch selden, lief noch leet, licht noch swaer, suet noch suer, nacht noch dach, ghewin noch verlies, verheffen noch vernederen, noch yets iet dat van buten gheschiet, dat in hem selven noch guet noch quaet en is. Mijn ink[i]er is eenvoldich, simpel, bloet ende puer gheenighet der bloeter waerheit ende minne, recht of ic niet anders en ghevoelde dan minne ende selven minne weer; al mijn uutkier [is] in doen, in laeten, in werken ende in liden, in allen ghevalle eenperlic te bliven overdraghende mit desen eenvoldighen inkier, alse wijn ende waeter [4]. Want wat ic van binnen leer in der minnen ghebruken, dat bewise ic in allen ghevalle van buten, nae dien dat minne eyschet uut te gaen. Mijn herte is onbeganghen [5], onbevanghen ende onverlaeden van hemel ende eerde ende al dat daer in is. Daer om mach ic horen,

---

1) *Gedalsch*, gedruisch. Zie Huydecoper, *Rijmkron. van Melis Stoke*, II, bl. 105.

2) Vruchten.

3) De met God vereenigde of gemeenschap houdende mensch.

4) *Inkier* en *uitkier* = inwendig en uitwendig leven; wederom bekende termen der beoefeningsleer van dien tijd. De schrijver wil zeggen, dat de met God vereenigde mensch zorgt, dat zijn in- en uitwendig leven in harmonie blijven, zoodat de zigtbare wandel met de beginselen des harten *overdragende* = overeenkomstig is.

5) Niet begaan, bewogen.

sien ende merken alle dinghe, ende van allen onghehindert bliven. Ic can een yeghelic dinc, dat mi voer coemt, buten of binnen, in corten tijt setten, daer ic wil ende daert van rechte hoert. Dat is mi alsoe riede [1], of ic enich dinc mit der hant en anderen wech lechde, ende daer en behove ic gheen langhe tijt toe noch stede te sueken; want het wert al ghewracht buten stede ende stonde, in enen eenvoldighen ghesichte der waerheit [2]. Mijn inbliven ende inwonen is in die ewighe, minlicke binnensten Ihesu. Mijn ghesichte ende mijn ghevoelen is gheenighet sinen ghevoelen, dat hi hadde ende hevet tot sinen hemelschen Vader ende tot ons; ende alsoe uut my selven gheset, trec ic my ende alle menschen in die eenvoldighe, onghemetene inwendicheit Ihesu, ende offer sie altesamen mit hem alse een ewighe, ghenaeme [3] offerhande den Vader. Daer ghebaert die hemelsche Vader in mi sinen enighen Soen, ende doet my verstaen in waerachtighen gebruken sijns Ghiestes, dat hi in mi is mit al dien, dat hi is, ende niet myn, ende leert my dat ic alle wisen ende teykene van buten, hoe groet dat si oec sijn, doersie ende overgae ende brenghe in dat waerom alre wisen, dat hi selven is. Ende daer men dan ghebruket volheit, beghin ende eende alles goedes, daer en ghebreket mit allen niet [4]. Oec wat ic guedes merke in anderen menschen, des ic selven niet en heb, des stae ic alsoe eenperlic ende bins also wal te vreden ende gunnes hem alsoe wal, of ict selven hadde. Aldus heb ic die vrocht alles goedes, dat ye ghedaen wert of werden sal, in ghemeenheit der minnen, daer niet en ghebreket ende daer men oec van buten niet anders en sueket, hoe groeten heilighen schijn dat die anderen van buten behalven dit moeghen hebben.

---

1) Gereed, gemakkelijk.

2) Door het enkel aanschouwen der waarheid = door het zien op God.

3) Aangename, welbehagelijke.

4) Niet-met-al.

Hoe dat die viande ende die vervolgers mit sunderlinghe neyghelicheit der lieften te minnen sijn.

8. Wattan [1] draghe ic ene ghemene mynne tot allen menschen, nochtant heb ic tot den ghenen, die my onrecht, achtersprake, verdriet ende moeynisse andoen, een sunderlinghe minlic neyghen des herten; want si breden ende widen mi den wech, daer ic mine minne hene strecken mach. Ghien wech en is wider ende ghenoechliker, dan aldus eenperlic te staen in allen liden ende teghenheiden, dat een mensche niet anders en ghevoele noch en tone, dan hoe hi in enigher wijs vorderlic mochte wesen, van binnen inder begheerten, van buten in dienste, denghenen die hem moeylic sijn [2]. Als ic aldus eerst doe in allen misvallen [3], dat tot mijnre volcoemenheit behoert, so mach ic dan mit enen rustighen herten, ist nutte, wat doen of segghen tot eens anders beteringhe. Hier is buten besloeten al mismoghen, argueren ende verworringhe des herten; want bin ic goet ende reyn, des mach ic wal ghebruken, ende eens anders quaetheit ende onvollecomenheit en mach mi niet ghenaken, ende hier en boven wil ic gheerne scholt nemen, daer ic ghene en heb, ende op mi nemen eens anders scholt, schelde ende liden, dat hi verdient hevet, mach ic hem verlichten ende te vreden setten. Wat die anderen doen of hoet mit hem gaet, ic wil des mijns ghedenken. Ic wil swighen, wiken ende duken, ende wesen in allen dinghen die minneste, ende laetent altoes aver mijn sijt gaen [4]. So ghebruke ic grots vredens van binnen. Die wijsheit ende grote dinghe bevele ic den wisen ende den groten. Wart mi wal of quellic gaet van buten, dat weghet mi al even swaer.

---

1) Zie boven, bl. 205, n. 3.
2) Vgl. *den eersten Brief*, N. 7.
3) Ongeval.
4) Vgl. *den eersten Brief*, N. 7, 8.

Hoe grote weelden ende rijcdoem in den beddeken der volmaecter minnen ondervonden werden.

9. Den sueten, mynlicken, inwendighen, bloeyenden beddeken der minnen, daer die cuusche bruet hoer lief in cusset ende ghebruket sonder forme, buten stede ende stonde, buten al verstandich begrijp sonder onderscheit, en mach ghien beweghen, gheen verdrijt, pine, swaerheit, moeynisse, mismoghen, vreemde merke of becommernisse of niets niet ghenaken, dat dat selve niet en is, dies men daer pleghet ende ghebruket in ewigher weelden, in ongemetenre uutvlietenheit, recht of die mensche hemel ende eerde ende al, dat daer in is, vervullen solde mit dier rijcheit ende minnen, dier hi ghebruket, als of hi selven minne waer ende also wolde alle dinghe in hem trecken ende der minnen verenighen. Aldus offert hi een ghemeene, onghemetene, ghename offerhande den Vader vermits den Soen in den heilighen Geest, van al dien goede, dat ye ghedaen wert of werden sal, van beghinne hent [1] ten einde, opdat God si alle in allen dinghen. Aldus, also voele alst in hem is, volbrenghet hi alle offerhande voer dat aenschijn Gods, mit riker begheerten in ghemeenre minnen. Hi en is niet verladen mit [2] enighen dinghen, clein noch groet, mer wat hi siet, hoert ofte merket, dat brenghet hi opt hoegheste ende settet ellic, daert van rechte hoert. Also beholdet hi een stedighe eenperlicheit [3] sijns ghemodes ende alre sijnre inwendicheit in allen ghevallen. In aldusdanighen herten wert der minnen sanc sonder onderlaet [4] ghesonghen, ende comet hogher ende dieper, dan men verstaen can, in een weselic ghebruken alles goeds; ende als men reden weder pleghet [5],

1) Tot.

2) Het HS. heeft *niet*.

3) Gestadige gelijkmatigheid = *aequalitas*.

4) Ophouden.

5) *Als men reden weder pleghet*, d. i. als men weder tot zichzelven, tot zijne bewustheid gekomen is, na in geestverrukking en genot van het hoogste goed hooger en dieper vervoerd geweest te zijn, dan het verstand kan doorgronden.

so gaet men ende comet men uut ende in, nae alder wisen dat cuusche minne eyschet [1].

---

§ 4.

Het »Soliloquium."

Van alles wat Gerlach geschreven heeft, is het »Soliloquium", voor zoo ver ons gebleken is, het eenige, dat door de drukpers algemeen bekend werd, ofschoon de schrijver zelf in de ure zijns doods juist van dit boekske gewenscht heeft, dat het voor altijd aan de wereld onthouden zoude worden. Het ontstond op eigenaardige wijze, en op eigenaardige wijze is het voor ons bewaard gebleven.

Wij hebben boven gewag gemaakt van de »devota exercitia" der Broeders van het gemeene leven, en het vermoeden uitgesproken, dat ook Gerlach reeds vroeg de zijne heeft geschreven, waaruit dan nog tijdens zijne laatste jongelingsjaren het »Breviloquium" zal ontstaan zijn. Dat diergelijke schriftelijke oefeningen na het jaar 1403 door hem gehouden werden, en voortgezet tot zijnen dood, is zeker. Uit de berigten, die Johannes Busch ons nagelaten heeft [2], blijkt, dat de ijverige monnik het zich tot eene gewoonte had gemaakt, om alle invallende gedachten, opwellingen en ervaringen zijns gemoedslevens, waarvan hij »pro sua propria devotione in religione" eene frissche herinnering wenschte te bewaren, in schrift te brengen. Als de geest hem dreef, toog hij naar zijne cel, en straks was pen of griffel het middel, waardoor hij zijne aandrift tot productie voldoening verschafte. Zoo ontstond allengs eene

1) Zoo is men in zijn gansche in- en uitwendig wezen en verkeer wat de reine liefde eischt, dat men zijn zal.
2) *Chron. Windes.*, p. 524, 532.

menigte van brokken perkament en lei (petrae), die overal door zijne cel verspreid lagen en, in tijden van »dorheid" des harten, van vertraging of al te rassche beweging des inwendigen levens, tot eigen versterking of bestuur werden ter hand genomen. Dat die brokken perkament en lei de stof voor een »suverlick" boekske zouden kunnen leveren, werd door den nederigen man misschien niet vermoed; dat zij in hun toenmaligen staat onder anderer oogen zouden komen, wenschte hij niet. Stervende drukte hij dan ook zijn verlangen uit, dat zij vernietigd zouden worden. Maar Johannes Vos, zijn prior, was van andere gedachte. Hij antwoordde: »hoc, frater charissime, mihi committatis; ego sicut melius est cum eis libenter disponam." Na Gerlachs dood was het de taak van Johannes Scutken de fragmenten te verzamelen en te onderzoeken. Hij was waarschijnlijk van hetzelfde oordeel, hetwelk later door Busch werd uitgesproken, dat deze »exercitia" geschreven waren »ad instinctum Spiritus sancti"; hij bragt ze, na welligt een en ander, misschien veel, uitgestooten te hebben, in den vorm van een tractaat in 39 hoofdstukken, waarboven hij even zoo vele opschriften stelde, en gaf aan allen te zamen dezen algemeenen en welgekozen titel: »Soliloquium cuiusdam regularis, a cordis multiplicitate ad unum summum bonum se continuo colligentis."

Ofschoon het mij tot heden niet gelukt is eenig HS. van het »Soliloquium" te vinden, kan ik er toch niet aan twijfelen, of het moet, nadat het uit de cel van den redacteur zijn weg naar de boekerij van het Windesheimsche klooster had gevonden, vandaar al spoedig in vele HSS. verspreid geworden zijn. De eerbied, waarmede een Johannes Brinckerinck, zelfs op den preekstoel, van den auteur sprak, toen hij reeds overleden was [1], en de hooge ingenomenheid, waarmede jaren daarna Johannes Busch èn den

1) Zie boven, bl. 161. n. 4.

persoon van Gerlach èn dit zijn boekske roemde, zijn er een genoegzame waarborg voor, dat althans de bewoners der frater-huizen en de monniken en nonnen van het Windesheimsche kapittel met zijne door de Nederlanden en Duitschland verspreide gestichten, waarin de mystieke levensrigting gedurende de vijftiende eeuw vrij algemeen gevolgd werd, het »Soliloquium" niet veronachtzaamd zullen hebben. Maar hoe dit zij, zeker is het, dat het werkje in de zestiende eeuw, gelijk wij straks zien zullen, niet geheel vergeten, en sinds den aanvang der zeventiende meer dan ooit te voren bekend werd. In 1616 namelijk, zoo al niet vroeger en elders [1], te Keulen gedrukt en onder den titel »Alter Thomas de Kempis sive ignitum cum Deo soliloquium Rev. Dom. Gerlaci Petri Daventriensis" [2], in het licht gekomen, trok het sedert de aandacht der mystieken onder de verschillende afdeelingen der christenheid. De Port-Royalisten in Frankrijk voedden er zich den geest mede, en achtten het »een meesterstuk der mystieke theologie"; aan hunne zorg, waarschijnlijk, had het ook de eer te danken van in de Fransche taal overgezet te worden [3]. Eene halve eeuw later was het een lievelingsboek van den vromen Pierre Poiret, die, toen te Rijnsburg bij Leiden woonachtig, het werkje onder den titel: »Gerlaci soliloquia divina" in zijne »Sacra orationis Theologia" opnam, welke in 1711 te Keulen verscheen [4]. Sinds werd het

1) Fabricius (*Bibl. med. et inf. Latinit.* V, 770) hield de Keulsche uitg. van 1616 voor een herdruk; maar hij schijnt de gebrekkige opgaven van Oudinus (*Comment. de Script.* III, p. 2229) vertrouwd te hebben.

2) *Coloniae Agrippinae aput Joa. Kinckium sub Monocerote*, *Anno MDCXVI.* De titel is gefacsimileerd in de uitgave van Strange, waarover aanstonds nader. In de boekerij te Wolfenbuttel heb ik een exemplaar der ed. van Joa. Kinck gezien; hier te lande trof ik nog geen enkel aan.

3) Zie het a. w. van J. M. Neale, p. 89. Poiret (*De auctor. mysticis*, ed. 2, 1708, p. 295) noemt die Fransche overzetting eene »sierlijke", en spreekt ook van eene Lat. uitg. van 1659 te Parijs.

4) Volgens Paquot, *Mémoires*, XIV, p. 312. Ik heb dit boek van Poiret tot heden te vergeefs gezocht.

daar ter stede, in onze dagen, nog eenmaal uitgegeven door J. Strange [1], die de Keulsche uitgave van 1616, welke hij »editio princeps" noemde, gevolgd heeft, zonder belangrijke pogingen te doen tot tekstzuivering, welke, naar het ons voorkomt, althans hier en daar, noodig was [2].

Reeds lang voordat het Latijnsche »Soliloquium" ter perse gelegd werd, had het, zoo als wij boven in het voorbijgaan mededeelden, eene Nederlandsche vertaling ondergaan, die in het door ons beschreven Deventersche HS. bewaard bleef en welligt het aanzijn aan Johannes Scutken te danken heeft. Hoe voortreffelijk deze vertolking ook is — de lezer zal straks gelegenheid hebben, om er zich van te overtuigen — schijnt zij echter op onze oudste en latere persen nooit gedrukt te zijn. Anders ging het met eene overzetting van Nicasius van Heese, die als een der »martelaren in den Briel" in het laatst der zestiende eeuw bij onze roomsche landgenooten en ook buiten ons vaderland roem verwierf. Deze minderbroeder, die veel werk maakte van de »sacra theologia mystica et speculativa" en gaarne schriften, tot dat vak behoorende, in de moedertaal overbragt [3], beproefde zijne krachten ook aan het »Soliloquium";

---

1) *Gerlaci Petri Ignitum cum Deo soliloquium*, den. ed. J. Strange, Colon. 1849; in de *Bibliotheca mystica et ascetica*, welke J. M. Heberle in het licht geeft.

2) Het Latijn van het *Soliloquium* schijnt mij met grooter gemakkelijkheid gesteld, dan dat van het *Breviloquium*. Is dat toe te schrijven aan meerdere geoefendheid van Gerlach zelven in zijn lateren leeftijd, of heeft Joh. Scutken de schaaf gebruikt bij zijn redactie-werk, of welligt de geleerde, die de editie bij Joa. Kinck bezorgde? Zoo lang men geen HSS. heeft, kan men de vraag bezwaarlijk beantwoorden.

3) Zie over hem *Historia passionis novorum in Germaniae inferioris provincia constantissimorum martyrum ordinis S. Francisci ex observantia a rever. patre Florentino Leydano*, Ingolstad. 1592, p. 47. Een exemplaar van dit zeer zeldzame werkje werd te Straatsburg onlangs voor mij aangekocht. Meer over N. van Heese vindt men in de *Histoire veritable des martyrs bienheureux de Gorcom etc., composé par G. Estius*, Douay 1618, p. 309, vs.

doch ook zijne vertaling bleef ongedrukt tot het jaar 1613 of 1621, wanneer zij, »neerstelyck ghecorrigeert door Heer Jan van Gorcum", een priester te 's Hertogenbosch, in het licht werd gezonden [1]. Hoewel dit boekske zeldzaam werd [2] en voor den modernen lezer onverstaanbaar is, zoo hij het oorspronkelijk Latijn niet voor zich heeft, schijnt men na dien tijd aan eene nieuwe vertolking voor onze landgenooten niet gedacht te hebben.

Daar het »Soliloquium" thans door de zorg van Strange in bruikbaren staat voor een ieder te verkrijgen is, en ons alle hulpmiddelen ontbreken, om een zuiverder tekst dan den zijnen te leveren, zullen wij het werkje niet opnemen. Toch willen wij den lezer het genoegen niet onthouden van het hier eenigermate te leeren kennen. Wij nemen daartoe uit de overoude vertaling van het Deventersche HS. vier hoofdstukjes over, die het geheele boekske met zijne licht- en schaduwzijde tamelijk wel vertegenwoordigen. Het eerste is een hartroerend gebed, dat sympathie zal verwekken bij ieder, die weet wat christelijke ootmoed is en zucht naar heiligmaking. Het tweede bevat eene dichterlijke ontboezeming eener armoede van geest, die met de bron der hoogste rijkdommen geenszins onbekend is. Het derde

---

1) De titel is: *De innighe alleensprake des eerw. broeders Gerlacus Peterssen, regulier tot Windesim, overghestelt uut den Latyne in Duyts, door Nicasium van Heese, minrebroeder tot Gorcum ende martelaer in den Briel, ende nu neerstelyck ghecorr. door Heer Jan van Gorcum, priester tot 's Hertogenbossche enz. T's Hertogenb. by Anthoni Scheffer — in de X gheboden, Anno* 1621. Paquot (XVIII, p. 36) spreekt ook van eene uitg. van 1613, en naar het schijnt niet ten onregte, zoo althans het attest van den *Censor librorum*, bl. 143 in den druk van 1621 voorkomende, op dezelfde vertaling betrekking heeft. Maar op dezelfde bl. vindt men nog een Lat. attest van 1597. Waartoe kan dat behoord hebben? Tot eene ons onbekende uitg. van het Lat. *Soliloquium?* Revius (*Daventr. illustr.* p. 65) kende het *Solil.* in het Nederd. in eene uitgave van 1620, te Utrecht bij Hendrik Hendriksz. verschenen.

2) Een exemplaar er van werd mij vriendelijk ten gebruike verstrekt uit de thans in verkooping gebragte boekerij van den Heer J. J. van Voorst te Amsterdam. Een ander berust in de bibliotheek van het Provinciaal genootschap te 's Hertogenb. Zie den Catal. bl. 146.

is eene, vooral voor dien tijd, merkwaardige vermaning om in alles, inzonderheid bij het gebruik der sacramenten, door de vormen op het wezenlijke te zien en het eeuwige standvastig te zoeken. Het laatste schildert met levendigheid wat alleen door den zeer geoefenden mysticus gekend en bemind, en daarom door hem alleen ook beschreven kan worden: de geheimenis der »unio ecstatica", waarbij de mensch zijne zelfbewustheid verliest, »de heilige passie" lijdt, en door God binnen de sfeer zijner oneindigheid wordt getrokken. Alle vier te zamen plaatsen zij ons den vromen monnik voor den geest, als een man van groote gaven, naar hoofd en hart beide, ver boven zijne gewone tijdgenooten en geestverwanten verheven. Maar — ook dit leeren zij ons — die gaven waren onderling niet evenredig ontwikkeld: het gevoel was magtiger bij hem dan zijne rede, zijne bevinding meer dan zijne kennis, zijne fantasie krachtiger dan zijn oordeel. Vandaar in het gansche »Soliloquium" even zoo veel diepte en ernst, maar ook even zoo weinig klaarheid en vastheid, als de lezer in deze proeven zal ontmoeten.

Een ghebet eens verduusterden menschen om verlichtinghe des herten. [1]).

1. O onverwandelicke waerheit, licht mijnre oghen, ewighe wijsheit, rechtvierdicheit, vreede, ghelijcheit, alle mijn goet, stercheit ende mijn lof, mit welker ic seer loepe, sonder welker ic alre weghen seer benauwet werde! Ic cleyne kint, dijn arme knecht, onnutte van bynnen ende van buten, die minneste in den huuse mijns Vaders, mit nedergheneyghheden necke des herten ende des lichames groete ic di van veers, mer [2] myne reynicheit en is niet ghenoech, dat ic mach ghehechtet werden in di. Afhael dat decsel, reynighe dat ghesichte, opdat ic di openbaerlic mach sien,

1) *Cap. XXI* in de ed. van Strange, p. 70.
2) Maar.

opdat dat ghemoede seghe hebbende mach loepen ende singhen in dynen lichte, alse die duursternisse des herten verdreven sijn. Wie mach di, o Here Ihesu, volghen werwert dattu ghaeste? Wie der sterflicker menschen mach volghen die ewighe wijsheit, die reyket van den eynde totten eynde sterckelicke ende beset alle dinghen suetelic? [1] Ende siet, alse ic stae in dynen aensichte, soe vlieten die tranen des lichaems ende der herten tot dy omme dese dinghe, ende nauwe wert mi ten laetsten verleent dat ic di doch en luttel mach volghen, want ic seer van mi selven bin ghebonden ende gheholden. Suldi u oec ontholden van desen dinghen ende mi niet visitiren in den armen dijnre stercheit, ontfarmherticheit hebbende op die bande ende hinder, daer ic mede ghebonden ende benauwet werde, opdat ghi mi weder setten in den yersten graet [2] bi dy, opdat ic te hant niet en si yemandes, noch oec mijns selves, mer altemael dijn? — Alsoe vele, seghet die waerheit, moeghe dy my volghen, alse ghi van u selven ghaet! Hier omme doet wat ghi moeghet! Uwe uutwendicheit en holdet niet op [3], uwe inwendicheit en ruste niet, hent ghi altemael in my verwandelt sijt ende temael van u selven afgheghaen sijt. Wat, vermoede ghi, is die sake [4] dat die stemme der tortelduven [5] niet stadelic ghehoert en wort in den lande der levendighen? Lichte [6] want ghi gheen waere ende enighe [7] tortelduve en sijt; mer ghi hebbet noch enen ghesellen ende minre in den lande der screyender; want die stemme der ware ende der cuuscher tortelduven, welkes stemme soet is ende haer aensichte schone, wort stadelicke gehoert in onsen lande!

---

1) *B. der wijsh. VIII.* 1.

2) *In gradum pristinum*, volgens het oorspronkelijke, d. i. den staat der regtheid vóór 's menschen val.

3) *Non cessent exteriora tua.*

4) Oorzaak.

5) *Hoogl. II.* 12.

6) Welligt, *forsitan.*

7) *Desolatus.*

Dat die waer arm van gheeste sal glorieren in sijnre crancheit [1].

2. Ic sal gherne glorieren in mijnre crancheit [2] ende armoeden, alse in dien dat ic niet [3] en bin van my selven, opdat die cracht, stercheit ende ware rijcheit Christi wone in mi. Ic mistrouwe altemaele van mi selven ende gheen betrouwen, troest noch stercheit en blijft my van my selven, ende niet [4] en is men mi schuldich dan alle quaet, tribulacie, bangicheit, van binnen ende van buten. Noch ic en begheer oec niet te sijn [5], opdat du, die dat overste goed biste, sijste alle dinc, ende dat mi in dy si volle glorieringhe, ende niet in my selven; want ic bin een arm dwalende schaep, ene duve, die verleydet [6] is, die gheen herte en heeft [7], een reet [8], gheyaghet mitten winde, een verdorven wijnstoc, die dystel ende doernen draghet, onsalich ende ellendich, duuster ende voele ydelheit ende onstadicheit onderghewerpen, lichtelicke hier ende daer snovelende [9]. Ende ist dat yet goeds, doegheden, rechtverdicheit, ghelijcheit, waerheit ende vrede in my is, want du biste dat goet, alse doeghet, ghelijcheit, waerheit etc.; hieromme bistu alle dinc ende ic en bin niet. Alse yser, dat altemael vuerich is, segghen mach: ic berne, mer van den vuer dat in mi is, niet dat ic bin; ende ene lanterne ofte lampe mach segghen: ic lichte, mer van den lichte dat in mi is, niet dat ic bin; ende een yeghelic bequaem instrument mach segghen: ic werke, mer overmids der hant des meysters; aldus seyt men, dat die siele bernt, niet van

1) *Cap. XXII*, p. 72 der ed. van Strange.
2) *2 Cor. XII.* 9.
3) *Nihil.*
4) *Nihil.*
5) *Sed et ego non desidero quidquam esse.*
6) *Seducta.*
7) *Hos. VII.* 11.
8) Riet.
9) *Leviter hinc inde vacillans.*

haer, mer van der minnen, die in haer is. Men seit dat sie lichtet, niet van haer, mer van den lichte der wijsheit ende der waerheit, dat in haer is. Men seit dat sie werket, mer God die werket alle dinghe overmids [1] haer. Ist dat die mynne, wijsheit ende dat licht van hoer scheiden, soe sal sie bliven colt ende duuster. Een yeghelic instrument, hoe bequaem dat het is, het leghet altemael onnutte, ydel [2] ende onvruchtbaer, ten si dat die hant des meysters daer mede werke. Aldus die siele! Al hoe edel, wijs ende verstandel sie gheschapen is, sie leget altemael ydel, onvruchtbaer, tensi dat God overmids haer werke alle syne werke.

Welc dat is die vrucht alre gheestelicker oefeninghe ende uutwendigher sacramente [3].

3. Alle dinghe scherplic aen te sien, ende in eenre manieren [4] puer weselicke ghebrukinghe der simpelere waerheit, alsoe voele als moeghelic is, hem uut te storten, in te gaen ende in eenre manieren [5] overghetransformiert te werden in die mynne; dus te maele buten hem selven gheset, niet myn ghetoeghen te werden tot eens anders guet ende voertganc, dan tot sijns selves; nerghent gheboeghet te werden, van buten noch van binnen; die scaele alder sacramenten ende der oefeninghe nae insettinghe der heiligher kerken in ghewoente te hebben, mer die korle in ghebruken; een ende die selve te bliven in menigherhande geval; guede dinghe te doene, quaet dat overcoemet te verdraghen: dit is die vrucht, dit is dat werc ende volbrenghinghe menigherhande gheval des teghenwoerdighen levens ende alder sacramenten. Waer een mensche anders toe comen mach van buten, dat gaet al mytter tijt hene. Daerom en sal

1) *Per.*
2) Ledig.
3) *Cap. V*, p. 17 ed. Strange.
4) *Quandam.*
5) *Quodammodo.*

men niet seer achten van dien dinghen, die van buten gheschien, waer dat si verheffen of vernederen, of versmaetheit. Mer laet ons vlitich sijn levenlic ende voerrichlic [1] te werken in der ghemeenre gracien [2], ende van allen anderen oerdniringhen des Heren myt ons of myt den anderen gheheel ende volmaeckt bliven [3]. Wat dat oec die Heer niet gheven en wil noch en ghevet, dat sullen wi hem holden ende ons niet gheven.

Een toeherdinghe [4] ons te gheliken den godliken beelde [5].

4. Wie mach weerdelic verstaen, hoe dat die Here sonder oflaten siet ende merket sijn ewighe beelde in ons, dat nimmermeer ghedelighet [6] en mach weerden; hoe dat hi siet ende bekennet hem selven in ons, die altemael ende gheheel is ontfanclic [7] van ons, also vele alst ghescien mach. Want hi ghebruket hem selven in ons, ende wi ghebruken hem in hem selven ende in ons. Hi soket oec sterclic [8] die ghelijcheit, daer wi toe ghescapen sijn, seer sorghende voer ons; want hoe en solde die Here der glorien niet sorghen voer den throen ende tempel sijnre glorien? Hier om nemet hi bi tiden al onse crachten, niet alleen die oversten, mer oec die nedersten bi tiden, ende verenighet se hem ende maket se onmachtich te werken, also dat daer gheen wederseggen en is; mer hi besit ons al te mael, ende wi sijn ledich [9] ende liden sijn werc. Salich is hi, die dus in hem lidet dat gotlike werc. Wie sal mi gheven dat ic dicke [10]

1) *Ferventer.*
2) *In gratia data.*
3) Gheheel ende volmaeckt bliven, *manere quieti.*
4) *Exhortatio.*
5) *Cap.* XXVIII, p. 95 ed. Strange.
6) *Deleri.*
7) *Susceptibilis.*
8) *Districte.*
9) *Vacantes.*
10) *Crebrius.*

lide dese hilighe passie, in welker ic mijns ende alre dinghen verghete, ende dat niet en gaet in mi noch en smaket, dan dat Woert, die Brudegom, die mi dan van buten ende van binnen temael besittet.

---

§ 5.

Het boek »De libertate spiritus."

Aan Valerius Andreas [1] danken wij het berigt, dat Gerlach nog een boek zal geschreven hebben, getiteld: »De libertate spiritus cum exercitiis eo spectantibus". Het werd in HS. bewaard »apud Regulares Tungrenses", onder het bisdom Luik, en in de »liberie" dier Regulieren te Tongeren was het in 1644 nog aanwezig, volgens den catalogus hunner bibliotheek, die in genoemd jaar door Sanderus in het licht werd gezonden [2]. Met smart moeten wij bekennen, dat wij van dit geschrift niets naders weten te melden. Johannes Busch schijnt het niet gekend te hebben; hij heeft er althans met geen woord gewag van gemaakt. Toch is hierin niet de minste grond om te beweren, dat onze auteur geen boek van dien titel nagelaten zal hebben, naardien Busch ook den eersten Brief aan Lubbe niet besproken heeft, welks authentie niet kan betwijfeld worden.

In de vooronderstelling, dat Gerlach werkelijk een tractaat »De libertate spiritus" heeft opgesteld, kunnen wij de vraag opperen, wat hij daarin mag behandeld hebben? Is het een polemiesch stuk geweest, waarin welligt de leeringen werden aangegrepen van de zoogenaamde »vrije geesten", wier secte, gelijk de Heer Acquoy ons onlangs geleerd heeft [3], zich, in de laatste helft der veertiende eeuw, even-

1) L. l. p. 286.
2) *Bibl. Belg. manuscript.* II, p. 191.
3) Zie a. w. p. 77 ss.

zeer in Noord- als Zuid-nederland vertoonde? Wij kunnen het geenszins vooronderstellen. Al wat wij van Gerlach weten, overtuigt ons, dat er geen sprankje zelfs van polemiesch vuur in zijne ziel sluimerde. Ofschoon hij zeer zeker evenzeer als Ruysbroeck, Hendrik Mande en al zijne geestverwanten, bewust was van de menigvuldige kwalen, waaraan te zijnen tijde het geestelijk leven der christenheid leed, van al de scherpe uitvallen daartegen bijgenoemde en andere schrijvers dier eeuw, vindt men in zijne tot ons gekomen schriften geen enkele. Gerlach spreekt van geene zonde en dwaling, dan die hij ook in zijn eigen boezem en wandel betreurt, en zichzelven daarvan vrij te maken en den weg daartoe ook aan anderen te wijzen, dat is zijn hoogste, zoo niet zijn eenig bedoelen. Neen, veeleer vermoeden wij, dat het thema van zijn verloren boek hetzelfde geweest is, dat zoo dikwerf in zijne bewaarde schriften wordt besproken, die vrijheid des geestes, waardoor de mensch, »van alle eigenheid ontbloot", uitgaat van zichzelven en inkeert tot God, om in het hoogste te komen en de zoetheid dier »bruiloft" te smaken, welke in de »unio ecstatica" wordt verwezenlijkt. In het »Soliloquium" vooral wordt dikwerf »de libertate animi, cordis, spiritus" gehandeld. Wij willen ten besluite er nog vier merkwaardige hoofdstukjes uit afschrijven, die ten proeve kunnen strekken, en te gelijk den lezer den Latijnschen vorm van het boekske leeren kennen.

Quod proprietate vel propria quaesitione impeditur internus animi cursus[1].

Quod non possum sequi altitudinem, latitudinem, profunditatem, incomprehensibilitatem, et pervenire in spatiositatem supremae affectivae[2] latissime excedentem innume-

1) *Cap. VIII*, ed. Strange, p. 22 ss.
2) *Affectiva*, de begeerende kracht. Zie Dieffenbach in v.

ris modis universam creationem, signum est quod adhuc detineor et constringor propria quaesitione mei ipsius vel quiesco in commodo et timeo incommodum, deprimi, humiliari seu non curari. Sed diligenter discutiam, quando impedior in ascensu interiore, utrum dignum sit, me detineri a tali causa, an non. Si non, tunc expedite et libere eam transgrediar; haud facile enim debet status mentis nostrae sive interior ascensus spiritus nostri concuti vel detineri. Dominus enim Iesus ipse est qui ab intra illuminat, quid est quod excaecet? Dominus Iesus qui ab intra pacificat, quid est quod nos conturbet? Dominus Iesus qui expeditum et liberum facit ascensum nostrum interiorem, quae creatio, quae contrarietas vel adversitas deprimet ipsum vel impediet? Ego sum, inquit, qui sanctifico sanctuarium meum [1], nec sino illud transformari [2], sed do otium sanctum et solemne in mediis tumultibus, qui non permitto ingredi vel saltem quiescere alienas formas in templo meo sancto; neque enim dignum aliquid fore censeo quod possit impedire vel deprimere animum mihi unitum. Et valde reprehensibile arbitror, ipsum animum occupari circa vilia quaeque et inutilia, aut curas vanas de futuris, quae forsitan nunquam contingent, cum possit libere frui nobilitate sua in sua fontali origine. Studeat igitur quantum valet, ne ab his quae deorsum sunt retardetur; de his vero quae sursum sunt, non est quod timeat, cum non solum ab his non deprimatur, sed et crebrius diversis modis invitetur ad standum cum eis ante conspectum Domini, ad deambulandum in interiori et superiori latitudine, in qua nulla invenitur angustia, sed liber et deiformis aspectus, qui non sinit obnubilari seu lippum fieri oculum cordis.

---

1) *Levit. XXI.* 15.

2) *Transformari,* het „Dietsche" *verbelden.* Zie boven, bl. 224, n. 1.

De fructu sanctae libertatis et gloria deiformis animae [1].

Ecce, ait Dominus, dedi faciem tuam aspicientem meam, et quod in te deiforme est, suscipiens in se totam, in quantum potest, pulchritudinem et conformitatem meam. Et dedi bene ordinatam conversationem tui exterioris hominis, valentiorem faciebus omnium bellantium adversum te, maxime et praesertim qui spiritui resistunt, ita ut non poterint stare, sed nec quidem apparere maturo et nudo conspectui tuo, quo universa impedimenta transcendendo frequenter renovaris et ab omnium inutilium dictamine absolutus et liber assistis coram me et non confunderis. Nulla enim confusio est in illo aspectu, nulla angustia, nulla dubietas, sed nec ullus timor, ubi animus videt se consummatum in ipso uno, et videt se unum vel unum spiritum cum idipso, et idipsum, quod Deus est, transformatum in se. Et sic operatur omnia opera sua in Deo, imo sic Deus omnia opera sua operatur in ipso, ut non tam ipse operetur, quam ipsemet sit opus Dei. Nec derelinquit suimetipsius imbecillitate intus deiformem motum in ullo loco, tempore et casibus etiam gravissimis, sed videt quod Deus per omnia sui ipsius potestatem habeat, ut sit instrumentum aptum, ad omne opus Dei paratum. Et sic in veritate cognoscit, si sibi recte fuerit, quod Deus per oculos corporis ipsius videat, per os loquatur, per aures audiat, et sic per cetera corporis officia caste ad omnia procedat. Et sic impletur illud Isaiae: omnia enim opera nostra, Domine, operatus es nobis [2], ita ut per omnia homini de se ipso non relinquatur ulla gloriatio de propria virtute vel operatione, sed omnis gloriatio eius sit in totalitate Dei et in suo proprio nihili, ut sit totus perditus in se, et nequaquam possit se invenire, et totus inventus in Deo, ubi satis quiete et secure habitat. Et in hoc plurimum

---

1) *Cap. X*, ed. Strange, p. 26.
2) *Jes. XXVI.* 12.

exsultat, quod ablata est ei omnis occasio gloriandi, ut sit Deus omnia in omnibus [1]. Et in eo quod sic stat, non indiget gloria vel laude; plenus enim est, et plenitudo ipsa est in ipso. Sed ubicunque appetit gloriam, ibi convincitur omnino vacuus esse et inglorius, quia nusquam aliquid quaerit, nisi ubi vanus aut vacuus est. Sicque oportet hominem semper deficere in se, et convalescere in Domino, et frequenter omnia pro omni dare, si noluerit angustiari; quia pro eo quod sibi servat et possidet, Deum vendidisse convincitur; nam Deus omnia dona dat pro uno dono quod ipsemet est, ut possit esse totus noster, et nequaquam amodo mendicantes simus, sed pleni.

Quod animus ab omni proprietate liber, in Deo ubique securus est [2].

Nudus viator ubique securus ambulat. Si me habes, inquit Veritas, quid est quod ultra requiris? Quid tibi deest aut in me quid displicet, quod sollicitus es pro aliis extraneis causis et casibus, quae qualitercunque acciderint, nihil tibi conferre nihilque auferre possunt? An quaeris in via beatificari? Cur non profundius perpendis quod in peregrinatione es, sed et exilio relegatus, compedibus variis constrictus et multa aliena servitute subiectus? Memorari quaecunque volueris de his, quae foris sunt, si mihi unitus, fidelis et familiaris fueris ab intus, nihil te impedire nihilque iuvare possunt, qualitercunque acciderint. Esto ergo sicut nudus viator, nec onere vel ligaturis qualibuscunque exterioribus vel interioribus gravatus vel illigatus in superiori regione animi tui. Quod si sic fueris, ubique, in omni tempore et casibus securus ambulabis, quia nihil habes quod potes amittere. Sed si aliquid habes et possides quasi tuum, non solum de bonis externis, sed etiam de

1) 1 *Cor.* *XV.* 28.
2) *Cap.* *XVII*, ed. Strange, p. 60, ss.

internis et spiritualibus, merito times id amittere, quia in publico et in intuto positum est, quo adversarii accedere eaque diripere possunt. Si autem totus pauper et nudus fueris, et ego divitiae, ornamentum, gloria et fortitudo tua fuero, nihil habes dubitare, quia non possum me ipsum perdere. In omnibus ergo, quae foris agenda sunt, fac diligenter et alacriter die ac nocte quod in te est, et ulterius ex toto sis contentus; quia res non possunt tam sordide, tam male, tam desperate, tam abiecte accidere, nec accidentia tam gravia contingere in his quae foris sunt, quin semper maneat summum consilium stabile, firmum et incommutabile, cui pro minimo est, qualitercunque acciderint in his, quae foris sunt, sive sic sive aliter, in omnibus accidentibus. Quid enim, si hoc vel hoc acciderit de omnibus, quae cogitare poteris? An non ego, vita tua, vivo? [1] Putas me cum accidentibus defluere et vacillare sicut tu? Ecce tuus totus sum; quid amplius desideras? Et si me habes, nonne ego omnia tibi sum? Cur ergo non manes stabilis in me, fruens me, summo incommutabili et praestantissimo bono, ad quod conditus es? Nonne promisi tibi quod ero sollicitus pro te in omnibus, quae accidere possunt, et tecum ero, quocunque perrexeris, si mihi fidelis fueris? Et si ego vita tua fuero, sicut et sum, omnibus aliis absque tui ipsius detrimento carere poteris. Nonne universa derelinquent te? Et si eis innixus fueris, miser et desolatus remanebis. Et si omnia ad votum acciderint, et si in omnibus, quae foris sunt, utilis fueris, nihil tamen fiduciae vel securitatis in hora mortis, me excepto et absente, conferre tibi poterunt.

1) Onder de woorden, die Gerlach in den omgang met anderen, als hij of zij in eenigen kommerlijken toestand verkeerden, plagt te herhalen, was ook deze phrase: „Dominus Deus noster adhuc vivit." Zie *Chron. Windes.* p. 528.

Quid praecipue cor exoneret et liberum reddat [1].

Nihil sic exonerat cor et liberum reddit et tam liberaliter absque ulla angustia facit conversari coram Deo, nihilque tam leviter post varias externas distractiones et multiplicitates recolligit hominem interiorem, quam in omnibus rebus, interioribus vel exterioribus, temporalibus vel aeternis, nulla propria cupiditate vel sui quaesitione duci, nec ullo privato desiderio aut affectu ad quamlibet partem reflecti; sed quidquid pro honore et gloria Dei, pro communi bono, salute et pace praevalere constiterit, hoc totis viribus prosequi, sive commodum sive molestum fuerit. Haec soliditas animi non facit eum indignum declinare unum vel aliud, grande vel parvum; quin possit cuncta videre, audire, considerare et perpendere quaecunque contra se dicta vel facta, quae sunt bona vel male in aliis, videlicet quae fiunt in detrimentum, derogationem, minorationem et incommoditatem, contemptum et abiectionem sui ipsius, vel quae sunt honoris ipsius et exaltationis, et tamen a neutro horum alterari. Hinc non effundit intima sua in sensualia bona, sed pertransit usque ad internam fruitionem simplicis veritatis et castissimi amoris, ut amodo non impediatur unum per aliud, sed animus in utrisque cum Domino sit omnia in omnibus.

Wij hebben onze verhandeling ten einde gebragt. Getrouw aan onze boven uitgesproken overtuiging, dat eene opzettelijke ontwikkeling van Gerlachs grond-ideën moet uitgesteld worden, totdat wij zijne schriften volledig en in beteren staat voor ons hebben, onthouden wij ons hier ook van alle opmerkingen, die zich ligt aan het bovenstaande lieten verbinden. Zelfs zullen wij — ofschoon het ons eenige zelfverloochening kost — geen aanwijzing doen van de reformatorische beginselen, welke in de medegedeelde opstellen van onzen monnik in niet geringe mate uitgedrukt

1) *Cap. XXXIX*, ed. Strange, p. 131.

zijn. Wij laten dit en al het overige, voor het tegenwoordige althans, aan het eigen nadenken onzer lezers over, en uiten hier alleen nog den wensch, dat het door ons geschrevene aanleiding moge geven tot opsporing en bekendmaking van al zulke HSS., als dienen kunnen om Gerlachs lettervruchten eenmaal voltalllig en in hare oorspronkelijke gedaante aan het licht te brengen. Dat zulke HSS. niet alleen binnen de grenzen van ons vaderland, maar ook in België en niet minder in Duitschland, vooral Noord- en Midden-duitschland, in openbare en bijzondere boekerijen aanwezig zijn, kunnen wij naauwelijks betwijfelen [1].

1) De middelen om met HSS., zoowel buiten als binnen ons vaderland, bekend te worden, zijn tot heden in het algemeen weinig en gebrekkig, daar van de meeste bibliotheken, de kleinere althans, geen gedrukte *catalogi manuscriptorum* bestaan, of die *catalogi* onvolledig en uiterst onnaauwkeurig zijn. Die HSS. opspoort, doet wèl met op reis te gaan om zelf in de boekerijen onderzoek te doen; maar ook dan kan hij, vaak na zorgvuldig omzien, niet verzekerd zijn, dat het gezochte, als het niet gevonden werd, werkelijk niet aanwezig is, daar de meeste codices zoo velerlei bevatten, en de namen der auteuren, die van zeer beroemde auteuren zelfs, bij hunne stukken niet zelden ontbreken. Onze hoop, dat vooral in Noord- en Midden-duitschland HSS., die Gerlachs schriften bevatten, bewaard zijn, berust op het feit, dat juist in die streken zoo vele kloosters hebben bestaan, die met dat van Windesheim en Diepenveen in naauwe betrekking stonden. Onophoudelijk trokken monniken en nonnen uit die huizen derwaarts, òf om nieuwe vergaderingen te helpen stichten, òf om oudere te „hervormen," gelijk bewezen kan worden uit de schriften van Joh. Busch en mijn HS. D. Dat die lieden hunne „suverlicke boekskijns" met zich voerden, kan niet betwijfeld worden. Intusschen — hetzij ter mijner verantwoording gezegd — toen ik vóór een paar jaren te Hannover en Wolfenbuttel in persoon naar Gerlachs werken onderzoek deed, deed ik het vruchteloos; maar ook te Dusseldorp, Keulen, Bonn, Coblentz, Wiesbaden, Marburg, Frankfort, Weimar, Goslar, enz. enz. bestaan verzamelingen! Zullen de tijden ooit komen, dat jonge theologen, die de kerk-historie van ons land liefhebben, zich opmaken om in die verzamelingen de geestesvruchten hunner vaderen te zoeken, gelijk jonge philologen onzer dagen Spanje en Italië doorkruisen, om die der Grieken en Latijnen op te sporen? Ik durf zegen voorspellen aan zoovelen, als toegerust met de noodige kundigheden en bezield met ernstige liefde voor de zaak, haar zullen ondernemen!

DOOP VAN KINDEREN TE CLEEF BUITEN TOESTEMMING HUNNER MOEDER.

De droevige en betreurenswaardige gebeurtenis met den jongen Mortara te Boulogne brengt in mijn geheugen terug de volgende bijzonderheid, die ik nooit goed heb begrepen.

In het doopboek der Gereformeerde gemeente te Cleef staat, vermoedelijk met de hand van den toemaligen leeraar, aangeteekend:

»1624, den 11^{n} Januar hab ich säligen Wolter von Hasselt und V. Passe eheliche erwachsene kinderen auf ihr anhalten in ihrer mutter hause in anwesing Johan von Mammerden und Wilhelm von Hasselt, nach vorheriger gebreuchlicher vermahnung, christliche getauft, als Johann, Sophiam und Johannam, doch in absentz und *ohne bewilligung ihrer mutter*."

Hier heeft men alzoo het voorbeeld van kinderen, die buiten toestemming van hunne moeder, die weduwe was, werden gedoopt. Het waren wel is waar volwassenen, en de doop geschiedde op hun aandrang, maar zij schijnen toch niet meerderjarig te zijn geweest. De vader, Wolter of Walter, was vier jaren vroeger, den 9^{n} December 1620, te Keulen overleden en in de St. Pauluskerk aldaar begraven. De moeder schijnt, na dat overlijden, met hare kinderen zich met de woon naar Cleef te hebben begeven. Maar waren die kinderen dan niet gedoopt?

---

1) Wij danken deze aanteekening aan Mr. W. J. C. van Hasselt, Raadsheer bij het Provinciaal Geregtshof van Noord-Holland, die ons berigtte, dat de zoon van den hier vermelden Wilhelm van Hasselt, Johan genaamd, geb. te Cleef op 3 October 1617, later kerkmeester te Zutphen, de stamvader werd van den zoogenaamden Gelderschen tak der familie, tot welken tak hij, berigtgever, echter niet behoort. W. M.

De beiden getuigen, Johan von Mammerden en Wilhelm von Hasselt, waren de zwager en de broeder van de gedoopte kinderen. De eerste had tot vrouw Elisabeth von. Hasselt. Wilhelm was den 31n Augustus 1590 geboren en in 1630 Keurvorstelijk Brandenburgsche Raad en Drost van Altona en Iserloon. Hij behoorde derhalve tot den aanzienlijken stand. In het kerkboek te Cleef staat op den jare 1630 aangeteekend: »Die Familie von Hasselt bekleidete damals hohe stellen. Einer war Brandenburgischer Geheimrath, ein anderer agent der Niederländischen General Staten."

Sophia, de op den 11n Januarij 1624 in voege voorschreven gedoopte Sophia, trad den 28n Maart 1628, te Cleef in den echt met Konrad Block.

Maar dit is nog niet alles; in hetzelfde doopboek leest men op 24 Mei 1628:

> »Theodorus von Hasselt, aetatis 21 annorum, presentibus Wilhelmo von Hasselt et Jacobo de Gecur, domi matris sine baptizatus."

Dit *sine* achter *matris* zal vermoedelijk beduiden, dat de doop buiten de tegenwoordigheid van de moeder plaats had [1].

Zoo ik eene gissing durfde wagen, het zou deze zijn, dat Walter van Hasselt tot de hervormde godsdienst behoorde of wel overging; dat zijne vrouw, V. Passe, het roomsche geloof was toegedaan. Dat de kinderen alzoo niet werden gedoopt, opdat zij, tot jaren van onderscheid gekomen zijnde, zelve eene keuze zouden kunnen doen. Dat de moeder, toen die keuze zich tot de hervormde gemeente bepaalde, hare toestemmming, na het overlijden des vaders, niet gaf, laat zich ligt denken.

---

1) Moet men welligt, in plaats van *sine*, *suae* lezen? W. M.

EEN GEESTELIJK DRINKLIED UIT HET KAROLINGISCHE TIJDVAK,

MEDEGEDEELD DOOR

W. MOLL.

Is het uit een Capitulare van Karel den Groote sinds lang bekend, dat in de Duitsche kloosters binnen zijn gebied nonnen werden gevonden, die van hare oversten bestraffing verdienden, omdat zij zich aan het schrijven en verzenden van »winileudi" of minneliederen schuldig maakten [1], een om zijnen ouderdom merkwaardige codex, onder N. 165 in de Koningl. Bibliotheek te 's Gravenhage bewaard, en mij door den Heer J. W. Holtrop onder de aandacht gebragt, levert het bewijs, dat de monniken of geestelijken van hetzelfde tijdperk, wier maaltijden en drinkgelagen den keizer tot ergernis waren [2], ook drinkliederen vervaardigden, die, hoezeer zij door inmenging van godsdienstige bestanddeelen eenigermate een geestelijk karakter verkregen, toch van dien aard waren, dat zij zeker om

1) Capitulare van 789, bij Pertz, III, p. 68: »et nullatenus ibi winileudos scribere vel mittere praesumat." Vgl. over de beteekenis van het woord »winileudi" Rettberg, *Kirchengesch. Deutschlands*, II, s. 695.

2) Zie het Capitulare van 809, bij Pertz, III, p. 160: »ut ipsi presbyteri a comessationibus, potationibus, ut apostolus monet, se subtrahant; nam quidam illorum cum quibusdam vicinis suis utuntur usque ad mediam noctem, et eo amplius cum ipsis bibendo morantur; et qui religiosi et sancti esse videntur, non quidem tunc ibi manent, sed tamen saturati vel ebrii revertuntur ad ecclesias suas, et neque in die neque in nocte officium Deo in ecclesia sibi credita persolvunt. Nonnulli vero in eodem loco, ubi ad convivium pergunt, dormiunt."

hunnen inhoud door den reformatoriesch-gezinden vorst afgekeurd zouden zijn, zoo hij ze gekend had.

Bedoelde codex, blijkens eene aanteekening op het eerste blad, uit de beroemde bibliotheek der abdij van St. Bertin te St. Omèr afkomstig, is een boekdeel in klein-octavo, grove perkamentbladen bevattende, waarvan schrift, verkortingen, ornamenten enz. heenwijzen naar de dagen van Bonifacius, toen de Angel-saxische schrijf- en versieringswijze zich ook aan de HSS. van het vaste land liet gelden. De inhoud bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten van Hieronymus, Augustinus, Isidorus en Beda. De laatstgenoemde — een ander bewijs voor den ouderdom van het HS. — wordt hier, even als bij Bonifacius [1], eenvoudig »Bedanus," ook »presbyter Bedanus" geheeten, terwijl het bekende »venerabilis" nog ontbreekt, waarmede de voortreffelijke man sinds 836 gewoonlijk onderscheiden werd [2].

Op blad 25 van den codex, waar de eerste afschrijver eenige plaats had opengelaten, heeft eene andere hand in doorloopende regels het lied gesteld, dat wij hier mededeelen. Dat die hand iets jonger was, schijnt ons niet te betwijfelen; maar dat het lied zelf tot de laatste helft der achtste of het begin der negende eeuw behoort, althans niet tot veel lateren tijd, gelooven wij dat bewezen wordt door de cacografie en barbaarsche taal en door de inmenging van Grieksche woorden, zooals deze, onder Angelsaxischen invloed, bij de vele poëtasters van die dagen gewoon was.

Wij leveren hier den wonderlijken zang, zooals wij dien

---

1) Zie *Ep.* 37, 38, ed. Giles, I, p. 86, 87.

2) In de acten der kerkvergadering, welke in 836 te Aken gehouden werd, komt, voor zoo ver bekend is, het »venerabilis" bij Bedas naam het eerst voor. »Quid venerabilis, et modernis temporibus doctor admirabilis, Beda presbyter, de saepe memorato templo [Salomonis] in Expositione Evangelii Johannis sentiat, videamus." Hartzheim, *Conc. Germaniae*, II, p. 119. Vgl. H. Soames, *the Anglo-saxon church*, ed. 4, Lond. 1856, p. 93, en Giles, *Vener. Bedae Opera*, I, p. CIV.

in den codex vonden, zonder ons te wagen aan pogingen om allen onzin, dien hij bevat, op te helderen. Of die onzin op rekening van den auteur is te stellen, weten wij niet; maar zeker is het, dat de afschrijver eene zeer slordige en onregelmatige pen voerde, waarvan het schrift ons dan ook hier en daar in twijfel liet. Waar dit geschied is, hebben wij het onder den tekst aangeduid. Dat de verstaanbare verzen eene kleine bijdrage voor de geschiedenis van de zeden der monniken of geestelijken van vermeld tijdperk bevatten, behoeft geen nadere aanwijzing.

VERSUS [1].

Existimus cum precibus! [2]
Bene bibatis poscimus,
Et eia una dicite,
Ministris modo miscite!

Non bibamus ic amplius;
Ucusque valde bibite.
Jam siti redde [3] sivimus;
Minor libare gestimus.

In onore Salvatoris
Christi precamur bibite,
Et eia una agite,
Cum caritate bibite!

---

1) De punctuatie is van mijne hand. In den codex wordt aan het einde van elke strofe een ; gevonden; andere leesteekens heeft hij niet voor het drinklied.

2) Misschien staat er *existamus*.

3) Moest er *reddere* staan, of *reddi*?

Audivimus nomen cuius
Cetus laudet angelicus.
Idcirco leti bibamus
Quantum sufferre possumus!

Est caritas monarhitas [1]
Totius cosmi fautitas, [2]
Et quod latet et quod patet
Decus eiusdem referat, [3]

Per Dominum ingenitum,
Filium eius genitum,
Et Spiritum paraclitum,
Ab utrisque conexus. [4]

Alleluia, Alleluia, Alleluia, Alleluia,
Alleluia, Alleluia.

---

1) Moet dit *monarchitas* zijn?

2) Welligt voor *faustitas?* De zin van dezen en den voorg. regel zou dan kunnen wezen: de liefde is de oppermagt, het geluk der geheele wereld.

3) Misschien staat er *reserat.*

4) Moest er *conexum* staan?

KERKELIJKE HERINNERINGEN UIT HET JAAR 1566 en volg.

(*Vervolg van* D. I, blz. 428.)

V.

Ik heb in een vorig nommer dezer Aanteekeningen een brief meêgedeeld van Johannes, den Delftschen Geuzen-predikant, vermoedelijk (als het mij toen voorkwam) uit Emden door hem geschreven. Ik heb sedert nog een tweede briefjen van hem in handen gekregen, in Sept. 1566, uit Delft gedagteekend en aan zijn Brielschen ambtgenoot, den bekenden Andries Corneliszn. gericht, dat mij tevens omtrent mijn eerste vermoeden aan het wankelen brengt; en acht ik het thans meer waarschijnlijk, dat ook dit eerste schrijven gelijke bestemming met dit, en hij het evenzeer reeds uit Delft geschreven hebbe. Juist toch aan denzelven Andries Corneliszn. zijn er ettelijke briefjens, en daaronder deze beiden, onder de papieren van 's Hertogs Raad bewaard gebleven (zie *Nederlands opstand tegen Spanje*, 1567—1572, bl. 69, en voorts hierna), en laat zich dus ook het eerstgemelde, hoewel zonder aangifte van bestemming, het gevoegelijkst als aan hem geschreven achten. De mondelijke bespreking, van welke er sprake in was, zal dan ook wel niet op de Wezelsche kerkvergadering, maar denkelijk op een persoonlijke samenkomst, bij vriendschappelijk bezoek of derg., doelen. Hetgeen ik thans meêdeel, is waarschijnlijk aan het ander reeds voorafgegaan, daar de Kersmis, van welke in het vorige melding wordt gemaakt, toch wel niet anders dan die van 1566 wezen kan.

Deventer, 11 Nov. 1858. VAN VLOTEN.

Aen Andries Cornelissen, Pred. binnen den Bryele.

S. P. Quod ad prescriptum diem, mi D. frater, non advenerim, velim non meae negligentiae imputatis, sed gravissimis, quas Eutofrae [1] nomine sustineo, occupationibus; et peto abs te, ut haec eadem fratribus indicare non graveris, ne mea apud istos existimatio, quam omnibus modis factam rectam esse cupio, ulla ratione obscuretur. Interim tamen (quemadmodum etiam vobis innueri viva voce jussi) si omnino mea opera vobis in diem Dominicum sit necessaria, id velim mihi mature indicatis, et quamquam in Vlaerdinghen aut me aut Appium [1] ex promisso proficisci sit necesse, dabo operam ut stem pactis et faxim promissa appareant. Si mihi indicabitis, futura septima statim (volente Deo) ultro advolabo, de omnibus Ecclesiae vobiscum negotiis acturus. Dominus vos servet incolumes. Saluta meo nomine fratres in Christo, mihi charissimos. Raptim, Delphi Batavorum, 27 Septembris a°. supra sisquimillesimum sexagesimo sexto. Tuus ex animo

Johannes Gerobulus Haganus.

Ik voeg hier twee andere brieven aan Andries Cornelissen, ter verrijking tevens der Nederlandsche ballingsletteren, bij; zij werden hem door zijn uitgeweken zwager en zuster uit Emden geschreven.

1.

Des Heeren genade zij met u ende met de doechtsame, eerbare juffrou Rentemeesters, Maria Heermansdr., tot allen tijden.

Eersame, beminde brouder, Andries Corn. Ick gebide my t'uwerts, ende ick late U.E. weeten, dat wy met alle onse

1) Wie onder deze verbloemde namen verstaan worden, is mij tot dusver niet gebleken.

Brielsche luyden noch ter tijt cloeck ende gesondt sijn, Godt sij gedankt! als ick verhope an der genade Goedts, dat ghy met alle onse goude vrienden ende vriendinnen mede sijdt. Angaende, beminde brouder, van uwe boecken, sal ick met Pouwels Corn. senden, als hy weder naer Amsterdam vaert; meester Jan Gheel seyde ick dat ghy de boecken begeerde, dat hy se u brengen soude; hy seyde my, hy woude se brengen; dan hy worde sieck, ende ick en hebbe hem sints niet vernomen; dan ick hebbe wesen vragen, daer hy woent; sy segen, dat hy weder bycompt; angaende de maecht, die en conde van haer vrienden geen verlof crijgen, die en compt niet; angaende Johannes Lygarius, die heeft dese twee stuckjes aen U.L. geschreven. Waer ick soe rijck, als mijn hart daer groet in is, ick schonck hem een heele rime papiers, omdat hy sulck goude schriften in sulck slechte blaetges niet meer en behoufde te schrijven; angaende M^r^. Dirck heeft hy oeck geschreven, dan 't en is nu niet noodich te senden, God sij gedanckt! Lijsbet Machgarius, onse suster ende goude vriendinne, die heeft Cornelis Machgarius, haere man, geconsenteert in den Briel te trecken, om te sien, off hy daer wat soude weten te beginnen om de cost te winnen; hy en weet hier te Emden niet eene stuber te winnen; hy heeft er Lijsbet Hubrechts, sijn wijf, lange om gequelt, dan soe lange de papisterie daer geweest is, heeft se 't niet willen consenteeren, want sy een yverige vrouwe ende heeft Godts woert lief. Soe de noet vordert, dat haer man, Corn. Machg., hulpe behoeft, soo wilt wt Christi liefde soo wel donen, dat ghy menjoeffrou wilt anspreken, dat se met Aert Daniëls een weynich opsichts daerop hebbe; want Lijsbet is Aert Daniëls sijn nichte; ende ick hebber Aert D. van geschreven. Angaende 't huys, dat heeft een Engelsman gehuert; hy en heeft geen kinderen, hy is sles met sijn wijf ende een maecht; sy bewaren 't reynlick; hy en behoeft er niet veel huysraets, en daer sijn twe schoenne cantoren, twe tresoren, een ledicant; sommige andere tresoerges, som-

mige moeye borden, vaten, bedden, ende anders hebben sy wtgenomen. Het sterft by ons noch al seer, dan my dunckt dat het nu wat ophoudt, God sij gedanckt! Mijn huysvrouwe donet U.l. met mejuffr. seer vriendelijck grouten. Wilt ons moey Dingna ende Commer Cornelisdr. seer vriendelijck groeten met Neeltje Aergensdr. procraetster, ende Aetge Neels onse nicht, met Gerrit Pieters ende alle goude vrienden. Niet meer, dan Godt sij met u ende met ons allen! Amen. Den 8 Octobris a°. xv^{c}lxvj.

Adriaen Jansz. Kuyper,
uwen beminden brouder ende goede vrient,
wat ik vermach.

Aen den eersamen, wijsen, discreten Heere
Andries Corn., mijn beminde brouder,
wonende ten Briel.

2.

Genade ende vrede in Christo, onsen Heere ende Salichmaker! Amen. Ersame ende beminde broder, Heer Anderes Cornelisse. Ju sult gelieven te weten, dat ick ende mijn lieve kint noch wel te passe ben, God sij gedanct! als ick hope, onder genade Godes, dat gy mede syet met alle onse gode vrienden. Dus laet ick iu weten, mijn beminde broder, dat Arjanse, min man, ende Jan Clase hebben met de prickken bij de seven weken van Emden geweest, ende hebbe sint geen tijnge gekregen, dan dose to Dockkem waren, ende 'k en wet niet, woe het mit haer is, of sy levent ofte dot sin; daerdoer ick van harte bedruvet bin. Daerdoer, min beminde broder, hebt gy enyge tidinge, oft sy ten Bryele gewest hebbe, oft dat si in Selant benne, lat mi doch dat weten, dat bidde ick ju, dat gy my een brefken schrivet, ende bestellet an Lentgen Kukebakker te Rotterdam (haer kinderen komen alle martdaege ten Briele met kuekkraeme), om vort te geven Jan Janse de kuper van Emde, ende setter een stuver up den breff. Groet my

mijn Juffrou Renttemester ende motje Dingenum, moytge Kummer, Atge onse nichte, Neltjen Arjens, ende Jan Krumersse met sijn husfrow, ende Art Danielsse mit sin husfrouwe. De pest hout by ons wat op, God sij gedanckt. Niet mer op dit pas, dan de Heere spaer u ende alle gode frienden gesont, van nu tot allen tiden! Amen. Geschreven myt der hast, dach na Kersmis, anno 1566. By my, Altjen Arens, iu beminde suster, tot iu bereyt wat ick voermach.

An den ersamen Her Anderes Cornelisse,
wonende te Bryele, tot mijn juffrouwe
Renttemester.
De bode een stuver.

VI.

Het volgende stuk schijnt het verslag te behelzen, door 's Hertogs Commissarissen, in het najaar van 1567, omtrent den staat der gemoederen en den voortgang der ketterij in Holland opgemaakt, met aangifte der verschillende, tot verbetering van den stand der kerkelijke zaken, in het werk te stellen middelen. Wij vonden het onder een bundel nog ongeschifte papieren in het Belgisch Archief, uit welke wij ook elders (*Nederlands Opstand* enz.) reeds een en ander mededeelden.

Ludi magistri.

Parentes paciscuntur ne ad Missam deducantur proles, ne ad confessionem deducantur, unde eos domum tunc revocant; ut in Hagha Co. audiatur ludi mag. Hagh.

Scholis presunt valde suspecti, ut
- *Delphis:* M. Marcus ex Flandria profugus, ut dicitur. Ibidem Victor Gislenius
- *Dordraci:* M. Mauricius, qui Gorcomi non bene audit.

Rector Schole Harlemensis publice disputavit una cum Calvinistis contra Catholicos Sacerdotes. Secretaris Civitatis Theodoricus Volpardi [1] qui nunc in Haga est semicaptivus. Quidam dudum prohibiti docere non desinunt; Antwerpie, ut d^{r}., et Lire et alibi. Multi apostatae viri et moniales passim docent juventutem valde suspecti.

Remedium.

1. Nullus doceat vir aut mulier nisi pastoris approbatione allatoque probitatis et fidei suae testimonio.

2. Libros nullos doceant nisi pastoris consensu probatos.

3. Jurent pastori se non docturos libros malos, neque passuros, ut discipuli legant. Libris malis plus invaluit heresis quam doctoribus aut concionatoribus.

Libri.

Remedia: Cohibeantur ergo impressores venditores exteri bibliopole omnesque mercatores, ne quid invehant aut vendatur nisi admissum a Regiis commissarijs. Prohibeantur libri { heretici / suspecti et / dubii } etiam privilegio Regio passim impressi, ut Antwerpie et alibi.

Advigiletur circa libros nunc ad Pascha ex nundinis Francfordiensibus aducendos.

1) Een naam, waarin men, zonder de bijgevoegde betrekking, niet ligt dien van Dirk Volkertsz. (Coornhert) erkennen zou.

Quia Lutheri opera et Sebast. Franc aliarumque pestium scripta in linguam Belgicam conversa putantur huc nunc aportanda.

Cantica publica et ludi theatrales.
Battementen.

Cantica publica et rhythmi vulgares non decantentur nisi approbata, quia illis malum serpit et populum avocant et detinent extra templum.

Diebus festis ergo non canantur neque ludi theatrales fiant, nisi post summum sacrum et post vespertinas preces.

Rhetorijkcamers.

Claudantur simul omnes ad tempus saltem Camere Rhythmicorum sive Rhetoricorum, quia plerumque semper sunt conventicula hereticorum, uti liquet per singula fere oppida. His enim ludis Rhetoricorum potissimum collabitur religio pijque omnes offenduntur gravissime, quia libris suis approbatis callide sua agendo inspergunt venena, sicuti dudum Goude, unde Senatus Regius ludos exhibitos mandavit consulibus, ut transmitterent, sed frustra idque tertio.

Lotheryen.

Vid. inform. Delph. anno 64 Com. Reg. Eccl.

Huc pertinent et sortium rythmi quos prosas dicunt, qui dudum Delphis tam erant non modo impuri scelerati nefarij, sed et sacrilegi atque impij in sacra omnia et sanctos, imo Christum Dominum in sacra

Vide Acta Commiss. Reg. A°.66. Libri isti extant ut putatur Delphis apud N.

eucharistia publice deriserunt, adeoque Sanctam Trinitatem publice impietate blasphemaverunt. Licet mandatum fuisset, ut talia silencio premerent, tollerent aut mutarent, quod fecisse magistratus dicitur in prosis aliquod suum nomen et officia notantibus; mandavit tunc pretori Delphensi commissarius regius in praesentia notarij, ut codices sortium et prosas arrestaret et commissario traderet, sed omnia frustra et impune.

Audiatur decanus Briel. D. de Vlierden, vicedecanus et dec. Oostvoorn.

In Camera Rhetoricorum Brielensi habitus fuit processus contra imaginem D. Rochi, cui assignarunt patronum, quo causam male agente judicata est imago igni tradenda, quod divina fuisset culta officio; si ferunt et sacra ornamenta altaris tunc exusta.

E Camera Rhetoricorum Leidensi, pridie iconomachie, protensus fuit funis in domum oppositam, cui imago erat funiculo appensa; quum aliquis transiret, extendentes funem rotabant appensam imaginem, quasi fundam.

Audiantur Consules, Pastores, et Minoritae et pia plebs.

Alii paulo aliter narrant, quod imaginem fune ligatam imposuerunt infami loco, quem dicunt *den blauwen steen;* si quis transiret, tacto funiculo de Camera, imago concidebat prona, more aucupum, cum retia stringunt, clamitantes: *daer salder noch meer comen.*

Dit was de slachvinck ofte de lockvinck.

Ita preludium celebrabant postridianae iconomachiae, quando ruptae templis imagines ad illum lapidem, quem dicunt *den bl. steen,* convehebant concremandas; ubi et multis cum blasphemijs exusserunt.

Item pretextu conventus vespertini, statis locis publ. ad negociationes et conpotationes, quas vocant *de colfve,* fiunt saepe disputationes de religione.

Summo studio cohibeantur conventicula quae in hunc usque diem frequentantur, ut sunt: Anabaptistarum et Libertin. Roterodami, Delphis, Hornae, Briele, Alcmariae. Hornae fuit conventus hac bruma xv provincialium ministrorum suis cum diaconis, ex Hollandia, Frisia, Antwerpia, et Flandris. Ista pestis suas habet ecclesias per singula fere Hollandiae oppida. Vide acta contra doctores Anabapt. Briele et Roterodami captos. Innumera est istarum pestium natio quae potissimum allicit adolescentes et juvenculas, qui ad 200 Delphis a Calvinismo degenerarunt ad Libertinos.

Audiatur pastor et concionator Delph. Vid. informationes contra captum in Haga doct. Brielen.

Magnum istius metuendum est seditionis vix superabilis periculum, quod ipsorum doctores audent jactare, jam adesse tempus Gideonis, ut sese in libertatem vindicent.

Ita et olim istorum Anabapt. pater Monetarius bello rustico.

Pretores et alii Regii officiarii.

I. Presunt Balivi, Schulteti et Pretores aliique Regii officiarii qui, si non sunt heritici, certe suspectissimi et uxores familiaque manifesto Eccl. hostes.

a. Balivus Delflandie uxorem dicitur habere que secte est Anabaptist. quae nunquam templum accedit. Idem captivum Anabaptistam, jussu Regij senatus comprehensum, dicitur manumisisse.

Aud. Pastor Delph. et alij pij. Vid. inform. Delph. anni 64 Com. Reg. Eccl.

b. Balivus Rijnlandie an concionibus interfuerit, audiantur Leydenses pastores. Item de diligentia eius contra Anabaptistas aud. pastor Monasteriensis extra Hagam.

c. Scultetus Hagensis strenue dicitur frequentasse conciones Calvinistarum.

Aud. Catholici viri in Haga et qui sunt in magistratu.

Aud. magistratus in Nieunyrop.
Audd. pastores de Langhebrouck et alii pij.
Aud. Consul qui jam preest cum pijs aliquot de negato pastori auxilio adversus N. violentiam et minas.

II. Sunt et qui Goesseorum gestarunt insignia et de accepto tributo infamantur.

Talis habetur Pretor de Nieunyrop qui uxorem duxit Binchorstiam Hagensem. Dissimulavit ad conventicula sepissime habita.

Tales pretores aut scultetos non paucos dicitur habere Waterlandia et iuxta Alcmariam et Hornam.

Secretarij, Regij ostiarij, nuncij, carcerarij, familiares et domestici Regis Prefectio officiorum Regis.

Uxor balivi de Goeree dicitur Anabaptistis administrasse hac hieme bovem; in hoc oppidulo neque Balivi cum familia neque secretarius cum familia neque alij ex senatu accessere ad S. concionem.

Delphis, Enchuse, Hage Co., Harlemi, Goude, Alcmerie et alibi.
Audd. Consules anni 66 Goude et Regij officiarij.
Agimus gratias de nostris Goeseis, quod nos Hispanica liberarunt inquisitione; tunc Goeseis vinum propinatum.

III. Plurimi Regis ministri eorumve uxores et familia tota accurrerunt ad conciones Calv. Audiantur viri probi in Haga. Accurrunt et advocati et procuratores.

IV. Magistratus qui jam Reipubl. presunt, passim audiunt heretici aut suspecti, quod concionibus Calv. interfuerint aut auxilio fuerint et faverint, uti rumor est, aut saltem uxores et familia.

Sunt qui rerum gestarum veritatem callidis obruunt concilijs, ne commissarij novi deprehendant, uti Alcmarie de pontibus exercitui Goesseorum ex Abbatia Egmondana fugientium constructis, ne in manus Ill. D. Megani inciderent, cui et clausas fuisse portas aiunt et Goesijs apertas, imo et in eius milites jaculati dicuntur. Audiantur officiarij regij et viri Catholici. Cum istis judicibus captivi traduntur examinandi, frigide examinant, ne uxores aut cognati alijque accusantur, uti Delphis; unde et capiendi sepe monentur, ut fugiant, quod preclaris exemplis putant posse demonstrare Delphis et Leidis.

Item quos Sculteti accusarunt de concionibus officio non judicant ut Enchusa. Magistratui adjungitur senatus extraordinarius qui habet omnes nunc propter perfidiam magistratui notos, itaque cum numero vincant, in Reipubl. negotijs plus gubernant quam pij, inde bonas novas constitutiones aut impediunt aut evertunt. Ut in Briela fieri dicitur et alibi. Enchusani persuaserunt commissarijs Reg. concionatorem Calv. quotidie navicula fuisse advectum, cum liqueat duos, Jacob Florisz. mandemaecker, et Jacob Zyvertz. kerckmeester, quibus addant Andream Theodorici, olim Enchusa profligatum, cives Embdam profectos inde adduxisse et in op. semper aluisse.

Ajunt et alij concionatores ibidem, ut Frederick Broersz. faber lign. et Pieter Pieterss. lijndrayer Enchusani olim hereticum captum vi eripuerunt carceri decani Horn.; sic et olim edes pastoris vi perruperunt sagittarij quorum dux Pieter Willemsz. . . . . a. 57, ut pastorem vivum in aquas precipitarent. Sed quidnam contra haec duo facinora actum longa et memorabilis est historia.

In Goeree extra Brielam sunt in senatu profugi Bredani qui Catholicis publ. in senatu exprobrant, quod idolum adorant.

Remedia.

Amoveantur quam primum officijs, quia mali illis fidunt passimque iactant sibi ab eis non esse periculum; quod res ipsa haud raro exemplis varijs declaravit Delphis et Leidis.

Ne magistratus nunc creati judicent causas exulum aut proscriptorum sive profugorum, quia favent illis, uxoribus, cognatis, et affinibus.

Suspecti omnes omni moveantur magistratu etiam extraordinario, qui dicitur *vruetschap, breeden raedt, de veertighe* etc.; et absolventur juramento civitatis, quia impediunt quod pij volunt instaurare aut saltem remorantur.

Magnis impensis gravarunt civitates isti magistratus

anno superiore, quia suum agebant negotium Goesseorum pretextu Reipubl. — Audiantur pij viri qui nunc presunt.

Apud Brielen., pij aiunt insumpta 4 milia, dum huc illuc discursitantes agebant, ut novo succederet Evangelio.

Consultissimum fuerit magistratus creare non sine consilio aut censura pastoris, aut saltem pastor nominet duplum aut triplum numerum, unde aula eligat.

Omnibus hisce nostris malis, quibus et Respubl. perijt et Dei eccles. jacet labefactata, occurratur facillime, si, pro veteri majorum nostrorum more, in senatu provinciali Regio duo aut tres viri Eccles. adhibeantur.

Pastores.

1. Absunt plurimi potissimum a Rege constituti, ut Swartewael, Wilsveen, Alcmarie, Enchuse.

2. Plerique omnes concubinarij, adulteri non pauci, libros damnatissimos lectitant.

3. Quidam manifesti heretici habentur, ut:

a. P. Liranus jam captivus, qui nondum blasphemare desinit; putatur et relapsus dicitur et dux iconoclastarum in Lira, ut fatetur captivus Delphensis ex Lira dudum adductus; (vide informationes commiss. Delph.; audd. pastores vicini et Cath. Epistola P. in Berkel eius manu annotata).

b. Iselmont captivus Dordraci a balivo, qui eiurata fide catholica suos rogavit publice veniam, quod ipsos hactenus seduxerit; defendit suam doctrinam in carcere; (vide inform. balivi Suydt-Holl.).

c. Barendrecht, qui huius habetur discipulus, docuit Dominico ante lxxmum super illo: *Domine, non sum dignus:* Istud papistae (ait) docent dicendum, quando acceditis Dmi cenam; non est ibi Dns. neque Christus, sed corporis eius signum aut simile. Exclusit terminarios Dordrac. a concionandi officio. (Audd. Pretor antiquus, aediles, seniores Cath. Presidens Minoritarum Dordr., Terminarij Dordrac., Decanus ruralis in HeerJansdam).

d. Warmont, qui, dato libello supplice, professus est se docuisse confessionem Augustanam (aud. Rmus Harlem.).

e. Heenvliet, qui suum populum in Rijnsatergou docuerat blasphema in Sanctos, sed videns pio populo displicere, qui minabantur sese apud senatum Regium conquesturos, proxima concione aliud docuit. Suspectissimus loco preest nunc perditissimo, unde pastores hereticissimi profugerunt. (Aud. populus in Rijnsatergou; decanus Oostvoorn).

4. Apostatae plurimi presunt, ut in Vlaerdinghen, qui die Palmarum noluit consecrare palmas; sacellanus Leiden. ex monasterio S. Michaelis Antwerp.; sacellanus in Wilsveen, Minorita, et alij non pauci. His scatet Waterlandia et Frisia. (Aud. Decanus ruralis Roterod. pastor vicinus).

5. Dubii videntur qui pueros, a Calvinistis male aut non rite baptizatos, aliosque non baptizatos, non curant baptizandos, ut Roterodami, ubi et quidam a Calvinistis publice coniugati, et secta Libertinorum in dies invalescit, ut et Anabaptistarum (aud. pastores vicini). Sunt et in Haga C. xij pueri, a Calvinistis baptizati, ut et Delphis, ubi et non pauci feruntur publice non baptizati, ut et in Delfshaven, Swartewael, totaque vicinia, et utraque Mosae ripa.

6. Sunt pastores qui utroque modo, Catholice et Calvinistice, baptisare voluerunt; uti aiunt de pastore in Nieu-Oosterlant juxta Brielam, in 66 circa Novembrem. (Audd. past. vic. decanus Oost-vorn., piae matronae).

7. Qui dudum profugerunt sibi male conscij jam ad suas redierunt ecclesias, uti fertur de pastore et sacellano in Catwijck ad mare, ubi et anabaptistae non pauci. (Audd. pastores vic., terminarij Haghens.).

Pastor in Leida profugus ex Brabantia.

8. Qui occasionem dederunt suis, ut fertur, SS. imagines confringendi, uti aiunt de pastore in Pynacker juxta Delphos, qui suis recitavit cap. Baruch, contra imagines nostras illud detorquens; noluit palmas aut cereos consecrare. (Aud. pastores vicini; pastor in Berkel).

Remedia circa pastores.

1. Fiat canonica pastorum visitatio primo quoque tempore.

2. Amoveantur suspecti et vitae pessimae.

3. Constituantur idonea pastoribusque digna stipendia ex decimis aut aliunde, donec beneficium curae incorporetur.

4. Preficiantur pii et docti legitime examinati et approbati.

5. Constituantur decani et provisores a Rmis Traiect. et Harlem. atque archidiaconis sive anni censu (?) docti et pij, non suspecti aut apostatae.

6. Mandetur per Illm. Dm. Gub. D. ducem Alvanum ante Pascha singulis pastoribus, ut numerum communicantium describant, nec liceat cuiquam nisi sua in parochia ad sacram accedere Eucharistiam.

7, Curent pastores per pretorem aut balivum pueros, non rite aut nondum baptisatos, deferri ad Ecclesiam.

8. Annotent pastores nomina suspectorum et baptisatorum.

Non fuerit inconsultum domos istorum suspectorum pastorum per commissarios Hollandiae repente perquirere, an damnatos malosque domi habeant libros, aut, si non satis eos publicus rumor infamat, possent destinari viri Eccl. 3 aut 4, qui clanculum sese plenius informent; ut

per Vornam et confinia Rs. D. decanus Tolnensis iam exul, Rs. D. decanus Oostvornensis;

per Waterlandiam D. pastor Delphin. Dnicanus, D. Meinardus p. Fl.danicus.

per Nort-Hollandiam D. vicarius Rmi. D. Harlem., D. pastor S. Gudulae Bruxellensis.

(*Au sacq d'Hollande.*)

VII.

Den 30n van Bloeimaand 1570 werden te 's Gravenhage die vier bekende pastoors verbrand, wier ontwijding en

terechtstelling verschillende onzer geschiedschrijvers (zie o. a. Brandt, I. bl. 510) uitvoerig hebben geschetst. Onder de papieren van den Bloedraad bevinden zich beide volgende brieven, die ons de langdurige gevangenschap van dat viertal eenigzins verklaren, en ons tevens doen zien, waarom de bisschop van Den Bosch (zie Brandt t. pl.) hunne ontwijding bewerkstelligen moest; noch die van Haarlem toch, noch die van Roermonde hadden zich, om verschillende redenen, daartoe willen laten vinden. Omtrent twee hunner (omtrent den derden, Arent Dirksen van De Lier en zijne onroomsche kerkbedrijven, deelen wij in eene volgende aanteekening nog een en ander, naar de onuitgegeven getuigenverhooren, mede); omtrent twee hunner, Sybrand Jansz. en Wouter Symonsz., houdt de eerste van beide brieven nog enkele bijzonderheden in, die ons uitvoeriger dan het meer beknopte vonnis (Marcus, *Sententien*, bl. 387 en volgg.) de hem ten laste gelegde handelingen boeken.

1.

Deurl. Hoochgeb. Furst. Wy hebben hier althans gevangen twee priesters, d'eene genaempt Heer Sybrant Jansz. ende d'ander Heer Wouter Symonsz.; ende is die voirs. Heer Sybrant eertijts pastoir geweest tot Schagen, die ons alhier gelevert is by den Commissarissen van den troublen in 't Noorderquartier in Hollant. Ende by ons die voirs. Heer Sybrant gehoirt sijnde, heeft geconfesseert: dat hy omtrent den tijt van xx jaeren geleden priester geworden is geweest, ende eerst sijn residentie gehouden heeft gehadt tot Schagen, ende is dairnae vertrocken op 't eylandt van Wieringen in de parochie van 't Oosterlant, ende aldair seeckeren merckelicken tijt bedient hebbende die capellanie, is naederhant geworden pastoir van Schagen, ende die selve pastorie bedient hebbende den tijt van omtrent seven jairen is, in de Meymaent a. lxvij, van dair vertrocken nair Oist-

lant [1], uyt oirsake, dat hy sijn meysken getroudt hadde tot een echte huysvrouwe, nair uytwijsen die Calvijnsche traditie, ende dat by toedoen ende in 't bywesen van eenen Harmannus, tanderen tijden geweest hebbende pastoir ontrent Amsterdam. Ende heeft die voirs. Heer Sybrant hem dairnae oick (van sijn voirs. pastorie by desen hove verlaten sijnde) met bouneeringe op de Zijpe met sijn voirs. huysvrouwe geneert gehadt, ende oick, nae de voirs. verlatinge ende destitutie van sijn voirs. pastorie, gepredict in 't openbair voir den volcke in waerlicke [2] habyten; dat hy mede, soe voir als nae die verlatinge van sijn voirs. pastorie, kinderen gedoopt heeft, naide maniere van Calvinus, als uwer Excie. tselve breeder verstaen moegen uyt het dubbelt van des voirs. Hr. Sybrants confessie.

Aengaende die voirs. Hr. Wouter is dieselfde geweest geprofesside Carmelijt tot Thienen buyten Loeven, ende oick eertijts pastoir in Poortegail, in de landen van Putte, die ons (deur ons scryven) gevangen gelevert is by den vicaris van den bisschop van Hairlem, die denselfven Hr. W. gevangen hadde doen leggen tot die Carmelyten b. der voirs. stede van Hairlem, die oick by uwe Excie. gebannen was onder d'absenten der stede van Leyden, als geweest hebbende predicant ende apostaet; ende die voirs. Hr. Wouter by ons gevraecht sijnde op eenighe articulen, ons by den proc. gen. van desen hove overgegeven (dairvan wy uwe Excie. hier beneffens mede extract oversenden), heeft dies. geconfesseert, dat nair hy seeckeren tijt priester geweest hadde, hem begeven heeft metter woon binnen der stede van Leyden, exercerende aldair sijn ambacht van droochscheren ende van 't drapenierschap van bayen te reeden. Binnen welcken tijt die voirs. Wouter Symonszoen, deur instancie ende bidden van eenighe ingesetenen van Naeltwijck, dair onder was eenen Corn. Steffenszoen, alhier metten zwaerde geëxecuteert, sonder d'andere te kennen, sijn eerste sermoen

1) Duitschland.
2) Wereldlijke.

op 't kerckhoff van der capelle tot Poeldijck, onder die parochie van Monster, gedaen heeft; ende heeft dair noch diversche sermoenen op d'eerste plaitse gedaen, als: in de Poeldijck voersz. op 't kerckhoff, tot Monster, in seeckere schuyre ende oick dair buyten, ende voirts tot Naeltwijck op de werff van den voirs. Corn. Steffensz. geëxecuteerde; doende aldair onder sijn sermoen met schoetels ommegaen voir die gemeene armen; ende dat hy voirts, geduyrende zijn predicatie, drie kinderen in 't openbair gedoopt heeft, eens op 't velt achter 't huys van den voirs. Corn. Steffensz,, wesende 't kint van eenen Claes Thoniss smit, wonende tot Vlaerdinghen; 't ander kint is gedoopt in 't voirs. ydel huys tot Naeltwijck, wiens vader geseyt was te wesen een backer wonachtich op Honsellerdijck, ende 't derde kint is gedoopt geweest ten huyse van den voirs. Corn. Steffens, daer vader aff was een cuyper wonachtich binnen 's Gravesande, sonder dat hy den naem van dien weet. Als uwe Excie. tselve mede breder verstaen moegen uyt 't dubbelt van des voirs. Hr. Wouters confessie.

Ende alsoe die voirs. Hr. Sybrant ende Hr. Wouter beyde priesters sijn, soe souden wy wel begeren te weten, hoe ende in wat manieren uwer Excie. belieft datmen met den voirs. twee persoenen sal procederen, ende offmen den voirs. Hr. Wouter eerst sal sijn geestelicke rechter overleveren, omme gedegradeert te worden, als nair rechten, dan offmen procederen sal tot executie van ban van de sententie van uwer Excie., sonder eenighe degradatie, ofte sonder daertoe versouck te doen aen sijn geestelicke rechter, bysonder soe die sententie van ban van uwer Excie. schijnt gegeven te sijn, sonder dat men geweten heeft van zijn priesterschap. Van gelijcken offmen den voirs. Hr. Sybrant sijn geestelicke rechter eerst overleveren sal, omme tegen hem geprocedeert te worden als nair rechten, tsij tot degradatie ofte anders, omme, in cas van degradatie, voirts jegens hem by den waerlicken rechter geprocedeert te worden tot sententie als nair behoiren. Wairom wy versoucken, dat uwer Excie.

believe ons te willen adverteren, dairnair wy ons met alder vliet ende nairsticheyt gansselicken sullen reguleren.

Deurl. hoochgeb. Furst, wy bidden den almoegenden God, uwer Exc. te willen bewairen in prosperité ende langen saligen regimente, over ons altijts gebiedende uwer Excie. goede geliefte. Gescreven in den Haege den ix February anno 1568 stilo curiae Holl.

Uwer Excie. goedtwillige drn.
President ende Raiden des Coninex over
Hollant, Zeelant, ende Vrieslant.

Aen den Hartoch van Alva, marquis tot Coria, enz.

2.

Deurl. Hoochgeb. Furst. Alsoe uwer Excell., by seeckere missive in date den xxj Febr. l.l., belast heeft jegens eenen Heer Sybrant pastoer van Schagen ende Wouter Symonsz. carmelijt, priesters apostaten, jegenwoerdich gevangen alhier, te procederen tot pronunchiatie van de sententiën diffinitive van de voors. priesters tot die uyterste straff ende confiscatie van heurl. goeden, tot prouffyte van de Co. Mat. ons aldergen. Hr., doende dieselve eerst ende alvoeren degraderen by heurluyder geestelijcke rechter, gelijck men tzelffer gewoenliken es te doen, denzelfden geestelicken rechter communicerende eerst ende alvoeren (soo verre hy tselffde versuuct) die confessiën ende andere belastingen van den voirs. gevangens. Soe hadden wy, omme die sake metten alderspoedelicxten tot een eynde te brengen, ende 't beveelen van uwer voirs. Excell. te volcommen, gescreven aen den Bisschop van Haerlem, denselven by onse missive van date den v Martij l.l. versouckende, dat sijnder Eerw. als geestelicke rechter van de voirs. twee gevangens, priesters apostaten, mitten aldereersten zoude willen procederen tot die voirs. degradatie, ten eynde die justicie ende 't believen uwer Exc. volbracht mochte werden, ende ons

voirts adverteren, tot wat dage sijnder Eerw. dairtoe soude moegen verstaen, opdat wy ons dairnae souden moegen reguleren; op welcke voorgaende scrijven die voirs. Bisschop van Haerlem ons nyet gerescribeert en heeft; dan hadde doen ter tijt verwillicht den Eerw. vader in Gode, den Bisschop van Ruremonde, gelijck die selve wesende alhier in Den Haege ons mondelinge seyde; dan alsoe tselffde niet genouch was, deurdien daer noch twee Abten by den voirs. Bisschop gerequireert worden, omme die voirs. degradatie te doen (naer vermelden seecker indult apostolyck by Clementem VI summum Pontif. Carlo V hooch. memo. gegeven in date a°. mill°. quing°. xxx sept. Cal. Sept., dairvan wy den voirs. Bisschop copie oversonden), soe hadden wy aen Z. Eerw. nochmails gescreven, dat dieselve (alsoe wy wel vermoeden, dat hy geen Abten onder hem hadde) den Eertzbisschop van Uytrecht soude willen requireren, an denwelcken wy tot dien fyne mede gescreven hadden, opdat hier by den voirs. Bisschop van Ruremonde, twee Abten gescict worden; scrijvende noch daerenboven aen den voirs. Eertzbisschop, alsoe hier noch gevangen lach die pastoir van de Lier, ende dat mede onse medebroeder in rade Mr. Jan van Lezaen, tot Dordrecht gevangen hadde een priester apostaet [1], jegens denwelcken mede by degradatie geprocedeert most worden, volgende die sententie van den Raede neffens uwe Exc. sijnde, wesende die selffde priester onder sijne HoochW. jurisdictie, ende uyt oirsake van dien dairover selffs soude moeten staen, ofte yemant van Z. HoochW. wegen gecommitteert, sijnre HoochW. dairom soude yemant uyt sijnen naem willen committeren; ende hadde die voirs. Eertzbisschop diesaengaende in den eersten doen scrijven by sijn vicarium aen den voirs. onsen medebroeder Mr. Jan van Lezaen, dat sijn HoochW. geen Abten onder sijn bedrijve wiste te becomen, alsoe die Abt van St. Pauwels sieck was, ende die Abt van Oestbroeck mit eenige noot-

1) Adriaan Jansz., het vierde slachtoffer; zie zijn vonnis bij Marcus, *Sententien*, bl. 387.

zaeckelicke saken geimpedieert: wairnae hadde die voirs. Eertzbisschop ter cause voirs. mede aen ons gescreven by seeckere sijne missive van date den xxx Martij l.l. hem by deselve refererende tot die voirs. missive aen den voirs. onsen medebroeder Mr. Jan van Lezaen gescreven, scrijvende nyetmin dat hy alle moegelicke vlijt soude doen, omme die voirs. Abten te verwittigen, ende dat van gelijcken die Bisschop van Haerlem die selffde mede soude moegen bewilligen, belangende die twee priesteren sijnre jurisdictie subiect; ende die selffde verwillicht hebbende soude alsdan sijne HoochW. geen swaericheyt maken, omme den voirs. Bisschop van Ruremonde uyt sijnen naem te committeren. Wy hebben mede tot des voirs. Bisschops van Haerlem requisitie, nair vermoegen uwer Exc. voirgaende scrijven, deselffden overgesonden alle die confessiën, belastingen, acten en nummeren de voirs. gevangens betreffende, opdat sijnder Eerw. eerstdaechs tot die voirs. degradatie conde verstaen; wairnae soe heeft die voirs. Eertzbisschop, by seecker sijnre missive van date den xv April, ons geadverteert, dat hy den Abt van Oestbrouck voirs. verwillicht hadde, omme die voirs. degradatie tot allen tijden te doen; ende alsoe die Abt van Baerne met den Bisschop van Den Bossche doen ter tijt was tot Regensburch, soe begeerde die voirs. Eertzb. bij de voirs. missive, ten eynde wy wilden scrijven aen den Bisschop van Haerlem, dat dieselffde den voirs. Abt tot die voirs. degradatie mede soude willen verwilligen, alsoe sijnde HoochW. geen meer Abten wiste te becommen; twelck wy terstont oick sulcx gedaen hebben. Ende alsoe die Bisschop van Ruremonde van meeninge was, alle daegen te reysen nae Ruremonde voirs., omme aldair sijn residentie van 't bisdom te nemen; soe screven wy oick aen den Bisschop van Haerlem, dat sijnder Eerw. den voirs. Bisschop van Ruremonde soude requireren, dat hy voir sijn district tot die voirs. degradatie soude willen verstaen, ofte soe verre hy dairtoe nyet en soude moegen verstaen, deurdien hy soude moeten vertrecken, S. Eerw. in sulcken gevalle dairtoe

soude willen bewilligen den voirs. Bisschop van Den Bussche. Op welck ons scrijven die voirs. Bisschop van Haerlem ons voir antwoerde gescreven heeft, by seeckere sijne missive van date den xxij Aprilis deser jegenwoerdiger maent, dat hy deur sijn vicarium ons voirgaende scrijven gecommuniceert hadde den B. van Ruremonde ende den B. van Den B., ende oick den Abt van Baerne, die selffde tot 't gundt voors. es (overmits sijn indispositie) requirerende, die hen allen excuseerden; waernae, nae wy nochmaels aen den eerw. B. van H. gescreven hadden, by zeeckere onse missive van den xxij Aprilis, dat hy ons voersz. laeste scrijven nyet en wilde laten tachtervolgen, opdat wy by uwe Exc. van geene negligentie ende slapheyt in desen besculdicht souden worden, ende wy anders geen antwoerdt van denselffden Bisschop en cregen, soe hadden wy al tselffde in 't lange gescreven aen den Eertzb. van Uytrecht, sijnder HoochW. daer beneffens scrijvende, dat gemerct deeze sake nyet en diende lange getrayneert, ende dat sijnder HoochW. superintendent is, ende andere Bisschoppen, prelaten, ende suffraganen onder hem heeft, sijne HoochW. hierinne behoirlicken wilde verzyen, dat die voirs. degradatie by d'een of d'ander gedaen ende by 't believen van uwe Exc. mitten alderspoedelicxsten volbracht mochte worden. Waerop sijne HoochW. ons ten antwoerde gescreven heeft, by zeeckere sijne missive van date den xxv Apr., dat sijnder HoochW. naer dispositie van rechten nyet gehouden es, eens anders Bisschops apostaten priesteren te degraderen, maer dat ter contrariën die Bisschoppen, onder sijn HoochW. behoirende, dieselffde zijne HoochW. behoiren by te staen; ende dat dairomme die Bisschop van Haerlem andere in zijn plaetse wil bewilligen, omme tot die voirs. degradatie te verstaen, ende voir soe vele alst sijnder HoochW. persoon aengaet, scrijft, dat die zelffde zijnder HoochW. met veel cranckheden belaeden is, ende dat het voorts twijffelachtich is, of zijnder HoochW. behoirt te verstaen tot degradatie van persoenen, die voor zijne HoochW. niet verwonnen en sijn; dat

voirts S. HoochW. nyet versyen en is van die Bisschoppen, die onder sijn HoochW. als metropolitaen behoiren te wesen, alsoe die Bisschop van Haerlem valetudinarius es, die B. van Middelburch ultramarinus, en die B. van Deventer ende Leeuwerden en zijn noch in possessionem niet gestelt. Ende hoewel die voirs. Eertzb. by de voirs. missive scrijft, dat die B. van Midd. ultramarinus is, loopt nochtans maer één rivier tusschen Hollandt ende Zeelandt, ende heeft sulcx Zeelandt met die van Hollandt meestal tsamen geweest onder één Stadhouder, want diegeene die commissie van 't stadhouderschap van Hollandt gehadt heeft, is meestal mede geweest Stadh. van Zeelandt, Vrieslandt ende Uytrecht; ende is die voirs. riviere in allen gevalle soe groot nyet, off men mach den anderen in drie ofte vier dagen by brieven wel adverteren; ende hadde daeromme dieselffve Eertzb., die voirs. prelaet van Middelburch tot tgundt voirs. es wel moegen gerequireert hebben, ofte ten minsten den B. van Leeuwerden ofte den B. van Deventer, hoewel dat zy noch nyet en zijn in possessione, hebben nochtans qualitatem episcop., ende dairomme naer rechten sulcx gequalificeert zijn, omme die voirs. degradatie te doen. Scrijft nietemin die voirs. Eertzb. dat hy aen den B. van Groeningen scrijven sal ende denselffven, zoeverre hy can, tot die voirs. degradatie verwilligen: dan alsoe tselffve noch een wijl zoude moegen aenloopen ende het dairenboven onzeecker is, off die voirs. B. van Groen. die voors. last sal willen aenvaerden, ende het nyet en dient die voirs. gevangene veel langer te houden, die nyet en laten haer quaet fenijn te spreyen, daer zy connen ende moegen; dat mede die Con. Mat. van het lange houden van dez. gevangens groote excessive costen heeft. Soe versoucken wy uwe Exc., dat diezelffve believe uyt Z. Exc. eygen aucthoriteyt hierinne te willen verzyen, dat d'een oft d'andere gecommitteert mach worden, dat die degradatie van de voirs. priesters apostaten gedaen wordt, opdat wy dairnae tvorder believen van uwe Exc. moegen vol-

commen. Versouckende uwe Exc. dit ons scrijven te achten voer goet.

Deurl. Hoochgeb. Furst! Wy bidden den almoegenden God uwer Excell. te willen sparen in prospérité ende langen saligen regimente, over ons altijts gebiedende uwer Excell. goede geliefte. — Gescreven in Den Hage, den xxviij Aprilis, anno 1569.

VERVOLGING DER HERVORMINGSGEZINDEN IN GELDERLAND.

AANTEEKENINGEN IN DE REKENBOEKEN DER STAD ARNHEM [1] OVER DE JAREN 1526 EN 1527.

Omtrent Sunt Laurens hebben die borgermeisters den richter geschenckt tot Claiss van Oever, doe men joffer van Wely richten solde, ix quart ad iiiij st. die quart.

Item op manendach na S. Lucasdach, doe dat gericht was mit Phs. Hoiss ind den salemaicker mytten priester, doe sijnt mijn joncheren van Myddachten, die richter, borgermeisteren, schepenen totten Beghijnen gegaen ind dair laiten haelen xvj quart wijns — noch nae iiij quart.

Item op Saterdach na S. Lucasdach hebben onss heren mytten Luthers onledich geweest ombtrent den heelen dach, ind sijnt des auonts myt borgermeysters ind schepenen gegaen teren tot Bleessen xxxix quart ad iiiij st. [2]

Item die stede hefft den kettermeister geschenckt tot Geryt Alleyn xij quart ad vj st.

---

1) Deze aanteekeningen zijn ons welwillend medegedeeld door Mr. I. A. Nyhoff. Zij strekken tot aanvulling van het door ons geschrevene over de vervolging, welke de eerste Protestanten in Gelderland onder Hertog Karel hadden te verduren. Zie *Kerkhist. Archief*, I, 27. W. M.

2) Op den rand staat, nevens dezen en voorgaanden post: Gericht over die Luthersgesinde.

Item doe men die twee jofferen van Nijmmegen int raithuys verwaren solde op pynxter auont, ind waren op Sunt Johans poirt des nachts ind voert int raithuys hent totten middage.

Item gegeven van dat holt ind rijss to voeren vant gericht indt raithuys, dair men die twe jofferen myt barnen sold, myt in toe draigen, xiij st.

(*Stadsrekening van Arnhem*, 1526.)

Item doe men Philip Haiss mytten sadelmaicker ind den priester van Deuenter drye daigen soe vur soe nae int raithuis geweest waren, soe heb ick den dyeners gegeuen v gl. x st.

(*Stadsrekening van Arnhem.* 1527.)

DE LOF DER AALMOEZEN [1].

Nota quod elemosina facit duodecim bona:

1°. Peccato obstat,
2°. Deum placat,
3°. Bona temporalia multiplicat,
4°. Gratiam conservat,
5°. Dyabolum impugnat,
6°. Ea quae petit a Deo impetrat,
7°. Ab omnibus benedici facit,
8°. Ad bonum finem hominem perducit,
9°. Morienti societatem facit,
10°. Infernum ire non permittit,
11°. In iudicio benedictionem impetrat,
12°. Locum in regno celorum assignat.

1) Uit een kloosterhandschr. van het midden der 15de eeuw, dat in de omstreken van Keulen geschreven schijnt te zijn. W. M.

TWEE BRIEVEN VAN REMONSTRANTSCHE BANNELINGEN,

MEDEGEDEELD DOOR

H. C. ROGGE.

Voorzeker, de lotgevallen der Remonstranten, in de eerste jaren na het houden der Dordsche synode van 1618 en 1619, maken eene hoogst merkwaardige bladzijde uit van de geschiedenis der remonstrantsche broederschap. En is het van veel belang de remonstrantsche gemeenten in het vaderland, gedurende dit tijdperk van verdrukking en vervolging, te leeren kennen, en de gebannen predikanten, die heimelijk waren wedergekeerd, en onder allerlei gevaren overal het evangelie verkondigden, op den voet te volgen — niet minder verdienen zij onze aandacht, die naar elders de wijk namen en in den vreemden een veilig toevlugtsoord vonden. De beide brieven hieronder medegedeeld, berustende in de boekerij der remonstrantsche gemeente te Rotterdam, behelzen dienaangaande enkele bijzonderheden.

De eerste brief van Johan de Haen aan Huig de Groot is, blijkens een paar woorden met de hand van G. Brandt op den kant geschreven, eenmaal in diens bezit geweest, ofschoon hij in zijne *Hist. der ref.* van dit schrijven geen bepaalde melding maakt. De Groot zelf had op de buitenzijde aangeteekend: »24 Oct. 1622 J. de Haen" en dezen brief zorgvuldig bewaard, nevens vele andere, welke hij van de Haen ontving, doch die voor het oogenblik althans nog onbekend zijn. Beide mannen waren boezemvrienden en geestverwanten. Als aanhanger der staatkundige en godsdienstige inzigten van Oldenbarneveld, de Groot en Hoogerbeets, deelde de Haen ook in het lot, dat dezen in 1619 trof.

Wat hem te wachten stond, had hij genoeg kunnen bevroeden uit de wijze waarop hij in 1618, in de vergadering der staten van Holland, door de vijanden van den advocaat werd bejegend. [1] Dezelfde regters, die dezen veroordeelden, spraken ook zijn vonnis uit. Geweigerd hebbende aan de indaging van het hof gehoor te geven, en als pensionaris van Haarlem ontzet, werd de Haen, den 24ⁿ Mei 1619, voor vijftien jaren gebannen, en zag hij de helft zijner goederen verbeurd verklaard. [2] Hij begaf zich hierop naar Holstein, waar hij door hertog Frederik III gastvrij ontvangen en op het slot te Tonningen gehuisvest werd. Het vaderland heeft hij niet weder gezien, daar hij in Holstein reeds in 1624 overleed [3].

Tot een der raden van den hertog gekozen heeft de Haen niet weinig toegebragt tot de vestiging der Remonstranten in Holstein en de stichting van Frederikstad. Zijne belangstelling in deze zaak blijkt uit de mededeelingen van den hoogleeraar Tideman, aangaande de geschiedenis dezer remonstrantsche gemeente, en wordt ook bevestigd door dit zijn schrijven. Vooral betuigt hij zijne ingenomenheid met de rederij en de scheepvaart op Spanje, welke door deze Nederlandsche volkplanting, onder begunstiging van den hertog, was aangevangen [4].

Verder schrijft de Haen over het sterven van Vorstius. Inderdaad, dit was een zwaren slag, zoowel voor de Remonstranten in Holstein, als voor allen, die den geleerden en zwaar beproefden hoogleeraar hadden lief gehad. »Dr. Vorstius" — dus schreef de Groot, den 16ⁿ November dezes jaars aan de Haen terug — »heeft veel moeite en zwarigheid afgeleit. Godt almaghtig wil zijne weduwe en kinderen vertroosten; ook alle andere bedroefden en beswaerden bijstaen." Na door de Dordsche synode veroordeeld en overal

1) C. Brandt, *Hist. v. h. leven van H. de Groot*, bl. 119. v.
2) G. Brandt, *Hist. d. ref*, Dl. III, bl. 746. C. Brandt, a. w. bl. 208.
3) J. Tideman, *Frederikstad aan de Eider*, bl. 5.
4) Vgl. G. Brandt, a. w. D. IV, bl. 656.

vervolgd te zijn, had Frederik, vooral door bemiddeling van de Haen, hem uitgenoodigd naar Holstein te komen. Met groote vriendelijkheid en onderscheiding ontving de edelmoedige hertog hem aan zijn hof te Gottorf, en deed hem op den huize Tonningen voorloopig een verblijf inruimen. Aller verwachting was op hem gerigt voor de nieuw gestichte stad, toen hij den 8n October 1622 ontsliep. [1] Zeer trof zijn dood vooral de Haen, die in zijne krankheid hem niet verlaten had. Diens wensch om het verlies van Vorstius voor Frederikstad, door de overkomst van Uytenbogaert, Episcopius en de Groot vergoed te zien, is niet vervuld geworden.

De Haen vangt zijn schrijven aan met de vermelding, dat hij het present exemplaar van de Groots *verantwoordingh*, [2] hem door Uytenbogaert toegezonden, aan den hertog had ter hand gesteld. Uytenbogaert was in Frankrijk. Den 12n Augustus had hij de Groot, die toen ongesteld was, te Parijs bezocht, en bij die gelegenheid zeker op zich genomen, het boek aan den hertog te doen toekomen. Den 3n September keerde hij naar Rouaan terug, waar hij in het huis van Daniël Tresel, den gewezen klerk der staten-generaal, zijn verblijf hield [3]. Doch ook van Rem Bisschop [4] was aan de Haen reeds een exemplaar voor hertog Frederik toegekomen, hetwelk Egidius van der Langk, opperhofmeester van den hertog, » op wiens wijsheit en ervaerentheit hij sich seer verliet, en sonder wiens goedtvinden geen saeken van gewicht beslooten wierden" [5] — thans voor zich behield. Wat die *verantwoordingh* betreft, waartoe de Haen aan de Groot ook een aantal papieren had gezonden — de geschiedenis van dit boek wordt uitvoerig door Caspar Brandt, in zijne levensschets van Huig de Groot

1) Zie over Vorstius' verblijf en sterven in Holstein G. Brandt, a. w. D. IV, bl. 830. 839—849.

2) Vgl. P. A. Tiele, *Bibl. v. Nederl. pamfletten*, N°. 1945—1947.

3) Uytenbogaerts *Leven, kerck. bed.* enz. (1646) bl. 335.

4) van der Aa, *Biographisch woord. der Nederl.* Dl. II.

5) G. Brandt, a. w. D. IV, bl. 480, vv.

medegedeeld [1]. Uytenbogaert zond aan de Haen het latijnsche exemplaar, dat ongeveer een maand vroeger te Parijs verscheen dan het nederduitsche, hetwelk te Hoorn het licht zag, en door Bisschop naar Holstein werd overgemaakt.

Deze mededeelingen zullen voldoende zijn tot toelichting van den brief van de Haen. Omtrent den tweeden brief, van Bernardus Dwinglo aan zijn broeder Johan, kan ik korter zijn.

Dwinglo [2] was, als predikant te Leiden, voor de synode te Dordrecht gedaagd, en met de overige Remonstranten veroordeeld en den lande uitgevoerd. Weldra had hij den vaderlandschen bodem weder betreden, en in het geheim op verschillende plaatsen het evangelie verkondigd. Daar hij echter, hoewel onschuldig, van medepligtigheid werd verdacht in de zamenzwering tegen Maurits, waartoe vooral zijne verwantschap aan David Corenwinder aanleiding gaf, zag hij zich gedrongen te vlugten. Hij begaf zich eerst naar Holstein, doch vertrok van daar, spoediger dan tot heden bekend was, naar Glückstadt. [3] Reeds in 1619 was er aan eene vestiging der Remonstranten in Denemarken gedacht. Christiaan IV [4] had in Glückstadt en Staden, »vrije exercitie van religie in kerk en schole, met verscheiden vrijheden voor de commercie" aangeboden, »indien daar eenig aanzienlijk getal van koopluiden wilde komen"; hieraan werd echter geen verder gevolg gegeven. Het blijkt, dat reeds vóór 1631 in Glückstadt vele Remonstranten zich hadden neergezet, en dat Dwinglo onder dezen het notaris-ambt heeft bekleed, gelijk Engelraeve te Frederikstadt. Verder zien wij, dat Dwinglo's vader te Delft, wiens huis men in 1620 doorzocht had in de hoop er den zoon te zullen vin-

1) Bl. 280 en 287, vv.

2) Van hem gaf ik een kort levensberigt in van Harderwijk's *Biogr. woord. d. Nederl.* D. IV bl. 448—452.

3) Vgl. J. Tideman, *De remonstr. broed.* bl. 347, v., en *Frederikstadt a. d. Eider*, bl. 4, 35 v.

4) Hij was zijn vader Frederik II opgevolgd en regeerde van 1588 tot 1648.

den, nog leefde; en dat zijne vrouw nog te Haarlem was gebleven, waarschijnlijk wachtende op zijn verzoek om tot hem te komen, wanneer hij zich in het buitenland ergens gevestigd zou hebben. Haar schrijven aan Johan Dwinglo op denzelfden brief is hierbij gevoegd. Deze Johan Dwinglo was in 1619 gevangen genomen en als secretaris van Vlaardingen afgezet, wegens het schrijven van zekeren brief aan zijn broeder, welke men had onderschept, terwijl de staten een ander in zijne plaats hadden aanbevolen. Uit het adres van dezen brief schijnt echter te blijken, dat hij later zijn post herkregen heeft.

I.

Mijnheere!

Mijnen lesten is geweest van deze den XXXn der voorleden maent Septembris; t' sedert hebbe (ik) ontfangen een paxken, mij toegesonden bij d. Utenbogart, neffens S. E. schrijven van den 2 ende 12 Septemb., waerinne (hij) onder anderen vermeldt, (dat hij) aen mij is seindende een exemplaer van U. E. Apologetico, door U. E. ordre ende last, omme van U. E. wegen bij mij aen S. F. G. alhier te vereeren; 't welcke ick oock naer gecomen hebbe, ende S. F. G. seer aengenaem is geweest, alhoewel ick eenige dagen te vooren noch een ander exemplaer aen S. F. G. hadde vereert, van weegen Rem. Egbertsz. Bisschop, mij tot dien einde van Ámst. toegesonden. Het welcke oversulcx den heer overhofmr. van S. F. G. Egidius van der Lancke, wesende alhier de principaelste te hoof, ende van groot authoriteit ende aensien, seide (als daermede schijnt wel seer gepast ende hem aengenaem sijnde) dat hij 'tselfde voor hem soude behouden; U. E. oock bedanckende, dat deselve belieft heeft mij oock daer van een exemplaer te vereeren; hoewel wesende wat teleurgesteld (?) ende het eerste quatern ofte blat, met een mesch deursneed, verwondert sijnde

daer beneffens van U. E. gansch geen schrijven en hebbe becomen.

In mijne voorgaende hebbe (ik) onder anderen vermeldt van het drouvige ende ontijdige overlijden alhier van d. doctore Vorstio, die S. F. G. aengenomen hadde voor sijnen theologen, omme neffens andere sijne collegis, in de nieuwe aengevangen plaetse Friderichstadt, de inspectie ende directie te hebben over geestelicke, kerckelicke ende scholasticke saecken, ende oock te met tot dienst en bevorderinge van de aengevangen kercke en gemeente aldaer, neffens andere predicanten, sich voor (het) heilige predicampt te laten gebruicken, ende insonderheyt omme oock lectiones et disputationes in theologicis ende andere diergelicke exercitia met sijne professie overeencomende, te plegen, met gemeen advys dergener daer toe te committeren, ende in summa alles te helpen bevorderen, tot Godes eere, voorplantinge der h. godtlicke waerheit, tot onderhoudt en vermeerderinge van de ruste ende vrede der kercke Godts, ende geluckige voortganck van de voorsz. nieuwe aengevangen Friderichstadt. Hadde wel verhoopt ende gewenscht, soet Godt soo hadde belieft, dat wij den voorsz. doct. Vorstium za. noch voor een tijdt hier hadden mogen behouden, alsoo (hij), overmits sijne groote geleertheit, godtsaligheit ende andere goede qualiteiten, alhier veel goets noch soude hebben cunnen doen. Dan naedemael het Godt de Heer anders belieft heeft, soo moeten wij ons oock daerinne gerust stellen, hopende dat Godt de Heere wederom anderen verwecken sal, omme t'selfde soo goede aengevangen werck, tot de voorplantinge van Godes heilige waerheit te helpen bevorderen, ende daer toe oock d. Utenbogardum en d. Episcopium, neffens U. E. bewegen, omme tegens het voorjaer ons oock alhier bij te comen; dat ick van harte wensche, ende niet lievers soude sien.

De voorsz. nieuwe stadt heeft desen somer een goeden aenvanck genomen, mit huizen (?) aen te nemen en te timmeren, ende sall met Godts hulp, nae alle apparentie, tegens

het voorjaer en toecomende somer noch bet(er) aengaen, alsoo verscheiden luyden van aensien en vermogen hier geweest zijn, omme alle gelegentheit te sien, ende t'onderstaen, ende alles wel aenstaende wederom vertrocken sijn, omme tegens het voorjaer wederom te comen, ende aen andere haere vrunden int landt van alles oock goet raport te doen. De rederije ende scheepvaert van hier op Spagnien, heeft desen somer oock alhier een goeden aenvanck genomen, ende apparentelick mitter tijdt oock seer toenemen sall; overmits de entière neutraliteit van S. F. G. ende sijnder ondersaten, als sich noyt ingelaten hebbende in eenige confederatie ofte ligue met de partijen van den con. van Spagnien, ende de oude vruntschap ende benevolentie, tusschen beide de huysen van Oostenrijck ende Holstein; ende de ondersaten van S. F. G. oversulcx oock vrij ende onbecommert in Spagnien ende andere landen van den coninck van Spagnien mogen comen handelen en trafficqueren.

Hiermede, Mijnheere! naer hertelicke mijne groetenisse en van wegen mijn huysv^e^. aen U. E. en desselfs huysv^e^. will U. E. met desselfs gansche familie den Almogenden beveelen. Tot Tonningen den 24 October 1622.

U. E. dienstwilige
Johan de Haen.

A Monsieur
Mons. Hugo Grotius
à Parys.

II.

Waerde, welbeminde Broeder!

Naer vriendelijcke groetenisse, met wenschinge van alles goets aen lichaem ende siele, voor U. E. met de l. huysvrou ende kinderen, dient desen kortelijck om U. E. te bidden, soo veel te willen doen, en senden mij voor een

korten tijd te lene de instructie voor de vierschare van Delft, en formulieren aldaer gebruyckelijck, bij de hant van onse saelighe broeder eertijts geschreven; ick wilde die gaerne eens copieren, en met den eersten U. E. wederom bestellen. Indien U. E. noch eenige andere formulieren heeft, daertoe dienstich, sal mij vrientschap geschieden, soo ick die voor een korten tijt mach gebruycken.

Ick hebbe tot noch toe in Eyder-stede tot Tonningen onder den hertoch van Holsteyn mij gehouden, maer geen gelegentheyt voor mij daer siende, ben op den 26 Januarij laestleden hier in Gelückstadt gecomen, liggende aen de Elbe in 't hertochdom Holsteyn, onder den coninck van Denemarcken, ses mijlen beneden Hamborch, tegen over Stade, sijnde een nieuwe stadt, voor ses oft seven jaeren begonnen te timmeren, alwaer ons vrijheyt en goede verseeckeringe van den coninck, met goede privilegiën sijn vergunt. Ick werde hier seer versocht den ordinaeren last van predicken onder de onse op mij te neemen, sijnde de vergaederinge eerst voor kersmisse begonnen, en alrede over de hondert starck: daer sal voor 't eerste niet veel van komen, maer de apparentie is goet van verbeteringe met der tijt. Ondertusschen is hier onder de Hollanders geen notaris, en valt ongerijflijck in 't hoochduyts alles te doen, die onsen stijl niet verstaen; wilde mij daerom in dat stuck wel wat oeffenen, en hope het goet profijt met der tijt geven sal: bidde daerom dat U. E. mij in 't voorgen. wil behulpich sijn. Ick hadde al voor een jaer schier gemeynt hier mij te transporteren, maer is sulcx door verscheyden beletselen verhindert, insonderheyt door een swaere en langhduyrighe sieckte in 't begin van Octobri mij overcomen, die schier den meesten winter mij bij gebleven is. Nu ist (Gode danck) beter en vinde mij hier tot noch toe seer wel, ende aengenaem. Mij verlanght seer te verstaen hoet met U. E., de huysvrou en kinderen, oock met onse vader en andere vrienden is, alsoo ick sedert vier maanden geen schrijvens van huys hebbe gehadt, sonder te weten

waert aen hapert. De pampieren gelieve U. E. maer te senden aen mijn huysvrou, die sal se wel voort bestellen.

Meer heb ick voor desen niet, dan blijf Gode in genade bevolen, met de huysvrou, kinderen, en onse vader, die ick mits desen alle groete. Te Gelückstadt desen 3/13 Februarij 1625.

U. E. dienstwillighe broeder
B. Dwinglo.

Eerwaerde Broeder!

Alsoo mij desen open gesonden is (hebbe die gister eerst ontfangen) gebruyck ick de vrijheyt van een letterken daer in te schrijven. Uw brieff heb ick ontfangen, mij verwondert oock, dat noch geen antwoort komt op uw brieff, die schijnt noch te doolen, want hier versta ick dat die wel is bestelt in de Gelückstadt en daetlijck voortgesonden nae Tonningen, alsoo mijn man daer noch niet en was, anders weet ick wel, dat wij al bescheyt souden hebben. Ick heb verscheyden brieven van hem gekregen, waerin hij schrijft, dat hij mij procuratye sou senden, doch met sijn sieckte is dat tot noch toe nyet geschiet. Ick hadt wel gewilt, dat het had konnen sijn, dat het capitael ons op geleit had geworden, om mijn swager aen sijn penningen te helpen, die nu verlegen is derom. Ick hoop met Godes hulp u haest te spreecken, hoewel ick noch sterck de coorts heb om den anderen dach, doch sal mijn goed waernemen, en hoop omtrent paesschen over te komen, soot mij de Heer toelaet.

Hiermede, waerde Broeder, sijt met uw huysvrou en kinderen den almogenden Gode bevolen. Met haest in Haerlem d. 17 Martij 1625.

Uwe gedienstige suster
Catharina Coornwinder.

Eersame vrome seer discrete Heer
Johan Dwinglo,
Secretaris der stede
Vlaerdingen.
Port.

NAAMLIJST DER PREDIKANTEN, SEDERT DE OPENING DER HERVORMDE KERK, TE ETTEN.

(Opgemaakt volgens eene in het oude Actenboek aanwezige losse lijst tot 1732, overeenkomende met de aanteekeningen in de Actenboeken en verder aangevuld.)

MEDEGEDEELD DOOR

R. PEAUX, Pred. te Etten.

1. BARTHOLDUS VAN WESEL. Bevestigd 9 Aug. 1648 door Ludovicus de Renesse, Predikant en Professor te Breda. Vertrokken naar Willemstad 22 Febr. 1654.
2. PETRUS PLUSSCHAERT. Beroepen van Cromstriens, en bevestigd 11 Oct. 1654 door Schuler, Predikant te Roozendaal. Gestorven 28 Mei 1685.
3. FREDERIKUS VAN HERMKHUISEN. Bevestigd 5 Mei 1686 door zijnen broeder Bernardus v. H., Predikant te Ameide. Verplaatst[1] naar Asch in Oct. 1691.

1) Die verplaatsing was het gevolg van een langdurig proces, hetwelk aan Hermkhuisen wegens eene beschuldiging van onzedelijk gedrag was aangedaan. Dit proces won hij, doch de Collator, Koning Willem III, schijnt het wenschelijk te hebben geacht, dat hij eene andere gemeente bediende, waartoe eene ruiling met de gemeente *Asch*, in het Graafschap Buren, werd aangegaan. Evenwel is de Predikant van *Asch*, men weet niet om welke redenen, niet te *Etten*, maar te *Gilsen* beroepen, terwijl Jer. Mees, Predikant aldaar, in de plaats van Hermkhuisen, naar *Etten* gekomen is. Deze Jer. Mees was de zoon van Gregorius Mees, Predikant te Rotterdam, wiens grooten invloed zeker wel bij deze dubbele verplaatsing in het spel geweest zal zijn. Men vergelijke over dit geslacht het belangrijk geschrift: *Gregorius Mees en zijn huisgezin*, door Mr. G. Mees Az. Rotterdam 1851; niet in den handel. Intusschen blijkt uit het Actenboek van Etten, dat de kerkeraad daar ter plaatse zeer met de zaak verlegen was, en dat men: „in dit weergalooze geval talmde met de beroeping, voorzigtig zijnde, om niet tegen de eer Gods of anders tegen den wil van Z. M. den Koning van Groot-Brittannië te misdoen."

4. Jeremias Mees. Beroepen van Gilse, en bevestigd 14 Oct. 1691. Gestorven 11 Sept. 1703.
5. Markus Boerhaven. Bevestigd 7 Sept. 1704 door Christ. Lentfrink, Predikant te Leur. Vertrokken naar Breda, 29 Nov. 1705.
6. Gabriël van den Velde. Beroepen van Alphen bij Breda, 27 Jan. 1706, en bevestigd 28 Febr. 1706, door Ernestus Diederichs, Predikant te Prinsenhage. Vertrokken naar Breda 30 Aug. 1711.
7. Arnoldus Noortbergh. Beroepen van Stand-daar-buiten 10 Nov. 1711, en bevestigd 20 Dec. 1711 door Johannes Noortbergh, Predikant te Breda. Gestorven 7 Febr. 1717.
8. Lambertus te Winkel. Beroepen van Prinsenhage, en bevestigd 4 Julij 1717 door Antonius Diederik Hornovius, Predikant te Prinsland. Vertrokken naar Goes 21 Maart 1722 [1].
9. Wigbold Muilman. Beroepen als Proponent, en bevestigd door zijnen vader Wigbold Muilman, Predikant te 's Gravenhage, 14 Jan. 1725. Vertrokken naar den Briel 28 Sept. 1732.
10. Gerardus Fabricius. Beroepen als Proponent, en bevestigd 17 Mei 1733 door zijnen vader Franciscus Fabricius, Hoogleeraar te Leiden. Gestorven 19 Sept. 1770.
11. Arnold de Rooy. Beroepen van Gilse en Rijen 24 Oct. 1770, en bevestigd 9 Mei 1771 door H. Buysing, Predikant te Prinsland. Gestorven 1783.
13. Johannes Jakobus Hofstede. Beroepen als Proponent, en bevestigd door zijnen vader Petrus Hofstede, Professor en Predikant te Rotterdam. Vertrokken naar Breda 1 Febr. 1789.

---

1) Na Romb. te Winkel bleef de gemeente 3 jaren vacant, dewijl het beroep van den Proponent Bonnet eerst na langen strijd vernietigd werd, op grond „hij sich aan twee diversche vrouluyden had verbonden door seer diere troubeloften."

13. Johannes Petrus Pronk. Beroepen van Zundert en Rijsbergen, en bevestigd 9 April 1789, door zijnen voorganger Hofstede, Predikant te Breda. Emeritus geworden en overleden te Etten.

14. Johannes v. d. Lee. Beroepen als Proponent en in dienst getreden 16 Aug. 1812, bevestigd 30 Mei 1814, door P. v. Raden, Predikant te Breda. Vertrokken naar Driehuizen en Zuidschermer 21 Junij 1818.

15. Hendrik Lastdrager. Beroepen van Mijdrecht, en bevestigd 12 April 1819 door G. Kamerman, Predikant te Leur. Vertrokken naar 's Heeren Abts- en Sinoutskerke in Sept. 1822.

16. Cornelius Jan Maurits v. d. Broek. Beroepen als Candidaat tot de H. Dienst, en bevestigd 9 Maart 1823 door zijnen vader R. v. d. Broek, Predikant te Zevenbergen. Vertrokken naar Geertruidenberg 29 Aug. 1830.

17. Rein Peaux. Beroepen als Candidaat tot de H. Dienst, en bevestigd 28 Nov. 1830, door P. Broekman, Predikant te Leur.

DE HERVORMDE, THANS VEREENIGDE PROTESTANTSCHE GEMEENTE VAN CURAÇAO.

DOOR

S. VAN DISSEL,

PREDIKANT ALDAAR.

Meer dan ooit is men in de laatste jaren prijs beginnen te stellen op al wat de oudheid omtrent het kerkelijk bestaan en leven der protestantsche gemeenten in Nederland bevat. En zeker niet ten onregte; want zooals het aangenaam is voor het later levend geslacht, te weten, hoe het voorgeslacht leefde en handelde, zoo heeft ook de kennis der kerkelijke oudheid haar veelzijdig nut, zoowel ter waardering der hoofdleer ons van de vaderen overgeleverd en ter navolging van hun vroom gedrag, als ter vermijding van die menigvuldige gebreken, waaraan de oudheid mank ging en die menigmaal het schoone, dat de geschiedenis aanbiedt, grootelijks bezoedelen. Wie wil ook in het algemeen, zij het dan alleen uit nieuwsgierigheid, niet weten wat er voorviel in de jaren die zijn voorbijgegaan, en hoe later weder het een zich uit het ander ontwikkelde! Welk protestant, welk hervormde leest niet met graagte ook zelfs de geringste bijzonderheden, van eenig belang ten minste, die uit het stof der boeken wordt opgerakeld? En zeker, indien dat woord: *stof*, ergens in een' eigenlijken zin mag genomen worden, dan kan het in zijne ware beteekenis van de archieven, welke van de voormalige gereformeerde gemeente op Curaçao nog over zijn, worden gebruikt. Ik zeg *voormalige*, voor wie het niet weten mogt, dat door de vereeniging der hervormde en luthersche gemeenten in *éénе* vereenigde protestantsche of evangelische in 1825, die twee bestanddeelen van de christelijke kerk hier zijn te zamen gevoegd. Maar dewijl de luthersche gemeente op dit eiland eene plant was, bijna eerst uit den grond opbloeijende, toen de hervormde al opgewassen was tot een' boom, die misschien door de jaren reeds kankerachtig begon te worden, zoo hebben de omstandigheden der tijden het niet toegelaten, dat die plant haren wasdom bereikte; maar, ingeënt in den anderen boom, gaf zij aan dezen nieuwe groeikracht, het ziekelijke deel scheen uit

te vallen, en thans wassen beiden, tot één vereenigd, op in de hoop, dat die boom de stormen der tijden en de nalatigheid der menschen zal kunnen weërstaan, en hier niet zal worden geveld, dan om, door het menigvuldige zaad, dat zijne tot rijpheid gebragte bloesems afwierpen, eens heerlijker op te bloeijen in betere, mildere, volmaakte gewesten!

Wat de oude en ook de nieuwere jaarboeken der kerk, die thans grootendeels tot de geschiedenis behooren, mij wetenswaardigs schijnen aan te bieden, verzamelde ik en bied het nu aan de geleerde redactie van het *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid voor Nederland*, aan, of misschien die redactie het mogt waardig keuren, om in haar Archief op te nemen en zóó meer algemeen bekend gemaakt te worden [1]). — En met welk eenen hartelust zou ik nu in de ledige oogenblikken, zoo vele die mij van mijne bediening hier overschieten, de oude documenten der hervormde kerk van haar bestaan af op dit eiland doorsnuffeld en geëxcerpeerd hebben, al waren de bladzijden ook bijna in stof vervallen en de letters ter naauwernood meer leesbaar dan door middel van een vergrootglas, indien die oude documenten er slechts nog bestonden. Maar helaas! met hen is de geheele geheugenis van de oudste tijden, die onze gemeente hier beleefde, ook verdwenen, en wat in de eerste eeuw om-

1) De Redactie heeft daarentegen alle reden, om den Hr. van Dissel dank te zeggen voor zijnen arbeid. Er is daarmede, op eene gelukkige wijze, aan een verlangen voldaan, dat, in het belang van de geschiedenis der afzonderlijke vaderlandsche gemeenten, zoowel als der Nederlandsche kerkgeschiedenis, zoo in dit Archief als mondeling, reeds dikwijls werd uitgesproken (men zie onder anderen *Kerkhistorisch Archief*, D. I., bl. 299). Wat over de Curaçaosche gemeente hier geleverd is, moge dan ook eene opwekking zijn voor velen, om toch den schat, die in menig kerk-archief nog verscholen ligt, aan het licht te brengen, en, al is het in kort bestek, de geschiedenis hunner gemeente te geven. Wat West-Indië betreft, ontbreekt, na hetgeen door Ds. van Schaick over *Paramaribo*, *Cottica* en *Commewyne* onlangs in het Tijdschrift *West-Indië* (Haarlem, Kruseman, St. I) is medegedeeld, nog iets over de voormalige gemeenten in *Demerary*, *Berbice* en *Essequebo*. Maar wat aangaat de vaderlandsche Hervormde gemeenten, zijn die, voor welke in dit opzigt iets verrigt is, helaas! eene uitzondering op den regel.
N. C. K.

trent de vestiging en bloei der hervormde kerk alhier geboekt werd, is geheel vervallen in stof. Alleen is nog als document over een kassaboek, doch slechts loopende van 1695 en eindigende met 1707; waarop een ander volgt, hetgeen tot 1722 moest doorloopen, doch door het verloren gaan der laatste bladzijden, slechts tot het einde van 1720 loopt. Die boeken zijn echter, met latere vergeleken, in vrij goeden staat. Ook een memorieboekje in klein 8o van 1728 —31 is vrij goed bewaard. — Allerwaarschijnlijkst zouden ook de oudste kerkelijke archieven, die nog voorhanden zijn, van 1727 namelijk tot 1729, en van 1740—1756, ten eenenmale onleesbaar of reeds vergaan zijn, indien eene zorgzame hand (wien zullen wij er dank voor weten?) van de eersten geen *extract*, hoe klein dan ook in bestek, en van de laatsten eene copie gemaakt had, en aldus eenige oudheid ten minste voor de nakomelingschap bewaard, ofschoon — hetzij dat de stof van het papier deugdzamer was, of het eene droogere en voor het ongedierte meer ontoegankelijke plaats bekomen had — het oogenschijnlijk, ook wat den vorm der letter aangaat, oudere *extract* het in duidelijkheid van de nieuwere *copie* verre afwint, daar dit laatste werkelijk reeds als droog zand begint zamen te hangen, en indien er geene voorziening in kwam, binnen korte jaren tot onleesbaar stof zou vergaan zijn. Het is daarom dat ik mij de moeite getroost, die folianten over te schrijven, en dat overschrijven ook hoop uit te strekken tot die latere archieven, die, omdat zij met zulken bleeken inkt in der tijd geschreven zijn, bijna schijnen uitgewischt. — 't Is waarlijk wel hoogelijk aan de kerkeraden in onze en dergelijke tropische gewesten, zoo als ook aan allen die belast zijn, om archieven te bewaren, aan te bevelen, om van tijd tot tijd door eene bekwame en duidelijke hand, op oud-hollandsch papier (*pro Patria*), die oude documenten te doen overschrijven, opdat de nakomeling er nog dat nut uit trekke, wat hij meent dat er uit te halen is, en opdat, wat het kerkelijk leven en de handelingen aangaat van hen, die twee of meer eeuwen te voren leefden, men

niet rondtaste in een treurig donker, waarin zelfs niet één voetpad te vinden is, en waarop niet één gids ten wegwijzer bestaat.

I.

HISTORISCHE BIJZONDERHEDEN AANGAANDE DE HERVORMDE, THANS VEREENIGDE PROTESTANTSCHE GEMEENTE VAN CURACAO, ENZ.

Met wien of waarmede zou ik, als ik uit de oude documenten van de hervormde gemeente op Curaçao *historische bijzonderheden* wil mededeelen, eerder moeten beginnen, dan met de predikanten? Niet, omdat ik stel, dat die aan het hoofd der gemeente zijn om er gezag over uit te oefenen, maar dewijl eene gemeente eigenlijk niet kan gezegd worden te bestaan, zonder een herder en leeraar te bezitten, al mogt het zijn, dat zij bij tusschenpoozen door bijkomende omstandigheden van een eigen leeraar verstoken was. Doch de naamlijst en eenige bijzonderheden van de predikanten alhier heb ik, zoover ik dat kon, bijeenverzameld, en zij zal in de tweede plaats volgen. Hier begin ik dus alleen met op te merken, dat de predikant in de Curaçaosche gemeente (ik zal, voortaan, wanneer het niet stellig noodig is voor de duidelijkheid, hervormde of gereformeerde weglaten) oudtijds met de armverzorging belast en dus armverzorger was. Dit blijkt mij reeds daaruit, dat het oudste kassaboek en een groot gedeelte van het tweede, met oud-hollandsche letter en verkortingen geschreven, door den predikant zelven gehouden is; want als in Januarij 1695 de gelden uit de derde armbus worden opgegeven, gebruikt de steller de uitdrukking: »de bus aan mijn huis," hetgeen afgewisseld wordt met: »»predikantsbus."" In het laatst, van 1712—1715, is er eene andere hand en zijn er geene verkortingen; dat gedeelte schijnt door den toen uit Holland overgekomen tweeden predikant Beys, het eerste door Ds. van Cambron gehouden te zijn. De hand,

die met 1716 begint, duidt een' bekwaam schrijver, een boekhouder aan, of is overgeschreven [1]).

In de kerkeraadsvergadering van 7 November 1727 (de kerkelijke archieven loopen, zooals ik reeds te kennen gaf, niet hooger dan tot dit jaar; van de vroegere is geen schijn of schaduw meer) werd besloten, daar de heer Cornelis van der Burgh (die waarschijnlijk, bij de ontstentenis van een' predikant, met de armverzorging belast was; hij was ouderling) zijne groote geneigdheid betuigt, om van de kassa der armen ontslagen te worden, tot het bedienen derzelve te verzoeken Dom. Johannes Ferrarius, die dit verzoek heeft toegestaan." Toen genoemde predikant in 1728 was overleden en de ouderling Jan Ellis zich met de zorg der kassa belast had, doch ook deze was gestorven, kort na dien tijd, en de zorg tijdelijk was opgedragen aan den voorzanger Cornelis Scheltus, werd wederom die kas in 1729 overgenomen door den opvolgenden predikant Nathan Erickzon »om daarvan behoorlijk administratie te doen." — Men schijnt in de toenmaals zeker nog kleine gemeente daartoe genoodzaakt te zijn geweest, omdat er nog geen diakenen of eigenlijke armverzorgers waren; ten minste bij het opgeven van de presente leden in den kerkenraad van 1727—1729 komen alleen voor, behalve den directeur van het eiland en den predikant, twee ouderlingen, zonder dat er van absente leden wordt gewag gemaakt. — Later, toen bij de uitbreiding der gemeente, de meerdere leden tot den kerkenraad werden gekozen, schijnt die armverzorging te zijn toevertrouwd aan zulken, aan wie het behoorde, namelijk, den diakenen. Het kapitaal, dat in 1727 voor de armen moest geadministreerd worden, en aan hypotheken, obligatiën enz. was uitgezet, beliep reeds toen 25,520 pesos of zoogenaamde stukken van achten (een pesos had de waarde van *f* 1.33),

[1]) Misschien wel door Pieter de Mey Lz., die 5 Oct. 1740 tot boekhouder werd aangesteld, »met last om ook de kerkelijke papieren te copieren." De eerste kerkelijke notulen, die nog over zijn, zijn waarschijnlijk van zijne hand. Doch daar die en de volgende, door Ds. Rasvelt geschreven, zeer beginnen te vervallen, heb ik de moeite genomen, ze wêer over te schrijven.

zonder dat het mij ergens uit blijkt, hoe dat kapitaal in der tijd is bij elkâar gebragt, misschien wel door bijzondere giften, waarvan in de oudste kassaboeken blijken zijn, door legaten, of schenkingen van de gezaghebbers der W. I. Compagnie.

De predikant was gewoon, om telken reize vóór het houden van het Avondmaal met een' ouderling huisbezoek te doen, zoo als in 1727 en 1728 blijkt uit het verslag van den afloop daaromtrent gegeven: »de huisbezoeking is rustig afgeloopen." Of later die gewoonte, om met een' ouderling huisbezoek te doen, is in gebruik gebleven, blijkt mij niet; maar wel dat de predikant het deed, doch meermalen door te groote hitte verhinderd werd het te volbrengen, waarvan dan in de notulen melding wordt gemaakt. Later dan in 1745 vind ik van geen huisbezoek iets opgeteekend, doch toen had de predikant Rasvelt het gedaan met een' ouderling en een' diaken. Na dien tijd en door ontstentenis soms van een predikant is welligt dat huisbezoek in onbruik geraakt, ten minste het gezet huisbezoek. Bij mijne komst in de gemeente was het geen gewoonte meer; doch in het *nieuwe huishoudelijk reglement voor den kerkeraad*, dat dit jaar door de commissie voor de kerkelijke zaken in O. en W. I. is goedgekeurd en ingevoerd, wordt aan de beide predikanten van de vereenigde protestantsche gemeenten opgelegd, om de gemeente elk jaar te bezoeken, en zich, zoo zij het verlangen, door een' ouderling te doen vergezellen.

Het schijnt toen ter tijd, vooral toen Ds. Rasvelt hier predikant was, van belang geweest te zijn, dat leden van den kerkeraad bij het huisbezoek tegenwoordig waren, omdat genoemde van dezen en genen uit de gemeente nog al het een en ander te lijden had, die zijnen goeden naam bezwalkten of zich schandelijk over de godsdienst uitlieten; onder welke vooral moet uitgemunt hebben zekere Jan van Schagen, toen Fiscaal, die zich ook (zoo als later blijken zal) met kerkelijke zaken wilde bemoeijen. Velen in de gemeente ergerden zich aan zijn gedrag en woorden en leverden eene aanklagt tegen hem in bij den kerkeraad, waarin zij tevens

betuigden: »aan het avondmaal niet te zullen komen, voor en aleer Jan van Schagen zich zou gezuiverd hebben of gecensureerd zou zijn!" Door den kerkeraad is tegen den Fiskaal aanklagt ingeleverd bij de heeren bewindhebberen der W. I. Compagnie; doch het blijkt mij niet met welken uitslag. Jan van Schagen verdwijnt daarna van het tooneel, misschien wel, zoo als zoo velen hier, spoedig door den dood weggemaaid. Als een staaltje van de ongemanierdheid en ruwheid van dien mijnheer zij hier aangeteekend, dat hij bij een openbaar vendu zich dus heeft uitgelaten: »Ei, vrienden, komt hier koopen, want hier krijgt gij goede waar voor uw geld; maar in de kerk, als het avondmaal wordt uitgedeeld door D. Rasvelt, daar koopt je een stukje brood en dan vreet je, en dan krijgt je een weinig wijn toe te zuipen!" Allerschandelijkste en allervuilste taal wordt van hem in de notulen opgeteekend, door getuigen onder eede bij den kerkeraad verklaard, doch die het niet oorbaar is hier te herhalen; maar tot slot zij hier vermeld, dat hij tot een vrouwelijk lidmaat der gemeente, die de aanklagt tegen hem bij den kerkeraad geteekend had, had gezegd: »Gij hebt gedaan als eene oude zottin; en gij en al de d......, die voor den dominé geteekend hebben, die zullen hare handen aan de galg gespijkerd worden!"

De dienst van den predikant was hier in de 18de eeuw nog vrij druk. D. Rasvelt bijv. moest, bij gelegenheid dat er avondmaal gehouden werd, in drie dagen driemaal prediken, namelijk, des vrijdags voorbereiding, des zondags voormiddags avondmaal, en des namiddags nabetrachting. Anders werd des namiddags de heidelbergsche katechismus behandeld. Hiernaar doen dan ook de bewindhebbers der W. I. Comp. van tijd tot tijd onderzoek. Toen in 1741 de kersdag op maandag inviel, en des zondags tweemaal, desgelijks maandags tweemaal en dingsdags eenmaal moest gepredikt worden, dus vijfmaal in de drie dagen, maar dit door Ds. Rasvelt, hoe sterk misschien anders ook, niet uit te houden was, werd met toestemming van den gouverneur

en den kerkeraad bepaald, dat dien zondag- en maandag-namiddag alleen door den voorlezer zou voorgelezen worden, die dan ook al een' heelen post kon hebben, als er niet tusschen beide gezongen werd, waarvan geen gewag wordt gemaakt, maar hetgeen ik toch wel denk. Dat voorlezen in plaats van prediken, bij ontstentenis van een predikant bijv., zou heden ten dage hier eene onmogelijkheid zijn, dewijl, zuinigheidshalve, eenige jaren na de vereeniging der hervormde en luthersche gemeenten, de voorlezer, die natuurlijk tevens voorzanger was, werd afgeschaft. Wij hebben dus geen voorzanger, dikwijls tot groot ongerief; want daardoor wordt het ook ondoenlijk om de vrouwen alleen te laten zingen, daar vooral bij haar wel iemand wezen mag, die den toon aangeeft; de begeleiding van het orgel schijnt niet genoegzaam. Den post van voorlezer neem ik zelf waar. Voormaals was de voorzanger, die tevens koster was, zoo als ook ten platten lande in het moederland meestal, ook schoolmeester, ten minste van de diakonieschool. Zulk een diakonie- of armenschool bestond hier reeds in de 17de eeuw, want in de kassaboeken worden onderscheiden uitgaven voor schoolbehoeften opgegeven. Het tractement echter van den voorzanger enz. niet, want dat schijnt toen, zoo als ook vóór de vereeniging plaats had, door het gouvernement te zijn betaald. Daarna kwam het voor rekening van de kerk- en armenkas.

Of de namiddaggodsdienstoefeningen nog lang hier in zwang zijn gebleven, blijkt mij niet. In deze eeuw werden zij zeker niet meer gehouden, en geen geheugenis bestaat er meer van, dan bij een enkel zeer bejaard lidmaat, zoo min als van den heidelbergschen katechismus, welken dat enkel bejaard lid zich nog herinnert in de school te hebben opgezegd. Maar dat bij die drukke beurten voormaals, het verlangen naar een' tweeden predikant niet onbillijk was, zal ieder genoegzaam kunnen nagaan, wien het klimaat, dat hier heerscht, bekend is. Avondgodsdienstoefening te houden, wanneer men ook voorganger in de morgenbeurt is ge-

weest, gaat beter. Misschien zijn de namiddaggodsdienst-oefeningen afgeschaft, toen hier na 1787 voortdurend slechts één predikant was. De Luthersche predikant Muller, die in 1797 werd aangesteld, was het eerst van die beurten vrij. Nu behoeven de beide predikanten bij de Vereenigde Protestantsche gemeente slechts eenmaal om de veertien dagen te prediken; waarlijk niet te druk!

Bij die dubbele beurten op zondag werden ook nog bijzondere dagen godsdienstig gevierd. Zoo vind ik in October 1741 melding gemaakt van een' gehouden »plegtigen dank-, vast- en bededag" door Ds. Rasvelt, bij welke gelegenheid hij tot tekst had gekozen: Luk XIX, 41—44: »En als hij nabij kwam en de stad zag, weende hij over haar — daarom dat gij den tijd uwer bezoeking niet bekend hebt." In 1770, toen Ds. Ellis hier predikant was, is door den kerkeraad besloten: »uit consideratie van den deerniswaardigen toestand, waarin ons eiland van tijd tot tijd gedompeld wordt, des woensdags namiddags ten 4 ure bedestonden te houden," welke, volgens kerkeraadsbesluit van 21 Mei 1771, toen er een tweede predikant was, Ds. Quast, in vaste godsdienstoefeningen des woensdagavonds veranderd zijn. Welke echter, die »deerniswaardige toestand," waarvan in het besluit van den kerkeraad gesproken wordt, geweest zij, is minder duidelijk, daar de geschiedenis ons zegt, dat in de laatste helft der voorgaande eeuw Curaçao zijn' grootsten bloei bereikte. Doch uit hetgeen daarbij gevoegd wordt, dat gedurende dat tijdvak van welvaart (meest te weeg gebragt door den smokkelhandel ten tijde van den Amerikaanschen oorlog) de weelde hoog steeg, zoo kan men wel gissen, dat de zedelijke en godsdienstige toestand der gemeente »deerniswaardig" zal geweest zijn, welken de predikanten wilden »veranderen" door godsdienstige oefeningen in de week!! waartoe zeker niet zij zullen opgekomen zijn, die er profijt van hadden kunnen trekken. De bloei was, voordat de vorige eeuw ten einde was, reeds geheel en al vernietigd.

In October 1807 stelt Ds. van Esch in den kerkeraad

voor: »wegens 's lands toestand, het hand over hand toenemende zedebederf en godsdienstige onverschilligheid (sic!) een' dank-, vast- en bededag te houden", doch of zijn voorstel is aangenomen en die dag gehouden, wordt niet medegedeeld. — Een dank- en bededag werd op dit eiland in October gehouden, na het eindigen van den dusgenoemden *orkaanstijd*, ofschoon Curaçao van de van Augustus tot October in de tropische gewesten soms wel heerschende orkanen volstrekt geen hinder heeft; schepen echter van de eilanders konden zich op de groote wateren bevinden, alhoewel de meeste, zoo als nu, ofschoon de vrees voor die orkanen wat schijnt geweken te zijn, zorgden dat zij veilig in de haven lagen. Doch toen men hier in 1848 (toch niet voor het eerst?) vernomen had, dat de dank- en bededagen in Nederland waren afgeschaft, is in dat jaar door den kerkenraad ook de dankdag na den orkaanstijd opgeheven. — Ook de gedenkdag van den 18n Junij wordt hier niet herdacht; of het immer gedaan zij, is mij onbekend. — Nog vind ik in de geschiedenis van het eiland melding gemaakt van een' dank- en bededag, die stand hield tot op het laatst van de voorgaande eeuw, en wel ter herinnering aan de afwending der ramp, welke het eiland boven het hoofd had gehangen in 1678, toen een sterke Fransche vloot op weg was om het te vernielen, doch welke vloot op de Aves-eilanden (niet ver oostwaarts van Curaçao gelegen) strandde en bijna zelve geheel vernield werd. — Zie mijn: *Curaçao. Schetsen en Herinneringen*, bladz. 51 verv.

Van andere dagen, die godsdienstig gevierd werden, vind ik geen melding gemaakt. Zoo als het nog niet gebruikelijk is, om op nieuwjaarsdag te prediken, zoo schijnt het ook oudtijds niet in gebruik geweest te zijn. Doch toen in 1741 de nieuwjaarsdag op een' zondag inviel, werd er aan de gemeente bekend gemaakt »dat, ofschoon er nooit op nieuwjaarsdag gepredikt werd wegens het geraas en krioel, nogtans, daar die dag thans inviel op zondag, alleen des voormiddags zou gepredikt worden; verwachtende Ds. Ras-

velt, dat de overheden en gemeenten hem met hunne tegenwoordigheid onder het gehoor van Gods woord in zijnen tempel zouden honoreren!" — Het prediken op oudejaarsavond is van late dagteekening. Eerst in 1846 geschiedde dit voor de eerste maal, en daar de gemeente op dien avond in groot getal was opgekomen, werd er besloten, voortaan altijd op dien avond godsdienstoefening te houden en het jaar godsdienstig te sluiten, zoo als dan ook thans nog geschiedt. Ook de goede vrijdag is sedert 1820 plegtig gevierd geworden, bij onderlinge overeenkomst tusschen den hervormden en lutherschen predikant, waarvan aan den gouverneur werd kennis gegeven; en wel zóó, dat des voormiddags het avondmaal wordt gehouden, en des avonds, wil men, nabetrachting, of liever, plegtige sluiting van de overdenking van 's Heeren lijden en sterven. Gelijk bij de meeste gemeenten in het moederland wordt het lijden van den Heer gedurende zeven weken vóór Paschen gepredikt.

Zooals gewoonlijk in het moederland geschiedt, namelijk, dat de kinderdoop plaats hebbe bij gelegenheid van de namiddag-godsdienstoefening, zoo is het eertijds ook hier geweest; want dat door den kerkeraad in 1738 een besluit werd genomen, dat »het doopen alleen des zondags namiddags zou geschieden," moet niet zoo zeer als iets nieuws worden beschouwd, als wèl, dat die zaak geregeld werd, welke, door de afwezigheid van Ds. Rasvelt, en omdat misschien toen kinderen door een R. C. pastoor gedoopt waren, gelijk later bij ontstentenis van een predikant meer geschiedde (maar hunne namen werden dan, als er weder een predikant was, in het doopboek der hervormden overgeboekt) — wat in de war was geloopen. De doop kon echter, volgens diezelfde bepaling, ook des dingsdags 's morgens te 7 ure geschieden voor hen die ver af woonden; zelfs werden er toen, tot aan het einde van het jaar, vier dagen in de week vastgesteld om kinderen te doopen, »omdat er zooveel kinderen te doopen waren." Doch in het besluit werd ook opgenomen, dat »de doop in de kerk moest geschieden."

Dit beginsel werd, zoo als in de hervormde kerk in het moederland, eerst streng vastgehouden; want ik vind in 1751 opgeteekend, dat aan eene bedeelde, die gevraagd had, dat haar kind te huis mogt gedoopt worden, doch aan wie dat geweigerd was, en die het toen door een pastoor had laten doopen, de bedeeling werd ontnomen. Na een dertigtal jaren is men echter van dat beginsel hier afgeweken, zeker door gedurige aanvraag voor den huisdoop en omdat dit toch bij de lutherschen plaats had, hetgeen men gemakkelijker vond; want in 1785 is door den kerkenraad aan de predikanten vergunning verleend, den huisdoop te bedienen, doch alleen nog maar in geval van ziekte van het kind, en dat werd dan nog aan de »discretie van den predikant" overgelaten, die het dan natuurlijk weigeren kon.

Wat het te beduiden had, dat in September 1787, toen Ds. Wildrik hier predikant was, door den kerkeraad besloten werd, »de doop-attestatiën der kinderen, die in de luthersche kerk gedoopt waren, terwijl hier geen predikant der gereformeerde kerk was, niet te protocolleren," moet ik bekennen, niet regt te begrijpen. Waarom toch zou men de namen dier kinderen niet in het doopregister opnemen? Hen te beschouwen als tot de luthersche gemeente te behooren, dat was er ver van af, vooral om de wrijving en naijver, die er eertijds, zoo in het moederland als hier, tusschen de gemeenten bestond. Men zal dus misschien die namen, als eenigzins besmet, in een afzonderlijk register hebben willen opteekenen. Hoe zeer die wrijving, die verwijdering, zou ik het wel mogen noemen, ook later nog heerschte, blijkt daaruit, dat de ouderling C. Ringeling in 1812 zijn ontslag kreeg, omdat hij zijn kind door den lutherschen predikant had laten doopen. Trouwens het was ook wel berispelijk in een ouderling bij de hervormde gemeente, dus te handelen. Doch hier was toen de uit Engeland overgekomen predikant Will, op wiens zedelijk gedrag nog wel het een en ander schijnt aan te merken geweest te zijn.

Het doopen schijnt tot het begin van de 19de eeuw ge-

heel vrij te zijn geweest, dat is, dat zij, die hunne kinderen ten doop bragten, aan geene geldelijke lasten onderworpen waren; doch voor die eeuw was het bewaard den doop te belasten en wel met één pesos. Deze belasting werd echter in het laatst van 1825 weder afgeschaft, zoowel als die voor het aannemen en het kerkelijk inzegenen van het huwelijk, bij welk besluit van den kerkeraad ook de huisdoop als regel werd afgeschaft, doch behouden »in bijzondere gevallen," maar dan tegen eene belasting van 12 pesos. Daar echter die belasting wat al te drukkend was, werd zij in 1830 van *f* 16 op *f* 8 verminderd, tot dat deze ook voor goed in 1842 werd afgeschaft en nog afgeschaft blijft, ofschoon bij zulk een huisdoop thans nog eene collecte wordt gehouden, die dikwijls wel wat meer dan *f* 8, meermalen ook minder opbrengt, naar gelang van het vermogen der ouders en getuigen en der bloedverwanten; doch zelfs de meest behoeftigen, die dan gewoonlijk tot getuigen vragen die wat meer zijn dan zij, geven hunne bijdragen, die aan de kas wèl te stade komen. Bij een kerkdoop ziet men zelden eene buitengewone gift, ofschoon er niets hoegenaamd behoeft bijgedragen te worden voor koster of kerkeknecht. Zooals dat in het moederland wel plaats heeft, om aan den predikant een bewijs van achting en herinnering te geven, is hier in het geheel niet in gebruik; presenten aan den predikant bij het aannemen en het inzegenen van een huwelijk behooren tot de uitzonderingen; 't is volstrekt geen regel, zoo als het dat bijna in het moederland is geworden, waar zelfs de geringsten onderling toch nog wat bij elkaâr brengen om den predikant, bij het aannemen, zulk een bewijs van aandenken te geven.

Zekerlijk ten gevolge van hetgeen in Nederland door de Synode, meen ik, als wenschelijk was aanbevolen, ten einde het plegtstatige van den doop, die dikwijls zoo bitter weinig plegtstatigs heeft, te verhoogen, werd er ook hier in 1820 bepaald, om den doop slechts op den eersten zondag van elke maand te bedienen. Of dit ook hier met even weinig goed

gevolg als in Nederland beproefd is, is mij onbekend, maar zou ik haast gelooven, omdat in het begin van 1830 bepaald werd, dat het in de kerk doopen ook des maandags en dingsdagsmorgens zou kunnen plaats hebben, en in September 1837, dat elken zondag de doop kan worden bediend. Maar geheel is men van dat aanbevolen beginsel van plegtigen kerkdoop afgeweken, toen in 1845 de huisdoop geoorloofd is verklaard en wèl bij de volgende motieven:

Overwegende

1°. dat de huisdoop in den eigenlijken zin niet in strijd is met eenige kerkelijke bepaling van Curaçao, daar in den zelfden oogenblik, waarin de kerkeraad denzelven scheen af te schaffen, deze denzelven ook in stand hield door eene geldsom te bepalen voor die gevallen, waarin de predikanten goedvonden den doop te huis te bedienen, en dat vele leden, in weerwil dier contributie, van denzelven hebben gebruik gemaakt en het nog wenschen, na het intrekken der geldelijke contributie;

Overwegende

2°. dat de gemeente van Curaçao onder de termen valt van die gemeenten, waar de huisdoop in gebruik is gebleven en daar niet wel kan geweerd worden, wegens eenmaal toegekende vrijheid;

Overwegende

3°. dat de artikelen van vereeniging niets gewagen van de afschaffing van den huisdoop;

Overwegende

4°. dat, wilde men op het woord *omstandigheden* (voorkomende in een vroeger besluit) [van 1825, zie boven] drukken en daarnaar te werk gaan in de beoordeeling van het al of niet wettige van den huisdoop, dezelve hoogst moeijelijk te bepalen zou zijn en men in den geest der Prot. kerk handelt door het principe van vrijheid te eerbiedigen;

Zoo komt de kerkeraad tot het besluit, dat de huisdoop geoorloofd is.

Als bijzonderheid en regt in den geest van onze Protes-

tantsche kerk vind ik in 1849 opgeteekend, dat het verzoek van een der manschappen bij het garnizoen, om zijn kind, dat buiten zijn weten en tegen zijn wil door een R. C. priester gedoopt was, nog eens te doopen; of ook het kind als gedoopt zijnde »in den doopbade op te schrijven," gewezen is van de hand, »omdat de man, als vader, had kunnen zorg dragen, dat de doop in onze gemeente had plaats gehad." — In 1850 boden een paar israëlitische houders van slaven aan, om de kinderen hunner slavinnen in de protestantsche kerk te laten doopen, » naardien zij als eigenaars van slaven reeds voor het tegenwoordige de onaangename gevolgen inzien, dat zoodanige kinderen door roomsch catholijke geestelijken worden gedoopt, en er bij hen vrees bestaat, dat de last, dien zij er nu reeds van ondervinden, voor het vervolg nog grooter worden zal." De kerkeraad heeft besloten van hun aanbod gebruik te maken, «indien de moeders der kinderen daartoe hare goedkeuring zullen betuigd hebben." Ik geloof echter niet, dat dit veelmaal is geschied; mij althans is het niet bewust, dat één slaaf van joden protestantsch is; slechts ééne slavin, die thans aan eene jodin behoort, doch op het eiland niet is geboren, is protestantsch en laat hare kinderen bij onze gemeente doopen. 't Zou echter kunnen zijn, dat er op eene of andere plantaadje protestantsch gedoopte slavenkinderen waren, doch deze zouden toch, daar zij geene protestantsche opleiding kunnen krijgen, en te midden van de roomsche slavenbevolking verkeeren, voor onze gemeente verloren gaan.

In 1857 werd de kerkdoop slechts bediend *tien-*, de huisdoop *vierendertig-*malen! Ofschoon bij de meeste gemeenten in het moederland getuigen bij den doop niet meer gevorderd worden, en de namen van *peter* en *meter* (in het papiementsch *padrena* en *madrena*) zoo goed als vergeten zijn, is hier het peter- en meterschap nog in vollen zwang en zou men daarvan niet ligt afstappen. Niet zoo zeer omdat men daaraan eene godsdienstige of kerkelijke waarde hecht, vooral niet bij den minderen stand, maar omdat bijzonder bij

dien stand, de peter en meter als verpligt zijn, het kind ten eerste bij den doop in de kleederen te steken of er wat ornament bij te voegen, en vervolgens bij de verjaardagen aan het kind eenig geschenk te geven. Gemeenlijk worden dan tot dat peter- en meterschap gevraagd of gekozen, die wat te geven hebben. — Over hen, die als getuigen bij den doop mogten staan, schijnt men het oudtijds niet eens te zijn geweest. In 1738 werd evenwel nog bepaald, dat de doopgetuigen moesten zijn lidmaten der gereformeerde kerk. In latere jaren, toen hier eene luthersche gemeente gevestigd was, ontstonden daarover oneenigheden, dewijl in 1769 de toenmalige luthersche predikant J. G. Muller zich beklaagde, dat de hervormde predikant Ellis zijn gevoelen had te kennen gegeven, »dat het beter was, dat bij den doop van kinderen van gereformeerde ouders, liever gereformeerde getuigen moesten staan!" Er was toen namelijk, zoo als het schijnt, door de meerderheid van den kerkeraad een besluit genomen, hetgeen echter aanleiding tot oneenigheid had gegeven, dat zoowel gereformeerde als luthersche doopgetuigen bij beide gezindheden wezen konden. Men zou daarover aan de classis van Amsterdam schrijven en vragen, hoe te handelen. Dat had de kerkeraad ook gedaan; doch in een antwoord van die classis, van 2 Junij 1770, ook over andere zaken loopende, had de kerkeraad te vergeefs gehoopt, de beslissing omtrent de doopgetuigen te vinden.

In de kerkeraadsvergadering van 20 Augustus van genoemd jaar, waarin die brief van de classis werd voorgelezen, werd dan ook wederom besloten op nieuw over die zaak aan de classis te schrijven, daar ook een ouderling volhield, dat de getuigen bij den doop alleen gereformeerden moesten zijn. — Of er toen weder dadelijk aan de classis geschreven is, blijkt niet, maar wèl dat er in Augustus 1771 een schrijven aan de classis is weggezonden, waarin beslissend haar antwoord gevraagd werd, daar de kerkeraad, bepaald hebbende, dat »geen ouders of getuigen bij den doop zouden toegelaten worden, indien zij geen ledematen der kerk waren, daarover in zeer

veel moeijelijkheden was gewikkeld, zoo zelfs dat hij door een' vader bij den raad was aangeklaagd." Deze had echter in die zaak geen vonnis geveld, omdat »kerkelijke zaken niet voor eene politieke vierschaar konden gebragt worden." Verder wordt van die zaak geen gewag gemaakt, en het is mij dus onbekend of de classis geantwoord heeft en in welken zin. In later jaren is men, zoo als in vele zaken, ook ter zake van doopgetuigen veel rekkelijker, ja uiterst liberaal geworden; want ofschoon in 1840, zeker omdat het al te voren had plaats gehad, besloten werd: bij den doop geen getuigen toe te laten, die geen lidmaten waren van ons of van een ander kerkgenootschap, zoo werden echter, zoo als het nog plaats heeft, roomschen tot doopgetuigen toegelaten, die toch, alhoewel de vragen bij den doop, in onze vereenigde gemeente vastgesteld, zeer ruim zijn, namelijk: »of gij gelooft in God, den Vader, die uwe eeuwige zaligheid wil; en in Jezus Christus, den Zaligmaker, die gekomen is, om ons van de magt en ellende der zonde te verlossen; en in den H. Geest, die in ons hart het goede werkt en bevestigt;" en: »of gij plegtig belooft, om overeenkomstig dit geloof, dat uw kind, waarvan gij ouders of getuigen zijt, op te voeden en door onderwijs en voorbeeld naar uw vermogen op te leiden tot eenen christelijken levenswandel?" — die toch, zeg ik, als zij die vragen verstaan, hetgeen al dikwijls het geval niet is, wegens de onbekendheid met de hollandsche taal, en dan zijn het slechts figuranten, en zij antwoorden dan ook niet, — volgens hun geweten en hunne kerkelijke verpligting, deze vragen niet met: Ja, zouden kunnen beantwoorden. Het omgekeerde, dat een protestant als doopgetuige zou staan bij een kind van R. C. ouders, zou niet worden geduld. Ik weet niet, waarom onze kerk het hier toestaat! — De tegenwoordigheid van getuigen bij den doop schijnt dan ook wel eens genoegzaam te zijn geacht, en de ouders gemeend te hebben wel te huis te kunnen blijven, zoodat dan ook in 1818 het besluit door den kerkeraad werd genomen, dat één der

ouders ten minste bij het doopen moest tegenwoordig zijn. Maar dat *moeten* is later ook al weder verslapt, zoodat het, zoo als in 1856 nog, wel den ouders werd op het hart gedrukt, om bij het doopen hunner kinderen tegenwoordig te zijn, doch met niet al te best gevolg. Ik geloof echter, dat het billijk is, buitengewone omstandigheden, afwezigheid of ziekte uitgezonderd, dat de predikanten den doop niet bedienen, of ten minste één der ouders moet tegenwoordig zijn, en bij onechte geboorte altijd de moeder. Eenig voorafgaand onderwijs in de leer des doops bij moeders van onechte kinderen, die zelve geen lidmaat zijn, zoo als hier en daar in het moederland plaats heeft (mijn vader, godsdienstonderwijzer te Leiden, werd in zijn leven met dat onderwijs belast) bestaat hier niet. De predikant weet meermalen op zijn best, dat er een kind zal gedoopt worden. — Na meerdere kennisneming van zaken en van den toestand der gemeente, houd ik mij aan het bepaalde in 1818, dat niet is afgeschaft.

Reeds bij de stichting der gemeente waarschijnlijk, en vele jaren daarna, werd het avondmaal hier viermaal des jaars gehouden, en wel, zoo als uit de notulen van October 1727 blijkt, in de maanden April, Julij, October en December op eersten kersdag, dus niet, zoo als gewoonlijk in het moederland plaats had en nog plaats heeft, op eersten paaschdag. De oudste documenten van 1695 en verv. wijzen mij aan, dat toen aan tafel van 70 tot over de 130 pesos gegeven werd; de uitgaven aan brood waren slechts 1 pesos, en aan wijn 2—4 à 5 pesos. Het was veel gegeven voor zulk eene kleine gemeente, vooral als men rekent, hoeveel men toen voor weinig geld kon doen. In 1716 b. v. kostte een schepel maïs 6 realen of 90 centen; nu *f* 5 à *f* 5,50 en hooger. — Die viering van het avondmaal werd, zooals ik vroeger reeds heb te kennen gegeven, telken male door huisbezoek voorafgegaan, maar ook door de dusgenoemde proefpredikatie of voorbereiding, en opgevolgd door de nabetrachting of dankzegging. Die proefpredikatie werd gehouden

vrijdagmorgen vóór den zondag, waarop het avondmaal bediend zou worden. En dat heeft lang volgehouden, want eerst in September 1837 heeft de kerkeraad bepaald, dat de voorbereiding niet meer op dien dag, maar op den vorigen zondag zou worden gehouden. In 1849 is dit echter wederom zóó veranderd, dat de voorbereiding zou plaats hebben op vrijdag avond vóór den zondag der avondmaalsviering; en nu onlangs is men tot het besluit van 1849 wedergekeerd. De nabetrachting werd des namiddags na het vieren van het avondmaal gehouden; want toen in 1738, op kersmis, de predikant Rasvelt, na het avondmaal te hebben bediend, ongesteld werd en des namiddags niet kon prediken, werd, bij uitzondering, de nabetrachting op den morgen van den tweeden kersdag gehouden. — Met het wegvallen der namiddaggodsdienstoefening in later jaren, schijnt ook langzamerhand de geheele nabetrachtings-preek te zijn afgeschaft. Ten minste, men hoort er niet meer van spreken, en in het nieuw huishoudelijk reglement voor den kerkeraad is als pligt van de predikanten wèl opgenomen, om de voorbereidingspredikatie te houden en het avondmaal te bedienen, maar niet, om nabetrachting of dankzegging te prediken, ofschoon de predikanten hunne preek op den zondag na het gehouden avondmaal gewoonlijk dus inrigten, dat zij dat verzuim kan vergoeden. — Bij de voorbereiding worden de gewone vragen, of andere in denzelfden geest, aan de gemeente voorgesteld.

Jaren lang is men voortgegaan, om viermaal 's jaars op de gezette tijden het avondmaal te vieren. Eerst in October 1817 heeft de kerkeraad bepaald, in die maand geen avondmaal te houden, »omdat er dan gewoonlijk weinig ledematen opkwamen, om zich aan de tafel des Heeren te scharen." In het begin van 1820 heeft men ook het avondmaal op eersten kersdag opgeheven, maar daarvoor bepaald den derden zondag in Januarij. Na dien tijd, het juiste jaar blijkt mij niet, is vastgesteld, zooals het nog is, dat het avondmaal zou gehouden worden op den voormiddag van goeden vrijdag, den eersten zondag in Augustus en den eersten zondag in

December. Eenmaal, in 1847, werd aangenomen, dat voorloopig eene tweede avondmaalsviering in de lijdensweken zou plaats hebben; doch dat is niet blijvende geweest.

Ofschoon het bedienen van het avondmaal aan lidmaten in hunne woningen bij de hervormde kerk, zoover ik weet, nooit in gebruik is geweest, schijnt het echter in de curaçaosche gemeente te zijn ingevoerd. Doch wanneer en waarom is mij onbekend. Wel vind ik opgeteekend, dat de kerkeraad in 1800 onder Ds. van Esch bepaald heeft, dat »het H. avondmaal alleen zou toegediend worden aan zieke huiszittende ledematen, maar dan in tegenwoordigheid van den geheelen kerkeraad." Later heeft de huiselijke avondmaalsbediening meermalen plaats gehad, doch dan zonder bijzijn van den kerkeraad. Toen ik hier kwam, was het nog gebruikelijk. Het kon. besluit der vereeniging Art. 2 N°. 1 heeft dat gebruik afgeschaft, met deze bepaling: »het Heilige avondmaal zal gemeenschappelijk aan eene tafel gevierd worden, zooals zulks met de oorspronkelijke instelling en den aard dezer plegtigheid overeenkomt." Deze bepaling is in het nieuw huishoudelijk reglement voor den kerkeraad overgenomen in Art. 28.

Voor de waardige bediening van het avondmaal zijn, behalve het noodige tafellaken en servetten, voorhanden: vier zilveren bekers, die echter ongelijk van vorm zijn en door sierlijkheid niet uitmunten, zijnde drie met snijwerk, een met opgedreven werk; een groote zilveren broodschotel en twee dito kleiner, benevens drie zilveren offerborden. De oorsprong van het meeste van dit zilverwerk kan ik niet opgeven. Alleen komt op het kassaboek van 6 October 1718 voor in uitgaaf: »34 pesos voor twee zilveren schoteltjes tot de tafel des Heeren, wegende $30^1/_2$ ons." En vroeger reeds in 1696, 26 Julij: »Bij David Sterlinx bet. voor het zilver [waarschijnlijk het schoonmaken], en het maken van een beker p. 21. 6." Ik gis dus dat al het zilverwerk, dat hoegenaamd geen opschrift heeft — alleen hebben wij het, veiligheidshalve, in 1856 met P. G. (protestantsche gemeente) la-

ten merken — van tijd tot tijd is aangekocht; want van giften zie ik niets. — Het zilveren doopbekken op gebronsd koperen voetstuk of standaard, is in 1845 in Amsterdam aangekocht voor *f* 253. Het oude zilveren is aan de kerk op Aruba ten geschenke gegeven. — In gebruik zijn zilveren letters op de bordjes, waarop de gezangen worden aangeduid; deze ten getale van 108 met 228 zilveren nommers (ter waarde toen van 1000 pesos) zijn in 1821 aan de kerk geschonken door nu wijlen den heer D. Specht. Toen na de vereeniging der beide gemeente het psalmboek werd afgeschaft, zijn de letters, de psalmen aanduidende, voor *f* 143.75 verkocht. — Dit in het voorbijgaan.

Toen het kerkelijk huwelijk bij de hervormde gemeente, alstoen de kerk van den Staat, alleen voldoende was voor de wettigheid, schijnt die plegtigheid in het eerst op onderscheidene dagen in de week of wel op den eersten dag te hebben plaats gehad; doch in April 1739 werd er bepaald, dat de predikant de paren alleen des zondags zou huwen, hetzij in de kerk, hetzij aan huis: dit laatste evenwel werd aan de beleefdheid van den predikant overgelaten, die er niet toe kon genoodzaakt worden. Doch wáár ook de voltrekking van het huwelijk plaats had, zij moest geschieden in tegenwoordigheid van ouderlingen en diakenen. Waarschijnlijk werd er toen ook reeds eene belasting van dat huwen, hetzij voor de kerk hetzij voor de armenkas, betaald, en het werd aan de beleefdheid der gehuwden en hunne bijzijnde betrekkingen overgelaten, hoeveel of hoe weinig zij geven wilden; maar eerst in 1743 vind ik vermeld, dat Ds. Rasvelt aan de diakenen 102 pesos had overgegeven voor vier paren, die te huis gehuwd waren. Misschien wel moest voor dien huistrouw meer worden betaald, dan voor het voltrekken van die plegtigheid in het kerkgebouw. — Aan die belasting voor het huwen waren niet alleen de leden der hervomde gemeente onderworpen, maar in 1745 bestond ook de wet, dat van elk gesloten huwelijk (moest de predikant die toen niet allen sluiten?), bij room-

schen en bij joden (de luthersche gemeente bestond toen hier nog niet) 12 pesos aan de armen der hervormden moesten betaald worden. Later werd die belasting nog vermeerderd; men moest toen èn voor het aanteekenen èn voor het trouwen aan huis betalen; want in de kerkeraadsvergadering van 26 Januarij 1752 werd besloten, »wegens toenemende armoede," voor het aanteekenen aan huis te laten betalen 12 pesos en voor het huwen aan huis 25 pesos. De roomschen en joden zijn zeker toen ook pro rato verhoogd. Die belasting schijnt, met afwisseling echter der te betalen gelden, lang te hebben volgehouden, doch gedurende het engelsch gebied te zijn opgeheven; want in 1814 verzocht de kerkeraad aan den engelschen gouverneur, dat het trouwen volgens hollandsche wet mogt geschieden ter »voorkoming van schade voor kerk en armen." Men betaalde toen 13 pesos. Wat moet beteekenen, hetgeen er in dat verzoek wordt bijgevoegd: » en het gevaar voor de jonge dochteren," betuig ik niet te begrijpen. — Na het terugkeeren van de kolonie onder nederlandsch gebied, werd het geld, te betalen voor het voltrekken van een huwelijk, weder verhoogd; want in Junij 1816 besloot de kerkeraad, dat er voor zou betaald worden 25 pesos voor de armen en 1 pesos voor de kerk. — Toen door de nieuwe wetgeving het burgerlijk huwelijk alleen voor wettig werd verklaard, werd niet alleen, naar het schijnt, de belasting op de kerkelijke inzegening van het huwelijk opgeheven, maar ook kwam die inzegening genoegzaam in onbruik. De kerkeraad toch besloot in 1826, de circulaire der synode omtrent het inzegenen van het huwelijk »aan de gemeente bekend te maken, daar dit zeer verzuimd werd." Dit schijnt een' goeden invloed te hebben gehad; want zoo lang ik hier ten minste predikant ben, weet ik niet, dat er een huwelijk is voltrokken, dat niet kerkelijk is ingezegend, ook dan zelfs wanneer een der gehuwden tot de roomsche kerk behoorde. Misschien volgt de geringe klasse daarin wederom na hetgeen in de roomsche kerk geschiedt. Ik weet niet, dat er tegenwoordig een

huwelijk aan huis wordt ingezegend; in de laatste vorige jaren, hoor ik, dat het nog eenige weinige keeren geschied is. — In 1857 hadden 11 kerkelijke inzegeningen van huwelijken plaats. Bij die inzegening behooren ouderlingen en diakenen tegenwoordig te zijn; de koster collecteert. Het orgel wordt voor en na de plegtigheid bespeeld, zonder dat de organist daarvoor iets extra ontvangt.

Het houden van avondgodsdienstoefeningen, hetzij op zondag, hetzij in de week, is in deze gemeente geen gevestigd gebruik gebleven. Wel zijn er van tijd tot tijd pogingen in het werk gesteld om ze in te voeren, doch met geen goed gevolg. Want toen in October 1770 besloten werd, zoo als ik reeds te voren opgaf, »uit consideratie van den deerniswaardigen toestand, waarin ons eiland van tijd tot tijd gedompeld wordt," des woensdags namiddags bedestonden te houden, en in Mei van het volgende jaar, toen er twee predikanten waren, D.D. Ellis en Quast, om elken woensdagavond vaste godsdienstoefening te houden, werd dat laatste slechts onder voorwaarde gedaan, dat »de heeren Bewindhebbers vermeerdering van tractement zouden verleenen aan de predikanten en pensioen aan hunne weduwen, zooals dat te Suriname en in andere koloniën plaats had;" men zou tevens daarop aandringen bij de classis van Amsterdam. Maar nergens in de archieven wordt verder van die avondgodsdienstoefeningen melding gemaakt en waarschijnlijk zijn de begonnene ook spoedig gestaakt, hetzij omdat er geen vermeerdering van tractement kwam, hetzij omdat Ds. Ellis door het vertrek van Ds. Quast spoedig alleen bleef, en na dien tijd ook meestal slechts één predikant het H. dienstwerk waarnam. Of er na de vereeniging der twee gemeenten in 1825 spraak is geweest om eene avondgodsdienstoefening te houden, daar toch de namiddagbeurten al waren opgeheven, blijkt mij niet, maar ernstig heeft de kerkeraad in 1847 er over geraadpleegd, vooral, omdat hier toen drie predikanten waren (zijnde Ds. Betting als buitengewoon aangesteld). Doch door het met verlof vertrekken van Ds.

Meijer naar Holland wegens ziekte, kreeg de zaak haar beslag niet, maar er werd toch in Januarij 1848 bepaald, dat als Ds. Meijer zou wedergekeerd zijn, tweemaal in de maand des woensdagsavonds godsdienstoefening zou worden gehouden, waaraan dan ook gevolg is gegeven. Zelfs werden daartoe hanglampen aangeschaft, ter vervanging van kroonen en blakers met kaarsen, waarvan men zich bij vorige gelegenheden had moeten bedienen; die koperen kroonen zijn later ten voordeele der kas verkocht. — In Mei 1850 begon men echter reeds in den kerkeraad te spreken, om die twee woensdagavondbeurten in de maand wat in te krimpen, omdat ze weinig bezocht werden; doch dit vond toen nog geen gehoor. Ook werd men het in December van dat jaar, toen Ds. Betting in November naar Paramaribo vertrokken was, niet eens over de geheele afschaffing, en de beurten werden nog gerekt tot in 1853, toen in September besloten werd de woensdagavondbeurten op te heffen, vooral omdat de collecten bij die gelegenheden de onkosten der olie lang niet konden dekken. Mijn voorstel in 1856, om tweemaal in de maand des zondagsavonds, bij lichte maan, godsdienstoefening te houden, vond bijval; doch wij konden die ook slechts een klein jaar volhouden, daar het bleek, dat de gemeente, vooral de schamele klasse, voor wie zij bijzonder verordend was, ten einde de avond hare armelijke kleeding bedekken mogt, er geen prijs op stelde. Er wordt nu alleen op goeden vrijdag en op oudejaarsavond gepredikt.

Behalve wanneer door den geweldig nedervallenden regen het der gemeente niet doenlijk is hare woningen te verlaten en ter kerke te komen (men heeft hier anders niet veel hinder van regen, daar het over het algemeen ontzaggelijk droog is), heeft er geen stilstand in de gewone godsdienstoefening plaats; het mogt misschien gebeuren als de beide predikanten ziek waren, doch daarvan is gelukkig in de laatste jaren geen voorbeeld. Bij de dienstreis naar Aruba of Bonaire van den eenen predikant, neemt de ander zijne beurten waar. — Doch in 1800 kon er door de toenmalige

omstandigheden geen openbare godsdienstoefingen gehouden worden, en de predikant v. Esch stelde daarom in Augustus voor, aan de huizen een extra-collecte te doen. Er wordt hier gedoeld op dien verwarden en gevaarlijken toestand, waarin zich toen het eiland bevond, doordien de Franschen onder Bresseau zich verraderlijk van hetzelve trachtten meester te maken, doch welke pogingen door de cordaatheid van den gouverneur a. i., en het inroepen van engelsche hulp verhinderd werd. (Zie hierover hetgeen ik opgeteekend heb in: *Curaçao, Schetsen enz.* bladz. 62 verv.) — Nog meer ging het kerkelijk leven achteruit, toen in 1802 Ds. v. Esch naar Nederland was vertrokken. Wie toen de kerkdienst waarnam, kan ik niet zeggen; het zou mij echter niet verwonderen, dat de toenmalige koster en voorlezer Hansz des zondagsmorgens eene preek voorlas; doch in September 1803 besloot de kerkeraad, » omdat er hoegenaamd niemand meer te kerk kwam, en er dus ook niet gecollecteerd werd, den organist te bedanken en de kerk te sluiten." In een schrijven van den kerkeraad aan de classis van 's Hage, van 8 Julij 1802, waarin vooral verzocht werd om spoedige vervulling der vacature, en dat herhaald wordt in November 1803, komt onder anderen het volgende voor: »Betuigende wij aan UEW., dat door het gemis van een predikant in ons midden, de geheele kudde (zoo te zeggen) bijna verstrooid raakt, als vermits de openbare prediking en leering, een der grootste takken uitmakende, bij ons geheel ontbreken blijft, en de armen en noodlijdenden veel nadeel komen te genieten; buitendien de jeugd in hun onderwijs in die wezenlijke belangvolle waarheden veel moeten missen, zoodat, zoo als wel reeds is gezegd, deze geheele kleine kudde van den grooten Herder Jezus Christus uiterlijk verwaarloosd en verstrooid zal worden; want herderloos zijnde, verwijderen wezenlijk met regt de schapen, zoo als onze gezegende Verlosser zegt enz." — Die bedroevende staat der gemeente, welke op eene bedroevende wijze wordt uitgedrukt, schijnt eenigzins opgehouden

te zijn, toen de kerk der luthersche gemeente, door brand bij het bombardement der Engelschen in het begin van 1804 vernield zijnde, het provisionneel gouvernement van Curaçao bepaalde, dat de luthersche predikant Muller voortaan in de kerk der hervormden zou prediken, en ook een derde der dan gecollecteerde gelden voor de hervormde armen wezen zou. — Eerst in het midden van 1806 kwam Ds. van Esch uit Nederland terug en aanvaardde de dienst, en toen deze weder in 1808 vertrokken was, bepaalde de engelsche gouverneur, dat Ds. Muller ook de dienst bij de hervormde gemeente zou waarnemen, tegen bezoldiging van 600 pesos; anders had men de kerk wederom kunnen sluiten.

Sedert onheugelijke jaren, misschien wel van den tijd af, dat hier eene gemeente werd gesticht, was het in gebruik, zoo als ik ook meen dat bij de gemeenten in het moederland plaats heeft, om maandelijks kerkeraadsvergadering te houden. De voorhanden zijnde notulen bewijzen mij dit. Men ging zelfs met die gewoonte voort, al was er geen predikant, omdat daarmede ook in verband stond de maandelijksche uitdeeling aan de armen, welke in den vollen kerkeraad geschiedde. Eerst in Februarij 1818 werd, met goedvinden van den gouverneur, bepaald, dat daarin eene verandering zou komen, en er slechts om de drie maanden kerkeraad zou worden gehouden, ofschoon de maandelijksche uitdeeling aan de armen voortgang zou hebben. Men schijnt daarna en ook na de vereeniging meer op onbepaalde tijden kerkeraadsvergadering te hebben gehouden, naar gelang de aanhangige zaken en het belang der gemeente of armen het scheen te vorderen. In 1847 werd het voorstel van een' der diakenen, om elke maand op een bepaalden dag te vergaderen, afgewezen. Doch daar de geregelde behandeling van zaken het vereischte, werd in Februarij 1856 bepaald, dat er maandelijks vergadering zou worden gehouden, welk beginsel ook als wet is aangenomen in het nieuwe huishoudelijk reglement voor den kerkeraad. — Er was, naar het schijnt,

te voren geen bepaalde plaats, waar de kerkeraadsleden te zamen kwamen, hetzij de vergadering plaats had in de kerk zelve, hetzij bij den gouverneur op het gouvernementshuis, zoo als vermeld staat in 1738, toen J. Gales gouverneur was, of bij een der leden. In 1821 eerst kwam men op de gedachte, of wel tot het bepaalde besluit, om eene consistoriekamer te bouwen. Maar het duurde nog tot in 1825 eer de plannen daartoe tot meerdere rijpheid kwamen, daar eene inteekeningslijst, daarvoor bij de leden der gemeente ingediend, 655 pesos opbragt. Men toog dus aan het bouwen, en in 1826 was zij voltooid. De opbouw echter had met andere herstellingen, die toen aan het kerkgebouw moesten geschieden, 1648 pesos gekost.

Van het begin van het bestaan dezer gemeente af, schijnt de directeur, gezaghebber of gouverneur (deze titels verwisselden nu en dan; ik houd mij voor het gemak aan de benaming: *gouverneur*) des eilands, zoo als over alles, ook over de handelingen van den kerkeraad en den kerkeraad zelven zijn' schepter gezwaaid en aan het hoofd van den kerkeraad als president te hebben gestaan; 't waren zeker toen nog tijden, dat de overheid ook magt *in sacra* uitoefende! In de oudste nog voorhanden zijnde documenten der gemeente van 1727 komt de toenmalige gouverneur du Fay als president van den kerkenraad voor, en wèl, om het werk van het kiezen eens ouderlings te regelen. Niet altijd echter waren zij in de vergadering tegenwoordig, maar bij hun afwezen bekleedde de predikant, als voortdurend vice-president, den presidialen stoel. — Dat presidium echter van den gouverneur is meer dan eens betwist geworden en er hebben soms zware remonstranties, doch zoo het schijnt, zonder gevolg, over plaats gehad. In Januarij 1740 betwist de fiscaal, de reeds bekende Jan van Schagen, aan den gouverneur dat regt; »want als hij aangesteld is," dus is zijne bewering, »als president van alle collegiën, dan is echter het kerkelijk collegie daarvan uitgezonderd, omdat in de acte van aanstelling alleen de burgerlijke of staats-collegiën wor-

den genoemd." — De opvolgende gouverneur Faesch neemt desniettemin in December van dat jaar zitting als president van den kerkeraad, opgevende daartoe regt te hebben »door zekere periode uit zekere missive van de majores," d. i. bewindhebbers der W. I. Comp. Ds. Rasvelt voert echter in die vergadering aan en doet voorlezing van een' brief door hem van die majores ontvangen, waarin zij wel »begeeren geïnformeerd te worden, of de vorige directeuren zitting en stem in den kerkeraad hebben gehad," doch tevens, dat »de administratie der armenkas aan den kerkeraad behoorde, die daarvan rekening en verantwoordiging moest doen aan directeur en raden." Ds. Rasvelt zou nu nazien, hoe het met het presidium van de vorige gouverneurs geweest was, maar de tegenwoordige zou, »om alle botsing voor te komen," maar ad interim als president zitting nemen. — Die kwestie schijnt eerst in 1744 door de bewindhebbers te zijn uitgemaakt ten voordeele van den gouverneur, want in de notulen van 6 Februarij van dat jaar is de heer Faesch voor het eerst als werkelijk president in den kerkeraad tegenwoordig en wordt als zoodanig »door dat achtbaar collegie geluk gewenscht bij monde van den predikant."

Deze beslissing is aldus gebleven en de opvolgende gouverneurs hebben steeds als presidenten van den kerkeraad gefungeerd. Zoo neemt de Veer in November 1752 zitting als president; en in Maart van het volgend jaar was niet alleen deze, maar ook de kapitein-kommandant en een gequalificeerde van den raad in den kerkeraad tegenwoordig; met welk doel wordt niet gezegd, ik denk tot het aanhooren van de rekening en verantwoording der gehouden administratie. — In het laatst van de voorgaande eeuw sloeg de vrijheidszucht ook in het kerkelijke naar Curaçao over en trachtte men de banden los te maken, die tot hier toe staat en kerk aan elkander hadden verbonden. Aan den voornoemden gouverneur schijnt het presidium in den kerkeraad opgezegd te zijn; want den 5n Julij 1789 beklaagt hij zich in eene buitengewone vergadering van den kerkeraad, dat hij »volgens

schrijven van de classis van Amsterdam voortaan geen president meer zal mogen zijn," daar hij toch door de bestuurder der W. I. Comp. tot die waardigheid was aangesteld onder approbatie van HH. MM. de Staten Generaal. Hij zou zich deswegen ter plaatse adresseren, waar hij oordeelen zal »eene complete satisfactie te erlangen." In September van het volgend jaar komt hij wederom voor als *Synedrii praeses*. Die waardigheid schijnt verder niet aan de gouverneurs betwist te zijn; want in de kerkeraadsvergadering van 16 Julij 1805 is de toenmalige gouverneur Changuion wederom als president tegenwoordig, toen Ds. v. Esch voor de tweede maal hier was aangekomen, en teekent als zoodanig de notulen. Ja, in die van 19 September van dat jaar neemt zelfs een representant van den gouverneur het presidium waar, waarvan ik hier het eerste voorbeeld zie; ook onder de engelsche regering hield dat oppergezag van den gouverneur over den kerkeraad vol; want in de vergadering, in welke den 20n Maart 1810 Ds. Will werd ingeleid, was de gouverneur Layard tegenwoordig, om de aanstelling van den predikant »te examineren." Den 4n October daaraanvolgende was hij wederom tegenwoordig en de notulen zelfs in het Engelsch gesteld. Die gouverneur noodzaakte in April 1812 den kerkeraad een kerkelijk vonnis op te heffen tegen een vrouwelijk lidmaat der gemeente wegens wangedrag, »omdat hij, gouverneur, er geen kennis van had gedragen als president van den kerkeraad." Zoo bewees hij in Julij van het volgend jaar, dat het «alleen aan hem staat de uren van de godsdienstoefening te bepalen, omdat hij de britsche regering vertegenwoordigt en de predikant bezoldiging trekt. Als hij die van de gemeente kan erlangen, zal hij, gouverneur, zich er verder niet mede bemoeijen."

Na het terugkeeren van het eiland onder Neêrlands bestuur in 1816, is de eerste gouverneur Kikkert wederom tegenwoordig in den kerkeraad als president en teekent weêr als zoodanig de notulen; ook in eene latere vergadering van dat jaar is hij tegenwoordig, doch zijn de notulen niet door

hem geteekend, hoewel zich de predikant Bosch bij het onderteekenen nog geen president noemt. In April 1817 fungeert de gouverneur Kikkert nog als president, ofschoon reeds in het midden van het vorige jaar berigt was ingekomen, dat Z. M. eene commissie benoemd had ter behartiging der Nederlandsche kerken in O. en W. I., aan wie de kerkeraad alhier kerkelijk ondergeschikt was. — Of over het punt van het presidentschap van den gouverneur later beraadslaagd en geschreven is, weet ik niet; maar eerst in December 1821 teekent zich Ds. Bosch: president en scriba, en zoo dan ook vervolgens. Na de vereeniging, zoo als bepaald was bij het kon. besluit, zou één der predikanten, om het jaar, het presidium bekleeden. Die bepaling heeft dan ook nog tegenwoordig kracht van wet. In de vergadering van Januarij draagt de president zijne betrekking, waaraan tot hiertoe ook die van scriba verbonden is (natuurlijk zonder geldelijke toelage), aan zijn ambtgenoot over.

Zoover uit de notulen blijkt, is de raad van policie of koloniale raad maar eenmaal daadwerkelijk in de aangelegenheden van den kerkeraad tusschen beide gekomen. Het was namelijk in April 1794 toen de heer Lauffer gouverneur was. Door de toenemende jaren namelijk van den predikant Wildrik en door verzwakte geestvermogens waren er in de benoeming en handelingen van den kerkeraad onregelmatigheden ingeslopen, aan welke de raad meende paal en perk te moeten stellen en den kerkeraad geheel te reorganiseren. De resolutie van den raad dienaangaande vangt dus aan: »De raad, noodig geoordeeld hebbende, de zaken en handelingen van den gereformeerden kerkeraad dezes eilands te doen examineren, heeft goed gevonden tot dat einde uit het midden hunner vergadering te nomineren en te committeren [volgen de namen], om, naar bevind van zaken, alle zoodanige arrangementen en schikkingen te beramen, als wel gemelde heeren commissarissen ten meesten nutte en overeenkomstig onze goede oogmerken zullen vermeenen te behooren. En vervolgens gezien en gelezen hebbende der-

zelver gedetailleerd rapport, en in overweging genomen hebbende de daarbij voorkomende consideratiën, dat dezelve allezins zijn strekkende tot herstel van de goede orde en harmonie, benevens de verbetering der directie en administratie der armenkassa en verdere verhandelingen van voornoemden kerkeraad, met volkomen approbatie van al de heilzame gemaakte arrangementen door vermelde onze heeren gecommitteerden; — vindt goed in overeenkomst van dien, het volgende te resolveren." — De gecommitteerden hadden een ouderling uit zijnen post ontzet, als met onderscheiden kerkeraadsleden, ook bij name met Ds. Wildrik, zeer naauw verzwagerd zijnde, en »ten wiens reputatie het 3e artikel van de kerkeraadsaanteekeningen sub den 2n Dec. 1793 geenszins strookt." Dit artikel luidt aldus: »Is door den diacon . . . . aan de vergadering kennis gegeven, dat de diacon . . . . [deze was later ouderling geworden], nalatig is gebleven om het gecollecteerde armgeld, zijnde volgens opgaaf van deszelfs huisvrouw, pesos 73, aan voornoemden broeder, administrerenden diacon, over te geven, gelijk zijn pligt zulks medebragt." Een ander zou ter verantwoording zijner gehouden administratie worden geroepen, zoodra hij op het land was; terwijl nog twee diakenen worden ontslagen, omdat, hoewel niets op hunne handelingen te zeggen was, zij te na vermaagschapt waren. — De gecommitteerden hadden tevens door nieuwe keuze van ouderlingen en diakenen den kerkeraad aangevuld; de gouverneur zelf werd tot ouderling verkozen, de verkozenen of aangestelden van den predikstoel bekend gemaakt, en daarna in hunne bediening bevestigd. — Kort daarna schijnt Ds. Wildrik gestorven te zijn, want er zijn verder geene notulen van zijne hand of door hem geteekend.

Het is tegenwoordig nog gebruikelijk, dat de staat-rekening der kerk- en armenkas elk jaar in duplo aan den gouverneur wordt ingeleverd ter goedkeuring, en die dan geteekend wordt terugontvangen; zeker zou de kerkeraad verpligt zijn om rekening en verantwoording te doen van de

repartitie-gelden, welke hij voor de armen van het gouvernement ontvangt, zoo als de administrateurs van het weesfonds dit doen van de subsidie. De repartitie-gelden ontstaan uit de armengelden, die bij het gouvernement ontvangen worden, en voor den vrijkoop van slaven onder de onderscheidene gezindheden worden verdeeld.

Ofschoon dan in vroegere tijden de gouverneur door het presidentschap te bekleeden, veel of misschien wel den meesten invloed in en op den kerkeraad uitoefende, en de raad ook soms zijn gezag aan de leden deed gelden, zoo was echter de kerkeraad oudtijds reeds een op zich zelf staand collegie, uit predikant of beide predikanten en ouderlingen bestaande. Of er ook reeds in den vroegsten tijd van het bestaan der gemeente alhier diakenen waren, heb ik boven reeds betwijfeld. Het getal ouderlingen schijnt eerst twee geweest te zijn. Doch toen in September 1727, onder presidium van den gouverneur du Fay, een nieuwe ouderling moest gekozen worden, was er in den kerkeraad, behalve den president en den predikant Ferrarius, slechts één ouderling tegenwoordig. Er werd desalniettemin een drietal gemaakt, waaruit de gouverneur eene keus deed. Uit de notulen evenwel van November 1738 blijkt nog, dat er werkelijk toen twee ouderlingen en twee diakenen waren, die echter om het andere jaar aftraden. Bij de keus in November geschiedde die slechts wegens sterfgeval, voor een jaar. Zeer ijverig echter schijnen de leden niet geweest te zijn om de kerkeraadsvergaderingen bij te wonen, want in September 1739 wordt besloten, dat als leden van den kerkeraad niet kwamen ter vergadering, hoewel het aangenomen hebbende, de opgekomenen toch kerkeraad zouden houden en besluiten nemen, »daar men niemand voor den zot moest houden, of om den tuin leiden.”

In dien tijd was het de gewoonte dat één der ouderlingen uit een tweetal door den gouverneur gekozen werd. De predikant met den nietaftredenden diaken kozen als tweeden ouderling den aftredenden diaken. De bewindhebbers

van de W. I. Comp. vonden dat echter niet goed en schreven aan den kerkeraad, dat de keuze moest geschieden »uit des compagnies dienaren." Ds. Rasvelt, één diaken en onderscheiden leden der gemeente komen tegen die bepaling op, omdat de keus dan te beperkt is; want toen, in 1740, was slechts één dier »dienaren" lidmaat, en dat nog wel oorspronkelijk bij de luthersche kerk. Er zou daarom aan de bewindhebbers geschreven worden. Op dat schrijven komt nog antwoord in December van gemeld jaar, waarin nu nader bepaald wordt: 1°. enz.

2°. dat de verkiezing van kerkeraadsleden door den kerkeraad moet geschieden.

3°. enz.

4°. dat de kerkeraad niet verpligt is, zijne leden te kiezen uit des compagnies dienaren, maar ook uit de fatsoendelijkste, gegoedste en ordentelijkste ingezetenen.

De wijze van verkiezing, hetzij uit een drietal, hetzij, voor een ouderling, uit de diakenen, schijnt daarna weder veranderd te zijn; want toen in Julij 1771 door oneenigheid, welke in den kerkenraad plaats hadden, het bedanken van drie leden plaats had, werd er voor de keus van een' ouderling en van twee diakenen eene nominatie gemaakt van zeven personen. Er waren toen twee predikanten, twee ouderlingen en vier diakenen. Elk jaar trad één ouderling en één diaken af. — De kerkeraadsleden hadden toen echter niet de vrijheid tusschentijds te bedanken; want toen in Julij 1775 drie kerkeraadsleden dit gedaan hadden en daarvan aan den gouverneur Rodier was kennis gegeven, heeft deze hen genoodzaakt aan te blijven, »omdat men niet ontijdig mogt afgaan! Er schijnt dan ook tusschen 1771 en 1775 eene verandering gekomen te zijn in die jaarlijksche aftreding van één ouderling en één diaken. Want daar die kerkeraadsleden, die op bevel van den gouverneur nog niet mogten aftreden, zich daarover waarschijnlijk bezwaard gevoelden, en zich ook tot den gouverneur hadden gewend, wordt in de kerkeraadsvergadering van September van laatst-

genoemd jaar bepaald: »dat de leden des kerkeraads geen zes volle jaren behoeven te dienen, maar na drie jaren hun ontslag mogen nemen." — Twee jaren later schijnt de kerkeraad over het aftreden en kiezen van de leden aan de classis van Amsterdam geschreven en deze geantwoord te hebben, doch schrijven en antwoord, ofschoon in de notulen aangehaald, zijn niet voorhanden. De classis schijnt aangeraden te hebben, dat de geheele kerkeraad tegelijk zou aftreden, en de afgetreden leden, bij vacature, ook zouden stemmen. Hierop is echter in de kerkeraadsvergadering van 6 April 1778 besloten te antwoorden: »Wij hebben zoodanig reglement, dat al de leden niet te gelijk kunnen afgaan, en in constant gebruik, dat de verkiezing alleen door de in dienst blijvende leden geschiedt, aan wie de last en opzigt over de gemeente en armen is en blijft toevertrouwd, en die wel zorgen zullen, om zulke mannen te verkiezen, die met hen 't welzijn van gemeente en armen bevorderen, en Jezus belangen in zijne kerk zoeken voor te staan en te verbreiden. Ondertusschen bedanken wij UWEw. eerstgrondig voor de vriendelijke correspondentie" enz. — In datzelfde jaar wordt wederom een diaken, die in gebreke bleef de vergaderingen bij te wonen, en tusschentijds zijn ontslag had verzocht, door den gouverneur tot zijn' pligt gebragt.

Of het vóór de vereeniging der hervormde en luthersche gemeenten reeds bij de eerste gebruikelijk geworden was, dat de kerkeraadsleden *ad vitam* fungeerden (bij den lutherschen kerkeraad zie ik, dat altijd eene geregelde jaarlijksche aftreding plaats had), weet ik niet, maar wèl, dat dit bij de acte van vereeniging is aangenomen of bepaald, zullende toen de kerkeraad, behalve de beide predikanten, bestaan uit drie ouderlingen en vijf diakenen. In Januarij 1844 nu werd besloten, dat, bij vacature, door de kerkeraadsleden, bij besloten briefjes, een drietal zou worden opgemaakt, en die de meeste stemmen alsdan had verkregen, de gekozene was. Gewoonlijk werd uit diakenen een ouderling gekozen, doch zonder drietal. Dat beginsel is gehandhaafd geworden tot

aan de invoering van het meer genoemde nieuwe huishoudelijk reglement, hetgeen hieromtrent dit bepaalt: »Bij vacature van een' ouderling kiest de kerkeraad uit diakenen één' om zijne plaats te vervullen. Mogt geen der diakenen de keus op zich gevallen opvolgen, dan maakt de kerkeraad uit de mansledematen een drietal, hetwelk, gevraagd zijnde, of zij zich als candidaten willen stellen, en dit toegestemd zijnde, roept de kerkeraad de mansledematen ter stemming op. Bij de vacature van een diaken worden insgelijks de mansledematen opgeroepen om te stemmen uit een drietal door den kerkeraad voorgesteld. De stemming geschiedt bij gesloten en geteekende briefjes; de meerderheid der stemmen beslist. Wanneer de stemmen gelijk verdeeld zijn, beslist het lot." — »Om zoowel tot ouderling als diaken te kunnen gekozen worden, moet men zijn: onberispelijk in belijdenis en zeden, een bekend voorstander der openbare godsdienst en van de alhier bestaande vereeniging. Voor ouderling wordt vereischt de ouderdom van 30, voor diaken die van 23 jaar." »Het regt om uit de door den kerkeraad opgemaakte nominatie te stemmen, wordt toegekend aan al de mansledematen, die niet uit de kerkelijke gemeenschap verwijderd, niet beneden 20 jaar oud zijn en niet bedeeld worden." — Uit de acht kerkeraadsleden (met de predikanten maken zij een getal van 10 uit) zijn er twee belast met de administratie der kerk- en armenkas, die in het begin van het jaar rekening en verantwoording doen, en in December eene begrooting inleveren. De rekening wordt, volgens het nieuwe huishoudelijk reglement, ter inzage van de gemeente nedergelegd. — Van deze twee is één tevens boekhouder, schoon dat boekhouderschap daaraan niet dadelijk verbonden is. Twee andere leden zijn belast met de administratie van het weesfonds, die ook jaarlijks verslag geven van den staat van dat fonds. Nog twee anderen hebben het opzigt over de beide begraafplaatsen.

Slechts eenmaal, naar ik zien kan, is er kwestie geweest van scheiding tusschen ouderlingen en diakenen. Het was

namelijk in 1793. De diakenen waren zoo vrij geweest, om afzonderlijk te vergaderen en in die vergadering besluiten te nemen omtrent de armenzaken, zonder medeweten van predikant en ouderlingen. Den 5n Augustus werd die onwettige handeling in den kerkeraad te berde gebragt, en in dien van 2 September besloten: »dat diakenen omtrent armenzaken afzonderlijk vergaderingen mogten houden en besluiten nemen, zonder voorkennis of toestemming van predikanten en ouderlingen." Ten gevolge daarvan ontstond er eene scheiding in de administratie der kerk- en der armenzaken, en al het diakonale werd aan diakenen toevertrouwd. De kerkeraad echter behield zich voor, om daaromtrent het gevoelen van den gouverneur en den raad in te winnen. Deze dachten er geheel anders over, en in de vergadering van October werd de volgende resolutie van den raad d. 17n September voorgelezen. »De raad gezien enz. Aangehoord het verzoek enz. Vindt goed na rijpe deliberatie, te desapproberen de resolutie van den Eerw. kerkeraad, betreffende de bijzondere of apart te houden vergaderingen door de diakenen, om namelijk buiten kennis en toestemming van den vollen kerkeraad dissessive schikkingen te maken of besluiten te nemen, concernerende de armen of de administratie der armenkassa; vermits de wezentlijke gesteltenis der dingen alhier te lande zulks niet medebrengt. Niettemin enz. Voort recommanderenden enz. Wijders confirmeren hun Ed. Achtbaren het kerkelijk reglement van dato 16 Augustus 1769, nopens de administratie der kassa en wat verder de goede schikkingen, daarbij vervat, is betreffende, als wel expresselijk begeerende, dat dit voortaan effect zal blijven houden." — Dat beginsel is dan ook in het vervolg behouden en bevestigd in de acte van vereeniging der beide gemeenten en blijft nog bewaard, zoodat ook in het nieuwe huish. reglem. ten aanzien van de diakenen is opgenomen: »Diakenen verdeelen onder zich, naar welgevallen, de werkzaamheden aan het diakenschap verbonden, en handelen voorts gemeenschappelijk

met den kerkeraad in al zoodanige gevallen, waarin het belang van de armen der gemeente betrokken is."

Het reglement, waarvan in die resolutie van den raad gesproken wordt, is eigenlijk een reglement op het beheer der armengelden. Toen toch in 1768 gebleken was, dat er door ontrouwe of nalatige administratie van twee leden van den kerkeraad [1] groote sommen aan de kerk- en aan de armenkas ontnomen en niet verantwoord waren (men was sedert eenige jaren bezig geweest het oude houten kerkgebouw van steen op te trekken, eigenlijk, eene nieuwe kerk te bouwen) gevoelde men behoefte aan een reglement, ten einde in het vervolg zulk een misbruik van penningen of fraude niet meer zou kunnen plaats hebben. Dat reglement, uit 15 artikelen bestaande, bepaalt dan ook naauw de pligten van de administratie en de verantwoording der administrerende diakenen, en heeft nog heden ten dage grootelijks kracht van wet, ofschoon men van de bepaling van het 10e artikel is afgeweken, luidende: »De kerkeraad zal, volgens usantie, een boekhouder aanstellen en ordenlijk bezoldigen, doch zal daartoe geen lid van den Eerw. kerkeraad mogen emploijeren."

Van een eigenlijk reglement op de handelingen van den kerkeraad in het algemeen vind ik nergens sprake. Men schijnt zich aan de oude gewoonte en bepalingen gehouden te hebben, die door de notulen, meer nog door overleveringen, bekend waren, doch waarvan velen door den tijd wel uit het geheugen zullen zijn geraakt, zoodat men meermalen besluiten van den kerkeraad aantreft, die met vorige besluiten tegenstrijdig waren, en deze toch ook in het geheel geen regel van handelen had. In de acte of het koninklijk besluit der vereeniging van beide gemeenten, van 12 November 1824 n°. 110, wordt, art. 5 n°. 3 gezegd: »Het gezag en de werkzaamheden dezes kerkeraads zullen bij voor-

1) De onderlingen schijnen tot hiertoe alleen met de administratie der armenkas belast te zijn geweest; want een hunner doet altijd, ten tijde van Ds. Rasvelt, rekening en verantwoording. De diakenen ontvangen slechts de gelden.

raad, op den tot hiertoe gebruikelijken voet blijven bestaan, tot dat deswege door een nader reglement, onder de vereischte goedkeuring te arresteren, vaste bepalingen zullen gemaakt zijn." — Of er nu werkelijk daarna pogingen in het werk gesteld zijn, om zulk een reglement op te maken en aan de goedkeuring van de kerkelijke commissie te 's Gravenhage aan te bieden, »aan welke de kerkeraad der Protestantsche gemeenten op Curaçao kerkelijk ondergeschikt is" (zie Kon. besluit, art. 5 n°. 4) — weet ik niet, doch ik vind eerst, dat in Januarij 1843 aan de beide predikanten door den kerkeraad werd opgedragen, een concept-reglement voor den kerkeraad te ontwerpen. Doch nu verder weder niets tot in Januarij 1848, toen er wederom besloten werd, dat er een huishoudelijk reglement zou worden gemaakt. In diezelfde maand wordt de bearbeiding daarvan opgedragen aan Ds. Betting, toen buitengewoon predikant bij de Ver. Prot. gemeente alhier (de beide gewone predikanten waren Conradi en Meijer). Voorloopig wordt in September van dat jaar het reglement vastgesteld, doch daar Ds. Meijer toen juist tot herstel zijner gezondheid in Nederland was, wordt bepaald: zijne terugkomst af te wachten vóór het te arresteren. Ds. Meijer in Augustus 1849 wederom tegenwoordig zijnde, wordt het reglement vastgesteld, de volgende maand door al de kerkeraadsleden geteekend en ter goedkeuring aan de commissie in den Haag gezonden.

Daarbij waren ook gevoegd nieuwe formulieren, of liever, eene nieuwe redactie der vragen, die bij den doop, de bevestiging der ledematen en de voorbereiding tot het avondmaal zouden gedaan worden. De drie predikanten hadden die onderling opgesteld en de kerkeraad had ze goedgekeurd. Zij waren in den geest der bestaanden, doch eenigzins gewijzigd, zoo men meende, naar de behoefte der gemeente die uit twee bestanddeelen, hervormd en luthersch, bestond. Want eigenlijke formulieren behoefde men niet meer, daar bij genoemd kon. besluit Art. 2 n°. 2 bepaald was: » De tot heden gebruikelijke doop- en avondmaalformulieren wor-

den gehouden voor vervallen en daarentegen wordt aan de predikanten vrijgelaten, om hieromtrent veranderingen te maken, en tot de meeste stichting der gemeente te werk te gaan." — De predikanten volgen dan ook ten dezen opzigte hunne bijzondere zienswijze. Bij het bedienen van doop en avondmaal gebruik ik meestal een gewijzigd formulier, hetgeen mij nog altijd beter voorkomt dan er geen te gebruiken.

Nadat dit reglement langen tijd bij de commissie te 's Gravenhage vertoefd had, werd het eindelijk in het begin van 1854 aan den kerkeraad teruggezonden, of liever eenige bedenkingen en wijzigingen op hetzelve. Hierop wordt eene commissie benoemd van twee leden, ten einde den kerkeraad ten aanzien van die bedenkingen en wijzigingen te dienen van raad en advies. Deze doet dat, doch het reglement wordt ter zijde gelegd. In September 1857 wordt het echter weder op het tapijt gebragt, aan mij, als toenmalig president van de kerkeraad, opgedragen, om na te zien, wat er nog aan te veranderen, bij te voegen of te wijzigen zou zijn, en nadat ik mij van die taak had gekweten, en het andermaal door den kerkeraad was goedgekeurd, wordt het reglement in November aan de commissie verzonden, dat het, in hare vergadering van 25 Februarij van dit jaar approbeert en aan den kerkeraad heeft teruggezonden. Deze heeft het terstond ingevoerd en aan de leden der gemeente gelegenheid gegeven, om er zich mede bekend te maken. Het reglement dus, waarop het kon. besluit doelde, is dan eindelijk na eene tusschenruimte van 34 jaren tot stand gekomen!

Zoowel de administrateurs voor de begraafplaatsen, als de koster, aanspreker en doodgraver, welke drie betrekkingen thans één persoon vervult, en die, volgens resolutie van den gouverneur van 1857, door den kerkeraad wordt aangesteld (te voren stelde de kerkeraad alleen den koster aan, de gouverneur den aanspreker en doodgraver), de organist en de armendoctor, zijn thans door den kerkeraad van instruc-

tiën voorzien, naar welke zij handelen moeten. Dit moet natuurlijk de goede orde, die in alles noodzakelijk is, bevorderen. De instructie voor de administrateurs der begraafplaatsen is op bevel en onder goedkeuring van den gouverneur uitgereikt; die van den aanspreker en doodgraver, welke beide afzonderlijk zijn, zijn ingerigt naar die, welke zij te voren van het gouvernement hadden ontvangen.

Zoo als in het moederland in vroegeren tijd de kerkelijke censuur werd gehandhaafd en de kerkelijke tucht werd toegepast, zoo zal het ook in deze gemeente wel geweest zijn. Ik vind er in de notulen echter geen voorbeeld van vóór Junij 1770 (want of de fiscaal Jan van Schagen, van wien ik boven sprak, gecensureerd is geworden, blijkt mij niet), toen eene vrouw, voor den kerkeraad ontboden, »scherpelijk bestraft en haar het H. avondmaal ontzegd werd, tot beterschap des levens." — Den 1n Mei 1775 maakte eene vrouw met hare dochter, bij den kerkeraad aangeklaagd van een schandelijk levensgedrag, en voor dat collegie gedagvaard, in tegenwoordigheid van dat achtbaar ligchaam een ergerlijk schandaal, door den kerkeraad uit te schelden voor al wat lelijk was. De kerkeraad moest tot den maatregel overgaan, om haar door den koster ter deure te laten uitzetten, en op haar werd niet alleen de kerkelijke tucht toegepast, maar ook bij den fiscaal aanklagt tegen haar ingeleverd. — Van dat geval van die vrouw, die in 1812 afgesneden werd omdat zij een ergerlijk leven leidde, doch waartegen de toenmalige engelsche gouverneur Hodgow opkwam, heb ik boven reeds melding gemaakt. — Gelijk de tucht in het moederland verslapt is, zoo ook hier. Zij bestaat er eigenlijk niet meer.

Ik weet niet, dat hier ooit een vast formulier gebruikt is van kerkelijke attestatie vóór het jaar 1856. Als eene attestatie werd opgevraagd, gaf een der predikanten die in zulke bewoordingen als hem gepast scheen. Om daarin ook meerder uniformiteit te hebben, werd in genoemd jaar bepaald, om, zoo als bijna overal elders plaats heeft, een vast

formulier te gebruiken, en dat, gedrukt, af te geven als attestatie werd opgevraagd. Het is voorzien met het kerkelijk zegel. Die het betalen kan, geeft, bij het opvragen van attestatie, *f* 1 voor de kerk- en armenkas. — Als een oud gedenkstuk voeg ik hier eene kerkelijke attestatie bij, in Junij 1742 afgegeven door Ds. Rasvelt, en wel in het latijn, waarvoor en voor de copie is betaald twee dubloenen in goud. Het luidt, voor zoo ver ik van het bijna geheel zwart geworden papier nog lezen kan, als volgt:

»Lator harum, ornatissima domina ac δάμαρις, Eleonora van Beeck, viri illustrissimi ac nobilissimi domini Nicolaas van Beeck (antea autoritate praefecti Curaçauae, Bonaerae, Arubae, ulteroriumque insularum) filia, est in numerum reformatorum baptisatorum, addictorumque religionis reformatae in ecclesia reformata christiana, quae Curaçauae unico pastore Christo colligitur, recepta s.s. baptismi a doctissimo, clasissimo ac admodum reverendo viro ac domino Nicolao Verkuil (dum viveret) theologo et ministro Curaçauae accuratissimo, facundissimo, fidelissimo, die primi Maji 1702.

»Parentes { Nobill. Ds. Nicolaas van Beeck etc. etc. et Nobill. Da. Anna Juist.

Testes { Ds. Josias Raket, locoque ejus Ds. Joh. Goedvriend et Da. Leonora Pietersz.

Cujus rogatu, lubenter testes esse voluerimus, ornatissimam nostram dominam de miliori nota orthodoxis ecclesiis exteris commendantes.

»In hujus fidem hasce propria manu subsignare atque sigillo nostro munire voluimus debuimus.

Wigboldus Rasvelt,
Ecclesiastes Curaçauae.

Curaçauae
dabam in Musaeo
d. 26 Junii 1742."

Alhoewel Ds. Rasvelt in die attestatie van »zijn zegel" spreekt, zoo schijnt er echter geen kerkelijk zegel bij den kerkeraad geweest te zijn vóór 1798. Want in de vergadering van November van dat jaar wordt besloten, om een koperen gegraveerd cachet, dat door een der kerkeraadsleden ten geschenke wordt gegeven, als kerkelijk zegel te gebruiken. Het stelde voor: »De vervallen muren van Jeruzalem," en daaronder was geschreven: »Curaçao." Het omschrift bevatte deze woorden: »Bouwt de muren van Jeruzalem op. Ps. 51: 20." — Ds. van Esch schijnt, in zijne bezorgdheid voor de kerk, of wel per abuis, dat zegel in 1808 naar Suriname te hebben medegenomen; want in de kerkeraadsvergadering van Mei 1817 wordt berigt, dat de weduwe van Ds. van Esch het kerkelijk zegel van Suriname had teruggezonden. Waar dit zegel is gebleven, weet ik niet, maar wèl dat men er zich niet langer dan tot in 1833 van heeft bediend, daar toen een nieuw zilveren zegel vervaardigd is, hetgeen nog gebruikt wordt, en de gedachtenis der vereeniging van de beide gemeenten moet in stand houden. Op dit zegel ziet men een' opengeslagen bijbel, waarop de woorden: EVANGELIE; KOR. I, vs. 12, 13." Boven den bijbel zijn twee handen, die als vriendschapsbewijs in elkaâr zijn gelegd. Het omschrift is: »VEREENIGDE PROTESTANTSCHE GEMEENTE TE CURAÇAO."

Reeds in de eerste helft der voorgaande eeuw, namelijk in 1730, had de kerkeraad van het toenmalige gouvernement de vergunning verkregen, om in het belang van kerk en gemeente *gratis* te mogen procederen, zoo als dat ook in Holland plaats had. De geheugenis van die vergunning schijnt later verloren te zijn gegaan, want in October 1769 besluit de kerkeraad, om aan de HH. MM. HH. Staten Generaal te verzoeken, *gratis* te mogen precederen in zake van twee weesmeesters; wat die zaak echter geweest zij, wordt niet opgegeven. 't Zal toen wel toegestemd zijn, even als die vergunning nog heden ten dage bestaat, en de procureur des konings advocaat is van de kerk. Of er nu werkelijk van

die vergunning meermalen is gebruik gemaakt, kan ik niet bespeuren, maar wèl dat er meermalen ook met den gouverneur en den raad conflicten gerezen zijn over het eigendomsregt van de gemeente op het kerkgebouw; het eerst vind ik daarvan gewag gemaakt in 1771. Toen namelijk ten gevolge van de slechte administratie van twee kerkeraadsleden met de administratie der kerkefondsen belast (waarvan ik boven reeds gesproken heb), vóór en in 1668, en het verlies, dat daardoor zoowel de kerk-, als de armenkassen had geleden, de fondsen het niet toelieten, om nog het noodige aan den opbouw der kerk en van den toren te verrigten, wordt op verzoek van den kerkeraad wel het noodige van gouvernementswege verrigt, maar tevens door het gouvernement daarop gewezen, dat «de vraag van eigendomsregt van de gemeente op het kerkgebouw tot nog toe onafgedaan en sub crisi was.”

De geschiedenis toch van de stichting van het kerkgebouw ligt geheel in het duister; oude stukken, die het eigendomsregt zouden bewijzen, zijn niet voorhanden. Zijn zij er geweest, dan zijn zij den weg van alle oude stukken op dit eiland gegaan, dat is: zij zijn in stof gevallen. Zoo als ik mij de zaak voorstel, is het er dus mede gelegen. In het fort (het fort Amsterdam gewoonlijk genoemd) zal oorspronkelijk de gouverneur eene plaats hebben aangewezen, waar een houten kerkgebouw kon worden opgerigt, en waarin eerst de militairen, en toen zich hier particulieren nederzetten, ook deze hunne godsdienstoefening konden houden, en als daarna, door meerdere overkomst van particulieren, de bevolking en dus ook de gemeente grooter werd, dat gebouw voor de openbare godsdienstoefening aan de gemeente hebben afgestaan. Zoover de oudste boeken, bij de kerk aanwezig, reiken, waaronder het reeds genoemde kassa-boek van 1695 het oudste is, worden gedurig sommen op rekening gebragt voor herstellingen aan het kerkgebouw, en het gouvernement geeft er niets aan en bemoeit zich met dat gebouw niet. Toen nu in 1745 besloten werd het houten kerkgebouw af te breken

en er een van steen op dezelfde plaats op te bouwen, wordt daartoe noch de vergunning, noch subsidie van het gouvernement gevraagd, maar die opbouw, na eene tusschenruimte van meer dan 20 jaar, eindelijk in 1768 en toen nog slechts gedeeltelijk tot stand gekomen, is alleen geschied uit de bestaande fondsen en vrijwillige giften der gemeente. Dat het gouvernement in 1769 op verzoek van den kerkeraad geld toestond, om den opbouw geheel te voltooijen, was slechts, omdat de kassen bijna geheel waren uitgeput. Want wat er al met den opbouw van die kerk is voorgevallen en hoe dat zoo lang heeft kunnen vertragen, is thans niet meer uit te maken, omdat de notulen tot Januarij 1756 er niets van gewagen en die van Januarij 1756 — Julij 1769 niet meer bestaan; opmerkelijk zeker is het, dat juist die verloren zijn! Uit de oude kassaboeken, zoo vele of zoo weinige er nog voorhanden zijn, blijkt daaromtrent ook niets; doch wèl in 1769 het resultaat van de schandelijke handelwijze van bovengenoemde administrateurs, die in geen 10 jaren rekening en verantwoording hadden gedaan, en die uit de armenkas genomen hadden 22,750 pesos, terwijl er nog aan onbetaalde rekeningen voldaan moest worden eene som van 28,633 pesos. — De raad strafte die ontrouwen wel naar verdienste en stelde hen aansprakelijk voor die geldsommen, doch het debet bleef altijd voor memorie uitgetrokken, omdat de schuldigen waarschijnlijk niets bezaten.

Nu zullen zeker wel, doch daarover is naderhand ook meermalen conflict met het gouvernement ontstaan, de grondslagen van het kerkgebouw vóór het gebouw zelf gelegd zijn, en derhalve de dusgenoemde kelder onder de kerk, zoo als ook de ruime regenbak naast aan, waarin het water, dat op het kerkgebouw valt, wordt opgevangen, behooren gerekend te worden een deel van de kerk uit te maken en dus ook in het bezit der gemeente te zijn. Maar, zooals ik zeide, het gouvernement dacht daarover geheel anders, en denkt er gedeeltelijk nog anders over. Wat er in latere jaren, sedert 1771, daaromtrent tusschen het gouvernement en den

kerkeraad is voorgevallen staat niet opgeteekend; stilzwijgend bleef de gemeente bij het gerust bezit; maar dat er toch van tijd tot tijd wel botsingen moeten geweest zijn, blijkt mij daaruit, dat toen Ds. v. Esch in 1808 dit eiland verliet, hij den kerkeraad aanraadde, ook bij het Engelsch gouvernement »den eigendom van het kerkgebouw vast te houden, tegen wien ook." Dat daarna het gouvernement, toen het misschien de kwestie omtrent het kerkgebouw had opgegeven, nog in onzekerheid verkeerde omtrent den kelder onder de kerk, die voor pakhuis gebruikt wordt, blijkt daaruit, dat de gouverneur in November 1824 den kerkeraad aanschrijft, om dat pakhuis te doen repareren. Dat wordt natuurlijk door den kerkeraad afgeslagen, en als beweeggrond daarvoor bijgebragt, »dat, als het gouvernement de voordeelen van dat pakhuis geniet, hetgeen door het gouvernement voor magazijn wordt gebruikt, dat ook in orde moet houden." De brief, dien de kerkeraad, in antwoord op die aanschrijving, aan den gouverneur zendt, doch welke niet meer voorhanden schijnt, moet ook bevat hebben: »informatie, door het gouvernement te geven nopens de voorregten, welke bij den opbouw der hervormde kerk aan het gouvernement gereserveerd waren." Want in het daarop gevolgde terugschrijven van den gouverneur d. 19 Januarij 1825 wordt dit aangehaald en het vervolgt aldus: »En gelet, dat, alhoewel het niet mogelijk schijnt volledige informatie te krijgen van den voet, waarop het land gebruik heeft gemaakt van het magazijn onder het kerkgebouw der hervormde gemeente binnen het fort Amsterdam alhier, uithoofde dat desaangaande niets in de kerkelijke boeken te vinden is, en zulks veel minder nog ter gouvernements-secretarie gevonden wordt, doordien bij de laatste bezitneming dezer kolonie niets van de archieven der voormalige besturen aanwezig was en dus aldaar niet overgenomen noch berustend is, het echter buiten allen twijfel is, dat aan het gouvernement het voorregt van het vrij gebruik des voorzeiden magazijns toekomt, als waarom hetzelve, zoo lang als van het tegendeel niet blijken kan, zoude kun-

nen gehouden en geacht worden die herstellingen aan het gezegde magazijn, welke benoodig zouden kunnen wezen, om hetzelve bruikbaar te behouden, ten minste provisioneel voor rekening en ten koste van den lande te laten geschieden:

Is goed gevonden en verstaan te bepalen, zoo als hierbij provisioneel bepaald wordt, dat alle reparatiën, die aan het magazijn onder het kerkgebouw der hervormde gemeente binnen het fort Amsterdam noodig zullen wezen, hetzij aan deuren, vensters of andere dergelijke deelen van hetzelve, om het in eenen voor het gouvernement bruikbaren staat te houden, en welke niet mogten begrepen zijn of kunnen gerangschikt worden onder de zoodanige, die tot conservatie van het gebouw zelf noodzakelijk zijn, door en van wege het gouvernement voor 's Lands rekening zullen geschieden. Afschrift enz." — Dus de toenmalige gouverneur erkent stilzwijgende, dat het pakhuis aan de kerk behoort.

Kort voordat de vereeniging der beide gemeenten hier gevierd werd, besluit de kerkeraad in Februarij 1825 nog aan den raad te verzoeken acte van wettig eigendom van het kerkgebouw. De raad van policie schrijft daarop onder dagteekening van 15 Maart terug: »Gelezen zijnde door den heer gouverneur ter deliberatie en beslissing van den raad overgelegde kopy-missive door zijne excellentie van de kerkeraden der hervormde gemeente alhier ontvangen, gedagteekend den 3n dezer, nopens het verkrijgen eener acte van eigendom voor de gemelde gemeente op derzelver kerkgebouw, staande binnen het fort Amsterdam, luidende als volgt:

En na deliberatie goedgevonden en besloten de kerkeraden der voorzeide hervormde gemeente hierbij uit te noodigen, authentieke afschriften van al de in derzelver gemelde missive aangehaalde en aangeboden bewijsstukken aan den raad te doen toekomen, waarna over de onderhavige zaak zoodanig zal worden beslist, als zal bevonden worden en geoordeeld te behooren.

Zullende enz. extract."

Nu is het wel zeer jammer, dat die »bewijsstukken," waarvan bovenstaand schrijver gewag maakt, als door den kerkeraad (verkeerd wordt hij in dat schrijven: *kerkeraden* genoemd) aan den raad aangeboden, in de archieven niet meer voorhanden zijn. De zaak zou anders helderder worden. Doch ik betwijfel, of zulke bewijsstukken wel ooit zouden kunnen zijn geleverd geworden, en of de op gronden rustende *redeneringen* niet tot bewijsstukken hebben moeten dienen. Ten minste, zoo min als het gouvernement iets tot bewijs zou kunnen hebben bijgebragt, dat het regt had op kerkgebouw en onderzijnd pakhuis, even zoo min heb ik in de documenten der kerk eenig bewijsstuk kunnen vinden, dat het een en ander der gemeente toekomt; hoewel dit laatste wel buiten eenigen twijfel zal zijn. Of de kerkeraad als bewijsstukken wilde doen gelden drie extracten uit »het kerkelijk prothocol" van 19 Febr. en 11 Julij 1745 en 17 Augustus 1769, is mogelijk. Doch die stukken, welker origineel thans niet meer voorhanden is, bevatten niets anders dan een berigt van den kerkeraad aan de gemeente, dat zij kan inteekenen tot verbouw van de kerk, en dat de gelden anders uit de armenkas zullen genomen worden; dat de oude kerk zal worden afgebroken, ten einde eene nieuwe te bouwen; opgave, wat er uit de armenkas genomen en wat het saldo van rekeningen was; en eindelijk, nog uit een brief van Dr. Wildrik, die toen op St. Eustatius was, dat in der tijd tot eenen geheelen opbouw van de kerk was besloten.

De raad van policie zendt nu nog, onder dagteekening van 5 April 1825, nadat de dag der plegtige vereeniging der beide gemeenten op den 12den bepaald was, het volgend extract uit zijne notulen aan den kerkeraad: „De gouverneur, in omvraag gebragt hebbende, of het volstrekt noodig zal zijn, dat de acte van eigendom op het kerkgebouw der Herv. gemeente, om dewelke de kerkeraden dier gemeente, in gevolge het verhandelde in de Notulen der laatst voorgaande vergadering van den 15den Maart l.l. n°. 8, verzocht hebben,

eerst moet worden verleend, alvorens het kerkgebouw kan gebragt worden op den inventaris, die bij de plaats te hebben vereeniging van de gemelde gemeente met de Luthersche moet worden opgemaakt,

»Heeft goed gevonden en besloten: dat dit gemis van de bedoelde acte geen vertraging in het opmaken des bedoelden inventaris behoort te veroorzaken, en dat het gemelde kerkgebouw op dien inventaris als het eigendom van de Hervormde gemeente kan worden gebragt, onverminderd de examinatie van de bescheiden, die de voorn. kerkeraden hebben aangeboden en bij dezes raads besluit van den 15den Maart l.l. gevorderd zijn, waarna de bedoelde acte van eigendom, voor zoo ver dezelve nog noodig mogt zijn, naar vereisch kan worden verleend."

De acte echter is, zoo ver ik weet, niet verleend, ofschoon uit de door den kerkeraad van 1825 aan het gouvernement medegedeelde stukken (de drie extracten, door mij boven aangehaald) bleek, dat de kerk uit eigen fondsen en door gelden der gemeente, zonder hulp van het gouvernement was gebouwd. Doch, zoo als ik te kennen gaf, geeft dit nog geen bewijs van eigendomsregt; het kan wel eene verzinning geweest zijn, alhoewel dit niet waarschijnlijk is. Alle twijfel echter dienaangaande is opgeheven door het kon. besluit van vereeniging, meermalen reeds genoemd, waarin Art. 3 § 3 gelezen wordt: „*Het aan de Hervormde gemeente toebehoorende kerkgebouw zal na de vereeniging zijn het eigendom der Evangelische of Protestantsche gemeente.*"

Het was op de bewoordingen van dat besluit, die geen exceptie toelaten, en op de bewoordingen van den inventaris der goederen van de Hervormde gemeente: »Een kerkgebouw staande in het fort Amsterdam, met toren, uurwerk, orgel enz., van de fundamenten geheel nieuw opgebouwd in de jaren 1766—1769, zoo door vrijwillige bijdragen der heeren bewindhebbers der W. I. Comp. en ingezetenen dezes eilands, als door de armenkas der gemeente, enz." — dat de kerkeraad van 1840 zich beroepende, van den gouverneur huur-

geld vroeg „voor het gebruik van het ten behoeve des lands, zoo vele jaren lang tot heden, geldeloos gebezigde pakhuis onder het kerkgebouw." Deze aanvraag werd gedaan, omdat de kas, door het besluit van den gouverneur, om de armengelden, die bij het gouvernement ontvangen werden, voortaan onder de onderscheiden gezindheden te verdeelen, een groot verlies leed. De gouverneur wenschte, „alvorens dat verzoek van den kerkeraad in overweging te nemen, door den kerkeraad bekend gesteld te worden met de conditiën, waarop het bedoelde pakhuis ten gebruike van den lande gelaten is of afgestaan, alzoo deswege niets naders bekend is, dan dat het land hetzelve altoos in vruchtgebruik, zoo al niet als eigendom bezeten heeft, terwijl alle reparatiën tot onderhoud van hetzelve steeds door het gouvernement worden behartigd." Zie echter omtrent het doen van reparatiën het boven aangehaald schrijven van den gouverneur d. 19 Jan. 1825. Daarop is door den kerkeraad in het breede geantwoord, doch zonder gevolg. Wèl gaf het gouvernement te kennen, „dat het de zaak ter kennis, beoordeeling en beslissing van hooger hand" zou brengen, en daartoe besloot ook de kerkeraad in zijne vergadering van 23 September 1840, zendende onder dagteekening van 20 October eene memorie aan Z. Ex. den Gouverneur-Generaal der Nederlandsche W. I. bezittingen, te Suriname; doch als antwoord ontving hij den 28n April 1842 eene kennisgeving, dat het pakhuis onder de kerk ter verbetering van de kerk, wanneer men daartoe mogt overgaan, aan de gemeente door het bestuur der kolonie zou worden afgestaan. — Wat de kerkeraad in genoemde memorie van 20 October heeft opengelegd omtrent den eigendom van het pakhuis, is met grond en schijnt mij onwederlegbaar. Van daar dan ook dat de gouverneur-generaal, al wordt stilzwijgend een huurgeld voor dat pakhuis afgewezen, echter het eigendomsregt erkent, als zullende het wanneer het voor verbetering van het kerkgebouw noodig is, door het gouvernement worden afgestaan.

En zoo is dan de zaak blijven rusten. De kerkeraad heeft dat pakhuis voor verbetering van het kerkgebouw nog niet noodig gehad; huur wordt door het gouvernement niet betaald; de noodige reparatiën worden er door het gouvernement aan verrigt, en uit het water van den regenbak onder de consistoriekamer, de bewoners van het fort (de gouverneur en officieren met hunne familiën) gratis van drinkwater voorzien, ofschoon het er invloeit, zoo als ik reeds te kennen gaf, van het dak van het kerkgebouw, en dus dat water ook eigenlijk een eigendom der gemeente zou wezen, waarover zij, naar goedvinden, ten voordeele van kerk en armen zou kunnen beschikken, zoo als het mij ten minste voorkomt.

Eén punt is er nog in die memorie van den kerkeraad aan den gouverneur-generaal, waarop ik de aandacht wil vestigen: het is namelijk eene beantwoording van het gouvernement van Curaçao, waarom de kerkeraad nimmer huur had gereclameerd, en luidt aldus: „En wat verder betreft het door en van wege het bestuur gestelde: dat er nimmer eenige reclame wegens huur van dit pakhuis is gedaan," ook dit moet de kerkeraad ten volle erkennen, doch is wel, naar deszelfs oordeel, toe te schrijven aan de wijsheid van het toenmalig kerkbestuur, aan hetwelk het niet raadzaam zal zijn voorgekomen, om in dagen toen de armenkas van gouvernementswege grootelijks werd bevoordeeld (als door de *onverdeelde* opbrengst der gelden bij de administrative takken des bestuurs ten behoeve der gewone armen geïnd wordende, gelijk ook door monstering-gelden enz.), om in zulke dagen van groote begunstiging op huur voor gemeld pakhuis aan te dringen. — Die begunstiging zeker was te voren groot; langzamerhand echter werd zij verminderd, zoodat volgens eene opgaaf in October 1829, op verlangen van den gouverneur, de armenkas in de laatste vijf jaren, *f* 8175 had gemist.

Het was dan ook om die reden, dat de kerkeraad in 1822 besloot aan den gouverneur vrijdom te vragen van landsbe-

lastingen, die voor gebouwen en hypotheken moeten betaald worden, doch waarop toen een afwijzend antwoord kwam. In het verzoek van den kerkeraad evenwel werd aangehaald eene resolutie van gouverneur en raden van policie van den 19n April 1768, waarbij de kerk- en armenkas der Hervormde gemeente van alle belasting werd vrijgesteld. De kerkeraad, zeker meenende te zijn van zijn regt, besloot toen in October van dat jaar zich omtrent deze zaak tot het moederland te wenden. Welk een antwoord van daar gekomen is, bleef mij onbekend; ik zou haast twijfelen of er wel een antwoord is ingekomen; want toen in 1828 door den gouverneur een nieuw reglement was ingevoerd op de heffing van 1 pCt. op de hypotheken, besloot de kerkeraad in Maart van dat jaar zich tot den gouverneur te wenden, ten einde de kerk en armenkas daarvan mogt verschoond zijn. Afwijzend werd zeker ook hierop weder beschikt, want onder dagteekening van 25 Junij 1829 ontving de kerkeraad de volgende sommatie:

„Pro justitiâ. Mr. J. B. Gravenhorst, commissaris van policie, belast met het publieke ministerie R. O., doet door mij ondergeteekenden

sommeren

Protestantsche gemeente,

ten fine, om binnen of met den derden dag na het exploiteren dezer sommatie, te voldoen de belasting op eigendommen en bezittingen, sedert primo Maart tot ult. Dec. 1828, de som van *f* 611,26, in gevolge van vorengeleverde rekening, op poene van parate excecutie met de kosten.

(geteekend:) De bode — Kock."

Waarop in den kerkeraad besloten is te antwoorden: „dat de kerkekas in de volstrekte onmogelijkheid is om aan zoodanige landsbelasting en dus ook aan den eisch van den commissaris van policie te voldoen." Die tegenstand mogt echter niet baten. Het bestuur der kolonie had zich om-

trent die zaak gerefereerd aan den gouverneur-generaal van Nederlandsch W. I., te Suriname, en diens besluit werd in de kerkvergadering van 13 Januarij 1830 voorgelezen, daarop nederkomende, dat, „even als in het moederland alleen het gebouw van de openlijke godsdienst van betaling der belasting vrij was, maar dat van alle overige bezittingen aan de kerk behoorende de gewone belasting als van particulieren moest betaald worden, — zoo ook op Curaçao." Men heeft dus moeten betalen en betaalt nog. — In de kerkeraads-vergadering van 10 Mei 1837 stelden de leden van de administratie voor, dat men bij het gouvernement aanzoek zou doen tot ontslag van betaling der jaarlijksche belasting van van den 100sten penning, namelijk berekend op den ouden koopschat, en wèl, omdat de panden of effecten, zoo als ze hier heeten, zoo schrikkelijk in waarde waren achteruitgegaan, zijnde in genoemd jaar onder anderen een huis, „dat vroeger verkocht was voor *f* 11,213, en waarop de kerk een hypotheek had van *f* 5,524, slechts voor *f* 1,230 verkocht. Al wederom nul op het rekwest; doch het gouvernement geeft „vrijwaring van den 50sten penning bij het transporteren van effecten, wanneer daartoe aanzoek zou worden gedaan." De kerkeraad vraagt er om, alsmede om vrijwaring van zegelgeld bij het transporteren, hetgeen is verleend.

De verliezen, die in der tijd de hervormde en daarna de vereenigde gemeente geleden hebben, zijn dan ook enorm geweest, waartoe de veranderde tijdsomstandigheden en de achteruitgang van de waarde der effecten het meest hebben bijgedragen. Want, om niet te spreken van de verliezen in de vorige eeuw geleden, bij frauduleuze aanwending der kerk- en armengelden bij den opbouw der kerk (zie boven) en van welken slag de kas of kassen niet meer volkomen hersteld zijn, zoodat de kerkeraad nog in 1798 besloot aan het comité voor de zaken der koloniën in de W. I. te 's Gravenhage „den desolaten toestand van kerk- en armenkas bekend te maken en zijne hulp in te roepen tot heeling der breuk;" — maar, om van die vroegere tijden niet te

gewagen, welke ten aanzien van het geldelijke toch zeer duister zijn, bijv. zoodat in 1789 tot kapitaal der armen wordt opgegeven ruim 110,000 pesos, zoo ontzaggelijk groot als ik niet zie dat het ooit geweest is, er wordt echter daarbij gedurig gewag gemaakt van kapitalen *in deposito*, zoodat ik gis, dat de kerk toen gelden van anderen administreerde, doch wanneer dat zou begonnen en opgehouden zijn, zie ik niet en de niet op elkander volgende kassaboeken kunnen er ook niet meer licht in geven; ook de latere tijden zijn daaromtrent duister, want in 1813 is het kapitaal van de armen slechts 24,450 p., doch na drie jaren, in 1816, in eens 48,136 p. en in 1829 *f* 76,503, zonder dat het blijkt, dat er die jaren iets van belang bijgekomen, wél dat de kas is achteruitgegaan, — maar nogmaals, om van geen vroegere tijden .te spreken, zoo leed in lateren tijd de toen vereenigde kerk- en armenkas important verlies. In 1823 namelijk, zoo als reeds is medegedeeld, werden de armengelden, van gouvernementswege ontvangen, tot hiertoe aan de Hervormden alleen gegeven, tusschen de Hervormden of Protestanten, R. Katholieken en Israëlieten verdeeld. In 1825 werd het geld, tot hiertoe gegeven voor doopen, aannemen, huwen, afgeschaft. In 1827 werd deze haven eene vrijhaven, waardoor eenige gelden, die den Protestantschen armen werden uitbetaald van in- en uitklaring van schepen, vervielen. Men moest dan in dat jaar ook reeds bezuinigingen maken, den tweeden organist en den tweeden voorzanger (deze waren bij de vereeniging der gemeenten in dienst gebleven) bedanken, de bedeeling der armen verminderen en den knecht van Ds. Bosch afschaffen. In 1828 moet eene som van *f* 1382 tegen 12 pCt. opgenomen worden, om eene andere schuld, welke opgevorderd werd, af te betalen. In datzelfde jaar werd van de debiteuren aan de kerk 3 pCt. ter betaling opgevorderd en in het volgend jaar nog 1 pCt. om de zaken te kunnen gaande houden. In 1830 werd het geld voor den huisdoop van *f* 16 op 8 gebragt, later geheel afgeschaft. In 1833 was de kas met *f* 121 achteruit-

gegaan. In 1835 had de verkoop van huizen, waarop hypotheek stond, doch waarvan de renten niet betaald werden, een verlies van *f* 4583 ten gevolge, zoodat dan ook wederom het volgend jaar de kas met *f* 5575 was achteruitgegaan. Van het verlies in 1837 sprak ik hierboven. Er was in dat jaar een te kort van *f* 4161. In 1839 leed de kas een verlies van *f* 2131. In 1842 nogmaals van *f* 2400 door den verkoop van huizen en was er daarenboven nog een achteruitgang van *f* 2305. In 1844 was de kas andermaal met *f* 2055 achteruitgegaan. Ook in 1847 was er een verlies, dat niet wordt opgegeven, maar tot welks dekking eene collecte gehouden zou worden, die *f* 7000 opbragt. In 1850 een verlies van *f* 1351. In 1853 van *f* 2043. In 1855 van *f* 579. Plus minus een nadeelig slot in die jaren van *f* 40,000. Daartegen stond van 1816 slechts eene aanwinst over van plus minus *f* 15,000 aan giften als anderszins.

Ik heb daar een en andermaal gesproken van *kerk-* en van *armenkas*, en ook gezegd: *toen waren kerk- en armenkas nog niet vereenigd.* Ik heb in het belang der zaak, omdat de kerkeraad thans, daar ons geheele kapitaal slechts ruim *f* 50,000 aan hypotheken en belegde gelden op de weeskamer bedraagt, zoo weinig voor de armen doen kan, dit jaar eene uitvoerige memorie aan den kerkeraad ingediend, ten betooge, dat de kerk- en armenkas te voren gescheiden waren en waarschijnlijk ook afzonderlijk werden geadministreerd, en dat aldus het besluit van den kerkeraad van 15 September 1819, om „de kerk- en armenkas te vereenigen, zoo als zulks voorheen was” en wèl „ten voordeele der kas,” geheel onregtmatig en zijne bewering foutief was. Ik heb mij de moeite getroost, van alles wat ik daarvan in de oude documenten vond, na te gaan en aan het licht te brengen, waarvan hier een resumé, meen ik, niet ongepast zal zijn.

Ik moet beginnen met te bekennen, dat ik in de vroegste stukken van het jaar 1695 en volgende geen stellig bewijs vind, dat de kerk- en armenkas gescheiden waren, maar dat

dit òf reeds toen, òf later zeker het geval is geweest; daarvan zijn de bewijzen onwedersprekelijk. In den kerkeraad toch van 6 Julij 1785 werd besloten, om den gouverneur te polsen over de mogelijkheid van het *vereenigen* der kerk- met de armenkas, „omdat er geen middel was om de kerkekas te stijven.'' De kerkeraad beroept zich hier niet op hetgeen *voorheen* was geweest; waren de kerk- en armenkas ooit vereenigd geweest, hij zou daarin een krachtig argument gehad hebben, om zijn verzoek bij den gouverneur aan te dringen. Doch daar de gouverneur hierop „afwijzend'' had beschikt, wordt in de vergadering van 3 Julij 1786 besloten, zich over deze zaak te wenden tot de bewindhebbende W. I. Comp. Later wordt hoegenaamd geen melding gemaakt van het antwoord der bewindhebbers; maar dat dit ook afwijzend zal zijn geweest, blijkt, omdat vele jaren later beide kassen nog gescheiden waren. In 1787 wordt het kapitaal, dat de kerk bezat, opgegeven te zijn 656 p. in tegenoverstelling van 104,363 p., die de armenkas bezat, Doch ik kan nog van een 20tal jaren vroeger spreken. Toen namelijk in 1768 en 69 uitkwam, dat de armenkas zoo zeer benadeeld was, werd er door den kerkeraad een reglement gemaakt voor het beheer der armenkas, in 15 artikelen bestaande, waarvan art. 10 bepaalde, „dat, behalve het geld voor den boekhouder en hetgeen voor de bediening van het avondmaal noodig was, niets anders ten behoeve der kerk uit de armenkas mogt betaald worden, maar alle andere uitgaven voor rekening van de kerkekas zouden komen, of, zoo deze niet bij magte was, door collecten zouden gevonden worden.'' — In 1778 moest men daarom ook het orgel laten stilstaan, omdat de kerkekas niet bij magte was den organist te betalen en de collecte niet genoegzaam had opgebragt.'' Tot stijving van die kas besloot dan ook de kerkeraad in 1784 de stoelen en banken niet meer te verhuren, » zoo als tot hiertoe had plaats gehad,'' maar die gelden wederom door eene collecte te vinden, daar die huur toch slecht binnenkwam. In 1787 was 500 p. uit de armenkas geleend tot herstel van het orgel, en

omdat de kerkekas die niet kon terugbetalen, zou de kerkeraad zich aan den raad van policie wenden, om voorziening daarin.

Nog in deze eeuw is die toestand, het afgescheiden zijn van kerk- en armenkas, dezelfde, want in Julij 1800 besluit de kerkeraad een huis, aan de kerk behoorende, eerst te verhuren, en later, om het ten voordeele van de kerkekas te verkoopen. In 1804 werden gelden van het kerkgebouw, dat gedurende den oorlog gediend had tot kazerne van de burgerweer (in 1819 wordt dat gebouw ook tot excercitieplaats gebruikt!) te herstellen, uit de armenkas genomen, omdat er in de kerkekas geen geld was. Om die kas nog wat te stijven, werd in 1807 door den kerkeraad bepaald, dat, na de collecte voor de armen, er nog eene voor de kerk zou gehouden worden gedurende de godsdienstoefening. In datzelfde jaar worden eenige niet rentegevende effecten, waarop de armenkas geld had geschoten, en die aan de kerk toebehoorden, verkocht en ook wordt in die zelfde kerkeraads-vergadering, 9 Maart, bepaald, wat voortaan als inkomst van de kerkekas zou gerekend worden, namelijk: het luiden der klok bij begrafenis, het begraven, de huur van het woonhuis op het kerkhof, de tweede collecte, de gelden voor doopen, trouwen en het aannemen van ledematen. Ik ga andere bewijzen voorbij, maar vestig nog op één de aandacht, het is namelijk, dat in Mei 1816, op verlangen van de kerkelijke commissie te 's Gravenhage, door den kerkeraad afzonderlijk wordt opgemaakt, wat de inkomsten van de kerk, — wat die van de armenkas waren. Het kapitaal der armen bedroeg toen 48,136 p. dat der kerk slechts 1,023 p. Een aanmerkelijk verschil! En als dan nu de kerkeraad in September 1819 het besluit neemt, om de kerk- en armenkassen te vereenigen, *zoo als dit voorheen was*, blijkt dat laatste onwaarheid te zijn; en als er in het besluit wordt bijgevoegd: *ten voordeele der kas*, dan „was dit, ja, zeker, ten voordeele der kerkekas,” dus ga ik in mijne memorie voort, „maar ten allergrootsten nadeele der armen-

kas, wie men daardoor de helft, zoo niet meer van hare inkomsten ontnam. — Of men autorisatie tot dat besluit aan het gouvernement en aan de kerkel. commissie in den Haag gevraagd heeft, blijkt mij uit de notulen niet, en ik geloof het ook niet, want anders zou het wel degelijk aangeteekend staan; maar heeft men aan de commissie daartoe verlof gevraagd en van haar toestemming gekregen, dan is men daartoe alleen kunnen geraken door het leugenachtige: *zoo als te voren plaats had.* Die commissie toch was niet in staat de waarheid daarvan te onderzoeken en moest op de getuigenis van den kerkeraad afgaan.

Ondertusschen de zaak lag er toe en is er toe blijven liggen, en de armen zijn sedert dien tijd hoogelijk benadeeld geworden. Wat de Christelijke liefde eenmaal gaf, om de weduwen en ouden van dagen voor broodsgebrek te beveiligen, om hen een zoo mogelijk onbezorgd leven te doen leiden (ik vind aangeteekend, dat nog in 1816 jaarlijks over de 4,000 p. alleen aan bedeeling der armen werd verstrekt, en thans is die bedeeling niet hooger dan *f* 1200), is besteed geworden, om de klok te repareren en zand voor den vloer van het kerkgebouw te koopen! Terwijl zoo menige arme, hoogbejaarde is moeten afgewezen worden, omdat er geen geld ter bedeeling voorhanden was, en misschien van honger en gebrek is omgekomen, worden van de gelden, die aan de armen toebehooren, organist, koster, kostersknecht betaald! Of het gemakkelijk is, om de helft der inkomsten van de armen te gebruiken (ik meen ten minste dat zoodanig de verhouding is, of bijna is) voor de kerk, die slechts een 48ste deel in de armenkas heeft bijgebragt, dat dit gemakkelijk is, om alle bijzondere bijdragen van de gemeentenaren voor de instandhouding van de openbare godsdienst te kunnen missen? — ik zal het niet weêrspreken, maar ik vraag: of het billijk, of het regtvaardig, of het te verantwoorden is? — Dat de vereeniging van de Luthersche met de Hervormde gemeente in 1825 in de verhouding van de kapitalen van de kerk- en armenkas niet veel verandering

zal hebben gebragt, meen ik daaruit te moeten opmaken, dat die kerkefondsen toen slecht stonden, en na het afdoen van schulden, weinig slechts in de kas is gevloeid. De oude pastorie namelijk werd verkocht voor 7,520 p. en een huisje voor 910 p., doch daarvan moest 5,718 p. aan schuld worden betaald. Eene bijzondere kas bestond er bij de Luthersche gemeente niet; wat voor kerk en armen noodig was, moest door inschrijvingen worden gevonden. Het getal armen der oorspronkelijke Lutherschen is met dat der oorspronkelijke Hervormden sedert aanmerkelijk toegenomen, zoodat er, nu nog veel meer dan vóór een 30tal jaren, behoefte is, om aan de armen te geven, wat hun van regtswege toekomt."

Ik heb boven reeds gesproken over de in Augustus 1769 opgemaakte 15 artikelen, ten aanzien van het beheer der armenkas, en er art. 14 uit aangehaald, waarin bepaald wordt, wat alleen uit de armenkas mogt betaald worden ten dienste der kerk. De armenkas kon ook wel het een en ander missen, want van vroege tijden af heeft zij vele voordeelen genoten, en de kerkekas, naar ik zien kan, bijna geene. Zoo wordt daar bij resolutie van den Raad van 19 Augustus 1768 nog toegezegd, „dat alle leges en voordeelen, die den secretaris, den deurwaarder en geregtsbode mogten competeren, welke ook, aan de armen der Gereformeerde gemeente worden afgestaan." In Augustus van het volgend jaar wordt wederom eene resolutie van den raad aan den kerkeraad bekend gemaakt, houdende, dat „van alle executiën voor de weeskamer aan de armen der Gereformeerde gemeente 5 pCt. provisie moet betaald worden." In 1783 ontvangen de armen, op verzoek van den kerkeraad, een schelling van al de personen, die zich uit deze haven op reis begeven. Onderscheiden boeten waren ten voordeele der armen. Zoo waren in 1788 sommige personen door den fiscaal elk met 2,000 p. beboet, welke aan de armenkas moesten betaald worden. In 1791 werden wederom twee kooplieden met 2,500 p. elk beboet. — Sedert Mei 1793 had er maandelijks eene collecte voor de armen aan de huizen plaats. — In het begin

dezer eeuw keerde de doctor-visitateur nog de helft zijner inkomsten aan de armen uit. In 1837 en 1838 worden de monstergelden van Bonaire nog aan de armen betaald. — De erfmakingen moeten ook in beide tijden aanzienlijk geweest zijn; de oude kassaboeken sommen er eenige van op. Zoo vind ik ook onder het jaar 1713 gewag gemaakt van een legaat door D. N. Verkuil aan de armenkas vermaakt. In latere tijden was die liefdadigheid nog niet uitgebluscht. In 1816 ontvangt de armenkas een legaat groot 4,000 p. In 1818 drie legaten, te zamen groot 1,365 p. Nog tot in 1843 wordt van vermakingen melding gemaakt. Ook in het verleden jaar had de kerk- en armenkas daardoor een voordeel van *f* 100. — Zoo wordt het ook reeds in 1738 tot eene verpligting gesteld, dat degenen, die uit de armenkas hebben getrokken, doch daarna in betere omstandigheden komen, het genotene aan de armenkas zullen vergoeden. In 1791 wordt als beginsel aangenomen, dat niemand, die eenig eigendom bezit, uit de armenkas zal trekken, tenzij hij die bezittingen aan de diakonie overdraagt. Uit de notulen blijkt mij dan ook, dat nog in het jaar 1824 zekere weduwe 506 p. aan de kas geeft, als zijnde het montant van hetgeen hare moeder in der tijd uit die kas had genoten. — In Januarij 1834 doet de gouverneur de toezegging, dat de kerk- en armenkas $^1/_{10}$ van de opbrengst der loterij zal trekken,

Hier volge dan eene opgaaf van hetgeen de armenkas en de kerkekas, elk afzonderlijk, nog in 1816 trekken, en welke uitgaven beide hadden:

INKOMSTEN VAN DE ARMENKAS.

	P.	Real.	Stuiv.
a. Halve percenten op iedere honderd van alle publieke venduën, het eene jaar door het andere.	1,100		
b. Voor ieder vaartuig dat op Zondag uitzeilt.	12		
c. Voor elk huwelijk door den Predikant aan huis gesolemniseerd.	12	4	
d. Idem door den Secretaris.	12	4	
e. Huiselijke en kerkelijke collecten, het eene jaar door het andere..	500		

	P.	Real.	Stuiv.
f. Op het Fiscalaat, Secretarie, het Gouvernement, bij den Predikant, Oppervisitateur, ieder eene bus, het eene jaar door het andere.	300		
g. Van den Oppervisitateur, voor het uitklaren der vaartuigen, ingevolge extract uit het Reglement ter bepaling der leges: . . . . ieder brik of schip.	—	2	
〃 bark of goelet.	—	1	
〃 klein vaartuig.	—	—	4
Van den Schout voor monstering der vaartuigen, ingevolge extract enz. voor ieder matroos.	1		
h. Huur voor het zwart laken doodkleed voor iedere begrafenis.	3		
i. Somwijlen een gedeelte der boeten.	Memorie.		

INKOMSTEN VAN HET KERKEFONDS.

	P.	Real.	Stuiv.
a. Voor ieder huwelijk door den Predikant in de kerk gesolemniseerd.	1		
b. Voor ieder kind dat in de kerk gedoopt wordt.. .	1		
c. 〃 〃 persoon bij het afleggen van belijdenis.	1		
d. Voor het luiden der kerkklok tot de begrafenis, namelijk: twee uren.	9		
〃 anderhalf uur.	4	6	
〃 een uur.	1	4	
e. 1/3 van hetgeen Zondags in de kerk gecollecteerd wordt, jaarlijks min of meer.	80		
f. Een stuk gronds op het kerkhof tot opbouw van kelder of tombe..	10		

UITGAVEN DER ARMENKAS.

	P.	Real.	Stuiv.
a. Maandelijksche uitdeeling aan de armen, benevens de extra-assistentie, jaarlijks ruim..	4,000		
b. Assistentie voor armen, die ziek zijn, jaarlijks. . .	80		
c. Begrafenis voor de armen en tevens onvermogende bejaarde personen van de gemeente:			
Een doodkist p. 15, graf p. 3, doodbaar p. 2.. .	20		
Een uur luiden p. 1. 4, Aanspreker p. 2. 6. 3. .	4	2	3
Voor een kind:			
Kist p. 8, graf p. 1. 4, kleine baar p. 1, klok p. 1. 4, Aanspreker p. 2. 6. 3.	14	6	3
d. Boekhouder, jaarlijks.	250		
e. Het ophalen der intrest.	50		
f. Chirurgijn of doctor.	250		
g. Organist.	150		

	P.	Real.	Stuiv.
h. Trapper van de blaasbalk.	25		
i. Knecht van de kerk..	48		
k. Knecht van den Predikant.	60		
l. Brood tot het H. Avondmaal.	6		
m. Spaansche wijn voor idem en zieken in de gemeente, jaarlijks 50 flesschen.	Memorie.		
n. Schoolbehoeften voor de Diakonie-armenkinderen, jaarlijks ruim.	160		

UITGAVEN VAN HET KERKEFONDS.

a. Opzigter van de torenklok en het uurwerk, jaarlijks.	50		
b. Schoonhouden van het uurwerk, lijnen van 't gewigt en luiden, jaarlijks.. . . . •	25		
c. Uitgaven wegens schoonmaken, witten, timmeren van de kerk, jaarlijks.	50		

Die uitgaven van de armenkas in 1816 verschilden dus wat van die in 1769, toen, volgens art. 14 van het reglement voor den administrateur der armenkas, uit die kas, behalve de bedeeling der armen (de bezoldiging van den armendoctor en het begraven der armenlijken zal er wel onder begrepen zijn) alleen mogt betaald worden, wat tot het avondmaal noodig was en het tractement van den boekhouder. Men heeft dus gebrek aan fondsen voor de kerk, en door de weinige opbrengst van algemeene collecten, langzamerhand al meer en meer op de armenkas geschoven en de kerkekas van bijna alle uitgaven ontheven, totdat men ten laatste, opdat de gemeente niets meer zou bij te dragen hebben, de beide kassen tot ééne heeft vereenigd.

Het verhuren der zitplaatsen in de kerk zal zeker ook in vroegere jaren een aanzienlijk deel van het inkomen der kerk hebben uitgemaakt, toen de kerkeraad in April 1784 op het ongelukkig denkbeeld kwam, om dat voortaan na te laten en door collecten daarvoor vergoeding te vinden. Lange jaren daarna, namelijk in 1844, werd er door den kerkeraad wederom eene poging aangewend, om huur van zitplaatsen, dat in het moederland zoo veel tot stijving der kerkekas aanbrengt, weder in te voeren. Ofschoon dit besluit met al-

gemeene stemmen genomen was en men de huur slechts op *f* 3 in het jaar had bepaald, vond het echter bij vele leden der gemeente zulk een tegenstand, dat men in eene volgende vergadering het genomen besluit, dat reeds van den predikstoel was voorgelezen, moest intrekken. Tot hiertoe, ofschoon er dan ook gedistingeerde zitplaatsen zijn, zijn alle overige, zoowel stoelen als banken, vrij. — Men nam en neemt dan ook nog gewoonlijk, als er geld te kort komt en de rekeningen toch moeten betaald worden, zijne toevlugt tot algemeene collecten, die dan soms ook wel eens aanzienlijke sommen opbragten, zoo als bijv. in 1785, toen 1,125 p. ingezameld werd. Doch veelal waren zij ongenoegzaam, zoodat dan, gelijk bijv. in 1778 en in andere jaren geschiedde, het orgel moest stilstaan, omdat er geen gelden voorhanden waren, om den organist te betalen. — De raad, als men zich in moeijelijke tijden tot hem wendde om voorziening, raadde dan ook veelal zulke algemeene collecten aan, zoo als in 1770, toen aan den raad verzocht werd, dat de armen bij hun overlijden vrij zouden zijn van het betalen voor klokluiden, doodgraver en aanspreker, omdat „alle boschwachters en soldaten met het kleed, der armenkas toebehoorende, begraven werden, zonder dat daarvoor iets werd betaald." De raad sloeg dat verzoek af, en wèl op grond, dat „de kerkeraad geen doodgravers en klokluiders uit de soldaten aanstelde, zoo als de raad gewild had!" — Oorspronkelijk werd er maar eenmaal gedurende de godsdienstoefening gecollecteerd (of na den afloop, zoo als ook nu) en wel reeds volgens besluit van 13 December 1738 des voormiddags; niet des namiddags „om bijzondere redenen." Welke die geweest zijn, wordt niet medegedeeld; waarschijnlijk, zoo als ik boven reeds heb te kennen gegeven, om dezelfde reden, waarom de namiddag-godsdienstoefeningen later vervallen zijn, namelijk, omdat er bijna geen menschen ter kerk kwamen. De in Januarij 1807 ingevoerde tweede collecte in de kerk voor het kerkefonds is waarschijnlijk blijven bestaan tot in 1819, toen het besluit ge-

nomen werd, om de beide kassen te vereenigen; het was toen niet noodig. — De laatste jaren dooreen gerekend bragten de kerkcollecten, met hetgeen bij de bediening van het avondmaal, den huisdoop, huwelijksinzegening en kerkelijke attestatiën gegeven werd, plus minus *f* 900 's jaars op. Eenmaal in het jaar, op tweeden Pinksterdag, wordt er eene inzameling gehouden voor het Zendelinggenootschap, op den gedenkdag der Hervorming eene voor noodlijdende kerken en personen.

Dat de verantwoording van voor armen en kerk ontvangen gelden in de jaren van 1760 en eenige volgende veel te wenschen had overgelaten, en daardoor de beide kassen grootelijks waren achteruitgegaan, heb ik reeds opgegeven. Ondertusschen waren er toch oudtijds, zoo als billijk was, reeds bepalingen omtrent de verantwoording gemaakt van hen, die met de administratie waren belast. In de notulen van 25 December 1738 wordt gewezen op het jaarlijks doen van rekening aan den gouverneur en raden, dat reeds in 1659 en 1679—1683 had plaats gehad. Men besloot toen wel alleen rekening te doen aan den gouverneur en niet aan den raad, en daarover ontstond eenig verschil tusschen het bestuur en den kerkeraad, doch door beslissing van den gouverneur in December 1739 moest de verantwoording jaarlijks aan gouverneur en raden worden ingeleverd. Er werd echter ook rekening en verantwoording gedaan in den kerkeraad. Ds. Ferrarius, in 1727 met de verzorging der armen belast, zou elk vierendeel jaars rekening doen van de gehoudene administratie. In December 1738 werd bepaald, dat de diakenen elk half jaar aan den kerkeraad niet alleen opening van rekening zouden doen, maar dat die rekening ook ter visie van de gemeente zou worden gelegd. Toen in 1769 de kerkeraad de grootte van het kwaad dat was gepleegd, overzag, werd door hem bepaald, dat »alle penningen, toebehoorende aan de armenkas, door den geheelen kerkeraad zouden bestuurd worden, en niet meer door diakenen alleen." En in het reglement, dat toen werd opgemaakt, en waarvan ik reeds meer-

malen heb gesproken, werd bepaald in art. 4, dat »de collecterende diakenen (in tegenoverstelling van de administrerende) 's maandelijks van alle ingekomene gelden aan den kerkeraad opgaaf zouden doen en de contanten aan de administrerende overgeven." Bovendien zou, volgens art. 9, »de rekening en verantwoording met het einde van het jaar worden opgemaakt en aan de bewindhebbers der W. I. Comp. worden overgelegd," terwijl elk half jaar de dan aftredende administrerende diakenen aan den kerkeraad rekening en verantwoording zouden doen.

Het bepaalde in 1738, om de rekening en verantwoording ter visie van de gemeente te leggen, schijnt, zoo als zoo vele genomene besluiten, met den tijd vergeten en buiten gebruik te zijn geraakt, want in de kerkeraadsvergadering van 1770, in Maart, wordt besloten, om »ingevolge art. 25 der kerkeorde, gemaakt bij den Nationalen Synodus te Dordrecht A°. 1618 en 1619, de rekening en verantwoording der diakenen aan de gemeente open te leggen en dit van den predikstoel af te kondigen." Daarmede is het welligt even als vroeger gegaan, zoodat men er slechts een jaar of wat mede volgehouden heeft. Zoo ook schijnt aan die rekening en verantwoording aan bewindhebbers geen gevolg te zijn gegeven, daar zij, in een schrijven van 1771, »eischen, dat die elk jaar aan hen geschieden." Men zal er toen wel niet buiten hebben gekund; maar tot hoe lang heeft het geduurd? Welk het lot van meergemeld reglement is geweest, is mij onbekend, maar wel weet ik, dat na de vereeniging der beide gemeenten, naar aanleiding van art. 3, n°. 6, van het koninklijk besluit ter vereeniging van 12 November 1824, luidende: »Voor het bestuur der kerkelijke kas zal door den kerkeraad een nieuw reglement worden gemaakt, onder goedkeuring van den gouverneur en raden van policie," door den kerkeraad in 1826 zulk een reglement is opgemaakt. Dat loopt: I. over de kerk- en armenkas zelve; II. over derzelver bestuurders; III. over het oogmerk, waartoe zij bestaan en gebruikt worden; en over die drie punten worden in 30

doorloopende artikelen bepalingen gemaakt. Ongelukkig heeft dat reglement tot onaangename verwikkelingen tusschen het bestuur en den kerkeraad aanleiding gegeven. Want toen het de kerkeraad in het begin van genoemd jaar aan den gouverneur en aan den raad van policie ter goedkeuring had toegezonden, ontving hij met een schrijven, bevattende een extract uit de notulen van den raad van policie, onder dagteekening van 18 Julij, een geheel ander reglement terug, 45 artikelen bevattende. In dat schrijven wordt onder anderen gezegd: »Voorts in aanmerking nemende, dat het door den kerkeraad ingediend ontwerp niet konde goedgekeurd worden, zoo als hetzelve was gesteld, maar dat het door den gouverneur overgelegde ontwerp, om het zoo even gemelde te vervangen, kan en behoort te worden goedgekeurd,

»Is goedgevonden en besloten:

»1°. het door den kerkeraad ingeleverd concept-reglement voor de administratie der kerk- en armenkas der Protestantsche gemeente in deze kolonie, zoo als hetzelve is gesteld en ter goedkeuring ingediend, te houden voor vervallen en vervangen door het verbeterde ontwerp, heden door Zijne Excellentie den gouverneur overgelegd, hetgeen vijf en veertig artikelen bevat, en zoo als hetzelve is luidende, bij deze wordt goedgekeurd en gearresteerd om in werking te worden gebragt."

De kerkeraad besloot daarop in zijne vergadering van 2 Augustus aan den raad van policie het volgende te schrijven: »dat de kerkeraad het bij voormelde resolutie van den E. A. raad gearresteerde reglement van Zijne Exc. den gouverneur niet kan houden voor een, voor het bestuur der kerk- en armenkas door den kerkeraad, onder goedkeuring van gouverneur en raden, gemaakt nieuw reglement, en dus resolutie en reglement voorn. niet kan aanmerken en aannemen, als vallende in de termen van Z. M. besluit d. 12 Nov. 1824, n°. 110, art. 3, § 6."

De raad antwoordt daarop den 15n Augustus, zeggende: »1°. bevoegd te zijn, zoo als hij gehandeld heeft, en wel in

den zin van Z. M. besluit, en dan aldus voortgaande 2°. dat, al ware het ook, dat de raad niet krachtens een koninklijk besluit of eenig ander bevel van hoogerhand gehandeld had, dezelve nogtans het regt en de bevoegdheid zou gehad hebben en werkelijk bezit, om reglementen en verordeningen voor de Protestantsche kerk en armen, even als voor die van alle andere te maken en daar te stellen, en zulks op grond van het 35e art. van het reglement op het beleid der regering, het justitie-wezen, den handel en de scheepvaart voor deze kolonie, waarbij de opperdirectie over kerken en armen aan den raad is opgedragen." De kerkeraad moet het reglement dus aannemen; anders maakt hij zich aan ongehoorzaamheid schuldig. De raad zou dan hierover met den kerkeraad niet verder in contestatie treden, doch had toch goedgevonden, hoewel persisterende bij het vorig besluit, zijne handelingen in deze aan den minister voor de marine en koloniën over te laten.

De kerkeraad besluit nu in zijne vergadering van 18 October, zich te adresseren aan de commissie in den Haag, belast met de zaken der Protestantsche kerken in Nederl. O. en W. I., aan welke eene alleruitvoerigste memorie gezonden wordt, beslaande 20 bladzijden folio in schrift, en waarin gedetailleerd werd opgegeven wat is geschied, en de bewijzen worden opgenoemd, en aangedrongen, dat niet de raad, maar wel de kerkeraad bevoegdheid had, een reglement op te stellen, doch dat de raad omtrent datgene wat de kerkeraad ter goedkeuring had ingediend, bij minnelijke mondspraak en schikking, veranderingen, wijzigingen en verbeteringen kan voorslaan. — Wat nu het gevolg van het een en ander is geweest, staat niet opgeteekend. Ik geloof voor het naast, dat de zaak is blijven rusten. Ten minste ik kan niet zien, dat er daarna een reglement is ingevoerd, en, zoo ver ik weet, bestaat het nog niet. Men houdt zich bij het administreren der kerk- en armenkas aan oude gewoonten en nieuwere bepalingen, die door den kerkeraad zijn genomen. Jaarlijks wordt er in Februarij eene staatrekening van ont-

vangsten en uitgaven door de administrateurs aan den gouverneur ter goedkeuring aangeboden, nadat die in den kerkeraad zelven, door eene commissie onderzocht, is goedgekeurd. Bij het nieuw huishoudelijk reglement op de zamenstelling en werkzaamheden van den kerkeraad is volgens art. 15 § 1 weder bepaald, hetgeen wederom in onbruik was geraakt, dat »de rekening en verantwoording van het afgeloopen jaar ter visie van de gemeente wordt gelegd, waarvan kennisgeving van den predikstoel zal geschieden.” § 2 bepaalt: »Ingeval geldelijke toelage tot ondersteuning der kerk- en armenkas door de burgerlijke overheid worden verstrekt, zal aan deze, zoo zij het begeert, èn van het gebruik der toelage èn van hare voortdurende noodzakelijkheid, behoorlijk rekenschap worden gegeven.” Er is dus, naar welke regelen de administratie ook worde ingerigt, thans ten eerste controle, ten andere openbaarheid. Maar dat het wenschelijk ware, dat een reglement op het beheer der kerk- en armenkas bestond, kan niet worden ontkend, en zou voor de administrateurs zelve zeer gemakkelijk zijn.

Of het in vroegere tijden gebruikelijk geweest zij, ten einde eene rigtige administratie te bevorderen, zoowel omtrent de vermoedelijke inkomsten en uitgaven van kerk- als van armenkas, eene begrooting op te maken, heb ik niet kunnen bemerken. Het eerste is het, naar ik zien kan, Ds. van Esch, die in Januarij 1808 aan den kerkeraad, bij eenen brief, aanraadt, jaarlijks eene begrooting op te maken, waartoe ook besloten wordt. Of dit wederom lang geduurd heeft, blijkt mij niet, maar wel, dat het daarna weder in onbruik is geraakt, daar wederom eerst in December 1830, op voorstel van een diaken, tot het maken eener begrooting wordt besloten. In volgende jaren is dit echter nogmaals in onbruik geraakt, totdat het, volgens kerkeraadsbesluit van September 1857, weder ingevoerd en nu als beginsel in het huishoudelijk reglement is aangenomen, waar men art. 15 leest: »De administrateurs leveren in de vergadering van December eene begrooting in van uitgaven en inkomsten voor het volgend jaar.”

De verdraagzaamheid der onderscheidene gezindheden, nadat de Hervormde godsdienst had opgehouden de bevoorregte of de godsdienst van staat te zijn, schijnt in het algemeen niet veel te wenschen overgelaten te hebben, ofschoon nu en dan wel eenige kleine oneenigheden oprezen, en de Hervormde kerk zeer gezet was op orthodoxie. Zoo werd in April 1727 een vrijgelaten slaaf, te Leiden in de kerk der Augsburgsche confessie gedoopt, na voorafgaand onderzoek door den kerkeraad, »regtzinnig verklaard in het stuk van het Avondmaal, en tot het Avondmaal toegelaten." Te voren was het de gewoonte, als een der predikanten of pastoors naar de naburige eilanden gingen en daar kinderen doopten, die later op Curaçao op te geven bij dat kerkgenootschap, waartoe de ouders behoorden. Toen in het laatst der voorgaande eeuw hier geen Hervormd predikant was, gaven zoowel de Luthersche predikant als de Roomsche pastoor aan Ds. van Esch, in 1800, de namen op der kinderen van de Hervormden, door hen gedoopt. De verdraagzaamheid tusschen Hervormden en Lutherschen bleek duidelijk, daar de eersten aan de laatsten in 1804 hun kerkgebouw ter godsdienstoefening aanboden, dewijl dat van de Lutherschen door brand was vernield bij het beschieten der Engelschen. Een derde der gedurende de dienst der Lutherschen gecollecteerde gelden zou in de armenkas der Hervormde gemeente worden gestort. In 1805 of 1806 schijnt echter verschil gerezen te zijn omtrent den tijd, waarop zoowel de Hervormden als de Lutherschen van het kerkgebouw zouden gebruik maken op den dag des Heeren, en het daarom aan de Lutherschen ontzegd te zijn. Van daar dat in Julij 1806 een brief van den toenmaligen gouverneur aan den kerkeraad gerigt werd, met verzoek, dat de Luthersche gemeente van het kerkgebouw mag blijven gebruik maken. Waarop geantwoord is, dat de kerkeraad dit wel wil toestaan, maar dat dan voortaan de wisselbeurten om den anderen zondag zouden plaats hebben (de eene gemeente hield namelijk des morgens ten 8 ure, de andere ten half 11 ure godsdienstoefening); dat alle feest- en nachtmaalsdagen de

kerk alleen ten gebruike der Hervormde gemeente zou zijn, en dat, zoo als oorspronkelijk was bepaald, een derde der bij de Luthersche gemeente gecollecteerde gelden voor de Hervormde armen zou wezen. De geheele dienst wordt daarop bij besluit van den gouverneur geregeld. Toen in 1807 hier een Engelsch garnizoen was, werd door den gouverneur bepaald, dat de Luthersche gemeente ten half 8 zou vergaderen, de Hervormde ten 10 ure en het garnizoen ten half 1. De Lutherschen achtten zich hierover bezwaard, omdat daardoor de wisselbeurt was weggenomen, en ging hun kerkeraad zoo ver, om te verklaren, dat hij voortaan van het kerkgebouw geen gebruik meer zou maken. De Hervormde kerkeraad deed hierover zijn beklag bij den gouverneur en beschuldigde de Luthersche gemeente van ondankbaarheid. De zaak werd echter spoedig weder tot aller genoegen geschikt. De Luthersche predikant heeft, toen Ds. van Esch in 1808 het eiland had verlaten, totdat Ds. Will in 1810 gekomen was, op autorisatie van den Engelschen gouverneur, de predikbeurten voor de Hervormde gemeente, tegen vergoeding van 600 pesos 's jaars, vervuld.

Er hadden echter wel eens verdeeldheden ook in eigen boezem plaats; want in een terugschrijven van den kerkeraad aan de classis van Amsterdam, van 5 September 1769, wordt gezegd: dat »de beklagenswaardige oneenigheden en verdeeldheden hier van hand tot hand toenemen." Die schijnen ook toen meer dan anders tusschen Hervormden en Lutherschen geheerscht te hebben, omdat in dat schrijven even te voren gesproken werd van een besluit, dat als doopgetuigen bij beide gezindheden zoowel Hervormden als Lutherschen zouden worden toegelaten, waarover oneenigheid was ontstaan. In een ander schrijven van Januarij 1770 wordt geklaagd over »groote nalatigheid en verzuim in de oefeningen van de godsdienst en godzaligheid, hetgeen wij hopen en wenschen, dat door de medewerking des H. Geestes mag opwakkeren en verbeteren." Op eene klagt van genoemde classis in datzelfde jaar, dat de kerkeraad zonder haar weten Ds. Ellis

had aangesteld, wordt ook dit geantwoord: »Maar bovendien onze gemeente bij de Lutheranen de H. dienst verpligt geweest zijnde bij te wonen, zou niet minder hierdoor geleden hebben [zij zou misschien dan door de Luthersche ketterij besmet zijn geworden!], dat een artikel is, Uwer E. attentie wel waardig." Eene aanleiding tot oneenigheid tusschen de beide gemeenten was ook in 1786 daarin gelegen, dat de Luthersche predikant een onecht kind had gedoopt, doch welks moeder en grootmoeder gereformeerd waren. De kerkeraad zou daarover eene klagt bij den fiskaal indienen, als »zijnde dit een aanloksel tot bevordering van ontucht."

Hoe het ten aanzien van de verdraagzaamheid omtrent de Roomschgezinden gesteld was, weet ik niet en onderzoek ik hier niet; maar wat het begraven op het kerkhof (vroeger was er één, nu zijn er twee voor beide gedeelten der stad, die door de St. Anna-baai gescheiden zijn) betreft, is men jegens hen niet altijd zeer verdraagzaam geweest. In 1770 boden twee inwoners 400 p. aan tot opbouw van muren rondom het kerkhof, ook onder voorwaarde, »dat geen Roomschgezinden van de gele kleur, schoon getrouwd met blanken, op het kerkhof zouden mogen begraven worden." De raad keurde de voorwaarde goed, en er werd bepaald, dat er op het kerkhof geen Roomschgezinde zou begraven worden, »tenzij blank zijnde". Dat vooroordeel tegen de kleur, hetgeen ook nog in den dood bleef bestaan, heeft er zeker in de eerste en ook latere tijden veel, zoo niet het meest, toe bijgebragt, dat onder de slavenbevolking de Roomsche godsdienst de heerschende is, daar het alleen aan de eigenaars van slaven zou gestaan hebben, om de kinderen van hunne slavinnen hervormd te laten doopen en opvoeden. Nu is dat te laat. Maar bij veranderde tijdsomstandigheden zal men, maar dan ook te laat, inzien, dat er te voren zeer verkeerd gehandeld is. Slechts enkele niet-blanken behooren tot de Protestantsche kerk; alleen bij uitzondering, zoo als ik boven reeds heb aangemerkt, wordt een slavenkind in de Protestantsche kerk gedoopt. In 1826 besloot de kerkeraad nog,

om »vast te blijven houden aan het beginsel, om geene gekleurde Roomschen op onze kerkhoven te begraven," doch hij voegde er echter de mildere bepaling bij: »dan alleen in buitengewone omstandigheden." Ik geloof niet, dat men nu nog zoo veel aan de kleur hecht, maar zonder eenig bedenken, aan wien ook die het vroeg en voor wien ook, eene begraafplaats op onze kerkhoven zou toestaan. In 1848 toch besloot de kerkeraad, dat ook Roomschen eene begraafplaats konden hebben op onze kerkhoven, mits geene uitwendige teekenen op het graf te plaatsen en onzen aanspreker te gebruiken. Dat vrijzinnig beginsel is ook in de instructiën voor aanspreker en doodgraver opgenomen. In den regel worden de Roomsche leden van de beide vrijmetselaarsloges, die hier bestaan, en welker lijken de Roomsche geestelijkheid weigert in dusgenoemde gewijde aarde te ontvangen, thans op onze kerkhoven ten grave besteld.

De eensgezindheid bij de Protestantsche gemeenten op dit eiland is grootelijks bevorderd geworden, ja, alle aanleiding tot oneenigheid ten eenenmale afgesneden, door de vereeniging der beide gemeenten. De aanleiding daartoe mag zoowel geweest zijn de goede harmonie, waarin predikanten en gemeenten over het algemeen leefden, de verzwageringen, die onderling hadden plaats gehad, en de overeenkomst in hoofd-leerbegrippen, bij Hervormden en Lutherschen ook door hunne predikanten bevorderd; als ook wel het herhaald, doch ook telkens afgeslagen, door de Luthersche gemeente aan het bestuur in Nederland gedaan verzoek, om van hetzelve hulpmiddelen te mogen erlangen, ten einde weder een eigen kerkgebouw te stichten, daar de gemeente daartoe zelve niet in staat was. Deze en andere redenen, misschien ook de min voordeelige staat der fondsen, aan het bestuur hier kennelijk en aan dat in het moederland kenbaar gemaakt, kunnen hebben uitgewerkt, dat Z. M. koning Willem 1, in 1818, door middel van den gouverneur van Curaçao, aan den kerkeraad der Hervormde gemeente zijnen wensch te kennen gaf, dat beide gemeenten zich vereenigden. De kerkeraad der Her-

vormde gemeente besluit daarop in zijne vergadering van 29 December, den gouverneur te antwoorden, »dat hij, zonder de noodige voorkennis en volmagt van de commissie ad res Indicas, daarin niet treden, noch daarop stellig antwoorden kan." De kerkeraad zou echter die vereeniging gaarne tot stand zien gebragt, daar ook »de broederlijke liefde en de eensgezindheid der beide gemeenten daartoe de behulpzame hand zouden bieden. — Hij was daarom niet ongenegen, om het edele doel van onzen geëerbiedigden koning te bevorderen, en zou daarom in deze gewigtige zaak bovengemelde commissie raadplegen en aan dezelve tevens de huishoudelijke beletselen mededeelen, welke tot deze vereeniging hier nog zouden voorkomen."

De kerkeraad schijnt over hetzelfde punt, na den brief van den gouverneur, ook een schrijven van den kerkeraad der Luthersche gemeente te hebben ontvangen; want dit, van 11 Maart 1819, wordt door onzen kerkeraad, onder dagteekening van 19 Maart, beantwoord, in welk antwoord wordt te kennen gegeven, dat men aan den gouverneur geschreven had, maar ook tevens gezegd: »Op dezen brief [namelijk van den kerkeraad der Luthersche gemeente] hebben wij geoordeeld, dat wij alsnog over deze zaak met UEw. niet konden handelen, noch *de wijze hoe en op wat voet wij deze vereeniging konden tot stand brengen*, bepalen, dewijl wij overtuigd zijn, dat wij aan de Hervormde kerk in het moederland verbonden en gesteld zijn onder de HEw. commissie in 's Gravenhage, door Z. M. belast met de zaken der Hervormde kerk in Nederl. O. en W. Indiën. Zoodat wij onszelven onbevoegd en onvermogend beschouwen, om de grondslagen te leggen tot deze vereeniging."

De kerkeraad schrijft daarop, onder dagteekening van 20 Julij, aan de commissie, legt haar de zaak open, en besluit aldus: »Wij meenen hierbij niets te kunnen voegen, dan eene opheldering der gezegden, voorkomende in onzen brief aan Z. Exc. den gouverneur-generaal, dat wij namelijk aan UHEw. de hinderpalen zouden mededeelen, welke nog tot de

vereeniging der beide gemeenten in het huishoudelijke zouden voorkomen. Hoofdzakelijk hebben wij hierbij gedacht:

»1o. aan het kerkgebouw, hetwelk een eigendom der gemeente is;

»2o. aan onze kerkelijke inkomsten, welke grootendeels voortspruiten uit vaste bezittingen [uit gelden op hypotheek uitgezet, zal het wel moeten wezen, want vaste bezittingen heeft de gemeente niet; in de laatste jaren eerst zijn er eenige duizende guldens op de weeskamer belegd] onzer kerk, door welker mededeeling aan andere gemeenten wij onze armen merkelijk zouden benadeelen;

»3o. aan eenige zaken betrekkelijk het kerkelijk bestuur, predikanten, enz."

De zaak bleef nu rusten tot in Maart 1822; toen schijnt de kerkeraad een antwoord op zijn schrijven van de commissie ontvangen te hebben, hetgeen hij, onder dagteekening van den 26n, aan den kerkeraad der Luthersche gemeente mededeelt, het »hunnen pligt achtende dien kerkeraad daarvan kennis te geven en hunne goede gezindheid mede te deelen, om de daarin [in den brief der commissie] verzochte broederlijke conferentiën te openen." De kerkeraad verzocht dan ook dien der Luthersche gemeente, eene commissie te benoemen, zoo als de Hervormde reeds gedaan had, om over »eenige punten aangaande de vereeniging onzer beide gemeenten te beraadslagen." De kerkeraad der Luthersche gemeente geeft in zijn antwoord van 9 April te kennen, dat ook hij eene commissie benoemd heeft, en deze gereed is om de onderhandelingen te openen. Aan de commissie te 's Gravenhage antwoordt de kerkeraad, dat hij »hare missive betrekkelijk de in werking te brengen vereeniging der beide Protestantsche gemeenten, alhier ontvangen, met veel genoegen en stichting gelezen heeft." »Wij hebben ons verblijd," dus gaat dat schrijven voort, »dat UHEw. niet alleen de voorgenomene vereeniging goedkeuren, maar ook dezelve op gronden aanmoedigen en de aangevoerde zwarigheden met betrekking tot het huishoudelijke trachten uit den weg te ruimen."

Doch hoe zijn die uit den weg geruimd? Het ontbreken van vele officiele stukken in het kerkelijk archief sluit den weg tot eenige opheldering. De kerkeraad berigt tevens, dat de conferentiën met eene commissie uit den kerkeraad der Luthersche gemeente spoedig zullen aanvangen, en hij daarvan aan de commissie te 's Gravenhage den afloop zal mededeelen. Daarop komt in de notulen van den kerkeraad van 17 Julij het volgende voor: »De commissie bij de vorige vergadering benoemd [tot deze behoorden natuurlijk de beide predikanten Bosch en Muller], om met de E. heeren kerkeraden der Luthersche gemeente te handelen over de vereeniging onzer gemeente, berigt, dat er broederlijke conferentiën over dit onderwerp gehouden zijn, en dat men het in de hoofdpunten, waarop deze vereeniging zal gevestigd worden, onderling eens is geworden, hetgeen thans in de vergadering voorgelezen, en na overweging goedgevonden wordt."

Die punten, vijf in getal, bevattende I. de godsdienstleer, II. de godsdienstige gebruiken, III. de kerkelijke fondsen, IV. de kerkelijke beambten, en V. het kerkelijk bestuur, komen in de hoofdzaak overeen met hetgeen daarna door Z. M. is ingevoerd. De kerkeraden der Hervormde en Luthersche gemeenten zenden nu die punten, met eenen geleidenden brief, onder dagteekening van 15 December 1823, aan de commissie in den Haag, »aan wier meerdere wijsheid en doorzigt zij die voorleggen, hopende, dat, als zij kerkelijk en koninklijk bekrachtigd en terugontvangen zijn, die in werking te brengen, en naar den wensch van Z. M. de beide gemeenten tot ééne te vereenigen." »Voordat wij deze punten," dus lezen wij ook in dien brief, »aan UHEw. toezenden, hebben wij aan onze gemeenten gelegenheid gegeven dezelve na te lezen en te overdenken, en daarna alle de mansledematen onzer gemeenten opgeroepen, ten einde derzelver goedkeuring daarop te erlangen. Waarna het voor ons gebleken is, dat niemand op eenigen grond deze vereeniging afkeurde, zoodat wij bespeurden, dat dezelve, eenige leden, zoo als wij daarna vernamen, uitgezonderd, tot algemeen ge-

noegen was." Nog geven de beide kerkeraden te kennen, dat zij het wenschelijk achten, tot uniformiteit in de godsdienst-oefeningen, dat er slechts één gezangboek worde gebruikt, »b. v. liederen voor den openbaren en huiselijken godsdienst, verzameld door J. van Geuns, M. Siegenbeek enz."; alsook verlangen zij »eene andere overzetting des Bijbels, welker invoering ook nog om andere redenen eene behoefte voor ons wordt." Zij vestigen daartoe wel het oog op de toen bijna volbragte overzetting van van der Palm, »maar waagden het niet daaromtrent iets stelligs voor te dragen, voordat wij bekend waren met UHEw. gevoelens, en wisten of zulks UHEw. goedkeuring wegdragen zou." Zij dringen ten laatste op de voorspraak der commissie aan, dat de Luthersche predikant ook uit 's lands kas gesalarieerd worde, zoo als de minister van koloniën beloofd had. De kerkeraden zenden die punten en brief met geleidend schrijven, onder dagteekening van 20 December, aan den gouverneur, met verzoek, »dezelve langs den weg van het ministerie voor de koloniën enz. aan de HEw. commissie te 's Hage te doen toekomen."

Daarop volgt nu, onder dagteekening van 13 Maart 1825, een schrijven van den gouverneur aan de kerkeraden, waarin hij hun berigt, »dat hij Z. M. besluit ter vereeniging der beide gemeenten tot ééne Protestantsche ontvangen heeft, gedagteekend 12 November 1824, nº. 110, en het aan de kerkeraden toezendt, met uitnoodiging, om gezamenlijk eenen dag te bepalen tot het houden van eene gecombineerde vergadering, en ons daarvan te verwittigen, ten einde wij daarin zullen kunnen tegenwoordig zijn, om met de kerkeraden te overleggen wegens het tot stand brengen der voorgenomene, door Z. M. goedgekeurde vereeniging der Hervormde en Luthersche gemeenten." Het koninklijk besluit is onder anderen te vinden bij C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het koningrijk der Nederlanden*, bl. 317 vv. De plegtigheid der vereeniging heb ik opgegeven in mijn volgend stuk: *Predikanten bij de Hervormde en Vereenigde Protestantsche gemeente op Curaçao*, zoodat ik daarheen verwijs.

Men moest zich hier oudtijds, zoo als ook in het moederland, bij de openbare godsdienstoefening behelpen met de oude berijming der psalmen, doch reeds spoedig na de invoering der nieuwe berijming in Nederland, in 1773, wenschte ook deze gemeente daarvan gebruik te maken, hetgeen echter eerst in 1784 plaats vond, zijnde in de kerkeraadsvergadering van 13 April van dat jaar daartoe besloten. Het was bijna een even groot getal jaren na de invoering der Evangelische gezangen in het moederland, dat zij ook bij deze gemeente in gebruik kwamen, en wel in 1813, door de medewerking van den predikant bij de Hollandsche gemeente te Londen, Werminck, die er 82 exemplaren van overzond aan den toenmaligen predikant Will, en waarvan dadelijk, bij kerkeraadsbesluit, door de gemeente werd gebruik gemaakt. Na de vereeniging der beide gemeenten waren eerst de psalm- en gezangboeken der beide gemeenten nog in gebruik gebleven, en daarom ook de tweede organist en de tweede voorzanger in dienst gehouden; doch toen de fondsen in 1827 weder merkelijk waren achteruitgegaan, besloot de kerkeraad in Mei van dat jaar, ten einde te bezuinigen, den tweeden organist en den tweeden voorzanger te bedanken, en »tot eene dadelijke invoering van eenparige kerkboeken, ingevolge 's konings besluit op de vereeniging, art. 4 § 3," en dus om: »1o. voor de openbare godsdienst in gebruik te nemen den dusgenoemden Statenbijbel, waarvan ook de meeste exemplaren voorhanden zijn; 2o. even zoo voor het openbaar gezang het berijmde psalmboek der Hervormden, blijvende dus de overige kerk- of gezangboeken in verder gebruik, tot ook hierin door de HEw. commissie zal zijn voorzien. Dewijl echter dit besluit van den kerkeraad niet volkomen overeenstemt met den inhoud van gemeld koninklijk besluit, zoo is verder besloten, hiertoe de autorisatie van Z. Exc. den gouverneur in te winnen." Die autorisatie wordt, bij antwoord van den gouverneur, van den 11n Mei, gegeven.

Aan Ds. Bosch, die wegens herstel van gezondheid, in 1829 in Nederland met verlof was, had de commissie te

's Gravenhage voorgesteld, het nieuwe gezangboek, thans bij de Luthersche gemeente in Nederland in gebruik, als algemeen gezangboek, met afschaffing van het psalmboek, bij de Protestantsche gemeente op Curaçao in te voeren. »Wij hebben dan ook," dus heet het in een schrijven van den kerkeraad aan die commissie van 4 April 1830, »tot de invoering van hetzelve besloten." De noodige gelden ter aanschaffing dier gezangboeken waren door inteekening bij de gemeente gevonden. Dan vervolgt dat schrijven: »Dewijl wij het gezangboek onder deszelfs tegenwoordigen tytel niet kunnen invoeren, zoo is het ons voorgekomen, dat wij gevoegelijk een anderen tytel aan hetzelve geven kunnen, als: *Christelijk Gezangboek, ten gebruike aangenomen van de Protestantsche gemeente te Curaçao;* en aan de andere zijde van het tytelblad zouden wij gaarne wenschen, dat stond: *met goedkeuring van de HEw. commissie, door Z. M. den koning belast met de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch O. en W. Indiën.* Verder diende van hetzelve weggelaten te worden: »de Evangeliën en Formulieren bij de Luthersche gemeente in gebruik." De kerkeraad hoopt daarop de goedkeuring van de commissie te ontvangen, welke goedkeuring dan ook in het volgende jaar komt, dat in de kerkeraadsvergadering van 13 Julij 1831 wordt bekend gemaakt. Het titelblad voert nu het opschrift: *Christelijk Gezangboek, ten gebruike aangenomen van de Protestantsche gemeente te Curaçao. Ter drukkerij van Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem.* Op den keerkant staat: *Met goedkeuring van de commissie voor de zaken van de Protestantsche kerken in Neërlandsch Oost- en West-Indiën. 's Gravenhage, den* 1 *December* 1830. *J. J. Dermout, President. Bern. Verwey, Secretaris.* Het *Voorberigt,* door den secretaris der Luthersche synode, J. Schultz, den 17n van Bloeimaand 1826 geteekend, is er ingelaten, doch de Evangeliën, Formulieren enz. der Lutherschen zijn achterwege gelaten. Ongelukkig evenwel, toen, daar er gebrek aan gezangboeken was, en men ook het *Vervolg,* in 1850 op het Luthersche gezangboek uitgekomen, wilde be-

zitten, de kerkeraad in 1856 aan mij opdroeg een genoegzaam aantal daarvan te Amsterdam te bestellen, en ik daarbij noch op titel, noch op voor- en achterwerk was opmerkzaam gemaakt, daar mij het bepaalde daaromtrent toen geheel onbekend was, hebben wij de volkomen Luthersche gezangboeken ontvangen, net ingebonden, en gebruiken die tot heden toe nog zóó, daar een voorstel van mij in den kerkeraad, om het een en ander te wijzigen, te veranderen en weg te nemen, geene goedkeuring vond. Ondertusschen is dat eene zaak, die niet in het vergeetboek mag blijven, opdat het niet, b. v. voor vreemdelingen, zoo als reeds geschied is, zou schijnen, dat hier *alleen* eene Luthersche gemeente bestond.

Of er in vroegere jaren, bij de ruimte van geldmiddelen, waarin men zich toen bevond, pogingen in het werk zijn gesteld, om een wees- en armhuis op te rigten, heb ik niet kunnen opsporen. Men zal daaraan toen minder behoefte hebben gehad, wegens het gering getal weezen en armen, en omdat men die er waren uitbesteedde. Het ware echter te wenschen geweest, dat men daartoe toen handen had aan het werk geslagen en er fondsen voor verzameld, dan zou tegenwoordig het lot van weezen en van oude arme en gebrekkige mannen en vrouwen beter zijn. Het eerst komt als eene handeling van den kerkeraad, den 4n October 1810, voor, pogingen aan te wenden, ten einde een armen- en werkhuis op te rigten; van een weeshuis schijnt toen nog geen spraak geweest te zijn. Die pogingen zullen zeker met geen goed gevolg zijn bekroond, want ik lees er verder niets van. Bijna een 30tal jaren later, namelijk in Mei 1842, wordt niet zoo zeer de stichting van een wees- of van een armhuis ter spraak gebragt, maar wel het lot der weezen zelve, voor wie men, bij ontstentenis van gelden en achteruitgang der kerk- en armenkas, bijna niets meer doen kon. Er werd toen door den kerkeraad besloten, aan den gouverneur om eene subsidie te vragen; doch in Junij wordt bekend gemaakt, dat de gouverneur dit had afgewezen, vooral ook, »omdat hij het Protestantsche kerkgenootschap niet boven anderen mag be-

voordeelen." Doch hij raadt eene collecte aan bij de geloofsgenooten. De kerkeraad besluit dan ook daartoe, en in November wordt bevonden, dat de colleete *f* 1315 heeft opgebragt. Uit latere notulen blijkt, dat men ook naar Nederland, aan Z. M., aan de commissie te 's Gravenhage, en aan predikanten, ook naar Suriname en andere W. I. plaatsen geschreven had, om gelden te verzamelen tot het oprigten van een weeshuis, waaraan men ook toen het stichten van eene school schijnt verbonden, of in Nederland verward te hebben. De in de kerkeraadsvergadering van Mei ter tafel gebragte brieven zijn zeer vóór het plan, doch er worden daarin ook eenige vragen omtrent die voorgenomene stichting gedaan, die men eerst wenschte beantwoord te zien. De kerkeraad besluit daartoe, en tevens, »dat bij het bereiken van het doel in het opgerigte weeshuis c. a. zouden worden opgenomen: weezen, welke beide of een der ouders verloren hebben, alsmede arme en verlatene kinderen der gemeente. Ook maken de kerkeraadsleden elkander opmerkzaam, dat men bij de beantwoording niet slechts de oprigting, maar vooral ook de instandhouding had in acht te nemen; alsmede dat het doel dezer stichting was, om ook langs dezen weg de proselytenmakerij der R. C. te fnuiken."

De gedane vragen werden hoofdzakelijk beantwoord; het getal der kinderen, dat in het gesticht zou moeten opgenomen worden, op 180 geschat, waartoe ook die van Aruba en Bonaire zouden behooren. De gouverneur had ondertusschen eene ruime woning, aan de oostzijde der stad gelegen, *de Pen* genaamd, aangeboden, dat, aan het gouvernement behoorende, tot weeshuis zou kunnen worden ingerigt. Op nadere missive van den gouverneur van 10 December 1844, of men *de Pen* zou overnemen, wordt door den kerkeraad, na onderzoek van den staat van het gebouw, in Januarij 1845 bepaald, dat men den voorwaardelijken afstand van het gebouw aanneemt, tot tijd en wijle het finaal kan worden overgenomen. Van de commissie te 's Gravenhage had men in 1844 berigt ontvangen, dat er voor de weezen *f* 3600 was bijeengebragt,

doch een kapitaal van *f* 440,000 (hetwelk de kerkeraad schijnt aangevraagd te hebben) niet zou bijeen te krijgen zijn. In de kerkeraadsvergadering van 18 Julij 1845 wordt een schrijven voorgelezen van den minister van koloniën, vragen behelzende omtrent het op te rigten weeshuis, die zullen beantwoord worden. Er was wederom *f* 1486 voor het weesfonds ontvangen. *De Pen* wordt ondertusschen ter woning van dezen en genen particulier afgestaan.

De bezwaren echter tegen het oprigten van een weeshuis, van den geldelijken kant beschouwd, schijnen te groot geweest te zijn, en geene genoegzame fondsen te hebben kunnen verzameld worden. Men gaf het denkbeeld daarvan dan ook op, maar nam dankbaar de koninklijke bepaling aan, dat er jaarlijks *f* 1500 uit de koloniale kas ten behoeve van de weezen zou worden verstrekt, en wel om die (namelijk de weezen) te besteden, hetgeen alleen op heele weezen zien kan. *De Pen* wordt wederom de eigendom van het gouvernement. De heele en halve weezen worden nu nog bedeeld, zoowel uit de gouvernementstoelaag als uit de rente van het verzamelde kapitaal. De armen-doctor is ook doctor der weezen, en geniet daarvoor uit dat fonds eenige toelaag. Twee administrateurs, leden van den kerkeraad, zijn, zoo als ik heb opgegeven, bijzonder met de administratie van het fonds en de bedeeling der weezen belast, doen elk jaar rekening en verantwoording aan den kerkeraad en leveren die ook ter goedkeuring bij het gouvernement in.

Ten slotte zij hier het getal ledematen onzer gemeente opgegeven. Het eerst zie ik, dat daarvan in 1739 eene lijst is opgemaakt door Ds. Rasvelt, die er 291 opsomt. Hij zelf had, van 13 October 1730 tot Junij 1738, 112 ledematen aangenomen. De sterkte der Hervormde gemeente zie ik nergens aangewezen. In eene missive aan de classis van Amsterdam in 1769 wordt het getal der ledematen genoemd bijna 500. Uit de opgaaf in 1816 aan de commissie te 's Gravenhage blijkt, dat er toen 444 ledematen waren, namelijk 119 mannen en 325 vrouwen. Volgens naauwkeurige opname,

door mij gedaan, telt onze gemeente thans omstreeks 1000 (996) ledematen, van welke 92 in de oost-, midden- en west-divisiën; bovendien 60 officieren en onderofficieren met hunne vrouwen, en 180 militairen, die ledematen zijn. Er zijn ongeveer 170 bejaarden, die geene ledematen zijn, van welke 40 in de buiten-divisiën, en ongeveer een 600tal kinderen. Zoodat onze Protestantsche gemeente, met de militairen, ten naastenbij 2000 zielen telt. In het jaar 1857 waren 33 personen tot ledematen aangenomen, 44 kinderen en 3 volwassenen (na het afleggen van belijdenis) gedoopt, en 11 huwelijken kerkelijk ingezegend.

II.

PREDIKANTEN BIJ DE HERVORMDE EN VEREENIGDE PROTESTANTSCHE GEMEENTE OP CURAÇAO, ENZ.

Zoo ver ik weet, is omtrent de opvolging der predikanten bij de Hervormde gemeente op Curaçao niets in het licht gegeven; en is misschien iemand, die toegang had tot de archieven onzer kerk, in vorige jaren van plan geweest, om deswege iets bekend te maken, zoo is hij zeker daarvan afgeschrikt, omdat hij slechts onvolledige berigten kon mededeelen. De notulen, namelijk, of archieven van het Hervormd kerkgenootschap op dit eiland ontbreken geheel tot het jaar 1727; en is het nu bekend, dat het eiland reeds in 1634 in het bezit der Hollanders is gekomen, te gelijk met de naburige eilanden Bonaire en Aruba, dan is er een tijdvak van bijna 100 jaren verloopen, in hetwelk van de Hervormde gemeente niets bekend is. Eenige oude kassa- en memoriaalboeken of journalen toch van onderscheidene, doch elkander niet opvolgende jaren, het oudste van 1695, geven omtrent de kerkelijke geschiedenis van Curaçao maar weinig licht. Gouvernementsstukken ontbreken geheel tot het einde der vorige eeuw. Of in de archieven van het W. I. Huis te

Amsterdam omtrent de kerkelijke zaken alhier iets zou te vinden wezen, is mij geheel onbekend; doch daar ik ten minste nu in de onmogelijkheid ben, om die archieven te raadplegen, zoo moge het volgende, hetgeen ik heb kunnen opsporen, volstaan.

Ofschoon het niet waarschijnlijk is, dat reeds in het genoemde jaar der inbezitneming op Curaçao een predikant zou aangesteld zijn, omdat er nog geene gemeente bestond, en de weinige inwoners, Indianen, die er, volgens het verdrag van overgaaf met de Spanjaarden, achterbleven (20 huisgezinnen namelijk, 75 zielen uitmakende) der R. K. godsdienst waren toegedaan, zoo schijnt men echter spoedig door de nederzetting van Hollanders op het eiland, vooral na den Munsterschen vrede in 1648, meer nog nadat in 1654 Brazilië voor ons verloren ging, van waar onderscheidene personen zich op ons eiland kwamen nederzetten, behoefte aan een predikant der Hervormde belijdenis, toen de godsdienst van den staat, gevoeld te hebben. Ten minste in 1659 was hier reeds een predikant, namelijk A. van Beaumont, zoo als mij blijkt uit de notulen van 31 December 1738, in welke eene resolutie van den kerkeraad van 1659 wordt aangehaald, welke genoemden predikant vermeldt. Of nu van Beaumont de eerste predikant is geweest, of reeds de opvolger van een ander, kan ik niet uitmaken; zeker is het, dat hij onder de eersten moet geweest zijn. Misschien waren of was die eerste predikanten of predikant slechts aangesteld bij het garnizoen, en van daar dan ook dat de kerk (eerst eene houten loods) in het fort (het fort Amsterdam genoemd) gebouwd was; daar zeker, indien dat gebouw ten dienste der gemeente oorspronkelijk had gestrekt, zij het fort niet zou gekozen hebben, van alle kanten met versterkingswerken omgeven, als de plaats om eene kerk te stichten. Het zou echter ook kunnen zijn, dat de onzekere oorlogstijden haar hadden bewogen om veiligheidshalve in een fort, dat door de bezetting het best beschermd werd, haar kerkgebouw op te rigten.

Hoe het zij, van Ds. van Beaumont wordt verder geen gewag gemaakt; maar in 1670 was predikant Nikolaas Verkuil of Verkuyl. Of deze aan Ds. van Beaumont opgevolgd is, dan of er tusschen beiden nog een ander predikant geweest zij, is mij onmogelijk te beslissen; maar wel kan ik opmaken, dat genoemde Ds. Verkuil hier meer dan *dertig* jaren predikant moet zijn geweest, daar in de notulen van 26 Junij 1742 staat opgeteekend: dat den 1n Mei 1702 een kind door hem was gedoopt. Of hij nu nog na laatstgenoemd jaar in dienst is geweest, blijkt mij wederom niet, maar wel, dat hij zijne gemeente nog na zijn dood in liefde bedacht heeft, daar ik in een der kassaboeken, over Februarij 1713, als ontvangst vind opgeteekend: »Ontvangen van de erfgenamen van zalig dominé Verkuyl p. 1310, 3, 5." (dat is 1310 pesos of stukken van achten, zoo als ze ook genoemd worden, 3 realen en 5 stuivers). De pesos (of het werkelijk eene munt was weet ik niet) gold *f* 1,33, de reaal 15 centen en de stuiver 5 centen. Ik vind echter soms wel eens gewag gemaakt van pesos = veertig stuivers Hollandsch, dat waren dan patiesjes. Dat kassaboek schijnt door den predikant zelven gehouden te zijn, en is geschreven met eene oud-hollandsche letter en met verkortingen, doch is vrij leesbaar. Daarin toch wordt bij afwisseling gewag gemaakt van de ontvangst voor de armen uit »de predikantenbus" en uit »de bus aan mijn huis". Nu is het wel jammer, dat die predikant-kashouder zich niet noemt; doch daar diezelfde hand gevonden wordt in het volgende kassaboek tot Januarij 1713, er dan eene andere hand begint, die doorloopt van Februarij 1713 tot het begin van Februarij 1715, en er dan op 9 Februarij, met eene zeer duidelijke hand en nieuwerwetsche spelling, terstond staat aangeteekend: »per dominus Henricus Beys aan kassa van Ds. Theodorus van Cambron voor onderhoud der armen enz.," zoo maak ik vrij daaruit op, dat Ds. Theodorus van Cambron aan Ds. Verkuil is opgevolgd, het kassaboek heeft gehouden tot in het begin van 1713, en toen die taak heeft opgedragen aan

Ds. Henricus Beys, waarna het kassaboekhouden misschien wel aan een boekhouder is toevertrouwd.

Beiden, doch Ds. van Cambron het eerst, waren hier dus predikanten, hetgeen duidelijk blijkt, omdat in Februarij 1716 wordt opgegeven wat »uit de armbus van Ds. van Cambron," en wat »uit een huisbusje van Ds. Beys" geligt is. De gevolgde orde in het opnoemen bewijst ook, dat Ds. Beys tweede predikant was. Tot hoe lang echter beiden hier predikanten geweest zijn, kan ik weder niet naauwkeurig opgeven, omdat, ofschoon in December 1716 nog wordt opgenomen in het kassaboek: »Zoo veel van Ds. Henricus Beys ontvangen voor 3/m. interest van p. 100 en dito van p. 1600 enz.," ik daarna van Ds. Beys geen gewag meer vind gemaakt, noch van het door hem verschuldigde kapitaal of betaalde rente. Ik kan dan alleen vooronderstellen, dat hij in het begin van 1716 is overleden, hetgeen daardoor ook nog zekerder wordt, omdat in Mei van dat jaar alleen vermeld worden de gelden uit de bus van Ds. van Cambron. Ook nog in December van dat jaar, in Junij 1719 en in Mei 1726, wordt de bus van Ds. van Cambron genoemd, doch dan houdt ook de vermelding van hem op, ofschoon op kersmis van dat jaar het avondmaal nog is bediend geworden en hij dus toen nog in leven zal zijn geweest. Ik gis, dat Ds. van Cambron na 1720 gestorven is. Ik twijfel toch of Ds. Brys, die in de notulen van 13 April 1740 opgegeven wordt predikant te New-York te zijn (er komt iemand met eene attestatie van hem in) dezelfde is als Beys, ofschoon Ds. Rasvelt, welke die notulen geschreven heeft, niet altijd even naauwkeurig is in de spelling van eigennamen. Dan zou Ds. Beys iu 1717 van hier naar New-York zijn vertrokken.

In de notulen van 1727 (de eerste, zoo als ik te kennen gaf, die aanwezig zijn bij het archief, beginnende met den 13n April) wordt als predikant genoemd Johannes Ferrarius. Hij was waarschijnlijk de opvolger van Ds. van Cambron, doch telde maar korten tijd dienst, want hij overleed reeds

in of na April 1728. Zijn opvolger was Ds. Nathan Erichzon; deze aanvaardde zijn dienstwerk in Februarij 1729, maar overleed reeds in Augustus vau datzelfde jaar. Binnen twee jaren was dus de Curaçaosche gemeente tweemaal vacant geweest. Welk een verschil met den diensttijd van Ds. Verkuil! Spoedig echter wordt Ds. Erichzon wederom opgevolgd door Ds. Wigboldus Rasvelt, namelijk reeds in 1730. Hij neemt den 13n October van dat jaar de eerste ledematen aan. Deze mogt zich in langer diensttijd verheugen. Maar hoe lang hij hier predikant is geweest, is mij wederom onmogelijk op te geven, daar de notulen van het begin van 1756 (die nog door hem geteekend zijn) wederom ontbreken tot in Julij 1769. Ds. Rasvelt is nog eens naar het moederland teruggekeerd, zoo als hij zelf opteekent, eu heeft daar »zijne zaak", welke meldt hij niet, »politiek en ecclesiastiek verdedigd en gewonnen." Ik moet dus vooronderstellen, dat Ds. Rasvelt in of na 1756 is overleden. Hij was hier niet al dien tijd alleen predikant; soms waren er twee, zoo als nader zal blijken. Op een tweeden drong dan ook de kerkeraad steeds aan, onder anderen in een brief van 3 April 1769, aan de classis van Amsterdam, waarin hij vraagt, »dat de tweede predikantsplaats, die *nog* vacant was, spoedig vervuld mogt worden, opdat de gemoederen alhier tot bedaren worden gebragt en de ware doch zeer vervallen godsdienst herleve." Als tweede predikant kan hier wel geweest zijn Ds. Warnoldus Kuypers, daar genoemde classis van Amsterdam in een brief, onder dagteekening van 3 April van gemeld jaar 1769, aan den kerkeraad alhier, klaagt over »de slechte handelwijze en informele procedures, door den vorigen kerkeraad gehouden met Ds. Warnoldus Kuypers," en in een ander schrijven van 11 Junij 1770 gewag maakt van de »suspensie" van Ds. Kuypers, ofschoon de kerkeraad in een brief aan de classis van 28 Maart 1770 spreekt van »eene behoorlijke demissie op zijn eigen verzoek." Maar wanneer Ds. Kuypers zijne dienst hier heeft aanvaard, en of hij daaruit ontslag heeft genomen of gekregen door »dien vorigen kerkeraad", dan

wel of hij hier overleden is, blijkt mij niet, daar ik met geen enkel woord verder van hem vind gewag gemaakt.

Door dien kerkeraad, zoo als te zien is uit de notulen van 18 Augustus 1751, was als predikant (als tweede namelijk, want Ds. Rasvelt was toen nog in dienst) aangesteld Ds. Johannes Ellis, welke in de vergadering van genoemde dagteekening »zijne credentialen aanbiedt, waaruit consteert, dat ZWEw. als beroepen en bevestigd predikant van de Geref. gemeente was aangesteld." Doch die aanstelling van Ds. Ellis op Curaçao was eigendunkelijk en zonder voorweten of goedkeuring van de classis van Amsterdam, die hem daarom ook als zoodanig eerst niet wil erkennen, zoo als duidelijk is uit denzelfden reeds aangehaalden brief van 3 April 1769, waarin zij te kennen gaf, dat zij »Ds. Ellis, die door haar niet was aangesteld, niet kon erkennen, noch zijn beroep door den kerkeraad approberen." Waarop de kerkeraad antwoordt, dat »alles de schuld van den vorigen kerkeraad was," (deze had, ook wat het financiele aanging, de zaken schandelijk in de war laten loopen), »die ook verzuimd had van de provisionele aanstelling van Ds. Ellis aan de classis kennis te geven." De kerkeraad verzocht dus wederom om de goedkeuring van die aanstelling, te meer wegens de verdiensten van Ds. Ellis (wien eene zeer goede getuigenis wordt gegeven), »daar ook de dienst nooit had behoeven stil te staan." Ds. Ellis (of hij zijne opleiding in Holland had gehad of niet, is onzeker; zeker is het, dat hij op Curaçao familie had; er zijn thans nog onderscheidenen van dien naam hier wonende) zal dan ook met die verwarde zaken van den kerkeraad vóór en in 1768 niets te maken hebben gehad, daar hij zelfs geen lid van den kerkeraad schijnt geweest te zijn. Ja, zelfs zou ik uit meergenoemd schrijven van de classis van Amsterdam van 11 Junij 1770 moeten opmaken, dat Ds. Ellis in den tijd tusschen 1751 en 1759 uit de dienst wederom is ontslagen of ontslag heeft genomen, daar in dat schrijven Ds. Ellis »rustend predikant" wordt genoemd, en gezegd, dat hij zonder weten van de

classis den 8n November 1768 door de bewindhebbers der W. I. Comp. beroepen was. Ook blijkt uit dat schrijven nog, dat, na Ds. Kuypérs, hier een predikant Wijngers is geweest, die echter spoedig moet overleden zijn. Die gissing omtrent Ds. Ellis wordt mij nog meer waarschijnlijk, daar mij door eene aanteekening van Ds. Rasvelt, in een oud doopboek, thans bij het gouvernement berustende, waarop ik door een lid onzer kerkeraad, tevens ambtenaar van den burgerlijken stand, werd opmerkzaam gemaakt, blijkt, dat Ds. Ellis op 25 Januarij 1768 »door den eerw. kerkeraad alhier verkoren is en aangesteld als predikant actueel provisioneel." Gedurende den tusscheutijd, dat hij hier geen predikant was, schijnt hij de dienst op St. Eustatius te hebben waargenomen, ten minste daar te hebben gewoond, daar uit dat doopboek blijkt, dat eenige zijner kinderen op St. Eustatius zijn geboren. Ook zie ik uit eene aanteekening van Ds. Rasvelt in een trouwboek, ook thans bij het gouvernement berustende, dat Ds. Ellis als tweede predikant is ingezegend den 22n Augustus 1751, juist toen er op dien dag een huwelijk voltrokken werd, »zijnde de leerrede geweest," dus gaat Ds. R. in zijne aanteekening voort, »uit 1 Tim. 4 vs. 16 [»hebt acht op uzelven en op de leer, volhard daarin, want dit doende zult gij uzelven behouden en die u hooren,"], waarmede zijn eerwaarde geïnstalleerd is, onder een zeer grooten drom van allerlei toehoorders." Maar verder geeft ook nog dat trouwboek den 3n September 1759 het huwelijk op van Ds. Stephanus Johannes Brants met Anna Sophia Urdaal, van Curaçao. Deze is dus waarschijnlijk in den tusschentijd, dat Ds. Ellis emeritus was, in dienst geweest. Kort echter heeft hij hier geleefd, daar, ofschoon niets van zijn overlijden gemeld wordt, zijne weduwe echter reeds den 2n Mei 1762 hertrouwt met zekeren Willem Blom. Ook wordt nog aangeteekend, dat »den 13n Julij 1761 gestorven is Ds. Lunterbos. Zijne vrouw stierf een half uur te voren. Zij waren nog geene zes weken op het eiland, en hij had 4 maal gepredikt. Den 14n beiden begraven." Deze Ds. Lun-

terbos zal dan de opvolger geweest zijn van Ds. Brants, en waarschijnlijk na hem Ds. Warnoldus Kuypers gekomen zijn, en, deze weder vertrokken zijnde, Ds. Ellis, zoo als ik boven heb aangegeven, nogmaals in 1768 zijn aangesteld. In den loop van 1770 is het beroep van Ds. Ellis door de classis van Amsterdam goedgekeurd.

Ondertusschen wordt in de notulen van 1769 en later herhaalde malen gewag gemaakt van Ds. Rudolphus Wildrik, die hetzij na den dood van Ds. Rasvelt, als eerste predikant in dienst is getreden, of bij diens leven reeds als tweede predikant heeft dienst gedaan, of wel de opvolger was van Ds. Kuypers. Misschien was deze Ds. Wildrik vroeger predikant te Waddingsveen, daar hij den 5n November 1787 zijne »kerkelijke attestatie" van dat dorp, in Zuid-Holland nabij Gouda gelegen, had ingeleverd. Doch in welk jaar Ds. Wildrik is gekomen, en in welk jaar vertrokken, is mede door ontstentenis der notulen vóór 1769 niet op te maken. Maar daar hij wederom hierheen van St. Eustatius is beroepen en overgekomen, zoo als ik op zijne plaats zal opgeven, en aan hem door den kerkeraad van 1769 geschreven werd over de daden van den »vorigen kerkeraad", zoo is het mij daardoor duidelijk, dat hij reeds vóór 1768 Curaçao met St. Eustatius moet verwisseld hebben.

Ds. Ellis was dus in 1770 hier eerste predikant, en weldra kwam uit Nederland een tweede over, waarop de kerkeraad reeds zoo dikwijls had aangedrongen. Den 3n Januarij 1771 namelijk verschijnt Ds. Johan Casper Adolf Quast in de kerkeraadsvergadering en levert de noodige documenten in, waaruit blijkt, dat hij door bewindhebbers der W. I. Comp. tot predikant op Curaçao was aangesteld. Deze was vroeger predikant geweest te Swanenberg in Gulikerland. Evenwel schijnt Ds. Quast het hier niet naar zijn genoegen te hebben gehad, of redenen van gezondheid moeten hem bewogen hebben; ten minste in de vergadering van 14 April 1783 vraagt hij aan den kerkeraad eene attestatie van zuiver te zijn in leer en leven, en dat de kerk zijne boeken koope,

volgens catalogus, daar hij voornemens is naar Holland te vertrekken. De eerste wordt hem gegeven, het laatste afgeslagen, en Ds. Quast vertrekt, zonder dat de reden er van wordt opgegeven. Ook wordt niet medegedeeld, of hij zijne betrekking nederlegde, dan wel of hij zijn ontslag aan de classis of aan de bewindhebbers gevraagd en verkregen had. In het moederland teruggekeerd, zendt hij in 1785 een verzoek aan den kerkeraad, dat door bemiddeling van dezen bij de classis hem emeritaats-tractement mogt worden toegestaan. Wat hierop van den kant des kerkeraads gedaan is, weet ik niet, maar onverwacht vind ik de notulen van 1789 wederom door Ds. Quast geteekend, zoodat hij, doch wanneer en waarom blijkt mij niet, daar er geen woord van is opgeteekend, wederom tot zijne oude betrekking is teruggekeerd, misschien wel in dit of in het vorige jaar, nadat Ds. Ellis en twee andere predikanten (van wie later) gestorven waren. Onder de notulen echter van 5 Julij 1790 komt de naam van Ds. Quast niet meer voor, terwijl in eenige vorige melding van zijne afwezigheid was gemaakt, waaruit ik dus kan besluiten, dat hij in het midden van 1790 moet overleden zijn; doch eenig berigt daarvan is er niet. Zijne weduwe echter leefde nog in 1807, toen zij een verzoek bij den kerkeraad indiende, dat zij onder het nieuwe (Engelsche) bewind in het genot mogt blijven van haar weduwepensioen. De stap, dien de kerkeraad daarvoor deed, gelukte. Dat pensioen zal toen niet groot geweest zijn, zoo als ook het predikants-tractement gering was. Den 21n Mei 1771 toch wordt in den kerkeraad besloten, bij de bewindhebbers vermeerdering van tractement voor de predikanten te vragen, daar dit nog niet de helft bedroeg van hetgeen de toenmalige Luthersche predikant trok (de Luthersche gemeente had weinige jaren te voren een zelfstandig bestaan en een eigen predikant gekregen), die met 1000 pesos bezoldigd werd. Het tractement van den Lutherschen predikant, die bovendien »vele douceurs van zijne gemeente ontving en eene fraaije woning had,” werd hem door de gemeente uitbetaald. Daar nu aan bewind-

hebbers om vermeerdering van tractement voor de predikanten werd verzocht, zoo blijkt daaruit, dat het tractement der Hervormde predikanten van staatswege, of ten minste door de Compagnie, werd betaald. Echter, de gemeente schijnt daartoe ook bijgedragen te hebben, omdat, als aandrang tot vermeerdering, bij dat verzoek aan bewindhebbers wordt gevoegd: »de gemeente meent jaarlijks zoo veel voor hare predikanten te fourneren, dat het bijzonder bij deze zeer ongelukkige tijden niet gepermitteerd zou zijn, om meer van dezelve te verwachten." Dat de predikant van het Britsche bestuur, toen dit hier gevestigd was, bezoldiging genoot, is duidelijk uit een schrijven van den toenmaligen gouverneur, ik meen Layard, gedagteekend Julij 1813, waarin hij zegt (er was kwestie over de uren der godsdienstoefening): »dat *hij alleen* die uren kan bepalen en *alles* te zeggen heeft, omdat hij de Britsche regering vertegenwoordigt en de predikant bezoldiging trekt. Als hij die van de gemeente kan erlangen, zal hij (gouverneur) zich niet verder met kerkelijke zaken inlaten."

Dat de predikant of predikanten der Hervormde gemeente hier vroeger, zoo als later die van de Luthersche, toen die gemeente gesticht was, eene vrije woning of pastorie hebben gehad, is zeker. Eenige oude menschen van onze gemeente, nog tot de familie van Ds. Quast behoorende en dien naam voerende, herinneren zich nog zeer goed, dat voornoemde eene pastorie had in het fort, en wel dat huis, dat nu onlangs is afgebroken, en in welks plaats een nieuw gebouw, aan de zuidzijde der kerk, is verrezen. Op de lijst der ledematen, welke Ds. Rasvelt in de notulen van 1789 geboekt heeft, telt hij zichzelven en zijne huisvrouw op onder de ledematen, die in het fort woonden, waaruit dus blijkt, dat hij eene woning in het fort heeft gehad als pastorie, waarschijnlijk dat, waarvan ik zoo even schreef. Ook de voorzanger en koster, Laurents Pletsz, had er toen eene vrije woning. Later schijnt de predikant uit het fort verhuisd te zijn, waarschijnlijk op verzoek, om aangenamer te wonen,

en toen vergoeding van huishuur te hebben gekregen, of omdat de gouverneur die woning in het fort noodig had voor een officier (de officieren wonen in den regel thans in het fort); ten minste bestaat er aan den waterkant der Willemstad nog een zeer aangenaam, groot huis, thans tot logement ingerigt, dat gewoonlijk *hansje domi* genoemd wordt, hetgeen ik gis, dat eene verbastering is van *hantjoe domi* (de predikant wordt hier in de wandeling niet dominé, maar domi genoemd), waarbij *kaas* of *kása* moet verstaan worden, dus in het geheel: *kaas hantjoe domi* (breed of groot huis van den dominé). Het is dan ook werkelijk een breed groot huis. Toen dus de predikant of predikanten niet meer in het fort woonden, kregen zij vergoeding van huishuur, zoo als mijn voorganger, Ds. Conradi, en de buitengewone predikant Betting getrokken hebben, en mijn ambtgenoot Meijer nog geniet. Aan mij is dit bij herhaling geweigerd, op grond van een besluit van 1833, ofschoon mijn ambtgenoot, op zijn verzoek, nadat dit besluit al jaren genomen was, toch vergoeding van huishuur heeft gekregen. Wij doen nu pogingen, om vermeerdering van tractement te ontvangen, omdat het tegenwoordige, »*f* 3000 zonder meer," niet meer toereikend is, bij de veranderde tijdsomstandigheden, om fatsoenlijk te kunnen bestaan. Niet alleen hadden vroeger de Hervormde predikanten of predikant woning, maar ook bedienden, die door de kerk betaald werden, zoo als uit de notulen van 7 Augustus 1780, 7 April 1800, 5 Januarij 1812 en andere blijkt; tijdens echter Ds. Bosch hier predikant was, is dit ingetrokken, en sedert hebben de predikanten voor eigen bediening kunnen zorgen, hetgeen ook een groot bezwaar is, daar men hier veel voor het huren van dienstboden (nu nog slaven) moet betalen.

Ik keer, na deze uitweiding, tot Ds. Ellis terug. Meer dan 30 jaren nam hij alhier zijne betrekking waar, en overleed in den loop van 1784. Want ofschoon volgens de gewone slordigheid, waarmede toen de notulen nog gehouden werden, van dat overlijden geene melding wordt gemaakt,

zoo zie ik echter uit de notulen van 3 Mei van dat jaar, dat hij ziek was. In zijne kerkelijke zaken schijnt Ds. Ellis niet veel orde te hebben gehouden; ten minste naderhand kwam het, tot groote ongelegenheid van velen, uit, dat hij van 1771—1780 geene doopboeken gehouden had, en die waren, zoo als men weet, in dien tijd van groot gewigt. Hoe daarin geremedieerd is, weet ik niet, maar er wordt in de notulen van 3 Julij 1785 opgeteekend, dat de kerkeraad zich ter dezer zake aan de W. I. Comp. en aan de classis van Amsterdam zou wenden, om te weten hoe hij handelen moest.

Na den dood van Ds. Ellis was er geen predikant bij de Hervormde gemeente, want Ds. Quast was reeds, zoo als ik heb opgegeven, in 1783 naar Nederland teruggekeerd; doch weldra werd die dubbele breuke geheeld door de overkomst van Ds. Isaak Anthony Sporon in Februarij 1785, die vroeger predikant was geweest bij de Fransche gemeente te Embden in het toenmalig vorstendom Oost-Friesland, en in October 1786 door de overkomst van Ds. Hermanus Arnoldus Idema, laatst predikant te Maurik, classis Tiel. De eerste deed den 20n Februarij zijne intrede naar aanleiding van Mark. XVI: 20: »En uitgegaan zijnde, predikten zij overal — die daarop volgden." Ds. Idema werd door zijnen ambtgenoot Sporon den 5n November 1786 bevestigd met 1 Thess. V: 12, 13: »En wij bidden u, broeders — zijt vreedzaam onder elkander." Hij zelf deed zijne intrede den 19n, predikende over Ps. LI: 14b, 15: »De vrijmoedige geest ondersteune mij — en de zondaars zullen zich tot U bekeeren." Doch beiden ontvielen spoedig aan de gemeente, daar Ds. Idema reeds den 16n Maart 1787 en Ds. Sporon den daarop volgenden 1n April overleed. Deze had den vorigen zondag nog eene lijkrede op Ds. Idema gehouden over de woorden van Jezus, Joan. XIII: 7: »Wat Ik doe, weet gij nu niet, maar gij zult het na dezen verstaan," zeker weinig denkende, dat het zijne laatste rede zou zijn, maar toch zóó sprekende, gelijk mij een zeer bejaard lid der gemeente on-

langs heeft medegedeeld, alsof hij zelf een voorgevoel had van zijnen aanstaanden dood. Zijne weduwe leefde nog in 1806 en werd toen uit de armenkas bedeeld. Een naamgenoot van Ds. Sporon tref ik aan in de *Geschiedenis van de Evang. Luthersche gemeente in Suriname*, door Ds. C. M. Moes (*Tijdschrift voor West-Indië*, blz. 194), die in 1788 predikant was bij de Hervormde gemeente aldaar.

Ook deze dubbele breuk werd weldra geheeld, zoowel door het beroepen en overkomen van Ds. R. Wildrik van St. Eustatius in Mei 1787, die echter toen eerst als provisionele predikant bij de gemeente werd aangesteld (zoo als ik vroeger heb opgegeven, was Ds. Wildrik vóór 1769 hier reeds predikant geweest en van hier naar St. Eustatius vertrokken), en zeker later uit het moederland zijne vaste aanstelling zal bekomen hebben, schoon daarvan in de notulen geen gewag wordt gemaakt (in de notulen van 6 December 1799 wordt hij *eerste* predikant genoemd), — als door de overkomst in 1789 van Ds. Quast, waarvan ik ook vroeger gesproken heb.

Ontviel Ds. Quast spoedig aan de gemeente na zijne tweede overkomst, nog eenige jaren echter had zij genot van de dienst van Ds. Wildrik, die evenwel bij zijne overkomst van St. Eustatius al op gevorderde jaren schijnt geweest te zijn. Allen echter in de gemeente schijnen in dat genot niet gedeeld te hebben, want zoowel uit de notulen van 1780, 6 December, waarin gemeld wordt, dat hij van den kerkeraad omtrent zijne leer en wandel een getuigschrift verzoekt, »daar hij zich in zekere omstandigheden bevond, waarin een getuigschrift zoo al niet noodzakelijk, ten minste van veel nuttigheid kon zijn," welk getuigschrift hem dadelijk allerloffelijkst is gegeven; als uit de notulen van 5 November 1791, waarin de aanspraak wordt medegedeeld, die hij gehouden heeft bij de bevestiging van een ouderling en een diaken, blijkt mij, dat Ds. Wildrik vele vijanden had, die hem lasterden en het leven onaangenaam maakten, maar tevens ook warme vrienden. Het kan dan wel uit die

oorzaak, gepaard met de vermeerdering der jaren en de zwakheid van den ouderdom, geweest zijn, dat hem in de kerkeraadsvergadering van 6 Mei 1793 vergund werd, om, als de kerkelijke zaken in de vergadering behandeld waren, deze te verlaten, en dat hij spoedig daarop zijn emeritaat aanvroeg, dat hem, naar de notulen van 2 December 1793, van de heeren koloniale raden in Holland, *salvo honore et stipendio,* werd toegestaan. Ds. Wildrik had dus van het midden van 1790 af, toen Ds. Quast gestorven was, de geheele dienst alleen waargenomen, en ik vind in de notulen van dat en de daarop volgende jaren geene spraak meer, dat er een tweede predikant zou aangesteld worden. Wanneer Ds. Wildrik is gestorven, wordt wederom niet opgegeven, maar in de kerkeraadsvergadering van 24 Februarij 1796 is tegenwoordig Ds. Dionysius Johannes Godefredus de la Houssaye, die evenwel reeds in hetzelfde jaar door den dood aan de gemeente ontvalt, want hoewel ook diens dood in de notulen niet wordt medegedeeld, zoo lees ik echter onder 3 October 1795, dat het lijk van Ds. de la Houssaye uit de armenkas was begraven, hetgeen 109 pesos had gekost, en dat aan zijne weduwe 91 pesos waren toegelegd voor rouwkleederen.

Of de dienst vóór de komst en na het overlijden van Ds. de la Houssaye heeft stil gestaan, dan of zij door den toenmaligen Lutherschen predikant is waargenomen, kan ik, wederom wegens het stilzwijgen der notulen, die als naar gewoonte zeer kort en onvolledig zijn, niet uitmaken. Welligt ging, die wilde, ter kerk bij de Luthersche gemeente. Het doopen geschiedde niet alleen door den Lutherschen predikant, maar ook soms door R. K. pastoors; want toen Ds. van Esch was overgekomen, werd er van hem opgaaf gevraagd van de door hen gedoopte kinderen van Hervormde ouders.

Het leven van Ds. Pieter Jan van Esch, die den voorgaanden eerst in het begin van 1800 opvolgde, was, èn door de tijdsomstandigheden, èn misschien door het eigenaardig

karakter van den man, een zeer onrustig leven. Want in Julij van dat zelfde jaar komt de Gouverneur a. i., Lauffer, in de kerkeraadsvergadering en berigt van wege Ds. van Esch, die reeds eenige malen niet was tegenwoordig geweest, »dat hij het H. Avondmaal op den aanstaanden zondag niet zal houden, ter oorzake van disharmonie met den kerkeraad." Die zaak schijnt toen echter geschikt, want den volgenden dag is Ds. van Esch tegenwoordig en stelt voor: »dat eene Christelijke gemeente als deze competeerde een kerkeraad, die independent was." Daarop werden twee ouderlingen verzocht voor hunne bediening te bedanken, die het ook deden, en in wier plaats anderen werden gekozen. Den 1n Junij 1802 verzocht Ds. van Esch van den kerkeraad een kerkelijk getuigschrift, omdat hij binnen kort naar het moederland zou wederkeeren. Waarom? wordt niet opgegeven. Hij krijgt dat getuigschrift en tevens volmagt van den kerkeraad aan de classis van 's Hage (niet meer van Amsterdam; het kerkelijk bestuur van deze laatste over de Hervormde gemeente alhier schijnt te zijn opgehouden), om bij deze de komst van een anderen predikant te bespoedigen. Hij predikt den 28n Junij afscheid, naar aanleiding van Filipp. I: 27: »Alleenlijk wandelt waardiglijk het Evangelie — met één gemoed gezamentlijk strijdende door het geloof des Evangelies."

Nu is de Hervormde gemeente wederom ruim twee jaren zonder predikant; want in de briefwisseling, die Ds. van Esch met den kerkeraad hield, wordt medegedeeld, dat wegens den voortdurenden oorlog nog geen predikant kon overkomen. Hij zelf, die in dien tusschentijd op een buitenverblijf onder Leyderdorp, *Rust en Vrede* genaamd, met vrouw en kinderen leefde, schijnt het vooruitzigt op eene plaatsing in het moederland gehad te hebben, daar in het antwoord door den kerkeraad op een brief van Ds. van Esch melding wordt gemaakt »van het bedienen van het beroep, hetwelk de Heer aan hem zal komen op te leggen in het verkondigen en uitbreiden van het zalige Evangelie." Dit uitzigt schijnt zich echter niet verwezenlijkt te hebben, of zijn plan wederom

veranderd te zijn; want in een brief van 24 Junij 1804, door hem aan den kerkeraad geschreven, meldt hij, dat hij wederom als predikant naar Curaçao komt. Van die nieuwe benoeming wordt door J. C. van der Kaup, lid van het comité of den raad der Amerikaansche koloniën en bezittingen van de Bataafsche republiek, als ook door Ds. Krieger, president van de classis van 's Gravenhage, aan den kerkeraad kennis gegeven. Het duurt echter nog tot in 1806 eer Ds. van Esch op Curaçao kan komen; maar den 16n Julij is hij over St. Thomas aangekomen en houdt zijne intreê den 27n dier maand.

Andere standplaatsen in W. I. schijnen toen reeds meer bezoldiging aan hare predikanten te hebben toegewezen, dan Curaçao; ten minste toen Ds. van Esch in het begin van 1807 een beroep naar St. Croix (St. Kruis) had gekregen en dat dacht aan te nemen, werd hem door den kerkeraad het voorstel gedaan, om te blijven, indien zijn tractement verhoogd werd; men zou daartoe stappen doen bij den gouverneur. Ds. van Esch treedt tot dit voorstel toe, en terwijl de zaak van de tractementsverhooging bij het bestuur hangende is, wordt hem eene verhooging van 150 pesos 's maands toegelegd (dus omtreeks *f* 2000 per jaar). Lang echter heeft hij van die tractementsverhooging geen genot gehad, want in de kerkeraadsvergadering van Junij 1808 brengt Ds. van Esch een verlof van den Engelschen gouverneur ter tafel, waarbij hem vergunning wordt verleend, zich voor eenigen tijd van het eiland te verwijderen, terwijl hij tevens getuigschrift verzoekt, dat hem wordt gegeven. Waarom die verwijdering plaats heeft, hetzij alleen omdat Ds. van Esch die verzoekt, of op verlangen van den gouverneur, wordt niet medegedeeld, en zonder dat iets verder of van zijn afscheid aan de gemeente of van zijn vertrek gemeld wordt, maken de notulen van December van genoemd jaar alleen gewag van eene aanschrijving van den gouverneur, dat de Luthersche predikant, Jacob Muller JAz., gedurende de afwezigheid van Ds. van Esch, de dienst bij de Hervormde

gemeente zou waarnemen. De Luthersche gemeente hield sedert 1804, toen haar kerkgebouw door het bombardement der Engelsche was in de asch gelegd, hare godsdienstoefening in het kerkgebouw der Hervormden, bij onderlinge schikking, waaromtrent wel eens oneenigheden plaats hadden, doch die ook weder uit den weg werden geruimd. De notulen van 5 Julij 1808 maken gewag van een' brief van Ds. van Esch, onder dagteekening van 10 Mei uit Paramaribo, meldende, dat hij bij de Hervormde gemeente aldaar tot predikant was benoemd. Wanneer hij dáár is overleden weet ik niet, maar in de kerkeraadsvergadering van 5 Mei 1817 wordt berigt, dat de weduwe van Ds. van Esch van Suriname het kerkelijk zegel had gezonden, hetgeen wijle haar echtgenoot, misschien bij vergissing, in 1808 had medegenomen.

In 1810 komt de Hervormde gemeente alhier in het bezit van Ds. Peter Will, die reeds den 20n Augustus 1809 aan den kerkeraad had geschreven, dat hij door de Britsche regering tot predikant van Curaçao was benoemd en te Londen in de Nederduitsche Hervormde kerk bevestigd was. Waarschijnlijk was hij dus proponent. Hij schijnt Engelschman geweest te zijn, doch met de Hollandsche taal eenigzins bekend, daar de notulen, die hij daarvan houdt, dan eens in het Engelsch, dan weder in het Hollandsch geschreven zijn; en voor de gemeente predikte hij in de laatste taal. De notulen wijzen echter aan, dat zijne kennis van het Nederduitsch niet groot was, zoodat ook de gemeente hem wel moeijelijk, als hij predikte, verstaan of begrepen zal hebben. Dadelijk na het schrijven van bovengenoemden brief, doet de kerkeraad stappen bij den gouverneur, om voor Ds. Will een huis van gouvernementswege te erlangen, of wel huishuur, *zoo als de predikanten altijd op Curaçao hadden gehad;* welk laatste hem terstond wordt toegestaan. Den 20n Maart 1810 is hij in den kerkeraad tegenwoordig en wordt zijne aanstelling door den gouverneur John J. Layard geëxamineerd. Dat Ds. Will onder het bestuur of toezigt

stond van den Hollandschen predikant te Londen, toen Ds. Werninck, en dat ook deze gemeente onder het bestuur of opzigt van den kerkeraad der Londensche gemeente stond, zou ik haast moeten opmaken; ten eerste daaruit, dat Ds. Werninck, in den loop van 1813, 82 nieuwe gezangboeken aan onze gemeente zendt, welke met toestemming van den gouverneur mogen gebruikt worden; maar vooral ten tweede, omdat in de kerkeraadsvergadering van 15 Februarij 1815 een brief van Ds. Will ter tafel wordt gebragt, waarin hij te kennen geeft, dat Ds. Werninck te Londen een getuigschrift verlangt omtrent zijn »goed leven en leer," en dat hij dit van den kerkeraad verzocht. De kerkeraad schrijft hem kortaf terug: dat hij aan Ds. Will dat getuigschrift zal geven, indien hij er eerst een bij den kerkeraad inlevert, geteekend door de voornaamste inwoners van het eiland! De zaak schijnt hierbij gebleven te zijn; maar het zou mij niet verwonderen dat zij in conflict zou hebben kunnen komen (er zijn hier nog inwoners, die zich het levensgedrag van Ds. Will best herinneren), indien door de omwenteling in Europa en in het moederland aan de dienst van dezen door de Britsche regering aangestelden predikant geen einde was gekomen. In de kerkeraadsvergadering toch van 1 April 1816 geeft Ds. Will kennis, dat hij binnen kort vertrekken en den volgenden zondag zijne afscheidsrede zal houden. Hij verzocht toen wederom een getuigschrift, hetgeen hem beloofd, gegeven en in de notulen bewaard wordt, doch hetgeen alles behalve brillant is. Zijne afscheidsrede was naar aanleiding van Pred. XII: 14: »Want God zal ieders werk in het gerigt brengen, met al wat verborgen is, hetzij goed, hetzij kwaad."

Als predikant bij onze gemeente is toen benoemd Gerardus Balthazar Bosch, candidaat tot de H. dienst, die, te 'sGravenhage bevestigd, den 24n April 1816 in de kerkeraadsvergadering tegenwoordig was, en den daaropvolgenden zondag zijne bediening aanvaardde. Hij was meermalen, hetzij wegens ziekte of tot herstel van zijne gezondheid, als

om andere redenen, in het moederland en elders afwezig, gedurende welke afwezigheden de andere predikant J. Muller JAz. zijne dienst waarnam. Hij ontving den 22n Mei 1836, toen hij wederom in het moederland met verlof was, zijn eervol emeritaat, stierf in 1840 en vermaakte aan de kerk en armenkas een legaat van *f* 400. Onder hem is de vereeniging der Hervormde en Luthersche gemeente voorbereid en tot stand gebragt. Nadat namelijk, reeds in het laatst van 1818, Z. M. koning Willem I, door een schrijven aan den gouverneur, zijn verlangen had te kennen gegeven, dat die vereeniging in het belang van beide gemeenten tot stand zou komen, heeft die doorgang gehad volgens besluit van Z. M. van 12 November 1824, No. 110 (Zie: *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het koningrijk der Nederlanden, verzameld en met aanteekeningen voorzien door* C. Hooijer, predikant te Zalt-Bommel, welke dit besluit op bladz. 317 verv. heeft opgenomen).

Dat besluit bevat, na eene inleiding, vijf artikelen met hunne onderdeelen. Art. 1 loopt over »de godsdienstleer der beide vereenigde gemeenten;" art. 2 over »de godsdienstige instellingen en gebruiken;" art. 3 over »de kerkelijke fondsen en inkomsten;" art. 4 over »de kerkelijke ambtenaren;" en art. 5 over »het kerkelijk bestuur." Het heeft echter nog wat voeten in de aarde gehad, eer die vereeniging tot stand kwam, zoowel door beweegredenen van de eene als van de andere gemeente; waarom er dan ook bijna zes jaren verliepen, aleer zij haar beslag kon krijgen; en nog zijn er wel leden van de voormalige gemeenten, die te kennen geven, dat het niet met hun genoegen was dat zij was geschied, en dat zij in de beslissing ook weinig of geen stem hebben gehad. Doch hoe dit zij, de vereeniging kwam tot stand, zoo als het mij voorkomt, meer in het belang van de Luthersche dan van de Hervormde gemeente, omdat de eerste, van een eigen kerkgebouw verstoken en geen middelen hebbende noch kunnende bijeenbrengen om een ander op te bouwen, door schulden gedrukt en het steeds aanwas-

sende getal armen, van het kerkgebouw der Hervormde gemeente medeëigenares werd, van schulden werd ontlast en voor hare armen in de vrij wel voorziene kerk- en armenkas der Hervormde gemeente deelde. Of nu die vereeniging voor het godsdienstig leven der beide gemeenten vruchten heeft gedragen, die vruchten welke men er van had verwacht misschien, is een onderwerp, dat ik hier niet onderzoek. Genoeg: er is rust en vrede, en het opkomend geslacht denkt aan de voormalige Hervormde en Luthersche gemeente niet meer; zij zijn Protestantsch!

Ik meen hier niet beter te kunnen doen, ten einde men wete wat bij de vereeniging heeft plaats gehad, dan over te nemen hetgeen Ds. Bosch daarvan in der tijd aan de commissie voor de kerkelijke zaken in O. en W. I. te 's Gravenhage heeft medegedeeld.

»............ Terstond bij de ontvangst van het konkl. besluit van 12 November 1824, waaruit bleek, dat de voorgenomen vereeniging kerkelijk en koninklijk was goedgekeurd en vastgesteld, hebben wij voorloopig eene vergadering gehouden en over den tijd en wijze der vereeniging te zamen overlegd.

»Waarna op den 12n Mei dezes jaars [1825] op uitnoodiging van den gouverneur [deze was toen Cantzelaar] de gezamenlijke kerkeraden in de consistoriekamer van de kerk der Hervormde gemeente verschenen. In welke vergadering z. exc. de gouverneur, benevens h. d. secretaris zitting namen, het konkl. besluit van den 12n November 1824 voorgelezen en omtrent de in stand brenging daarvan geraadpleegd werd.

»Zondag den 24n Mei was de dag, door den gouverneur met overleg van de kerkeraden vastgesteld voor de viering der vereeniging, en die met regt onder de belangrijkste en plegtigste dagen, welke men hier ooit vieren zag, gehouden werd. Des morgens om half negen ure vergaderde de ed. achtb. raad van policie, aan welken de gouverneur de mededeeling van het bewuste konkl. besluit gaf, en dit vervolgens van de puije van het gouvernementshuis en het Fisca-

laat deed afkondigen; bij welke gelegenheid een detachement militairen onder de wapenen was; ook werd toen door z. exc. den gouverneur onderteekend een proces-verbaal en inventarissen van alle eigendommen en goederen, welke de gemeenten tot deze vereeniging te zamen aanbrengen." [Behalve het kerkgebouw, een half dak, een stuk gronds en hetgeen ten gebruike bij de openbare godsdienst en de plegtigheden van doop en avondmaal noodig was, bezat de kerk- en armenkas der Hervormde gemeente (die sedert 1819 vereenigd waren) 55,379 pesos aan hypotheken, met slechts eene uitstaande schuld van 340 pesos. De Luthersche gemeente, behalve eene pastorie, die later voor 7,000 is verkocht, en een huisje, dat voor 800 verkocht werd, 2,440 pesos, maar eene schuld van meer dan 5,000 pesos; er waren bovendien eenige weinige kerkelijke meubelen voorhanden].

»Om 10 ure van dien dag vergaderden op het gouvernementshuis de leden van de onderscheiden geregtshoven, benevens de kommandanten en officieren van de zee- en landmagt alhier, als ook onderscheiden ambtenaren, welke allen gezamenlijk met den gouverneur, die door eene Commissie uit den kerkeraad afgehaald werd, zich naar de kerk begaven; waarna Ds. Bosch den predikstoel betrad en de talrijke vergadering met een gebed opende. Hij had tot zijn' tekst genomen 1 Cor. XIII: 13. [»Want ook wij allen zijn door éénen geest tot een ligchaam gedoopt — en wij zijn allen tot éénen geest gedrenkt"], en na iets betrekkelijk de aanleiding en voltooijing der vereeniging gezegd te hebben, toonde hij, dat de gemeenten door hare onderlinge vereeniging beantwoordden aan het doel van Jezus, om zijne belijders door geloof, hoop en liefde met elkander te verbinden. Vervolgens betrad Ds. J. Muller den predikstoel, en als het ware de rede van zijnen voorganger weder opvattende, beval hij de vereenigde gemeente datgene aan, wat naar de christelijke leer het meeste is, de liefde namelijk; zulks deed hij naar aanleiding van Philipp. II: 1—4. [»Indien er dan eenige vertroosting is in Christus — maar een iegelijk zie

op hetgeen der anderen is"], en eindigde de godsdienstige plegtigheid met eene hartelijke dankzegging, waarna de predikanten en kerkeraden op uitnoodiging zich naar het gouvernementshuis begaven, waar Z.Exc. de gouverneur in tegenwoordigheid der raden, officieren en ambtenaren, hun zijnen dank betuigde voor het doelmatige inrigten der godsdienstige feestviering (welke onder de gemeente een groot genoegen had verwekt) en hun op die vereeniging alles goeds toewenschte.

»Deze vereeniging is insgelijks op dienzelfden dag onder de protestanten op het eiland Aruba plegtig gevierd, bij welke gelegenheid de godsdienst-onderwijzer K. van Eekhout eene doelmatige leerrede hield naar 1 Cor. I: 10—16. [»Maar ik bid u, broeders! door den naam van onzen Heer Jezus Christus, dat gij allen hetzelfde spreekt. — Voorts weet ik niet of ik iemand anders gedoopt heb."]".

De 25jarige gedenkdag der vereeniging is plegtig alhier herdacht den 24n Mei 1850. Dr. Betting predikte toen over 1 Kor. I: 10—16.

Het laatst medegedeelde in dat schrijven omtrent de godsdienstige feestviering op Aruba, geeft mij aanleiding om mede te deelen, dat op dat naburig eiland ook eene, grootendeels zeker hervormde gemeente bestond, maar die zonder predikant was. Volgens besluit echter van den kerkeraad alhier van 26 Januarij 1821, onder welken kerkeraad die gemeente op Aruba, zoowel als die op het nog meer nabij gelegen Bonaire, welke echter kleiner is, sorteert, werd de gouvernements-schoolonderwijzer aldaar, de heer K. van Eekhout, aangesteld als godsdienstonderwijzer, met toekenning van 125 pesos 's jaars, onder bepaling dat hij des zondags de godsdienstoefening zou leiden, de eene of andere gedrukte leerrede dan voordragen en katechisatiën houden. De godsdienstige bijeenkomsten hadden toen plaats in het schoollokaal, omdat er geen kerkgebouw was. Ds. Bosch nam in datzelfde jaar op zich, om elke twee jaren eens naar Aruba te gaan, ten einde ledematen aan te nemen en den H. doop en het

H. avondmaal te bedienen. Of Ds. Bosch echter wel altijd trouw die gemeente heeft bezocht, betwijfel ik, omdat ook de kerkeraad van Aruba in 1830 aan den onzen het verzoek doet, dat er toch eens een predikant mogt overkomen om te doopen enz. In onzen kerkeraad werd toen bepaald, dat er naar de commissie te 's Gravenhage zou geschreven worden, om haar te verzoeken: »den godsdienstonderwijzer Eekhout te mogen inzegenen, ten einde Doop en Avondmaal te bedienen." Of daarover geschreven is, blijkt mij niet, maar is het gedaan, dan is zeker het verzoek verworpen. Of Ds. Conradi hier aangesteld was, met bepaling, dat hij op gezette tijden de protestantsche gemeenten op Aruba en Bonaire zou gaan bezoeken, zooals dat later aan Ds. Meijer werd opgedragen, weet ik niet; maar wel, dat Ds. Conradi, toen er in de kerkeraadsvergadering van 18 Mei 1842 aanmerking op viel, dat hij die gemeenten niet bezocht had, te kennen gaf, dat hij ze zou bezoeken, indien hem daartoe door het gouvernement scheepsgelegenheid wierd gegeven. — En te regt, zoo als ik meen; want die kleine eenmastvaartuigjes, *bakken* genoemd, welke tusschen deze eilanden varen (thans wordt de gemeenschap tusschen Curaçao en Bonaine door een grooter vaartuig, een schoener, van gouvernementswege onderhouden) zijn geheel en al ongeschikt voor passagiers, die het zeeleven niet gewoon zijn, terwijl de terugtogt van Aruba (de vaart er naar toe geschiedt in zeven uren) wegens den stroom en wind wel eens acht dagen en langer duren kan, — zoodat het bijna niet te doen is, dat reisje te ondernemen. Ik geloof, dat er voor de dienst op Aruba en Bonaire 's jaars op het budget der kolonie ƒ 300 is uitgetrokken. De predikant, die er heengaat, kan de onkosten van zijne reis in rekening brengen en bovendien ƒ 3 per dag voor de eerste 20 dagen; is hij dan nog niet terug, dan wordt de toelage teruggebragt op 75 centen daags.

Tot heden toe was met de dienst op die eilanden Ds. Meijer belast, en toen deze wegens ziekte met verlof naar het moederland afwezig was, de buitengewone predikant Bet-

ting. Door de bemoeijing van Ds. Meijer, die gewoonlijk elk jaar beide eilanden eens bezocht gedurende drie weken, is er zoowel op Aruba als op Bonaire eene kerk gesticht. Het geld daartoe is door vrijwillige bijdragen op die eilanden, en voornamelijk hier, bijeengebragt. Ds. Meijer wijdde de kerk op Aruba in op 15 Februarij 1846 met eene leerrede over Luk. X: 27 »Gij zult den Heer uwen God liefhebben — en uwen naaste als u zelven." Omtrent de inwijding van deze kerk werd in de Curaçaosche courant het volgende medegedeeld:

»Uit Aruba schrijft men:

»De dag van 15 Februarij 1846 was een dag van godsdienstige vreugde voor de vereenigde protestantsche of evangelische gemeente alhier. Had de gemeente sedert vele jaren haren wensch naar een eigen bedehuis te kennen gegeven, eindelijk zag zij denzelven vervuld door de veelvuldige offers van algemeene liefde en godvrucht, zoo van de ingezetenen van Curaçao als van Aruba, haar tot dat einde verstrekt. Eenvoudig maar indrukwekkend was het feest der inwijding van het kerkgebouw. Ten negen ure beklom de weleerwaarde en zeer geleerde heer A. J. K. Meijer, predikant te Curaçao, tevens belast met de behartiging der protestantsche kerkelijke aangelegenheden van dit eiland, den sierlijken, wel bewerkten mahonyhouten predikstoel, en sprak, naar aanleiding van Luk. X: 27, over de algemeene liefde tot God en zijnen evenmensch als het beginsel, waaruit en het middel, waardoor dit bedehuis tot stand kwam en over hare getrouwe beoefening als den besten waarborg om het bedehuis bij voortduring aan deszelfs verhevene bestemming te doen beantwoorden. Tusschen de rede plaatste Ds. Meijer, nadat de gemeente het 3e vers van Gez. 345 staande gezongen had [luidende:

»Stort, wat alles op kan wegen,
Stort dan de volheid van uw zegen
Op Christus' kerk, o Almagt, neêr!
Sterk haar stil, maar heerlijk bloeijen,
Doe haar in eer en luister groeijen,
Geleid, verhef haar meer en meer!

Zoo blijv' haar broederband
De steun van elken stand,
Van 't Vaderland!
Leid zoo ons lot
En ons genot,
En heilig ons, o heilig God!"]

»zich voor den nachtmaalstafel en doopvont (doopbekken), droeg dezelve plegtstatig aan God op, over derzelver toekomstig gebruik Gods dierbaren zegen afsmeekende. Op het einde der rede werd de welverdiende hulde toegebragt aan zijne excellentie den baron R. F. van Raders, thans gouverneur van Suriname, onder wiens bestuur het werk werd aangevangen, aan den hoog edel gestr. heer R. H. Esser, tegenwoordig gezaghebber van Curaçao, onder wien hetzelve werd voleindigd, alsmede aan den wel ed. gest. heer J. Jarman Jr., kommandant des eilands, die door hun uitmuntend voorbeeld zooveel ter bereiking van het oogmerk hebben bijgedragen, terwijl ook tevens de verschuldigde dank werd toegebragt aan het eerwaarde kerkbestuur der gemeente, hetwelk zoo belangloos als ijvervol den opbouw heeft behartigd, gelijk ook allen, van wat godsdienstige belijdenis zij ook mogen wezen, die zoo bereidwillig door hunne offers het gebouw hebben mede opgerigt. Eindelijk werd de feestviering besloten met eene opdragt van het bedehuis in het eerbiedig gebed aan God.

»Op Vrijdag, 20 Februarij daaropvolgende, werden er ter gelegenheid der voorbereidingspredicatie van het H. avondmaal, hetwelk twee dagen daarna aan een aanzienlijk getal leden werd uitgedeeld, zestien nieuwe leden bevestigd en acht kinderen de H. doop toegediend. De gemeente, welke zich met dankbaar opzien tot God in toeneming verheugen mag, telt thans 400 zielen."

Het kerkgebouw op Bonaire werd door Ds. Meijer ingewijd op den 9n Maart 1847, naar aanleiding van Esra III, 11b. »En al het volk juichte met groot gejuich, als men den Heer loofde over de grondlegging van het huis des Hee-

ren." De Curaçaosche Courant van 13 Maart 1847 geeft van deze inwijding het volgend verslag:

»Eerste godsdienstige vergadering in het kerkgebouw der vereenigde protestantsche gemeente te Bonaire, gehouden op dingsdag 9 Maart 1847.

»De dag van 9 Maart was een ware feestdag voor de vereenigde protestantsche gemeente te Bonaire. Was het op 2 Julij 1843 voor het eerst, dat op Bonaire, naar aanleiding van 1 Cor. XIII: 13. [»Want ook wij allen zijn tot éénen geest gedrenkt"] eene openbare leerrede voor de protestantsche bevolking werd uitgesproken; geschiedde dit door den wel eerw. zeer gel. heer A. J. K. Meijer, predikant te Curaçao, in eene partikuliere woning, tot dat einde goedgunstig door mevr. de wed. J. J. Debrot afgestaan; werd dit meermalen door hem herhaald; weldra werd ook door hem, in vereeniging van den wel ed. gestrengen heer kommandeur des eilands het plan gevormd de gemeente van een bedehuis te voorzien, waartoe zij volgaarne bijdragen toezeide.

»Hierop werd het verzoek aan den hoog ed. heer gezaghebber van Curaçao en onderhoorige eilanden eerbiedig gerigt, om ter verwezenlijking van het oogmerk met gelijke medewerking van den lande begunstigd te mogen worden, als waarin de R. C. gemeente bij de stichting van haar kerkgebouw zich had mogen verblijden, waaromtrent goedgunstig werd beschikt, en de kerkeraad der vereenigde Prot. gemeente te Curaçao tevens beleefdelijk aangezocht, de pogingen der geloofsgenooten van Bonaire te willen ondersteunen door eene inzameling van liefdegiften.

»De inzameling van offers van geloof en liefde werd met eenen niet ongunstigen uitslag bekroond. Onder den daarop volgenden gezaghebber van Curaçao en onderhoorigheden werd nu de eerste hand aan het werk geslagen, en door de ijvervolle en loffelijke bemoeijingen van den hoog ed. gestrengen heer majoor R. H. Esser meerendeels tot stand gebragt, waarin de protestantsche bevolking van Bonaire zich als nu verblijden mag.

»Onvermoeid waren de pogingen van het geëerbiedigd opperhoofd der kolonie aangewend, om de daarstelling van het gesticht, gewijd aan de verheerlijking des Allerhoogsten, te bespoedigen en te voltooijen. Zooveel 's lands middelen vermogten werden zij verstrekt; eene nieuwe inteekeningslijst van bijdragen, zoo te Curaçao als te Bonaire en te Aruba, werd geopend en de wel ed. gestr. heer T. D. G. Rolandus, officier bij de Artillerie, belast met de geniedienst, verzocht om over den verderen opbouw de mededirectie op zich te nemen, hetgeen bereidwillig door zijn wel ed. gestr. aangenomen en zorgvuldig volbragt is.

»Het was op den 9 Maart nu, dat het verlangde eenvoudige, maar nette kerkgebouw zoo verre was voltooid, dat op dien dag de eerste godsdienstige vergadering daarin kon gehouden worden. Na eene gepaste inleiding, waarin de predikant Meijer de geschiedenis, aan de stichting der kerk verbonden, herinnerde, stelde hij de grondlegging van het huis des Heeren voor als eene regtmatige stoffe tot Godverheerlijkende blijdschap, ten grondslage dier overdenking de woorden bezigende van Esra, hoofdst. III: VI, IIb.

»Op het einde der rede werd de tegenwoordige gouverneur van Suriname, de baron R. F. van Raders, dankbaar herdacht, en regtmatige hulde en lof aan den tegenwoordigen gezaghebber R. H. Esser betuigd, alsmede aan den wel ed. gestr. heer kommandant des eilands, J. Schotborgh, en de heeren C. Boyé en A. H. Steeling Leseur, die den opbouw met zooveel belangstelling ter harte namen, terwijl ook niet vergeten werd den kerkeraad der vereenigde protestantsche gemeente te Curaçao en den heer T. D. G. Rolandus den verschuldigden dank toe te brengen, gelijk hij ook werd toegebragt aan allen zonder onderscheid, waar ter plaatse, die door hunne liefdegiften zoo bereidwillig hebben bijgedragen tot daarstelling van het Huis des Heeren.

»Ten slotte bragt ook Ds. Meijer Gode zijnen dank toe, dat hem het bijzondere voorregt geschonken was, om de beide protestantsche gemeenten van Bonaire en Aruba, waarvan de

kerkelijke behartiging hem was opgedragen, gedurende zijne evangelische bediening van bedehuizen te hebben voorzien en dezelve plegtstatig geopend te hebben. Met eene eerbiedige opdragt aan God in het gebed, werd het feest der inwijding besloten.

»De gezangen bij die gelegenheid gezongen, waren: voorgez. I, vs. 1, 2, 3; tusschenz. II, vs. 1, 4 en CCCXXXV: vs. 1, nagez. CCCXLV vs. 5.

»De gemeente van Bonaire telt thans 105 zielen met 53 leden.

»Ter gelegenheid van het feest van den dag werd er des namiddags door den wel ed. heer waarnemenden kommandant des eilands C. Boyé een maaltijd gegeven, waarbij toasten aan 's lands achtbare overheid en den stichter van de kerk werden toegebragt, alsmede aan allen, die door hunne bijdragen zoo weldadig hebben medegewerkt."

Nadat de godsdienstonderwijzer Eekhout in het begin van 1831 zijn ontslag had gevraagd, en zich op Curaçao met der woon nederzette, werd in 1843 de heer A. van Dragt, die hem als onderwijzer was opgevolgd, hier als godsdienstonderwijzer geëxamineerd en op Aruba op dezelfde voorwaarde als zijn voorganger aangesteld. Later is echter *f* 200 voor de godsdienstonderwijzers op Aruba en Bonaire van gouvernementswege aangewezen, zooals de heer J. C. van der Ree, die aan van Dragt, overleden in 1847, in het volgend jaar opvolgde, nog geniet, alsmede de heer W. F. Meinhardt, die in Junij 1849 tot godsdienstonderwijzer op Bonaire is aangesteld. Na deze uitweiding omtrent de kerkelijke zaken op Aruba en Bonaire keer ik tot de Curaçaosche predikanten terug.

Ds. Cornelis Conradi, candidaat tot de H. dienst en hulpprediker te Leeuwarden, in de plaats van Ds. Bosch, den 17n Augustus 1836 benoemd en op 9 October daaraanvolgende door de commissie te 's Gravenhage bevestigd zijnde, is den 21 Junij 1837 voor het eerst in de kerkeraadsvergadering alhier tegenwoordig. Van zijne intrede vind ik niets

opgeteekend. Hij blijft bij deze gemeente predikant tot kersdag 1855, daar hij benoemd was, bij kon. besluit van 12 Augustus van dat jaar, tot predikant in de kolonie Suriname. Ds. Conradi houdt zijne afscheidsrede op genoemden eersten kersdag, naar aanleiding van Jes. XL: 1—10. »Troost, troost mijn volk, zal uw God zeggen — ziet zijn loon is bij Hem en zijn arbeidsloon is voor zijn aangezigt"; en vertrekt in Februarij 1856 naar zijne nieuwe bestemming, waar hij met echtgenoot en kinderen behouden, doch na eene moeijelijke en lange zeereis, aankomt.

Ds. Conradi had gedurende zijne bediening alhier nog eene treurige taak te vervullen, het houden namelijk van eene lijkrede op het overlijden van Ds. Jakob Muller JAz. Nadat deze namelijk in de kerkvergadering van 23 September 1840 zijn besluit had te kennen gegeven, om na 43 jaren dienst zijn emeritaat aan te vragen, waartoe hij eene getuigenis van den kerkeraad verzocht en ontving, werd hij in Maart 1841, volgens 's konings besluit, emeritus verklaard, *salvo honore et stipendio.* Lang echter had hij van zijne welverdiende rust geen genot, daar hij reeds het volgende jaar op den 27n April overleed, hebbende nog 16 jaren de dienst bij de vereenigde protestantsche gemeente waargenomen. Hij had bij zijn overlijden den ouderdom van ruim 70 jaren bereikt en was kort vóór zijnen dood nog benoemd tot Ridder der orde van den Nederlandsche Leeuw, welke orde ook Ds. Conradi heeft. Deze hield den 1n Mei 1842 de lijkrede naar aanleiding van II Chron. XXIV: 15, 16. „En Jojada werd oud en zat van dagen en stierf — want hij had goed gedaan in Israël, beide aan God en aan zijn huis." Zijne hoogbejaarde weduwe en onderscheiden kinderen leven nog in ons midden.

Vóór het overlijden van Ds. Muller was reeds als zijn opvolger benoemd Arend Izaak Karel Meijer, kandidaat tot de H. dienst bij de Luthersche synodale commissie, waarvan de kerkeraad in Mei 1842 berigt ontving. Ds. Meijer houdt den 24n Junij van dat zelfde jaar zijne intrede, naar aan-

leiding van Hebr. XIII 17ᵃ: „Zijt uwen voorgangers gehoorzaam en zijt hun onderdanig, want zij waken voor uwe zielen, als die rekenschap zullen geven." Ds. Meijer vertrekt in Junij 1847, tot herstel zijner gezondheid, met verlof naar het moederland, na, op zijn verzoek, van den kerkeraad een getuigschrift te hebben ontvangen. Zijn verlof, dat slechts voor een jaar was verleend, verlengd zijnde wegens den dood zijner moeder, weduwe van wijlen Ds. Meijer, luthersch predikant te Paramaribo, keert hij met zijn gezin in April 1849 geheel hersteld weder. In Junij 1857 herdacht Ds. Meijer plegtig bij de godsdienstoefening zijn volbragt 15 jarig dienstwerk alhier, naar aanleiding van Hand. XXVI. 22ᵃ. „Hulp van God verkregen hebbende, sta ik tot op dezen dag."

Vóór zijn vertrek met verlof naar het moederland had de kerkeraad reeds berigt ontvangen van de benoeming door Z. M. van Ds. Jan Hendrik Betting, tot buitengewoon predikant bij onze vereenigde Protestantsche gemeente. Hij zelf kwam hier ook nog aan voordat Ds. Meijer vertrokken was, namelijk den 23ⁿ Mei 1847. Ds. Betting, sedert 11 Januarij 1824 predikant te Beest, in Gelderland, was in Januarij 1843 benoemd tot predikant bij de kolonisten aan de Saramacca in Suriname; van daar naar het moederland in 1846 teruggekeerd, werd hij den 2ⁿ November benoemd als buitengewoon predikant alhier, moetende ook in de dienst voorzien op de eilanden Aruba en Bonaire. Hij werd den 13ⁿ Junij 1847 in zijne dienst bevestigd door Ds. Conradi, en deed den 20ⁿ zijn intreê met eene leerrede over Joan XVII 20, 21: „Ik bid niet alleen voor deze — opdat de wereld geloove, dat gij mij gezonden hebt." — Den 6ⁿ September 1851 benoemd als predikant bij de Hervormde gemeente te Paramaribo, houdt hij den 30ⁿ November alhier zijn afscheid, blijft tot in 1854 te Paramaribo, wanneer hij met verlof naar het moederland vertrekt, en ontvangt in 1855 op zijn verzoek, zijn emeritaat, *salvo honore et stipendio.* — Vóór zijne aankomst alhier als buitengewoon predikant, en ook toen hij reeds aanwezig was, vallen er groote beraadslagingen in onzen

kerkeraad voor over zijne benoeming, die niet was aangevraagd en geschied was, „met regt van opvolging, bij vacature." Onder de bepalingen toch der vereeniging van de Hervormde en Luthersche gemeenten was ook opgenomen, dat bij vacature van eene der predikantsplaatsen, een predikant zou benoemd worden uit hetzelfde kerkgenootschap, waartoe hij had behoord, door wien de vacature was ontstaan. Als zoodanig zou dus Ds. Betting aan Ds. Meijer niet hebben kunnen opvolgen, ingeval deze van zijne ziekte niet herstelde en genoodzaakt was zijn emeritaat aan te vragen. Ook werd er beraadslaagd, in welke betrekking Ds. Betting tot den kerkeraad zou staan. Dit laatste bezwaar werd spoedig uit den weg geruimd, daar Ds. Betting, als lid van den kerkeraad, in zijne hoedanigheid van predikant alhier is erkend. Het eerste zou men aan den tijd overlaten, aan welken het wèl overgelaten was, zooals door de nadere benoeming van Ds. Betting naar Paramaribo bleek.

Ik kwam hier uit het moederland in welstand aan, zijnde laatst hulpprediker bij de Hervormde gemeente te Amsterdam geweest, met echtgenoot en zes kinderen (drie zoons bleven terug, van welke de oudste verleden jaar te Leyden promoveerde als medicinae doctor en zich te Hattem vestigde; een is er thans theologiae candidaat te Leyden, en een jongere studeert ook aldaar in de theologie), na eene langdurige en gevaarvolle reis van 56 dagen, den 28n December 1855, daar ik volgens kon. besluit van 12 Augustus van dat jaar tot predikant bij deze gemeente was benoemd. Ik hield mijne intrede den 6n Januarij 1856, denzelfden dag, waarop ik vóór 28 jaar te Katwijk aan den Rhijn bevestigd was, sprekende over Hand. IX. 17b: „Saul, broeder, de Heer heeft mij gezonden!" — Door mij werd hier het eerst de toga op den kansel gedragen, waarin Ds. Meijer mij ook spoedig navolgde. — In Augustus van dat jaar ontviel mij reeds mijne beminde echtgenoot door den dood!

Als staat van onze gemeente moge dienen, dat, zoo naauw mogelijk ik heb kunnen nagaan, in het stadsdistrict onge-

veer 1400 Protestanten zijn en van deze ruim 760 ledematen; hierbij zijn niet gerekend de officieren der land- en zeemagt, noch ook de onderofficieren met hunne huisgezinnen. evenmin de militairen en matrozen. Het getal Protestanten (meest ledematen) bij officieren en onderofficieren der landmagt, met hunne huisgezinnen, zal ongeveer 80 bedragen. Men berekent het aantal onzer Protestantsche geloofsgenooten in geheel het eiland, ook die verspreid op plantaadjen wonen, op 2000 [1]). Velen onzer gemeenteleden behooren tot de minder gegoeden, ofschoon er niet velen bedeeld worden.

In 1857 werden 44 kinderen gedoopt, namelijk 23 jongens en 21 meisjes, benevens drie jonge dochters, na het afleggen harer belijdenis. Van de gedoopte kinderen waren er 8 buiten huwelijk verwekt, meerendeels van soldaten, die geen verlof kunnen bekomen om te trouwen.

In dat jaar werden als ledematen aangenomen 33 personen, van welke 14 jongelingen en 19 jongedochters. Onder de eersten bevonden zich 5 militairen.

Elf huwelijken werden kerkelijk ingezegend. Gewoonlijk wordt geen huwelijk door leden onzer gemeente voltrokken, dat ook niet kerkelijk ingezegend wordt.

De Protestantsche gemeente op Aruba bestond in 1857 uit ongeveer 400 zielen, van welke 122 ledematen. Op Bonaire zal het getal Protestanten omstreeks 100 bedragen, van welke het grootste gedeelte ledematen. Op Aruba werden van 28 October 1830 tot Augustus 1857 door de predikanten Bosch, Conradi, Meijer, Betting en door mij (die eenmaal dat eiland verleden jaar in plaats van Ds. Meijer bezocht) 257 kinderen gedoopt. Het was dus geen wonder, dat men reeds vóór eenige jaren stappen deed om aldaar een vasten predikant te hebben, vooral omdat er eene gevestigde R. K. gemeente is met pastoor, kapelaan, zusters der liefde (gewoonlijk *nonnen* genoemd) met drie kerken en eene school. Vandaar dat Ds. Meijer in Julij 1855 aan onzen kerkeraad

---

1) Men verschoone eenige herhaling, die hier voorkomt (verg. bl. 370) en die te laat ontdekt werd.

het voorstel deed, om zich tot de regering te wenden, ten einde op Aruba een vasten predikant te bekomen; welk voorstel werd aangenomen, terwijl ook tevens bepaald werd, daarover aan de kerkl. commissie te 's Gravenhage te schrijven. Daarop is in de vergadering van 13 Junij 1856 nader teruggekomen en een schrijven door Ds. Meijer aan de commissie gerigt. Verleden jaar bragt ik van den kerkeraad op Aruba een schrijven mede aan den onzen, om alle pogingen aan te wenden, ten einde er voor die gemeente een predikant werd benoemd. Dat schrijven, met aanbeveling, werd door ons aan de commissie verzonden. Kort daarop vernamen wij, dat onze gouverneur, de H.E.G. heer van Lansberge, zoowel voor Aruba als voor Bonaire een predikant had aangevraagd, en wat later, dat er een voor het eerste eiland zou benoemd worden, zoo als dan ook door de oproeping van de commissie in de Kerkel. Courant, van hen die zich wilden aanmelden, tegen eene bezoldiging van *f* 2000, sedert kenbaar werd. Thans is de koninkl. benoeming van een predikant voor Aruba geschied, zijnde deze Ds. Nicolaas Adrianus Kuiperi, predikant te Puflijk en Leeuwen in Gelderland, die met zijn gezin den 12^{n} September hier aankwam, den 29^{n} naar Aruba vertrok, en den 3^{n} October aldaar zijne intrede hield, naar aanleiding van Hand. 2: 42: »En zij waren volhardende in de leer der apostelen, en in de gemeenschap, en in de breking des broods, en in de gebeden." Mogt ook Bonaire, waar ook eene gevestigde R. K. gemeente is, spoedig in het bezit van een eigen predikant zijn! Ds. Meijer predikte zijn afscheid bij de Arubasche gemeente den 22^{n} November 1857, sprekende over 1 Joan. 4: 16^{b}: »God is liefde, en die in de liefde blijft, blijft in God, en God in hem." Later echter bezocht hij nog eenmaal die gemeente, op welke hij zoo veel betrekking had.

Kerkelijk zijn wij hier niet in gemeenschap met de Protestantsche of Hervormde gemeente op St. Eustatius, die, te voren talrijk, nu zeer gering in aantal is, daar de meeste Protestanten tot de Methodisten behooren. Ik kan echter

aanteekenen, dat bij die gemeente in het vorige jaar tot predikant is benoemd Willem Frederik Hendrik Lanet, candidaat tot de H. dienst, op het geringe landstractement van slechts *f* 800. Hij zou dan tevens door het geven van schoolonderwijs in zijn onderhoud en dat van zijn gezin moeten voorzien! De dienst geschiedt er bij afwisseling in het Nederduitsch en in het Engelsch. Op St. Martin en op Saba zijn geene predikanten; de meeste, zoo niet al de Protestanten, behooren daar tot de Methodistische gemeente; op Saba bedraagt hun getal wel 1500.

Door vriendelijke mededeeling van Ds. Lanet, heb ik vernomen, dat ook op St. Eustatius zeer weinig documenten van de Hervormde gemeente, welke daar vroeger bestond, zijn overgebleven. Alleen nog maar, behalve een doop- en trouwboek van Ds. Kwaam, een dito van D. D. van Essen en Wildrik en nog een dito van Ds. Swiers, — een boek geteekend N°. 4, met den titel: Boek der kerkelijke acten en resolutiën op St. Eustatius van den jare 1770 Nov. 21;" het verdere van dat blad is afgescheurd. N°. 1, 2 en 3 zijn dus verloren. Uit het een en ander in het voorhandene voorkomende en mij door Ds. Lanet medegedeeld, blijkt: dat vóór Ds. R. Wildrik, op St. Eustatius predikanten geweest zijn Ds. Kwaam en van Essen. De kerkeraadsbesluiten van 1770 zijn door Ds. Wildrik onderteekend, hetgeen goed strookt met hetgeen ik boven omtrent de predikanten op Curaçao heb opgeteekend, namelijk dat Ds. Wildrik vóór 1768 de gemeente van Curaçao met die van St. Eustatius verwisseld heeft. Doch in dat boek van N°. 4 op St. Eustatius, is de laatste onderteekening door Ds. Wildrik, van het jaar 1772, terwijl toch uit onze archieven blijkt, dat hij eerst in 1787 weder naar Curaçao is overgekomen, van St. Eustatius, herwaarts beroepen. Is dan misschien Ds. Wildrik na 1772, op St. Eustatius, buiten dienst, blijven wonen? Ik kan het niet beslissen. Maar uit dat N°. 4 op St. Eustatius blijkt, dat van 1778 tot 1780 Ds. Conradus Swiers, predikant op St. Martin, op Eustatius de dienst heeft waargenomen en, nadat

deze met verlof naar Holland was vertrokken, sedert 1 October 1782, Ds. J. H. Reneman, die ook op St. Martin predikant was, en wel tot 1787, daar Ds. Swiers ondertusschen naar O. I. was overgeplaatst. Deze Ds. Reneman was door den kerkeraad van St. Eustatius voorloopig slechts voor één jaar benoemd, hetgeen (er wordt niet gemeld waarom) de goedkeuring van de classis van Amsterdam niet wegdroeg. — Na Ds. Reneman wordt in 1787 genoemd Ds. R. Brill, die ook te St. Martin predikant was, of geweest was; deze wordt in 1792 wegens ligchaamszwakte, op verzoek, uit de dienst ontslagen. — De laatste predikant, van wien melding wordt gemaakt zonder opgaaf van jaartal, was Ds. Valentijn Stauffer, die te St. Martin geplaatst, om de 6 weken op St. Eustatius dienst kwam doen.

Ten slotte voeg ik hier nog eene korte opgaaf bij van de predikanten der voormalige Luthersche gemeente op Curaçao. Ofschoon J. H. Hering in zijne *Beschrijving van het eiland Curaçao* enz., Amst. 1779, moge mededeelen, dat »de Luthersche ingezetenen van Curaçao reeds aan het einde der vorige eeuw [dus op het laatst der zeventiende] door een predikant bediend werden," zoo geloof ik echter, dat die mededeeling niet overeenkomstig de waarheid is, daar het wel grootelijks zou te verwonderen zijn, dat die gemeente, nadat haar predikant, welke niet eens met name wordt genoemd, »van wangevoelens beschuldigd, naar Amsterdam vertrokken was," in eene halve eeuw geen werk zou hebben gemaakt, om een anderen predikant te bekomen. Maar met die opgaaf van Hering is bovendien in regelregten strijd de aanhef van het notulenboek der Luthersche gemeente, dus luidende: »Nadat voor eenigen tijd verscheidene personen, toegedaan de Augsburgsche belijdenis, zich op dit eiland met hunne woning hebben nedergelaten, zoo is bij dezelve (terwijl de aanwas der Lutherschen merkelijk vergroot) geresolveerd, om, onder voorspraak van den W.G.A. heer gouverneur Isaak Faesch, bij de W.E. heeren bewindhebbers der generaal geoctroyeerde W. I. Comp. te Amsterdam, eerbiedig om vrijheid van godsdienst en religie-

oefening te verzoeken, en dus te mogen hebben kerk en predikant, gelijk in de Nederlanden den Lutherschen wordt toegestaan." Volgt het rekwest en de aanbeveling van den gouverneur, gedagteekend 27 Mei 1755.

Nadat dit verzoek was toegestaan, zijn er fondsen bijeengebragt, om een predikant te bezoldigen, en door intermediairen van zaakgelastigden in Nederland werd beroepen Ds. Johan Georg Muller, predikant bij de Luthersche gemeente te Leeuwarden. Deze komt over en houdt den 2n October 1757 zijne intrede bij de gemeente, in het huis dat hem tot pastorie was aangewezen, gelegen aan het begin der Breestraat aan de Spaansche zijde. Hij begon zijn dienstwerk, sprekende over Ps. CXXII: 6—9: »Bidt om den vrede van Jeruzalem — om des huizes des Heeren onzes Gods wil, zal ik het goede voor u zoeken." Door milde bijdragen der gemeente werd er eenige jaren daarna, tegen over de pastorie, een goed ingerigt kerkgebouw gesticht, en dit door Ds. Muller den 20n Maart 1760 plegtig ingewijd met 2 Chron. VII: 1: »De heerlijkheid des Heeren vervulde het huis." Dit gebouw werd den 7n Februarij 1804, bij het bombardement der Engelschen, door brand geheel vernield.

Ds. Muller overleed, na 20jarige dienst, den 27n Augustus 1778, in den nog krachtigen leeftijd van ruim 49 jaren, en in zijne plaats werd beroepen de proponent George Heinrich Pfeiffer, die den 17n December 1780 zijne intrede hield met Jer. I: 17b: »Spreek tot hen alles wat Ik u gebieden zal." Doch deze had, zoo als de notulen van 7 Januarij 1782 het uitdrukken: »verscheiden dwalingen op den predikstoel geleerd," voornamelijk betreffende »de leer van Christus eeuwige Godheid en verdiensten, met de leerstukken, die daaraan verknocht zijn, geheel op Sociniaansche gronden." Daar hij naar de vermaningen van den kerkeraad niet wilde luisteren, werden hem de »bezwaren schriftelijk en door den geheelen kerkeraad geteekend," overgegeven, met verzoek, om daarop »schriftelijk" te antwoorden. Dit geschiedde in de kerkeraadsvergadering van 4 December 1781, en Ds.

Pfeiffer zond nog vóór den bepaalden termijn van antwoord, onder dagteekening van 29 December, een brief aan den kerkeraad, waarin hij schrijft: »dat hij niet in staat was, het predikambt langer waar te nemen, en dat hij daarvan geheel en al afstond en bedankte voor de bediening."

De gemeente raakte dus vacant, en Ds. Pfeiffer vertrok waarschijnlijk naar Holland, ofschoon ik daarvan niets vind medegedeeld. Doch in Augustus 1782 kwam van St. Eustatius, waar hij ruim twee jaren leeraar was geweest, hier aan Ds. Johannes Simons, vroeger pastor vicarius te Guntersbloem en Dolgesheim, met plan om zich hier eenigen tijd op te houden. Deze, daar hij het Nederduitsch niet genoegzaam magtig was, neemt den voorslag van den kerkeraad aan, om het predikambt in het Hoogduitsch te vervullen, namelijk ad interim, totdat er een predikant uit Holland zou zijn overgekomen. Hij vervult de eerste predikbeurt, zeer tot genoegen der gemeente, den 17n Augustus, doch wordt reeds den 25n Februarij 1783 door den dood weggerukt. Korten tijd had nu de gemeente genot van de dienst van Ds. Georg Friedrich Dentzel, veldprediker bij het Tweebrugsche regement, dat juist met de Fransche vloot toen in de haven lag, maar die weldra het eiland verliet; doch in het begin van April 1783 kwam Ds. Frederik Hendrik Quitman uit Holland over (of deze reeds vroeger predikant geweest was, wordt niet gemeld) en doet den 6n zijne intrede over Joan. IX: 4: »Ik moet werken de werken Desgenen, die Mij gezonden heeft — wanneer niemand werken kan." Na twaalfjarige dienst verzocht Ds. Quitman in April 1795 aan den kerkeraad zijn eervol ontslag, »uithoofde," zoo als de notulen melden, »van een ongeval buiten zijne schuld en buiten zijn ambt hem overkomen," en hij vertrekt tot grooten spijt van kerkeraad en gemeente, die nog vele pogingen in het werk hadden gesteld, om hem van plan te doen veranderen, na afscheid gepredikt te hebben over Efez. VI: 10—12: »Voorts mijne broeders, wordt krachtig in den Heer — tegen de geestelijke boosheden in de lucht," en vestigt zich met zijn

gezin in Noord-Amerika, digt bij Nieuw-York, waar hij in 1831 overleden is.

De gemeente blijft nu bijna 3 jaren vacant, tot dat den 4n Februarij 1798 de vacature vervuld wordt door Ds. Jacob Muller Jan Anthonie zoon, die, in Duitschland gestudeerd hebbende, met zijne huisvrouw over Altona, Hamburg en St. Thomas in Januarij alhier was aangekomen. Hij hield zijne intrede naar aanleiding van Ps. XC: 15—17: »Verblijd ons naar de dagen, in welke gij ons verdrukt hebt — Ja, het werk onzer handen bevestig dat!" — Het overige wat Ds. Muller betreft, heb ik boven medegedeeld. — Gedurende de onderscheiden vacaturen ging de kerkdienst voort, daar door den voorzanger des Zondags voor den middag eene leerrede werd voorgelezen.

Thans, Junij 1859, kan ik nog iet of wat meer mededeelen. Namelijk bij het nazien van een hoop half in het stof vergane oude kwitantiën van kerk en armen, die in eene donkere kas onder den orgeltrap lagen te vermuffen, vond ik daaronder een schrijven van onzen kerkeraad, onder dagteekening van 5 Februarij 1768, aan de classis van Amsterdam, hetwelk mij te belangrijk voorkomt om niet in zijn geheel mede te deelen. 't Was een copie en ook, zooals de overige papieren, in erbarmlijken toestand; 't gelukte mij echter het te lezen. 't Is het volgende:

»Wij hebben de eer thans vriendelijk te antwoorden UEW. letteren, gedateerd Amsterdam 5 October a. p., die ons in orde is ter hand gekomen, waaruit met genoegen vernomen hebben, dat ter vervulling der alhier openstaande predikantsplaats door kerkorde beroepen en bevestigd is de WEW. heer Abraham Wijngers, tot leeraar dezer gemeente, wien wij met open armen van broederlijke liefde in onze kerkelijke vergadering hebben ontvangen en van ZWEw. zoodanig loffelijke talenten en goede hoedanigheden, gepaard met een gansch vriendelijke, stichtelijke conversatie ondervonden, dat die ons gewis geen geringe redenen verschaffen, om de voorzorge van

den opperbestierder, en de aangewende pogingen van UEw. ter vervulling dezer plaats eenen hartelijken, broederlijken dank toe te dragen, met bede, dat de Heer, aan wiens veillige hoede wij uwe geachte personen aanbevelen, UEw. beroeping altijd zoodanig met zijnen gunstrijken zegen mag gelieven te bekroonen, dat het Hem tot eer en tot luister van zijne kerk dienen en strekken moge. Doch aan den anderen kant vinden wij ons hoogelijk verpligt, deze voor zoo een korten tijd vervulde plaats (met het afsterven van den gemelden zeer geliefden en geroemden leeraar, den WEw. heer en broeder in Christi gemeente, Abraham Wijngers alhier) weder tot ons overgroot en hartgrievend leedwezen als voorheen open te zien, wien het den Almagtige, naar zijn onveranderlijk raadsbesluit, behaagd heeft (nadat ZEw. alhier vier maanden den kansel met grooten lof en tot genoegen van een ieder betreden had) op den 17n Januarij dezes jaars van dit aardsche in zijne eeuwige ruste weg te nemen. Een dood, dien wij met de gemeente van Curaçao wel mogen beschreijen en ons geheel en al in den rouw omhangen. Doch wie is 't, die zulks gebiedt? Ja, wie is 't, die zulks bestiert? 't Is de Heer, onder wiens hooge bestiering wij ons moeten onderwerpen. Biddende met zuchting, dat Hij door zijne Vaderlijke goedheid ons deszelfs plaats mag gelieven te vervullen met zoo een man, die Wijngers navolger ten regte mag zijn, aan den anderen kant UEw. broederlijke voorzorge gelieve te verleenen, ten einde wij een man naar Godes harte mogen erlangen. Hebbende onderwijl de eer UEw. over dit lugubre geval van uwen en onzen broeder te condoleren.

»Met welk evenement de beide predikantplaatsen alhier zich opdoen, die echter door 's Heeren voorzienigheid thans broederlijk en liefderijk bediend worden door den WEw. heer Joannes Ellis, rustend predikant alhier, wien wij met de gemeente gaarne in deszelfs dienst bevestigd zagen, en bij ZEw. zoodanig een man zal gelieven te verzorgen, als tot luister van Godes kerke en tot stichting der gemeente zal kunnen strekken, ter voorkoming van alle zoodanige ergernissen, die

wij tot ons overgroot leedwezen sedert eenen geruimen tijd met den predikant Warmoldus Kuiper alhier hebben ondervonden, welk gansch ten nadeel strekkend geval voor onze praedominerende Gereformeerde kerk alhier, wij niet hebben kunnen mankeren per onze brieven in dato 1767, met de daarbij zijnde bewijsstukken onder het oog van H.E.Gr.A. den heere representant van Z. D. Hoogheid en bewindhebberen van de groote West-Ind. Comp. te brengen, aan welker inhoud derzelver missive desaangaande ter voldoening van UEw. verzoek en ter elucidatie deszelven ergerlijk gedrag en wandel, bij dezen refereren."

De brief eindigt met een zegenwensch aan de classis, en is door geen predikant (Ds. Ellis werd namelijk niet gerekend tot den kerkeraad te behooren), maar wel door twee ouderlingen en twee diakenen onderteekend, van welke de twee eersten korten tijd daarna zijn bekend geworden, als zich schandelijk te hebben vergrepen aan de kerke- en aan de armenfondsen, zoodat de een gebannen en de ander onbekwaam is verklaard om op Curaçao eenigen post te bekleeden.

Uit dat schrijven nu aan de classis blijkt: dat Ds. Warmoldus Kuyper (niet Kuypers) geruimen tijd op Curaçao predikant is geweest, misschien wel van 1757, of anders van 1761, na den dood van Ds. Lunterbos, tot 1766, dat hij hier te zamen moet geweest zijn met Ds. Rudolphus Wildrik, die dus niet, zoo als ik opgegeven heb, bij gissing, in 1768 naar St. Eustatius, maar vroeger daarheen moet vertrokken zijn, omdat er gewag wordt gemaakt van het vacant zijn van beide plaatsen; dat Ds. Abraham Wijngers hier slechts 4 maanden heeft dienst gedaan, namelijk na de helft van September 1767 tot 17 Januarij 1768, en dat Ds. Ellis, toen als emeritus-predikant op Curaçao wonende, dadelijk na het overlijden van Ds. Wijngers de dienstbeurten wederom is begonnen waar te nemen. Er blijkt niet uit, of Ds. Wijngers zijn ontslag van den kerkeraad gekregen of dat zelf genomen heeft.

Overeenkomstig het aangevoerde volge hier nu de:

NAAMLIJST DER PREDIKANTEN BIJ DE HERV. GEM. OP CURAÇAO.

Jaren hunner dienst.	Namen.
1659	A.... van Beaumont.
1670—1702	Nicolaas Verkuyl.
1695—1720	Theodorus van Cambron [1]).
1713—1717	Henricus Beys.
1717—1728	Johannes Ferrarius [2]).
1729	Nathan Erichzon.
1730—1757	Wigboldus Rasvelt.
1759—1761	Stephanus Johannes Brants.
1761	... Lunterbos [3]).
1761—1767	Warmoldus Kuyper [4]).
1767—1768	Abraham Wijngers [5]).
1767—1768	Rudolphus Wildrik [6]).
1751—1784	Johannes Ellis.
1771—1790	Johan Caspar Adolf Quast.
1785—1787	Isaak Anthonie Sporon.
1786—1787	Hermanus Arnoldus Idema.
1787—1794 of 95	Rudolphus Wildrik [7]).
1796	Dionysius Johannes Godefredus de la Houssaye.
1800—1808	Pieter Jan van Esch.
1810—1816	Peter Will [3]).
1816—1825	Gerardus Balthazar Bosch [3]).

1) Misschien was deze tegelijk met den vorige, zeker met den volgende.

2) Misschien heeft deze nog gediend met Ds. v. Cambron.

3) Die, na 8 weken hier te zijn geweest en slechts viermaal te hebben gepredikt, overleden is.

4) Is in 1767 gesuspendeerd of heeft zelf zijn ontslag genomen.

5) 17 Jan. 1768 overleden, na slechts vier maanden predikant op Curaçao geweest te zijn.

6) Vertrokken naar St. Eustatius, misschien in 1768: Zie lager.

7) Overgekomen van St. Eustatius. Zie boven.

8) Engelschman. Na de overgaaf van het eiland weder naar Engeland vertrokken.

9) Emeritus 22 Mei. Overleden in 1840.

PREDIKANTEN BIJ DE VEREENIGDE PROTESTANTSCHE GEMEENTE.

1825—1836	G. B. Bosch.
1825—1841	Jacob Muller J.Az. [1]).
1836—1855	Cornelis Conradi [2]).
1842	Arend Isaak Karel Meijer.
1847—1851	Jan Hendrik Betting [3]).
1855	Sijbrand van Dissel.

PREDIKANT BIJ DE VEREENIGDE PROTESTANTSCHE GEMEENTE OP ARUBA.

1858	Nicolaas Adrianus Kuiperi [4]).

PREDIKANT BIJ DE HERVORMDE GEMEENTE OP ST. EUSTATIUS.

1857	Willem Frederik Hendrik Lanet [5]).

PREDIKANTEN BIJ DE LUTHERSCHE GEMEENTE OP CURAÇAO.

1757—1778	Johan Georg Muller.
1780—1782	George Hendrik Pfeiffer [6]).
1782—1783	Johannes Simons [7]).
1783	George Fredrich Dentzel [8]).
1783—1795	Frederik Hendrik Quitman [9]).
1798—1825	J. Muller J.Az. [10]).

1) Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw. Eerst Luthersch predikant, van 1798 af. Emeritus 1841. Overleden 27 April 1842.

2) Ridder der Orde van den Nederl. Leeuw. Thans predikant bij de Hervormde gemeente te Paramaribo.

3) Buitengewoon predikant. In 1851 als predikant vertrokken naar Paramaribo. Emeritus 1855.

4) Eerste predikant dier gemeente.

5) De eerste predikant, nadat op dat eiland eene lange reeks van jaren geen predikant was geweest.

6) Deze legt zijne dienst neêr.

7) Ad interim. Overleden 21 Febr.

8) Veldprediker, neemt slechts korten tijd de dienst waar.

9) Deze legt zijne dienst neder en vertrekt naar N. Amerika. Overleden 1831.

10) Van toen af predikant bij de Vereenigde Protestantsche gemeente.

PREDIKANTEN BIJ DE HERVORMDE GEMEENTE OP ST. EUSTATIUS.

Onbekend jaar.	... Kwaam.
» »	... van Essen.
1770—1772	Rudolphus Wildrik [1]).
1778—1780	Conradus Swiers [2]).
1782—1787	J. H. Reneman.
1787—1792	R. Brill.
1794—	Valentijn Stauffer.

1) Zie over dezen onder Curaçao.

2) Deze vier laatsten, vroeger of gelijktijdig, predikanten op St. Martin.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER INVOERING VAN DE HERVORMDE GODSDIENST TE GEMERT, IN NOORD-BRABAND.

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. H. O. FEITH,

ARCHIVARIS DER PROVINCIE GRONINGEN.

Op vele plaatsen in Noordbraband vond de invoering der openlijke uitoefening van de Hervormde godsdienst tegenstand en belemmering, toen men haar op openbaar gezag wilde vestigen, overeenkomstig en ten gevolge van art. 19 van het vredeverdrag van Munster, welk artikel was gegrond op het beginsel, dat de Hervormde godsdienst in alle de Staatsche Nederlanden, en de Roomsche godsdienst in de Spaansche Nederlanden, bij uitsluiting openbaar zoude zijn. De heeren Ypey en Dermout hebben in de aanteekeningen op de geschiedenissen der Nederl. Hervormde kerk [1]) medegedeeld en ontwikkeld, dat de wijze, waarop in Staatsbraband de Hervormde kerk werd gevestigd, veel verschilde van die, waarop zij elders in de Vereenigde Nederlanden toen eenen vasten stand heeft verkregen; dat het afstaan der kerken aan de Hervormden, het aanstellen van predikanten enz., in dit gewest veel moeite heeft gekost en dikwijls belemmeringen heeft ontmoet. Maar de gezindheid der inwoners, zigtbaar in dezen toen aldaar dikwijls gebleken tegenstand, verschilt ook aanmerkelijk van die, van meer dan eene eeuw vroeger, toen men aldaar zeer tot de Hervorming overhelde. Men ziet uit eene vergelijking van de gezindheid der Noordbrabanders in de zes-

---

1) Dl. II, blz. 286.

tiende met die in de zeventiende eeuw, dat de priesters, die in het noorden van ons vaderland hunnen invloed hadden verloren, dezen des te meer in het zuiden hebben getracht te herwinneren, hetwelk hun dan ook op meer dan eene plaats is gelukt. Ook schijnt de reden van dit verschil daaraan te moeten worden toegeschreven, dat overal, waar ten tijde der godsdienstige gisting vrijheid van godsdienst werd gebragt, de bevolking tot de Hervorming overging; doch dat daar, waar die vrijheid later, eerst na het bekoelen dier gisting, werd verleend, ook de Hervorming minder algemeen werd aangenomen. Onder de oorzaken, waarom de kerkhervorming van de zestiende eeuw hier aangenomen, ginds verworpen is, acht de hoogleeraar Hofstede de Groot deze bij voorkeur te moeten noemen, en vindt in haar ook de reden voor de vele Roomschen in 's Hertogenbosch en Breda, omdat namelijk de eerste stad niet vóór 1629, de laatste eerst in 1637 werd gewonnen [1]).

Van de herhaalde pogingen tot openlijke uitoefening der Hervormde Godsdienst in Vlaanderen, Noordbraband en naburige streken, en aldus van de hervormingsgezindheid der inwoners van dit gedeelte van ons vaderland, worden vele blijken gevonden in de bekende *Historie der Reformatie* van Brandt. Zoo deelt hij onder anderen mede, dat in 1525 te 's Hertogenbosch al de Minderbroeders en Dominicanen uit de stad werden verdreven; dat in 1533 in deze stad eenigen werden gedood ter zake van het geloof, en anderen gedwongen de leer van Luther wederom af te zweren; dat in de nabijheid van dezelfde stad, ten jare 1566, op den 21n van Hooimaand, onder eenig geboomte, in navolging van hetgeen onlangs te Antwerpen was geschied, door Cornelis van Diest was gepredikt, en dat men sedert aldaar, telken zondag en feestdag des voor- en namiddags, met het prediken was voortgegaan. Tot deze openlijke preeken vloeiden de inwoners uit 's Hertogenbosch,

1) Zie de belangrijke verhandeling van P. Hofstede de Groot over dit onderwerp, geplaatst in het tijdschrift *Waarheid in liefde*, Jaargang 1850, Stuk IV.

Gorcum, Heusden, Bommel en uit andere naburige plaatsen te zamen. Ook van latere jaren, 1567, 1568, 1579 enz., wordt bij dezen schrijver menig bewijs voor de overhelling tot de Hervormde leer in genoemde streken aangetroffen. Van den onwil, ja den werkelijken tegenstand, waarmede men in 1648, in eene der gemeenten van Noordbraband, te Gemert, de uitoefening der Hervormde godsdienst heeft getracht te verhinderen, en derhalve van den toen aldaar heerschenden volksgeest, geeft het volgende stuk, naar een afschrift, in het archief van Groningen aanwezig, medegedeeld, een vrij sterk voorbeeld. Ten opzigte van Gemert verdient hier nog te worden opgemerkt, dat er in 1662 tusschen de Algemeene Staten en de Ridders der Duitsche Orde, aan wie de heerlijkheid Gemert werd gezegd te behooren, een geschil over het regt van oppermagt was ontstaan, doch ook in datzelfde jaar is bijgelegd. Hierbij stonden de staten het regt van oppermagt over de heerlijkheid, welke werd verklaard te behooren onder het Roomsche rijk, aan de ridders af, die daarentegen onder anderen aannamen, de vrije uitoefening van de Gereformeerde godsdienst in hunne heerlijkheid te zullen toelaten, en aldaar niet te zullen gedoogen kloosters van geordende priesters of monniken [1]).

Korte vertooninge van 'tgeene mij wedervaren is, toen ik den XXV van October, zijnde zondagh, gekoomen was te Gemert, om, op het verzoek van de E. E. vergaderinge, aldaar te prediken.

Zijnde dan aldaar gekoomen, zoo heeft Joncker Deventer, hooftschout van Peellant, dien ik mee genoomen hadde, belast, datmen de klock luyden zoude, waarop met bartze woorden geantwoordt wiert, hij mocht zelf luyden. Zijn E.

1) Tegenw. staat van Noordbraband en Vlaanderen, blz. 116.

beloofde den geenen die ze luyden wilde een halve rijxdaalder; maar geen, die 't doen wilde. Daarna zeide Zijn E. datmen de kerk openen zoude; na lang tegenstreeven wierden dan twee sleutels gesteeken, d'een in de kerkdeur, in de deur van het klokhuys d'ander. Wanneer nu de schoolmeester, dien je bij mij had, met de knecht van J. Deventer in het klokhuys quam om te luyden, zoo bevonden sij, dat de touw van d'eene klok tot booven toe was afgesneeden; de touw van d'ander klock was booven ivers[1]) wech gesteeken. Als de voorgemelde schoolmeester na booven klom om het touw te zoeken, zo quam er een die hem toeriep, »klimt, dat je de nek breekt." Het touw gevonden hebbende ende beneeden gekoomen zijnde, dan bevonden sij, dat de klok voor hun beiden te zwaar was om te luyden. Derhalven heeft J. Deventer geëist de sleutel van het koor van de kerk, alwaar een kleender klok hing. De antwoordt, die hij hier op ontfing, was: hun was van hooger handt belast, sij zouden de sleutel van het koor aan niemandt overgeeven. Men seide, dat men de klok, die booven het koor hing, alleenlik luyden wilde, en dat men hun alsdan de sleutel van stonden aan zou weder geeven. Zulx niet tegenstaande en dat men haar met beleefde redenen zochte te ondergaan, het en mochte niet helpen. Waarop de broeder van J. Deventer ende zijn stadthouder gegaan zijn in het klokhuys, ende hebben de voorzeide schoolmeester en J. Deventers knecht de klok helpen luyden. Onder en tusschen had all het tegenstreeven van de huysluyden geen ander schijn, dan of zij zochten, dat J. Deventer overwonnen van spijt en door verscheide wederwaardigheden daartoe getarght, d'een of d'ander, in zijn' cholere, moch koomen te suffletteren, waar naar de rest, die haar in groote meenichte omtrent het kerckhoff vondt, over scheen te verlangen.

Wijders als wij in de kerck quamen, bevonden wij dat de predickstoel heel los gemaact was; zo 't een als 't ander

---

1) *Ivers*, ook *iverans*, in het dialekt van s' Bosch: *ergens, hier of daar.*

dreyghde te willen vallen, de trap, om op de predikstoel te koomen, zijnde wechgenoomen. Eevenswell de stoel wat verzeekert zijnde, heeft men mij daar op geholpen. Zo als wij nu voor de predicatie besich waren met het gebed tot God de Heer uit te storten, om sijnen zeegen, toen wiert er een swaren steen geworpen door een van de kerckglasen. Wij gingen eevenwell in den Godsdienst onbevreest voort, en ook onbemoyt tot ter tijt toe, dat wij de predicatie half geëyndicht hadden, want alstoen wiert er zo geraest en geslaegen op de klocken die in het klockhuys hingen, staande ontrent de kerck, dat jc genootzaact wiert te eyndigen, konnende ter nouwernood mijne eigene redenen, die ik sprak, verstaan. Als haar voor oogen gehouden wiert, dat se deeden tegen de gebooden der H. M. Heeren Staaten, ende de gehoorzamheit, die ze hare overicheit schuldigh waren; wij en hebben, zeiden sij, met de Heeren Staten niet te doen.

Eindelick zullende nu weder wech varen, soo is er zeeker persoon bij ons gekoomen op het casteel, biddende dat wij zijn naam niet en wilden melden en zeggende, uw gelove en het mijne koomen overeen: maar eilaes! ik en derven zulx niet openbaren: bij zo verre ooc de inwoonders van deeze plaats zulx gewaar wierden, ik zou alsdan groot perykel loopen van mijn leeven.

CIƆIƆCXLVIII. XIII van November.

Petrus Plancius, bedienaar des Goddelicken woordts tot Vechel.
Declaratie.

JOHANNA OTHO EN KAREL UTENHOVE.

EENE BIJDRAGE TOT DE HERVORMINGS-GESCHIEDENIS VAN GEND,

MEDEGEDEELD DOOR

N. C. K I S T.

Geleerde geletterde dichtlievende of kunstrijke vrouwen mogen er in Nederland, in vergelijking ook met andere landen, wel niet heel schaars worden aangetroffen, zij behooren niettemin tot de meer zeldzame verschijnselen. Het gebeurt intusschen wel eens, dat, bij het doorsnuffelen der geschiedenis van voorgaande dagen, zulk een altijd welkom en weldoend verschijnsel zich voordoet, hetwelk, vroeger meer of minder bekend geworden, helaas! bij het thans levend geslacht reeds geheel uit het geheugen is uitgewischt. Zóó althans ging het mij onlangs met Johanna Othonia, gelijk de in haren tijd wijdberoemde Gendsche dichteres, welker levenslot met dat der Hervorming in die streken in naauwe betrekking staat, in de taal der geleerde wereld pleegde genoemd te worden.

In een band namelijk met vele andere belangrijke oude drukwerken, onder de Ruhnkeniana onzer Akademische Bibliotheek, n°. 360, vond ik een stuk in 4°., ongepagineerd, maar doorloopende tot blad L 4, ten titel hebbende: *Johannae Othoniae, foeminae Flandriae, viri clarissimi Domini Guilielmi Mayarti, in Provinciali Consilio Flandriae quondam advocati consultissimi* [viduae], *Carminum diversorum libri duo.* Volgen twee Grieksche regels van Isocrates, teruggegeven door het Latijnsche: *Virtute diutius vivitur quam malitia. Argentorati, excudebat Ant. Bertramus, Academiae typographus. Anno M.DC.XVI.*

Uit Valerius Andreas (*Bibl. Belg.* p. 546), alsmede uit Foppens (*Bibl. Belg,* II. p. 707), bespeurde ik al spoedig, dat zij bij de schrijvers der Nederlandsche letterkundige geschiedenis niet onbekend is; schoon evenwel Paquot van haar geen gewag maakt, en het onregt haar wedervaren is, dat zij door Peerlkamp noch door Hoeufft onder de Latijnsche dichters en dichteressen van Nederland eene plaats zich ziet aangewezen.

Uit bovengenoemde berigten blijkt, dat zij te Gend geboren werd en de dochter was van den geleerden Bruggenaar Johannes Otho, die, na te Brugge en te Gend met roem Rector Scholarum geweest te zijn, en behalve door zijne *Introductio in Historiam Romanam* (Brugis Flandr. 1565, 8o.), nog door meer andere werken zich gunstig te hebben bekend gemaakt, omstreeks het jaar 1567, om der godsdienst wil zijn vaderland verliet en naar Duisburg zich heen begaf, waar hij als scholarch de opvolger of medewerker van zijnen beroemden vriend en stadgenoot Georgius Cassander, in 1566 te Keulen overleden, gezegd wordt geweest te zijn (verg. echter Assink Calkoen, *Spec. Georg. Cassandri vitae et op. enarrat. exhibens,* Amst. 1859, p. 57 sqq.). Blijkens zijne *Sententiae insigniores et Apophtegmata illustriora S. Scripturae*, Coloniae 1571, 8o., hield hij zich te Duisburg niet langer uitsluitend met philologischen of historischen arbeid bezig, maar schijnt hij ook, ten behoeve der schooljeugd, meer in den geest en in het belang der Hervorming te hebben gewerkt. Hij is te Duisburg in 1581 overleden; terwijl zijn afsterven door een *epitaphium* van de hand zijner dochter verheerlijkt is, hetwelk door Foppens is medegedeeld, maar in de uitgaaf harer *Carmina* niet wordt aangetroffen.

Deze dochter, onze hoofdpersoon, is gehuwd geweest met Mr. Willem Mayaert, Advokaat voor den Hove van Vlaanderen, aangaande wien ons echter niets is bekend geworden, dan dat hij uit een aanzienlijk Gendsch geslacht herkomstig was, gelijk dan ook onder de Gendsche afgevaardigden, die den 4n Febr. 1579 te Utrecht de Unie onderteekend hebben,

een Lukas Mayaert voorkomt; en voorts, dat zijne weduwe niet alleen met liefde, maar met zeer bijzondere hoogschatting, steeds zijner gedachtig geweest is.

Met haren vader, en waarschijnlijk ook met haren man, schijnt zij om der godsdienst wil hare vaderstad te hebben verlaten; werwaarts zij echter, welligt naar aanleiding van den dood van haren echtgenoot, of omdat de kerkelijke toestand daar toen, ten gevolge der pacificatie in 1576, ten goede veranderd was, in het jaar 1577, althans voor een tijd, is teruggekeerd. Het een en ander maken wij op uit een aan haar opgedragen gedicht van den toen gevierden Poëta laureatus Jacobus Yetzuertius, getiteld: *Illustrissimae doctissimaeque Matronae D. Johannae Othoniae, nuper viri Guilielmi Mayardi viduae, gratulatorium,* waarin hij Gend met haar terugkeeren aldaar geluk wenscht, en 't welk 4 Maart 1577 uit die stad geteekend is; terwijl haar antwoord daarop ten onderschrift heeft:

Musis Jana piis devota Othonia docti
Mayardi in viduo morte relicta thoro.

Gandavi decima Martii Anno 1577.

De dichter, wiens zang begon:

Ergo etiam tandem positis immitibus iris,
Te reducem patrio fata dedere solo?

had haar ook genoemd:

Quarta Charis, Musisque novem decima addita Musa.

Waarop zij ten antwoord geeft:

Tanta equidem fateor non sum, divine Poëta,
In versu quantam me tua Musa facit.
Omnia qui numerat, numero Deus impare gaudet,
Quarta nec est Charitum, nec decima Aeonidum.

Of haar verblijf te Gend van langen duur geweest zij, is

wederom onbekend, maar met zekerheid integendeel blijkt het, dat zij, 't zij nog bij het leven van haren vader, 't zij iets later, misschien na het bemagtigen van Gend door Parma in 1584, wederom naar Duitschland vertrokken is, en daar, laatstelijk te Straatsburg — waar zij, blijkens hare gedichten, onder anderen met de Hoogleeraren dier hoogeschool bevriend was en bij dezen in aanzien stond — haar opvolgend leven heeft doorgebragt. Wanneer zij overleden is, vind ik nergens aangeteekend. De aangevoerde uitgave van hare gedichten, te Straatsburg in 1616, is met hare eigene opdragt aan Johan Frederik, Hertog van Wurtemberg, voorzien, en schijnt dus nog bij haar leven te hebben plaats gehad. Of dit ook het geval geweest zij met eene nieuwe verzameling van gedichten van hare hand, door Val. Andreas genoemd: *Poemata, sive lusus extemporanei*, welke in 1617, doch nu niet te Straatsburg, maar in Antwerpen en zonder opdragt, verschenen is, durf ik niet verzekeren.

Juist haar verblijf bij voorkeur te Straatsburg teekent eenigermate den wel opgeklaarden, maar tevens meer bezadigden en weinig opgewonden of ijverig-reformatorischen geest, waarmede zij de Roomsche kerk verlaten heeft; iets dat welligt ook met haren vader, getuige zijne vermoedelijke betrekking tot Cassander, het geval geweest zal zijn. Des te meer meenen wij het te mogen betreuren, dat hare gedichten zoo weinig gelegenheid aanbieden, den haar eigenen, naar het schijnt meer classiek en humanistisch, dan evangelisch of bijbelsch ontwikkelden geest te doorgronden. Meer zeldzaam toch zijn plaatsen als die, waarmede zij haar gedicht: *ad Ecclesiam Christi*, besluit:

Sensibus humanis Christi sapientia sese
  Metiri renuit, sed sua jussa petit.
Da Deus hic ut mandata tua et pia verba per acta
  Vulgus perficiat, sic bene teque colat.
Vult Deus ut nostros peregrinos pectore toto
  Hic amplectamur, nam omnia vincit amor.

Overigens zijn het meer de gelegenheden, bij welke hare gedichten vervaardigd zijn, als: de ellende der Nederlanden; het voorbeeld door Elisabeth, koningin van Engeland, gegeven; de ten-troon-komst van Jacob I; de dood van Hendrik IV; de groote daden van Prins Maurits; het huwelijk van Frederik van den Paltz met Elisabeth van Engeland, enz. enz., of ook de personen, welke zij vereerde of onder hare vereerders of vrienden geteld heeft, — welke eenigermate herinneren, dat zij eene om de zaak der Kerkhervorming verdrevene en voortvlugtige geweest is.

Onder de daar bedoelde personen behoorde vooral ook de bekende Gendsche edelman, Karel Utenhove, blijkens een gedicht, door Johanna aan hem gewijd, hetwelk onder n°. XXVI in het tweede boek harer *Carmina* voorkomt, en gelijk het onze aandacht trok, ook hier wel eene plaats mag bekleeden. Het is van dezen inhoud:

Clarissimo Viro Domino Carolo Utenhovio, Poetae Laureato, de nominis sui allusione.

Carolus a caris manat sermone Latino,
  Ab Charitum Graijs Carolus amne fluit.
Hoc primum Franci nomen finxisse leguntur,
  Kerle vocat fortem Francia lingua virum.
Unde hoc Caesaribus dignati imponere nomen,
  Quinque etenim celebres nominis hujus habent.
Linguarum quae prima fuit? Car pascua laeta,
  Dux gregis aut Princeps primus in arte sonat.
Hoc tibi non casu, sed fato est Carole nomen,
  Et fieri frustra nil pia fata sinunt.
Quod rarum est carum est, quod carum Carole rarnm est,
  Carum te doctis gratia rara facit.
Sic tua mellifluo tinxerunt ora liquore
  Pegasidos rivi numina casta novem;
Carminis ut virtus tibi mascula suppetat, ut res
  Verba habeant numeris aequiparata suis.

Cognomen gentile tuum, te ducit ab Aula,
  Judicis ad munus teque sedere vetat.
Utenhove: ex aula Flandorum idiomate, ab horto,
  Eque foro; haec tria vox una eademque sonat.
Sis licet ingenio Flandrorum e sanguine cretus,
  Fluxerit ex Aula nobile stemma tibi,
Proque tribunali Flandris tibi sederit olim
  Praeces avus, summi consiliique decus:
Te tamen ex aula ratio cognominis ipsa
  Evocat, et socium et vetat esse fori,
Ne tua juridicis perdatur gratia curis,
  Adserat ut studiis te pia Musa sacris.

Gemelde Karel Utenhove was uit het edel, men mag tevens wel zeggen, het *reformatorisch* Gendsche geslacht, dat reeds in de XIIIe eeuw, in Johannes Utenhove, een Bijbelsch godgeleerde, en in de XVe eeuw, in een anderen Johannes Utenhove (*Ex curia*), als vicaris-generaal der Predik-orde in Nederland, in 1489 te Gend overleden, zelfs een, die tot de voorloopers der Kerkhervorming in Nederland kan gezegd worden behoord te hebben, heeft voortgebragt Deze schreef namelijk een *Tractatus de Reformatione, ad Carolum Ducem Burgundiae*, Tolosae, typis R. Colmerii, 1609, 12o., maar dat reeds vroeger meermalen gedrukt schijnt. Ook heeft de geleerde en in gelijken geest gestemde Johannes de Bomelia, Godgeleerde te Leuven, zijne *Threni, sive Planctus Religionis super defectus Religionis cuiuscumque ordinis*, aan dezen Joh. Ex curia opgedragen. Geen wonder, dat ook Karel's grootvader Nicolaas, als President van het Hof van Vlaanderen in 1527 te Gend overleden, door zijne vriendschap met Erasmus, en de brieven tusschen hen beiden gewisseld, bekend is; iets, dat niet minder met Karel's vader, ook Karel genaamd, heer van Markeghem, heeft plaats gehad; gelijk er onder de Brieven van Melanchton ook brieven aan dezen gerigt voorkomen (zie PHIL. MELANCHTONIS *Opera, ed. Bretscheider*. Vol. V, p. 489, Vol. VI. p. 869). Waarschijnlijk

was dan ook de bekende edele Gentenaar, Johannes Utenhove, de door zijne Nederduitsche Psalmberijming, zijne Bijbelvertaling en Liturgischen arbeid zoo hoogverdienstelijke Ouderling der Nederlandsche Kruisgemeente te Londen, Karel's eigen broeder. Doch ook hij zelf behoort onder de mannen, wier naam en verdiensten in de geschiedenis onzer Kerkhervorming en tevens van de vestiging der Nederlandsche vrijheid onder Prins Willem van Oranje, altijd met roem zullen geschreven staan. Van welk eene vurige liefde voor de Hervorming hij blaakte, blijkt onder anderen uit zijnen brief, in Sept. 1566 uit Deuterghem bij Gend aan Graaf Lodewijk van Nassau over den Beeldstorm geschreven (zie Groen v. Prinsterer, *Arch. de la Maison de Nassau*, II. p. 395). Straks onder Alba moest hij Gend en de Nederlanden verlaten, en hield hij zich op te Vriemersheim, in het graafschap Meurs, derhalve in de omstreken van Duisburg, werwaarts ook Johannes Otho, zijn mede-Gentenaar en hooggeschatte leermeester (zie V. Andreas, in v. Carel Utenhove), toen zich gevestigd had. Ook daar echter trok hij de belangen van zijn vaderland en der Hervorming met vuur en ijver zich aan, gelijk blijkt uit een anderen brief door hem, 20 Junij 1567, uit Vriemersheim, aan den geheimraad en hofprediker van Willem I, Pierre l'Oiseleur de Viliers, geschreven (zie Groen, l. l. III. p. 102 ss.). Bij de verandering van zaken, door de Pacificatie van Gend, keerde hij, even als zijne broeders, derwaarts terug, om er in het beleid van zaken eene belangrijke rol te vervullen. Vooral had dit plaats, naarmate de Gereformeerde partij te Gend, onder de leiding van Jan van Hembyse en Peter Datheen, in allerlei uitersten afdwaalde en aldaar een waar schrikbewind dreigde in te stellen. Hoe veel Karel's krachtige maar bezadigde geest er toe bijdroeg, om Hembyse's heerschzucht en vermetelheid, door Hertog Casimir van de Paltz nog aangevuurd, te beteugelen en, in overeenstemming met Willem van Oranje, diens gewelddadigheden te keer te gaan, blijkt uit de herhaalde zendingen en onderhandelingen met den Prins,

tot welke hij door de betergezinden te Gend bij voorkeur werd afgevaardigd. Hij vooral schijnt het geweest te zijn, die 's Prinsen terugkomst in Gend, op den 18n Aug. 1579, bewerkstelligde, gelijk hij door den Prins, op raad der voorzigtigsten, in de plaats van Hembyse, nu tot Voorschepen werd aangesteld (zie de Jonge, *Gendsche geschiedenissen*, D. II. bl. 178). Men weet van hoe korten duur die nieuwe toestand van zaken, door de komst van Parma, zoo te Gend als elders, geweest is. Ook Utenhove heeft toen zijn vaderland wederom moeten verlaten, en is naar Duitschland wedergekeerd. Toen, of vroeger reeds, indien er althans geene naamsverwisseling met een anderen Karel Utenhove plaats vindt, heeft hij dáár een huwelijk aangegaan met eene jonkvrouwe van Daelenbroeck, en is hij, vier en zestig jaren oud, in 1610 te Keulen overleden, een groot aantal schriften nalatende, die van den rijkdom en de ontwikkeling van zijn geest getuigenis afleggen en tevens de reden verklaren der ingenomenheid van Johanna Othonia met hem.

Het geslacht Utenhoven, en bijzonder onze Karel, maar meer nog Johannes Utenhove, de Londensche Ouderling, hadden reeds lang verdiend, dat eene bijzondere monographie daaraan werd toegewijd.

HET LOT VAN DE VEREENIGDE BOHEEMSCHE BROEDERS, DAT IS VAN DE HERVORMDE KERKEN, IN POLEN; DOOR WIJLEN B. D. CASSIUS, IN LEVEN PREDIKANT TE ZOELEN IN GELDERLAND.

MEDEGEDEELD DOOR

N. C. KIST.

Ik acht het een genoegen, door mededeeling van een stuk, dat voor de kerkgeschiedenis niet onbelangrijk is, tevens eene kleine hulde te kunnen brengen aan een man, die een mijner voorgangers in de bediening van het Evangelie te Zoelen geweest is, en die, ofschoon na eene werkelijke Evangeliedienst van meer dan vijftig jaren, reeds in 1783 overleden, evenwel tot aan dezen tijd toe daar nog in gezegend aandenken gebleven is.

Dien ik bedoel is Bogislaus David Cassius, over wien reeds vroeger in dit Deel, in een berigt aangaande: *De naauwe betrekking tusschen de Boheemsche Broedergemeenten in Polen en de Nederlandsche Hervormde kerk*, met een enkel woord door mij is gesproken, met vermelding ook der jubelpredikatie, waarmede hij tien jaren vóór zijnen dood, in 1773, zijne vijftigjarige predikdienst in die gemeente heeft mogen vieren. Het was namelijk naar aanleiding van dit opstel, dat ik, door Mr. J. T. Bodel Nijenhuis, bekend werd met eene in de Fransche taal gedrukte *Memoire*, van de hand van genoemden B. D. Cassius, betreffende het droevige lot, dat aan de Hervormde kerken, of de vereeniging der Boheemsche Broeders, in het koningrijk Polen wedervaren is. Dit stuk, op acht bladzijden in gr. 4o. tot een bijzonder doel gedrukt en niet in den handel gekomen, zou welligt thans geheel verloren en vergeten zijn, indien

niet in het Archief der Waalsche kerken te Leiden een exemplaar daarvan ware bewaard gebleven. Van geen jaartal voorzien, blijkt toch uit den inhoud, dat het omstreeks het jaar 1776 of 1777 moet geschreven zijn, dat is in den tijd, toen, na de eerste verdeeling van Polen in 1772, door Russischen invloed, vooral bij de Overeenkomst van Warschau in 1775, aan de bijna vernietigde gemeenten der Dissidenten, d. i. der Hervormden of Boheemsche Broeders, op nieuw staatkundige en godsdienstige regten, en de vrijheid om kerken, scholen, leeraren en schoolonderwijzers te bezitten, verzekerd werden; maar toen, door de voorafgaande druk en berooving, waaraan zij meer dan eene eeuw lang waren ten prooi geweest, zelfs de mogelijkheid hen ontnomen was, om van de nu verleende vrijheid en voorregten gebruik te maken. Het eigenlijk doel der *Memoire* is dan ook blijkbaar, om allerwegen, maar vooral in het zoo gezegende Nederland, dat ook vroeger reeds, gelijk hier dankbaar erkend wordt, voor de Poolsche kerken zoo veel gedaan had, milde harten en handen te openen, ten einde de Poolsche broeders in staat te stellen, om door het stichten van kerken en scholen en het bezoldigen van leeraren, uit den diep vervallen toestand zich wederom op te beuren. Waarschijnlijk zal men het daartoe hebben noodig geacht, dat er niet alleen een tafereel werd opgehangen van het droevige lot, hetwelk aan de Poolsche kerken zoo lang beschoren geweest was, maar dat ook de oorsprong, de geschiedenis en de vroeger zoo heerlijke bloei dier gemeenten nader werd in het licht gesteld. Zoo iemand, de Zoelensche predikant Cassius was, als geboren Pool, maar tevens als kundig man, en vooral als grondig kenner van de geschiedenis der vereenigde Boheemsche Broedergemeenten, waartoe hij zelf oorspronkelijk behoord had, voor deze taak bij uitstek geschikt. Wij weten niet, of hij niet welligt zelf, door zijne bij voortduring onderhoudene betrekking met zijne Poolsche broeders, het plan tot hulpverleening heeft op het touw gezet, gelijk wij evenzeer onbekend zijn,

hetzij met de maatregelen, die daartoe verder genomen zijn, of met den uitslag, dien zij gehad hebben. Van openbare collecten, tot dit oogmerk gehouden, of van aanbeveling dezer zaak, door middel der jaarlijksche biddagviering, zijn geene blijken mij voorgekomen. Maar zeker is het, dat Cassius op loffelijke wijze van zijne taak zich gekweten heeft. Het stuk is blijkbaar uit de pen gevloeid van iemand, die met de geschiedenis der Poolsche Hervorming allezins geheel van nabij en in de bijzonderheden bekend was; zoodat het thans nog tot kennismaking daarmede kan opleiden. Vooral heeft het dit eigenaardigs, dat het, uit de pen gevloeid van iemand, die oorspronkelijk tot de eigenlijk gezegde Boheemsche Broeders behoord had, maar die nu in Nederland, reeds sedert meer dan eene halve eeuw, zich aan de Hervormde kerk had aangesloten, de verhouding dier beide geloofsbelijdenissen, zoo als zij in Polen tot eene éénheid (*Unitas*) waren zamengesmolten, ons zoo niet geheel onbevooroordeeld, dan toch met vuur en kracht, voor oogen plaatst.

Doch het stuk, dat wij onveranderd nu laten volgen, spreke voor zichzelf.

Memoire concernant les Eglises reformées dans le Royaume de Pologne, par Mr. B. D. Cassius, Ministre du St. Evangile à Zoelen en Gueldre.

La lumiere de la pure vérité évangelique a éclairé la Pologne long tems avant les commencements de la Reformation. C'étoit l'an 1431 et les suivants que les vrais disciples de Jean Huss et de Jerome de Prague, connus sous le nom de Taborites, ou de Frères Bohémiens, chassés de la Bohème par des persécutions atroces, se réfugièrent en Pologne, et y apportèrent les prémiers le flambeau de la vérité divine, soutenus par les Ministres Hussites,

Procope, Holy, Pierre Payne, Bedrick Straznicius, et Guillaume Kostka, qui s'étoient réfugiés avec eux. Et quoique les progrés, qu'ils y firent dans ces tems là, n'étoient pas trop grands, étant traversés par la force des ennemis, néanmoins ils y établirent la vraye doctrine, et frayèrent le chemin à leurs successeurs.

L'an 1548 ils furent suivis, d'un grand nombre de Réfugiés Bohémiens, accompagnés de plusieurs Ministres; parmi lesquels, George Israël sut meriter le plus d'estime, par son érudition, sa prudence, son activité et sa probité. Ceux-ci ayant trouvé quelque sureté, dans la Grande Pologne, ils annoncèrent l'Evangile dans sa pureté, et, vû l'assistence divine, leur Doctrine eut un succés si rapide, qu'un grand nombre d'habitans, s'étant joint à eux, ils fondèrent plusieurs Eglises, composées non seulement de gens de moyenne condition, mais aussi de Nobles du plus haut rang et des plus distingués du Royaume. Ces eglises, nouvellement fondées, restèrent sous l'administration de leurs Docteurs Bohémiens, suivant les Coutumes, la Liturgie et la Discipline ecclésiastique, usitées depuis longtems dans les Eglises Taborites en Bohéme; desorte qu'il y avoit dés-ja plusieurs Eglises établies, dans la Grande Pologne par le soin des Frères Bohémiens, avant que les Disciples de Zwingli et de Calvin fussent pénétrés en Pologne.

La Reformation étant désja beaucoup avancée tant en Suisse, qu'en Allemagne, il arriva, par hazard, que les Etudians de l'Académie de Cracovie, (alors trés nombreuse et florissante) ayant pris du mécontement contre leurs Mágistrats, abandonnèrent cette Ville en 1549, au nombre de plusieurs mille, et se transportèrent dans d'autres pays, pour achever leurs études; où, ayant appris les Dogmes de la Reformation, ils les professèrent à haute voix à leur retour en Pologne, combattirent le Papisme et devinrent fondateurs de nouvelles Eglises, tant dans la grande, que dans la petite ou haute Pologne, et dans la Litthuanie.

Dans la grande Pologne, et particuliérement dans le Palatinat de Cujavie, il y eut plusieurs Eglises fondées par les adherans des dogmes de Zwingle et de Calvin, qui, ayant d'abord embrassé la Confession de Foi des Eglises Suisses, et trouvant peu aprés que les dogmes des Frères Bohémiens convenoient en tout avec ceux de la dite Confession, croyoient ne pouvoir faire mieux, que de s'unir étroitement avec eux, pour s'opposer, avec des forces unies, aux persécutions du Clergé Romain. Ce qui fut exécuté aussitôt du consentement des deux parties, de maniére, que les Disciples de Zwingle et de Calvin embrassèrent la Confession de Foi, les Rits Sacrés et la Liturgie des Frères Bohémiens, les ayant trouvé conformes à la Parole de Dieu. Et c'est ce qui a donné lieu à la dénomination *d'Unité*, ou Eglises reformées unies (*Unitas Ecclesiarnm Reformatarum*) dont celles de la grande Pologne se servent jusques à ces jours.

A l'exemple des Eglises de la grande Pologne, les Reformés de la haute ou petite Pologne et de la Lithuanie, qui suivoient la Confession Suisse, s'unirent aussi avec les Frères Bohémiens, étant convaincus de leur Unanimité dans les Articles de Foi, et introduisirent dans leurs Eglises la même Confession, Liturgie et Discipline Ecclesiastique, que les Eglises reformées de la grande Pologne avoient reçuës des Fréres Bohémiens, desorte qu'elles ne font plus qu'une seule et même Eglise dans tout le Pays. Il n'y a plus que eette seule difference, que les Eglises de chaque Province (vu l'éloignement et la grande étendue de Pays) font un Synode à part, ce qui se pratique jusqu'a ce jour. Néanmoins, en cas de besoin, la correspondance entre les dits synodes s'entretient par le moyen de Députés; et si la nécessité l'exige absolument, l'on fait assembler un Synode général, composé de Deputés des Synodes provinciaux, de la haute Pologne et du grand Duché de Litthuanie. Cette Union a été faite et confirmée par plusieurs Synodes généraux, dans les Annés 1555, 1570, 1573, 1578.

Le Corps des Eglises Reformées, ayant donc acquis plus de force et de solidité, leur nombre multiplia dans toute l'etenduë du Royaume. Des gens, de tout âge et de toutes conditions embrassèrent la vérité évangelique. L'on comptoit entre les membres de ces Eglises, plusieurs Princes polonois, et un grand nombre de la noblesse la plus distinquée en honneurs et en richeses, desorte que la plus grande partie des Sénateurs et des hauts Ministres du Royaume faisoint profesion de la Religion Reformée. Ces Seigneurs établirent plusieurs Eglises, ils bâtirent des Temples dans leurs domaines, et fournirent les fonds requis pour l'entretien des Ministres. Dans ces tems de prospérité il y avoit environ 300 Eglices reformées dans toute l'étenduë du Royaume de Pologne et du grand Duché de Litthuanie. Sans compter les ecoles triviales, dont le nombre etoit assez grand, il y avoit dans ce tems là trois Colléges illustres, ou Ecoles académiques reformées en Pologne. l'Un à Lisse dans la grande Pologne, un à Lewartou dans la haute Pologne, et un à Sloutsk en Litthuanie, ou l'on enseignoit toutes les sciences nécessaires, surtout la Théologie. Ces Colléges étoient considérables alors, étant fréquentés par une nombreuse Noblesse, parmi laquelle il y en avoit plusieurs de la Religion Catholique romaine.

A en juger sur les apparences, l'on avoit raison de se flatter, que la prospérité, dont ces Eglises jouissoient, alloit être durable et que leur nombre augmenteroit de jour en jour, vû que les Rois de Pologne et surtout le Roi Sigismond Auguste les avoient pris sous leur protection, leur avoient accordé plusieurs priviléges, et avoient confirmé la libre exercice de la Religion reformée, par des loix expresses. La branche des Rois successifs étant éteinte par la mort du Roi Sigismond Auguste, les Etats du Royaume confirmérent encore plus solemnellement les Libertés de la Religion protestante l'An. 1573. L'on fit alors une Loi fondamentale de la nouvelle République.

Que tout homme faisant profession de la Religion Chrétienne, soit Catholique romain, soit Protestant, jouïroit en tout des mêmes libertés et priviléges d'égalité souveraine dans toute l'étenduë du pays de la République, sans aucune exception; que tous les habitans du Royaume auroient une pleine liberté de conscience, et que le droit d'électivité aux plus hauts postes et dignités du Royaume, soit dans le Sénat, soit dans le Ministére, seroit égal à toute la Noblesse, sans égard à la Religion. Cette Loi, qu'on peut nommer à juste titre la base de la Constitution républicaine, a été confirmée par serment par tous les Rois consécutifs de Pologne, jusqu'à nos jours.

Mais la durée de ces jours de prospérité ne répondit point aux espérances flatteuses, que l'on en avoit conçues. La première cause de la décadence de ces Eglises vint de la part des Sociniens, lesquels, ne trouvant nulle sureté dans aucun pays de l'Europe, dès que leurs dogmes pernicieux devinrent publics, se rendirent enfin en Pologne avec Lelius Socinus, qui fut suivi peu après de Faustus Socinus lui même; et puis qu'ils trouvoient leur compte, à rester quelque tems à l'ombre des Reformés, avant que de paroître au grand jour, ils surent si bien déguiser leurs vrais sentiments par des expressions feintes et équivoques, que l'on avoit peine à les pénétrer. Mais cette feinte ne pouvoit pas durer long tems. Les dogmes hérétiques, qu'ils sémoient sourdement, devinrent bientôt publics; et aussi tôt les Eglises reformées s'en séparérent et les exclurent de leur communion ecclésiastique, suivant les résolutions des Synodes Généraux des années 1565, 1573 etc.

Mais, avant que les choses fussent parvenues à ce terme, ces Sectaires avoient déjà fait sous main nombre de disciples, et plusieurs seigneurs qui se distinguoient dans la République, tant par leurs richesses, que par les postes éminents, qu'ils remplissoient, avoient adoptés leurs sentiments. Leur principal patron étoit Mr. de Sienna Sieninski de la ville de Racovie dans la haute Pologne. C'est dans cette ville, que l'église la plus nombreuse de cette secte avoit son siége,

puisque le dit seigneur y avoit érigé, à ses dépens, un Collége ou une école illustre Socinienne avec une imprimerie, d'où est sorti le Catéchisme Socinien, connu sous le nom de Catéchisme de Racovie. Peu après les Sociniens, abandonnés par le reste des Protestans, devinrent la proye du Clergé Romain, qui ne cessa de les persécuter et de les opprimer, jusqu'à ce qu'ils furent chassés du Royaume, par un édit des Etats assemblés à la Diète de l'Année 1658, et confirmé l'An 1661.

La confession de leurs Dogmes y fut interdite sous peine de mort, ce qui fut éxécuté avec une extrême rigueur. Etant donc contraint d'abandonner la Pologne, il en passa une grande partie tant en Hollande qu'en Angleterre. Il n'y en eut que peu qui rentrérent dans le sein de l'Eglise reformée; les plus grands seigneurs d'entr' eux préférérent le Papisme; et l'esprit de vengeance en fit des persécuteurs des Eglises reformées, auxquelles ils faisoient tout le tort possible. Depuis ce tems on ne trouve plus de Sociniens dans toute l'étenduë du Royaume de Pologne et du Grand Duché de Litthuanie.

La longue durée du Régne de Sigismond III, Roi de Pologne, est devenue une autre source de malheurs pour les Reformés. Le dit Roi ayant perdu son Royaume héréditaire, puisque les Suédois ne vouloient point de Roi Catholique romain, il en conçut une haine mortelle contre tous les Protestans; les Eglises reformées en sentirent les suites facheuses, par les persécutions, qu'il ne cessa jamais d'exciter contr' eux. Entre autres marques qu'il en donna, celle ci n'étoit pas des moindres, ni des moins funestes, que durant toute sa vie il ne conféra qu'à des Catholiques romains les hautes charges de Ministre ou Sénateur, qui étoient devenues vacantes par la mort de quelques seigneurs reformés; desorte que les Reformés furent presque entiérement exclus du Sénat et du haut Ministère, et privés en même tems des honneurs et des gages qui en dépendoient. Il arriva donc que plusieurs, emportés par ambition, préférérent de se faire Papistes, plutôt que de se voir exclus de ces dignités pour cause de Religion.

Mais le Clergé romain a été de tout tems le plus cruel ennemi des Reformés, et principalement les Jésuites, qui employerent toutes sortes de moyens de ruses sourdes et de force ouverte pour causer aux Reformés des maux infinis, en excitant contre eux les Rois et les grands Seigneurs du Royaume; en faisant passer des Loix au préjudice de leur Liberté; en faisant paroître les Reformés devant leur Tribunal ecclésiastique; en détruisant et démolissant par force leurs Eglises et leurs Ecoles, ce que les Etudians des Colléges de Jésuites ont souvent pratiqué; et en s'emparant des Temples des Reformés par des procédures juridiques dispendieuses et ruïneuses etc.

Enfin le Clergé romain a réussi à faire agréer par l'Assemblée des Etats du Royaume aux Diètes des Années 1717, 1733, 1736, 1764, 1766, les Loix suivantes: „Que tout Reformé seroit exclu pour toujours du Sénat et des hautes charges de la République; que le titre de député à la Diète leur seroit interdit; qu'ils ne pourroient jamais obtenir aucune Starostie; qu'il ne leur seroit permis de bâtir aucune Eglise ou Ecole, ni même de réparer celles qu'ils avoient encore, pour les faire tomber en ruine." Par le moyen de Loix aussi pernicieuses qu' injustes on est parvenu à engager quelques uns des Reformés à changer de Religion, pour ne pas être exclus de tous ces avantages; et ceux d'entre la Noblesse, qui ont persévérés dans la profession de la vérité, ayant perdus tous les moyens de se pousser, virent diminuer leur autorité avec leurs richesses.

Des Loix si dures étoient donc très préjudiciables pour tous les Protestans, et pour les Reformés en particulier: car les grands Seigneurs, ayant changé de Religion, ôtérent les Temples que leurs Ancètres avoient bâtis pour les Reformés, ils retinrent les pensions destinées aux Ministres et chasserent ceux-ci de leurs terres. Les Troupeaux étant donc déstitués de Pasteurs furent bientôt dispersés. Ceux qui persévéroient constamment dans la profession de la Réligion reformée, étant exclus des honneurs et des avantages de la

République, furent reduits peu à peu à la pauvreté; desorte qu'ils étoient dans l'impossibilité de payer les pensions promises aux Ministres et aux Maitres d'Ecole, lesquels par conséquent, perdant les dites pensions, furent reduits à une triste indigence. En conséquence il n'y auroit peut être plus de Ministres ou d'Eglises reformées dans la Pologne, s'ils n'avoient pas été soutenus par les aumones charitables des Eglises reformées dans des Pays étrangers; et particulièrement par les dons gracieux des Synodes Chrétiens des Pays-bas, dont nous faisons mention ici avec les plus sincères actions de graces.

Outre cela les Reformés furent opprimés par des véxations continuelles, que l'on a peine à concevoir. On leur fit des procès difficiles et dispendieux, sous des prétextes frivoles, devant les Tribunaux séculiers et ecclésiastiques. Les Reformés les perdirent toujours, puisque tant juges que partie et témoins étoient leurs ennemis jurés. Il leur étoit défendu de bâtiser, de donner la bénédiction nuptiale, d'enterrer leurs morts, et même de participer à la Sainte Cène, sans en avoir obtenu la permission du Clergé romain, qui se la faisoit payer bien cher. Par ex. l'Eglise de Lisse donnoit annuellement pour cette permission, suivant une convention faite avec le Clergé romain, la somme de cent ducats etc. Outre cela, si l'un des parens étoit de la Religion romaine, tous les enfans étoient obligés d'embrasser la dite Religion, ce qui devoit se faire aussi, si l'un des parens protestans changeoit de Religion, avant que les Enfans fussent parvenus à l'age de majorité. Le Clergé romain poussa même si loin l'impudence, qu'il entra par force chez les malades et les mourants, et ayant mis l'hostie sacrée dans leur bouche, osa soutenir que les malades, avant que de mourir, étoient rentrés de bon gré dans le sein de l'Eglise romaine, qu'ils avoient fait des Legs au profit de la dite Eglise et de ses Monastères, et si leurs enfans étoient encore mineurs, ils furent contraints d'apostasier. L'on osa même enlever les enfans protestans, par ruse ou par force, pour les faire catholiques, ou l'on se servit

d'adresse pour les persuader à embrasser la Religion romaine; desorte que le nombre des Reformés ne pouvoit que diminuer de jour en jour. Et ce n'étoit pas seulement chez des gens de basse condition que l'on se servit de ces violences, mais aussi chez des gens de distinction et dans des familles nobles. Pour comble de maux l'horrible Confédération éclata enfin l'an 1768 et dura quatre années de suite. Ayant pour but d'extirper radicalement la Religion protestante dans le Royaume de Pologne, les confédérés y auroient réussi sans doute, si les Russes ne les en eussent empêchés. La Confédération pilla et ravagea tous les villages et biens de la Noblesse reformée, et en mit quelques uns en cendres. Tous les Protestans, qui tombérent entre les mains de ces barbares, furent cruellement maltraités et massacrés. Outre plusieurs meurtres, dont ils se sont souillés, nous ne faisons mention ici que de celui de Mr. Grabowski, seigneur de la première noblesse d'entre les Reformés, et de celui de Mr. Majewski, Ministre de Zychlin, qui, ayant été plusieurs fois maltraité par eux, en fut enfin cruellement massacré avec griève défence de donner la sépulture à son corps, qu'ils firent servir longtemps de jouet à leur barbarie; et non contents d'avoir donné un seul exemple d'un forfait si abominable, ils usérent de la même cruauté envers les cadavres de quelques autres seigneurs et dames, qu'ils firent tirer de leurs tombeaux. Une telle rage des Confédéres obligea les Reformés à se réfugier en grand nombre dans les pays voisins de S. M. Prussienne, pour avoir la vie sauve, laissant tous leurs biens à la discrétion de l'ennemi, et luttant contre la disette, dépourvus de tout revenu.

Par ces oppressions consécutives le nombre des Reformés a beaucoup diminué, de même que leurs biens. De 300 Eglises, qu'il y avoit dans le Royaume, il n'en est resté que 14 dans la Grande Pologne et dans la Prusse polonaise, 7 dans la haute Pologne et 32 dans la Litthuanie. Les Eglises dans la grande Pologne sont les suivantes: 1. L'Eglise Allemande de Lisse, ville assez peuplée, qui l'an 1767 a eu le malheur de perdre près de mille maisons par incendie. 2. l'Eglise

Polonaise dans la même ville. 3. Stoki, petite ville. 4. Orseskowe (Orzeskowe). 5. Andrichowice, en allemand Heyersdorff. 6. Losovice (Laswitz). 7. Weskowo (Waschke). 8. Zychlin. 9. Wola: tous six Villages.

Dans la Prusse polonaise :

1. Thorn, ville libre, où les Reformés, faute d'Eglise, font leurs assemblées dans la Maison du Ministre. 2. Krokow, où les assemblées des Reformés sont assez nombreuses. 3. Swartow. 4. Charbrow. 5. Nassenhouben: ces 4 derniers villages. Ces Eglises faisoient de tout tems partie du Synode des Eglises reformées dans la grande Pologne.

Dans la haute Pologne il n'y a que les Eglises suivantes: 1. Pioski, petite ville. 2. Tursko. 3. Sieczkow (Sietskow). 4. Beltyce (Beljyce). 5. Wielkanst (Wielkanost). 6. Sielec (Sielets) et 7. Viatovice; villages.

L'on ne sauroit donner tous les noms des Eglises reformées du grand Duché de Litthuanie, faute d'instructions suffisantes.

Les Temples, les Ecoles et les maisons des Pasteurs de toutes ces Eglises sont extrêmement délabrées, puisque toute réparation étoit sévèrement défendue. l'Eglise d'Oreskowe dans la basse Pologne a été reduite en cendres l'an 1721; et il n'a pas été permis de l'en relever jusqu'à ce jour; et celle de Wola est devenue un monceau de ruines, de même que les Eglises de Piaski et de Beljyce dans la haute Pologne. Les Reformés étant extrêmement appauvris par tant d'accidents funestes, plusieurs Eglises sont dépourvus de Pasteurs ordinaires faute de subsistance; l'on n'y a pu mettre pour un tems que des Pasteurs vicaires, qui doivent se contenter du peu de revenu qui leur reste; et les Ministres ordinaires n'ayant pour tout appointement que le produit de quelque peu de terres, et ce qui leur revient de la distribution des aumones, que les Eglises des Pays-bas et de la Suisse ont la charité de leur fournir annuellement, ils trainent leur vie dans une grande indigence; puisque les membres de leurs Eglises ne sauroient fournir comme ci devant à leurs besoins, étant eux mêmes ruinés de fond en comble.

Le manque d'Ecoles publiques est un autre surcroît de malheurs pour les dites Eglises. Le Collége illustre de Lewartow dans la haute Pologne a cessé entièrement; ceux de Lisse dans la grande Pologne et de Slutsk en Litthuanie sont tout à fait déchus de leur ancien lustre. Il n'y a pas une seule Ecole reformée dans toute l'étenduë de la haute Pologne, et dans la grande Pologne et dans la Litthuanie il n'y en a que très peu. Les parens se trouvoient dans la triste nécessité d'envoyer leurs enfans dans les Ecoles romaines et de les exposer ainsi à être séduits au Papisme, ce qui n'est arrivé que trop souvent; ou bien ils devoient les laisser croupir dans l'ignorance, ce qui ne pouvoit produire que des membres peu utiles, soit pour l'Eglise soit pour la société. Il est donc de la dernière nécessité de trouver des moyens suffisants pour tarir la source de tant de malheurs. En quoi l'on ne sauroit réussir, qu'en trouvant les sommes nécessaires pour bâtir des Ecoles, pour en appointer les Maitres, et surtout pour mettre en meilleur état les Colléges illustres, afin de trouver d'habiles gens, qui, au moyen d'un salaire convenable à leur état, puissent se charger de l'éducation de la jeunesse, en l'instruisant dans toutes les sciences nécessaires, et principalement dans les vérités de notre sainte Religion.

Si les Reformés voyent jamais remplir les voeux qu'ils forment à cet égard, le nombre des Ecoliers et des Etudians augmentera beaucoup, et il s'en trouvera même parmi les Catholiques romains, qui voudront bien l'augmenter, comme cela se pratiquoit dans le siècle passé.

L'auguste Impératrice de toutes les Russies a bien voulu employer son crédit et son autorité pour tirer les Protestans de la misère, qui les accabloit; et moyennant sa haute protection, les Diètes de la République de Pologne des Années 1768 et 1775 ont confirmé aux dissidens les droits suivants:

1. La pleine liberté de conscience, desorte que personne ne doit plus être inquiété, molesté ou persécuté à cause de Religion.

2. Les Protestans sont eximés de toute jurisdiction épiscopale, et des Tribunaux ecclésiastiques ou Consistoires catholiques romains.

3. L'on a ordonné aux Protestans d'avoir leurs propres Consistoires supérieurs, d'en élire les Assesseurs du milieu des membres de leur confession pour régler et décider en dernier ressort tout différent ecclésiastique, dont jusqu' ici les Consistoires romains s'arrogeaint l'examen et la décision.

4. En cas de différent survenu entre les Catholiques romains et les Protestans, touchant les affaires ecclésiastiques, le procès doit être porté devant le Conseil assessorial du Roi, dont les juges doivent être mi-partis, de Catholiques romains et de Protestans.

5. Il a été accordé aux Protestans d'avoir trois Représentans de leur confession aux Diètes de la République, chacune des trois Provinces en fournissant un. Mais les hautes charges de Ministre ou Sénateur leur sont interdites.

6. Enfin il a été permis aux Protestans de réparer les Eglises, Ecoles et Maisons y appartenantes, de les relever de leur ruines, et d'en bâtir même de nouvelles dans toutes les villes et villages du Royaume, où bon leur semble.

Mais les Reformés appauvris ne sauroient se prévaloir des priviléges, qui viennent de leur être accordés; car pour envoyer des Juges au Conseil assessorial et des Représentans aux Diètes, pour ériger des Consistoires généraux, pour réparer et rebâtir les Temples ruïnés, il faudroit des sommes considérables, qui excédent leurs facultés. Outre cela il faudroit ériger quelques nouvelles Eglises, par ex. à Varsovie, Posen et Cracovie, où il y a bien des habitans reformés, mais ni Temples ni Pasteurs. Il faudroit de toute nécessité augmenter les appointements des Ministres et trouver des fonds pour bâtir de nouvelles Ecoles, et en faire subsister les Maitres et Précepteurs surtout ceux des Colléges illustres ci-dessus mentionnés, dont le nombre de Professeurs aussi bien que leurs Pensions devroient être augmentés.

Tel est le portrait de la situation de l'Eglise reformée dans

le Royaume de Pologne, que j'ai cru devoir vous tracer, chers Lecteurs, pour vous mettre sous les yeux les heureux tems de sa prospérité, et ceux de sa décadence, qui ont été suivis bientôt de ceux de sa ruine presqu'entière. Situation triste, qui mérite d'autant plus toute votre compassion, que ces pertes excessives, que ces Eglises ont faites à cause de Religion, les ont mises dans l'impossibilité de jouir des libertés qui leur ont été accordées en 1768 et 1775 et d'en faire usage pour leur rétablissement. Qu'il plaise au souverain et tout puissant Protecteur de son Eglise d'exciter des sentiments de compassion et de libéralité dans le cœur de tout Chrétien; surtout dans les heureux pays des Provinces-Unies, qui jouissent abondamment de toute liberté spirituelle et temporelle, en recueillant des riches fruits sous la bénédiction du Très-haut, qui les fait prospérer en toute chose; afin qu'ils reconnoissent la main protectrice et bienfaisante de l'Eternel Dieu et lui en témoignent une sincère reconnoissance, qui les porte à sacrifier une partie des biens qu'ils tiennent de sa bonté, pour tirer leurs frères opprimés de leur extrême indigence, et pour les mettre en état à pouvoir profiter des libertés nouvellement acquises!

Alors nous pourrions nous flatter de la douce espérance; que ces Eglises refleuriroient dans peu, comme dans les tems passés; que l'on n'entendroit plus gémir leurs Ministres sous le fardeau d'une misère accablante; que les Colléges et Ecoles étant rétablis et pourvus de Maitres habiles, l'on pourroit donner à la Jeunesse l'éducation nécessaire; que les Eglises mêmes et leurs membres s'accroitroient en nombre; et que la gloire de ces frères, semblable à la lumière renaissante, s'augmenteroit comme celle du jour.

DE HERVORMDE GEMEENTE TE ZOELEN IN NEDERBETUWE.

DOOR

N. C. KIST.

De vermelding van B. D. Cassius deed mij, uit mijne verzameling van aanteekeningen met naamlijsten der predikanten in de afzonderlijke gemeenten van ons vaderland, die betreffende Zoelen opzoeken, zoo als deze, reeds voor eene lange reeks van jaren, uit de oude kerkeboeken van die gemeente door mij waren bijeengebragt. Door het een en ander, met hetgeen een nader onderzoek mij heeft opgeleverd vermeerderd, in het Archief daarvan mede te deelen, poog ik eene schuld te voldoen, die jegens eene mij altijd dierbare gemeente reeds te lang op mij rustte, en hoop ik ook voor de geschiedenis iets niet geheel nutteloos te zullen verrigt hebben.

Vooraf evenwel dient vermeld te worden, dat Zoelen, met Avezaath, thans tot de Nederbetuwe behoorende, niet altijd een deel daarvan heeft uitgemaakt, en voortdurend zelfs eene eenigzins afzonderlijke plaats onder de dorpen van dit distrikt is blijven innemen. Waarschijnlijk schuilt de oorsprong hiervan in den vroegeren geographischen toestand dezer streek, toen de groote Rijnarm, de Waal genoemd, van Tiel zijnen loop, niet zuidelijk langs deze stad naar Bommel en de Maas, maar oostelijk door de nu dusgenoemde Doode Linge en de nog aanwezige Zoelensloot of Leege Zoelen, naar welke dit dorp zijnen naam heeft, tot aan Zoelmond in den daar aanwezigen Rijnarm voortzette, en alzoo Zoelen met Avezaath, en tevens het graafschap Buren, van de Nederbetuwe afscheidde. De aaneenhechting schijnt ten gevolge van het

verlanden van dezen rivierarm te hebben plaats gehad. Wanneer dit echter geschied zij, meldt de geschiedenis niet. Slechts weet men, dat in 1304, op last van hertog Jan van Braband, een dam of dijk gelegd of hersteld is tusschen Tiel en Zandwijk, waarnaar de markt te Tiel oudtijds den naam van den Dam gedragen heeft [1]). Ook volgens een charter van graaf Reynald van Gelder van het jaar 1327 [2]) schijnt men te mogen veronderstellen, dat de geheele aaneenhechting in den aanvang der XIVe eeuw zal voltooid zijn. Dewijl toch in dit stuk wordt gezegd: »Die Richter van Nederbethu sal sijn Heemesteden condichen vertennacht [3]) na Paschedach tot Kesteren, ende des Donredages daerna tot Solen op den Dam" [4]), schijnt het juist tot regeling dier aaneenhechting te hebben gediend [5]), en Zoelen destijds, nevens het aloude Kesteren (*Castra*) [6]), als hoofdplaats van Nederbetuwe te zijn opgetreden.

Hieruit rijst het vermoeden, dat ook aan Solen of Zoelen, overigens reeds in charters van het jaar 880 genoemd, een aloude romeinsche oorsprong moet worden toegekend, hetwelk daardoor bevestigd wordt, dat er meermalen, op meer dan ééne plaats, romeinsche penningen gevonden zijn [7]). Ook schijnt uit de menigte van tufsteen, die vroeger om en bij het kerkhof is uitgegraven, te blijken, dat romeinsche bouwwerken daar zijn aanwezig geweest. Bovendien pleit ook de grootheid en het aanzien der zoelensche kerk voor het vroegere aanzien der plaats. Haar gothische bouw, die dit merkwaardigs heeft, dat het hooge koor regtlijnig gesloten is,

1) Zie Mr. E. D. Rink, *Beschr. der stad Tiel.* (Tiel 1836). bl. 150.

2) Zie v. Hasselt, *Geld. Maandwerk.* 1807. n°. 2. bl. 128.

3) *Veertiennacht.* Zie: *Nieuw Archief voor K. G.* D. II. bl. 175, 477.

4) Deze Dam, thans het dorpsplein, waar ook de herberg (*de Meermin*) is, schijnt gelegd tot afsluiting van den Zoelenstroom. Eene brug daarbij over de Zoelesloot heet thans nog de *Gerigtsbrug.*

5) Nader geschiedde zulks door de *Landrechten der ingesetenen van Avesaet en Solen van* 11 *Dec.* 1372. Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigh.* D. I. bl. 226.

6) Zie over Romeinsche oudheden, onlangs daar ontdekt: *Alg. Konst- en Letterbode.* 1856. n°. 33. Ik bezit ook Rom. munten, dáár gevonden, onder anderen van Antonius Pius.

7) Insgelijks van Ant. Pius, doch ook van latere keizers, zijn Rom. munten, daar gevonden, in mijn bezit.

maar die waarschijnlijk eerst uit het begin der XVe of het laatst der XIVe eeuw dagteekent, bewijst tevens, dat veel vroeger reeds een romaansch kerkgebouw daár zal gestaan hebben, gelijk er zoodanige thans nog te Kerk-Avezaath en te Wadenooijen aanwezig zijn, die oogenschijnlijk reeds uit de XIIe eeuw dagteekenen [1]). De verwoestingen, aan welke Zoelen herhaaldelijk, vooral in 1354 door de Heeckerens onder Eduard, blootstond, hebben welligt de verwoesting ook der oude kerk ten gevolge gehad. Het verdient daarbij opmerking, dat te Zoelen voorheen zoo vele heerlijke huizen en sloten gestaan hebben; als, behalve het nog aanwezige Huis Zoelen en het op weinige minuten afstands gelegene Aldenhaag, welks puinhoop, de dusgenaamde Essenterp, in het Zoelensche bosch nu nog aanwezig is, ook Grevensweerd, Steurenburg en de Steenen Kamer, en, bezuiden de Linge, Tops-weert en Keelaf; welke laatstgenoemde naam thans nog gedragen wordt door een stuk lands langs den Drumptschen dijk, waar meermalen, niet alleen middeneeuwsche, maar ook romeinsche munten en andere oude zaken gevonden zijn [2]).

De heerlijkheid Zoelen, of Zoelen met den Aldenhaag [3]), werd in de XVIe eeuw bezeten door een tak van het geslacht van Rossem [4]), maar is in 1566, door het huwelijk van Diederick Vijgh met Heylwig van Rossem, in het geslacht van Vijgh gekomen, en alzoo aan den man, die op de

1) Vooral de kerk van Wadenooijen is, om hare eigenaardige Romaansche ornamentiek, hoogstmerkwaardig. Jammer te meer, dat de heer Eyk van Zuylichem (*Eglises Romanes des Pays Bas.* Utr. 1858) haar niet schijnt gekend te hebben.

2) Wederom eene munt van Ant. Pius, op den *Moordakker* of *Keelaf* gevonden, is in mijn bezit. Het verdient opmerking, dat ook te *Bemmel* en te *Rossem* zoo vele munten van Ant. Pius gevonden zijn.

3) Aldenhaag had oorspronkelijk zijne eigene heeren, maar wordt gezegd, in eene vete, door een heer van Zoelen, verwoest, en als heerlijkheid met die van Zoelen vereenigd te zijn. Evenwel herinner ik mij, bij een middeneeuwsch schrijver, een geheel ander berigt, aangaande den ondergang van *Aldehage*, vroeger gelezen te hebben.

4) Na het uitsterven van het oude geslacht der Vrij-heren van Soelen, dat in de XIIIde eeuw heeft plaats gehad, kwam de Heerlijkheid in het geslacht van van Arkel, en in de XVde eeuw in dat van van Rossem.

vestiging van Nederlands vrijheid en op de Kerkhervorming, inzonderheid in Nederbetuwe, te Tiel en te Zoelen, van merkwaardigen invloed geweest is. Zijn vader was Nicolaas Vijgh, ambtman en rigter in Tiel, die, vóór en tijdens Alva's bewind, van wege zijne Hervormingsgezindheid en kleine verkleefdheid aan Spanje, bekend stond of in het oog liep. Een zijner zonen, Adriaan Vijgh, had, in October 1566, de openbare prediking van Gods woord op het kerkhof te Tiel helpen inrigten en met andere burgers toen reeds op het bezit van een predikant aangedrongen; ook was hij later kapitein binnen Gorcum voor den prins van Oranje. Een andere zoon, Johan Vijgh, diende reeds onder Brederode de zaak der vrijheid, en werd deswegens gebannen en van zijne goederen beroofd, waardoor ook de vader in niet gering bezwaar gekomen is [1]). Ook een derde zoon, Caerl Vijgh, Heer van Est, was aan Spanje en Rome vijandig. En een vierde, de reeds genoemde Diederick, dezelfde, die in 1566 als Scholtus, of substituut van zijn vader, voorkomt, maar toen reeds, door het in dienst nemen van gewapende burgers, met veruitziende plannen tegen Spanje scheen zwanger te gaan [2]), sloot eerlang geheel aan den Prins van Oranje zich aan, voerde in diens naam het bevel te Buren, en maakte het huis Zoelen, sedert hij heer dezer heerlijkheid was geworden, als tot het brandpunt van alle raadslagen en pogingen tot verdrijving der Spanjaarden uit Gelderland; schoon zij tot 1579 te Tiel nog stand hielden, en in hetzelfde jaar, bij hunnen aftogt onder Francesco de Valdez, het huis te Zoelen in brand staken [3]).

Van toen af echter was en bleef Tiel, onder het dapper beleid van gemelden Diederick Vijgh [4]), die in 1578, in plaats van zijnen toen waarschijnlijk overleden vader, door den stadhouder van Gelderland, Johan van Nassau, tot

1) Zie Rinck, *Beschrijv. der stad Tiel*, bl. 60 v.

2) Zie v. Hasselt, *Stukken voor de Vaderl. Historie*. I. bl. 94 v. Verg. Rinck, *Bijvoegsel*. bl. 23 v.

3) v. Hasselt, t. a. p. D. III. bl. 99 vv.

4) Zie Rinck, l. l. bl. 68 vv.

Ambtman van Nederbetuwe en Rigter van Tiel was aangesteld, aan de zijde der Staatschen; werd dáár in 1580, door het beroep van Jacobus Vredaeus [1]), als eerste vaste predikant, de langgewenschte Kerkhervorming bestendigd [2]); en voerde hij zelf aldaar, zoo in krijgs- als regeringszaken, in die mate het oppergezag, dat men gewoon was, hem koning van Tiel te noemen, en zelfs de Ambtmansstraat, welke naar het prachtige door hem, of reeds door zijn vader, daar gebouwde en nog aanwezige huis den naam draagt, wel eens, naar men zegt, de Koningstraat werd geheeten [3]).

Dat zulk een man op de Kerkhervorming van geheel de Nederbetuwe, aan welker hoofd hij geplaatst was, maar inzonderheid op die zijner eigene heerlijkheid, waar hij meestal zijn verblijf hield, van grooten invloed geweest is, laat zich vermoeden. Er ligt dan ook niets onwaarschijnlijks in hetgeen de overlevering deswegens te Zoelen berigt, dat namelijk die geheele gemeente, met den toenmaligen pastoor aan het hoofd, als een eenig man, te gelijker tijd tot de Hervorming is overgegaan; gelijk er dan ook sedert en tot heden toe geene Roomschgezinden te Zoelen zijn overgebleven, tenzij er in den lateren tijd bij uitzondering een enkel huisgezin mogt worden aangetroffen. Doch hetzelfde geldt niet minder van de meeste dorpen in Nederbetuwe, waaromtrent mede meestal dezelfde standvastige overlevering bestaat, dat zij, namelijk, ook door toedoen des ambtmans, te gelijk met hunne pastoors, de gezuiverde belijdenis en oefening van Gods woord hebben aangenomen, gelijk daar dan

---

1) Zie *Archief v. K. G.* D. X. bl. 179, noot. Hij was op de synode te Harderwijk 1580. T. a, p. bl. 171, waar voor *Wedaeus* te lezen is *Vredaeus*.

2) De eerste zaden der Hervorming werden, reeds in 1524, te Tiel en omstreken uitgestrooid door de prediking van Gerard Geldenhaur, van Nijmegen, secretaris en biechtvader van den mede Hervormingsgezinden Filips van Bourgondië, bisschop van Utrecht, tijdens hij gedurende langen tijd te Tiel zich ophield. Zie Schoock, *de Can. Ultraj.*, p. 436, 456 ss.

3) *Tegenw. staat der Vereen. Nederl.* D. III. bl. 329.

ook geene Roomschen zijn overgebleven. Te minder mag dit ons bevreemden, daar ook in geheel het Quartier van Arnhem over het algemeen werkelijk hetzelfde heeft plaats gehad. Daar echter die pastoors niet altijd aan de vereischten van een goed evangelisch predikant bleken te beantwoorden, werd hun, om in de kerkdienst te kunnen blijven, de eisch gesteld: »hare concubinen tho trouwen, die pauselicke leere end leven tho renoncieren, sich die gemeente in to lieven end tho laten examinieren." Deze verordening schijnt van den Gelderschen stadhouder, Johan van Nassau, te zijn uitgegaan, die dan ook al de pastoren van het Quartier gezamelijk naar Arnhem opontbood, om, voor zooveel zij zulks verlangden, aan dezen eisch te voldoen [1]).

Ypeij en andere schrijvers over de geschiedenis der Nederlandsche Kerkhervorming na hem, op enkele andere feiten afgaande, en vooral door de latere roomsche reactie misleid, toen jesuitische en andere roomsche zendelingen, velen, die reeds Hervormden waren, en daaronder ook Pastoors, wederom deden afvallig worden [2]), hebben de groote algemeenheid van het aannemen der Hervorming in vele streken van ons vaderland te onregt in twijfel getrokken [3]).

Wat Zoelen betreft, ontbreken wel de vroegste Akten des Kerkeraads, welke deswegens zekerheid konden geven, daar die Akten nu eerst met 1658 een aanvang nemen; maar uit eene dáár bewaard gebleven, oude naamlijst der predikanten, welke het eerst de Hervormde gemeente bediend hebben, blijkt genoeg, dat de gezuiverde prediking te Zoelen betrekkelijk zeer vroeg is ingevoerd. Het is die naamlijst, welke wij hier op den voet zullen volgen en voorts ook uit oude aanteekeningen aanvullen en voortzetten.

1) *Geldersche synode te Harderwijk in* 1580, *art.* 21. In *Archief voor K. G.* D. X. bl. 178. Verg. *Nederl. Archief voor K. G.* D. III. bl. 188. IV. bl. 37, 64, 81.

2) Zie b, v. *De verrigtingen der Jesuiten in Friesland*, door Amersfoort en Evertz. Leeuw. 1842.

3) Zie onder anderen Ypey en Dermout, *Geschied. der Nederl. Hervormde Kerk*, D. II. bl. 86 vv.

1. Als eerste predikant wordt genoemd Cornelis van Utrecht, die gezegd wordt reeds in 1576, of tot op dat jaar toe, te Zoelen predikant geweest te zijn, en dus nog vóór den tijd, toen, onder het stadhouderschap van Johan van Nassau, in 1578, de vestiging der Hervorming in Gelderland meer algemeen begon plaats te hebben. Wij mogen het er dan ook voor houden, dat deze Cornelis van Utrecht de Zoelensche pastoor geweest zal zijn, die met zijne gemeente tot de Hervorming overging. Waarschijnlijk bleven zijne nakomelingen te Zoelen woonachtig en daar de schooldienst waarnemen. Nog in het laatst der XVIIe eeuw geschiedt in het Actenboek bijzondere melding van Jacobus van Utrecht, custos en secretaris te Zoelen, wiens dochter Elisabeth in huwelijk trad met J. A. baron van Renesse van Baer, heer van Zoelen en Blijenburg; eene zaak, die destijds veel gerucht gemaakt heeft [1]).

Na Cornelis van Utrecht worden genoemd:

2. Ghoossen Wijnants en

3. Jacobus. Aangaande deze twee echter wordt verder niets berigt, en heb ik ook niets kunnen opsporen. Ditzelfde geldt aangaande:

4. Dirck Teuniszen; tenzij dan, dat hij mij gebleken is, van Leiden geboortig geweest te zijn en aldaar ook gestudeerd te hebben. Hij zal toch waarschijnlijk dezelfde zijn, die als »Theodorus Antonii, Leidensis, Stud. Lit." den 19n Februarij 1592 in het Album der Leidsche hoogeschool is ingeschreven.

5. Zijn opvolger was Ditmaar Blesken, van wien alleen gezegd wordt, dat hij in 1597 te Zoelen gekomen is. In het Album der Leidsche hoogeschool wordt de naam van dezen niet aangetroffen.

---

1) Door Ds. J. Gerritsen daartoe in staat gesteld, laten wij de *Acta Synedrii*, betrekkelijk deze zaak, in ééne Bijlage volgen. Uit Kok's *Vad. Woordenboek*, D. XXIV. bl. 118 zal men zien, dat eene gaping in de genealogie van het geslacht van Renesse uit het Zoelensche Actenboek moet worden aangevuld.

6. Johannes Broeckhuisen wordt de zesde predikant genoemd, zonder vermelding van den tijd, waarin hij in dienst trad. Of hij dezelfde is met Joannes Broekhuizius, Gorcomiensis, die 16 October 1587 te Leiden als student, maar der medicijnen, is ingeschreven, durf ik niet verzekeren. Zijn opvolger was de meer bekende:

7. Bernardus Busshoff. Deze, van Weesp geboortig, werd te Leiden den 3n Maart 1610, op zeventienjarigen leeftijd, als Stud. Philosophiae ingeschreven. Niettegenstaande zijne jeugd vinden wij hem reeds in 1613, dus op twintigjarigen ouderdom, als eersten predikant te Oijen vermeld [1]). In 1617 kwam hij te Zoelen, maar werd van daar reeds in 1619 naar Utrecht beroepen, om er in de plaats der afgezette Remonstrantsche leeraren op te treden. Hieruit bespeuren wij, dat hij geen geestverwant van zijn buurman, den zoo mishandelden Echteldschen predikant, Bern. Vezekius, geweest zal zijn. Hij had zich dan ook reeds ten jare 1615 als hevig Contra-Remonstrant bekend gemaakt, door de uitgave van zijnen meermalen herdrukten *Lofzang op Gods verkiezing,* die tot veel schrijven en tegenschrijven aanleiding gaf [2]). Busshoff werd hierdoor een man van grooten naam in de kerk, gelijk onder anderen daaruit blijkt, dat hij in 1629, na het innemen van 's Bosch door Frederik Hendrik, nevens Joh. Spiljardus, pred. te Gorkum, Gisb. Voetius, pred. te Heusden, en Gisb. Moring, pred. te Bommel, gekozen is, om de gemeente te 's Bosch bij leening te dienen, en de Hervorming der Meijerij te helpen tot stand brengen.

8. De opvolger van Bushoff was Joannes Nevius, die van 1619 tot 1634 predikant te Zoelen geweest en toen naar Venlo vertrokken is. Waarschijnlijk was hij dezelfde met Joannes Neeff, die, van Amsterdam geboortig, maar met zijne ouders te Leiden woonachtig, den 1n November 1609, op dertienjarigen leeftijd, nog discipel zijnde der Latijnsche

1) Zie *Ned. Archief voor K. G.* D. IV. bl. 31.
2) Zie Brandt, *Hist. der Reformatie.* D. I. bl. 421 v. v. Iperen, *Kerkhist. van het Psalmgezang.* D. I. bl. 157.

school, als student is ingeschreven. Zijne verdere lotgevallen bleven mij onbekend.

9. Hij werd in 1634 opgevolgd door Henricus Wennuerus, die, in 1608 te Utrecht geboren, den 5n Mei 1628 te Leiden als student der Theologie is ingeschreven en, na gedurende acht jaren de gemeente van Zoelen bediend te hebben, in 1642 van daar naar Maaslandsluis vertrokken is.

10. Nog in hetzelfde jaar 1642 werd de plaats van Wennuerus vervuld door Hermannus Busshoff, zoon van den vroegeren Zoelenschen predikant Bernardus Busshoff. Hij was echter niet te Zoelen maar te Utrecht geboren, waar hij, na de stichting der hoogeschool, onder de eerste studenten der Theologie zal geweest zijn. Den 7n Junij 1641 werd hij als zoodanig, op eenentwintigjarigen leeftijd, te Leiden ingeschreven, waar hij echter, blijkens den tijd zijner beroeping te Zoelen, niet meer dan één jaar kan vertoefd hebben. In 1653 vertrok hij van Zoelen naar Kuilenburg, en van daar, in 1655, naar Oost-Indië, waar hij ten jare 1674 overleden is.

11. Zijn opvolger was Theodorus Brandolfus, die predikant te Zoelen geweest is van 1653 tot 1656, in welk jaar hij naar Arnhem vertrok.

12. Theodorus a Brouck werd in zijne plaats, op Paaschmaandag van het jaar 1657, door Ds. Ramkerus, te Zoelen bevestigd, alwaar hij ook tot op zijn overlijden, in 1673, de gemeente gediend heeft. Eene oude aanteekening in het Actenboek meldt aangaande hem het volgende: »Den 13n May 1673 op woensdach-voormiddach omtrent tien ueren sterf Sara van Kesteren, huysvrôu van Ds. Broeck. En toen waer Do. oock al onpasselijck en sterf den 17n May, op Pinsteravont, oock voormiddach omtrent tien ueren. Beyde werden in de kerck aen de zuytzijde, tussen de pylaeren en de muer, tegen de gerfcamer [1]) neffens malcander begraven, op

1) *Gerfkamer* is niet, gelijk men wel eens meent, hetzelfde als *gerfden-* of *ge-erfden-kamer*, als waar de geërfden weleer zamen te komen pleegden; maar van het oude *gerwen* of *gaerwen*, dat is *optooijen*, *gereed maken*, beteekent het *kleedkamer*, waar de priester voor de dienst zich gereed maakte, anders de *Sacristie*. Thans is zij *consistorie-kamer*.

den 23n dito, nalatende tien kinder, vijf dochters en vijf soonen." Overigens verdient het hier vermelding, dat hij de eerste schijnt geweest te zijn, die de geregelde aanteekening der handelingen des kerkeraads te Zoelen heeft ingevoerd. Althans de *Acta Synedrii* nemen met 13 Junij 1658, onder zijn praesidium, een aanvang, en zijn sedert geregeld voortgezet.

13. Hij is opgevolgd door Theodorus Thijssen, die op den 18n October 1673, door Ds. Groen (?), bevestigd is. Het blijkt niet, of hij te Zoelen ook is overleden, dan wel van daar naar elders vertrokken.

14. Als veertiende predikant van Zoelen, werd op den 28n September 1679, Ds. Henricus Verkamme door Ds. Theodorus van Wijck bevestigd. Van Nijkerk geboortig, studeerde hij te Leiden, waar hij 30 September 1676, op twintigjarigen leeftijd, als student der Theologie is ingeschreven. Te Zoelen trad hij den 10n Maart 1691 in den echt met Cornelia Snippingh, en overleed aldaar den 24n Julij 1695. De oude aanteekenaar voegt, ten aanzien van den tijd zijner bediening, er bij: »Den 6n Julij 1682 is onsen Hoog Ed. Welgeb. Heer Caerl Vijgh, Heer tot Soelen enz. des morgens ten vier uere in den Heere ontslapen." En: »Den 27n Junii 1695 is de Hoog Ed. Welgeb. Vrouwe Johanna Vijgh, Vrouwe tot Soelen enz., des naermiddachs ten half ses ure in den Heere ontslapen." Met Caerl Vijgh schijnt het edel geslacht van dien naam uitgestorven, en de heerlijkheid Zoelen overgegaan aan Jan Adriaan baron van Renesse van Baer, en na diens overlijden aan Caerl Pieck, heer van Brakel, die reeds in 1702 als heer van Zoelen voorkomt.

15. Den 26n Januarij 1696 werd Ds. Jacobus Peregrinus door zijnen vader Ds. Peregrinus, predikant te Ingen, in de plaats van H. Verkamme, als predikant te Zoelen bevestigd. In 1707 is hij van Zoelen naar Nijkerk, in 1708 van daar naar Tiel, in 1714 naar Zwolle, in 1716 naar Utrecht en in 1719 naar 's Hage vertrokken, waar hij 14

April 1735 is overleden. Behalve de reeds aangestipte moeijelijkheden, in welke Peregrinus, door het huwelijk van den heer van Zoelen met des kosters dochter gewikkeld werd, kwamen geene bijzonderheden aangaande hem of zijne dienst te Zoelen mij voor. Slechts trof mij een treurig toevoegsel, dat bij de inschrijving van zijnen te Zoelen geboren zoon, Paulus Peregrinus, als student in de Letteren te Leiden, in d. 23 Mei 1725, geschreven staat: »Nomen hoc ex sententia Senatus Juridici 5 Julii 1727 deletum est," dat alzoo de naam van dezen zoon eens Haagschen predikants, bij vonnis der Akademische vierschaar, van de rol der studenten is uitgewischt.

16. De opvolger van Peregrinus was Petrus Zaunslifer, zoon van Joannes Albertus Zaunslifer, van 1672 tot 1678 predikant te Oostzaan, en kleinzoon van Otto Zaunslifer, als predikant te Groningen in 1678 overleden. Hij werd student te Leiden 27 Junij 1695, in 1702 predikant op 's lands vloot onder den vice-admiraal v. d. Goes en, op den 10ⁿ October 1707, door zijnen broeder Otto Zaunslifer, predikant te Heusden, later te Arnhem, tot predikant in de gemeente Zoelen bevestigd. Naar Vianen beroepen, hield hij op den 19ⁿ September 1717 zijne afscheidsrede met de woorden, Ps. 137: 5: Indien ik u vergeet, zoo vergete mijne regterhand zichzelve. Van Vianen vertrok hij in 1727 naar Amsterdam, waar hij op den 15ⁿ Mei 1739 in den ouderdom van twee en zestig jaren overleden is. De lijkrede, door zijn ambtgenoot L. Beels over hem gehouden, ziet het licht. Zijn eenige zoon, Johannes Zaunslifer, ging hem voor in den dood. Tot predikant beroepen te Berkoude in 1733, stierf deze nog vóor zijne bevestiging. De uitgegeven geschriften van Petrus Zaunslifer zijn: *Gods kerk getroost en behouden, over Ps.* 23. 1711. 8°. — *Messias voorloopers, Boetstemme en doop aan de Jordaanstroom, over Matth.* 3. 1715. 8°, — *Tafereel der zinnebeelden*, 1722. 8°. — en *Voorrede voor A. Bynaeus, Geboorte en besnijdenis Christi.* 1739. 4°.

17. Henricus Gerardus Chassé is, op den 28ⁿ Junij 1718, de opvolger van Zaunslifer geworden. Hij werd door

zijnen vader, predikant te Maurik, bevestigd met de woorden Hand. XX: 18; terwijl Ps. XXV: 2 zijn intreê-tekst geweest is. In 1723 vertrok hij van Zoelen naar Wijk bij Duurstede, waar hij ook overleden is. Zijn dood moet vóór 1757 hebben plaats gehad, dewijl in de *Alphabetische naamrol der noch in leven zijnde Predikanten*, door Bernh. Keppel, Utrecht 1747, zijn naam niet meer voorkomt. Het geslacht Chassé woonde sedert te Tiel, en gaf daar den beroemden verdediger der Citadel van Antwerpen aan het vaderland.

18. Bogislaus David Cassius, uit Polen geboortig, maar die te Leiden gestudeerd had, trad, bij acte van collatie van Caerl Pieck, heer van Brakel en Zoelen, nog in hetzelfde jaar opgevolgd door Willem Hendrik Pieck, op den 23n Mei 1723, in de plaats van Chassé. Hij werd bevestigd door zijnen Akademievriend, Corn. Martinus Simons, predikant te Beest, met eene leerrede over Jes. LXI: 5, en hield zijne intrede met de woorden Jes. LVI: 7. In 1725 werd hij door den Tielschen magistraat aangesteld tot derden predikant van Tiel. In 1773 viel hem het buitengewone voorregt ten deel, dat hij, nog in krachtigen welstand, zijne toen vervulde vijftigjarige Evangeliedienst heeft mogen vieren. Zijne toen uitgegeven: *Kerkelijke Redevoering over Ps.* XCII: 14—16, *uitgesproken door B. D. Cassius, Predikant te Zoelen. Ter gelegenheyd van deszelfs vijftigjaerigen Predikdienst in die gemeente, verscheenen en vervult den* 23 *May* 1773. *Te Utrecht* 1773. 8o., was opgedragen aan den H. Ed. Welgeb. Gestr. Heer A. F. W. Baron Pieck, Heere van Zoelen en Aldenhage, Kamerheer van Zijne Doorl. Hoogheid den Heer Prins Erfstadhouder, Luiten.-Col. ten dienste dezer landen, Capitein van een comp. Holl. Gardes enz. enz. — Zelfs mogt Cassius, toen hij in 1775, na verkregen emeritaat, op den 17n October zijn afscheid gepredikt had, het genoegen smaken, dat een zusters-zoon (hij zelf is ongehuwd gebleven) tot zijn opvolger beroepen werd, en dat hij nu, op het nabijgelegen Topsweerd, zijne laatste levensdagen in rust heeft mogen

doorbrengen, waar hij ook op den 10n Januarij 1783, in den ouderdom van 84 jaren, uit het leven gescheiden is. Dat zijne rust niet werkeloos bleef, bewijst onder anderen zijne hiervoor medegedeelde *Memoire*, van het jaar 1776 [1]. — Gedurende zijne dienst werden de kerk, de pastorie en het schoolhuis aanmerkelijk vernieuwd of verbeterd, de eerste bovendien in 1747, door de mildheid van den heer van Zoelen, met een voortreffelijk orgel versierd; de diaconie, door de rijke erflating eener te Rotterdam overledene Zoelenares, F. van Oosten, van nieuwe hulpmiddelen ruimschoots voorzien; het ledematental aanzienlijk vermeerderd; terwijl, getuige zijne jubelpredikatie, tijdens zijne bediening, twist en tweedragt uit de gemeente geweerd gebleven zijn. »Vader Cassius" is dan ook lang de eernaam gebleven, met welken hem zijne Zoelenaars noemden; en eene geschrevene handleiding voor de catechisatiën, door hem opgesteld, diende in afschrift nog lang tot vraagbaak voor de catechumenen en vele leden der Zoelensche gemeente.

19. De zusters-zoon van Cassius, die hem opvolgde, was Berend David Martini, geboren te Heerewaarden, waar zijn vader predikant geweest zal zijn. Hij werd op den 10n September 1767 student der Theologie in het Staten-collegie te Leiden, en tot predikant te Zoelen beroepen den 17n October 1775, den dag des afscheids van zijnen oom, door wien hij ook tot de H. dienst is ingezegend. Tien jaren diende hij de gemeente tot op zijnen dood, die in Julij 1785 heeft plaats gehad. Martini was de eerste, die, gelijk zijne naaste opvolgers, de beroeping te Zoelen op collatie van den heer A. J. Verstolck van Zoelen, op wiens geslacht die heerlijkheid in 1774, bij koop was overgegaan, heeft ontvangen.

---

1) Ten aanzien zijner bij voortduring onderhoudene betrekking met zijn vaderland, verdient waarschijnlijk opmerking, dat 30 Mei 1770 te Leiden, als student in het Staten.Collegie, is ingeschreven: »Bogislaus David Cassius, an. 24. Polonus," waarschijnlijk een broeders-zoon; en 7 November 1786: »Joh. Bogisl. Cassius, An. 23. Lesna-Polonus."

20. Reeds op den volgenden 30n Augustus werd in zijne plaats beroepen Barend Taay, predikant te Ingen, die ook op 11 December van dat jaar is bevestigd. Na eene ruim vierjarige dienst vertrok deze in 1790 naar Berkel en van daar naar Rhenen, waar hij in 1818 emeritus geworden en in 1822 overleden is.

Als lid van het provinciaal kerkbestuur van Utrecht was hij, in 1818, onder mijne examinatoren.

21. Hij werd te Zoelen opgevolgd door Johan Adolf Frederik Monhemius, die, van Molenaarsgraaf beroepen, op den 15n October 1791 bevestigd werd door den welbekenden Jan Claassen, predikant te Leerdam, van wien men te Zoelen nog lang daarna te verhalen wist, dat hij, bij gelegenheid dezer bevestiging, op het huis Zoelen gelogeerd zijnde, den knecht een doodelijken schrik op het lijf joeg. Deze namelijk hem de laarzen zullende uittrekken, trok, na lange vergeefsche pogingen, gelijk hij meende, den predikant het been van het lijf. Het was echter een kunstig bewerkt houten been, hetwelk de altijd snaaksche Claassen eerst toen had losgegespt, toen hem en de vrolijke omstanders genoegzaam gebleken was, dat de knecht het voor een natuurlijk heen had aangezien[1]). — Monhemius vertrok in October 1806 naar Nieuwland en van daar naar Maasbommel, waar hij 21 Augustus 1812 overleden is. Welk een onvermoeid prediker hij was, kan daaruit blijken, dat hij, te Maasbommel staande, na in zijne eigene gemeente gepredikt te hebben, nog op denzelfden dag ook in eene naburige vacante gemeente, en eindelijk in de groote kerk van het verafgelegen Nijmegen des avonds de predikdienst waarnam. En dergelijke predikdagen waren voor hem, zelfs op reeds gevorderden leeftijd, geene zeldzaamheid.

22. Niet als onvermoeid, maar als hoogst begaafd, prediker beroemd was Theodorus Martinus van Gulpen, die van Druten en Aferden beroepen, den 5n April 1867 als

1) Zie eene karakteristiek van J. Claassen, in Bijlage B.

predikant te Zoelen bevestigd is. Hij beleefde er den noodlottigen watervloed van het jaar 1809, die ook te Zoelen vele verwoestingen aanrigtte, dáár zelfs een twintigtal menschenlevens gekost heeft en, toen de daarbij plaats grijpende storm de pastorie met ondergang dreigde, hem en zijn gezin een ganschen bangen nacht lang, op den zolder der waggelende woning met een gewissen dood voor oogen, deed doorbrengen. In April van het jaar 1811 moest Zoelen hem afstaan aan Kuilenburg, welke standplaats hij in 1815 met Nijmegen verwisseld heeft. Op den 12n Maart 1837 is hij daar overleden.

23. Zijn opvolger was Johannes Jacobus Denier van der Gon, die den 13n Augustus 1811, proponent zijnde, beroepen werd, maar in October 1814 de roeping naar Naaldwijk opvolgde, waar hij op den 4n Februarij 1838, nog in de kracht des levens, gestorven is.

24. De oudste der thans nog in leven zijnde predikanten van Zoelen is, van der Gon's opvolger, Mattheus van Meeteren. Te Dordrecht geboren en voor de Evangeliebediening te Leiden opgeleid, werd hij op den 2n April 1815 te Zoelen als predikant bevestigd, om er gedurende een bijna driejarigen diensttijd eene geliefde en hem lievende gemeente te vinden. In Februarij 1818 verwisselde hij Zoelen met Hillegom, van waar hij in 1823 naar Amersfoort is vertrokken; terwijl de Amsterdamsche gemeente, aan welke hij in 1829 zich verbond, nog tot heden toe hem onder hare dienstdoende leeraren tellen mag. Van de innige vriendschap, die hem aan zijnen ambtgenoot Wilhelm Broes verbond, staat, in de woorden, bij diens graf door hem gesproken, een duurzaam gedenkteeken opgerigt.

25. Dankbaar verheug ik mij thans nog, met het oog op mijzelven, in het bestuur der Voorzienigheid, welke juist in Februarij 1818 het mij onvergetelijk Zoelen heeft doen vacant worden. Ik mag nu Nikolaas Christiaan Kist, als van Meeteren's opvolger en vijfentwintigsten predikant van Zoelen, hier neêrschrijven. Na op den 13n Maart 1818 aan de hoogeschool te Utrecht den graad van doctor in de theo-

logie te hebben verkregen en, in Mei daaraanvolgende, onder het getal der kandidaten voor de H. dienst te zijn opgenomen, viel mij reeds kort daarna (13 Junij), op collatie van mevr. Douar. Verstolck van Soelen, geb. Hoffman, de zoo gewenschte beroeping te Zoelen ten deel, en werd ik daar op den 13n September tot de dienst des Evangeliums ingezegend door wijlen mijnen oom, Ewaldus Kist, predikant te Dordrecht [1]). De oplegging der handen heeft door niet minder dan twintig predikanten toen plaats gehad. Mijn intree-tekst was Joh. XVI: 35b. Vijf gelukkige en hoogst belangrijke jaren mijns levens, door oneindig veel goeds gekenmerkt, zijn in die leeraarlievende gemeente voor mij gevolgd. Ik heb er wel den hoogen watervloed van het jaar 1820 beleefd, toen alleen het hooge koor der kerk nog ten toevlugtsoord voor de uit huis en have verdrevenen strekte, de bovenverdieping der pastorie voor zieke huisgezinnen was ingeruimd, en op de mij overblijvende kelderkamer reeds het vuur in de haardstede door het water werd uitgedoofd. Te naauwer echter voelde ik mij, ook door het toen ondervondene, aan de mij dierbare gemeente verbonden. Eene beroeping naar Thamen aan den Amstel werd dan ook door mij afgeslagen. En toen de benoeming tot buitengewoon hoogleeraar der godgeleerdheid naar Leiden mij riep, was het met diepen weemoed, dat ik, op den 26n October 1823, van Zoelen en de Zoelensche gemeente mij losrukte. Mijn afscheidstekst was uit Joh. tweeden brief vs. 8,

26. Mijn opvolger was Hubert Philippus de Kanter, Kweekeling der Leidsche hoogeschool [2]), werd hij, daags na mijn afscheid, tot predikant te Zoelen beroepen, en op den 4n April

---

1) *Leerrede ter bevestiging van den Wel-Eerw. Heer N. C. Kist, bij de gemeente te Zoelen*, over 1 *Cor. XIV*: 12*b*: *„Zoekt dat gij moogt overvloedig zijn tot stichting der gemeente.*" In: *Leerredenen over verschillende onderwerpen, door Ew. Kist.* D. IV. (Dordr. 1820). bl. 1—38.

2) Student zijnde behaalde hij aan de hoogeschool den gouden eereprijs voor zijne *Commentatio ad quaestionem, quid e loco* 1 *Pet. V*: 1—4 *constet de muneris Sacri ratione et officiis*, cet. In *Annal. Acad. Lugd. Bat.* 1821—1822.

1824, aldaar door mijnen voorganger, Ds. M. van Meeteren, toen predikant te Amersfoort, bevestigd. Evenwel slechts kort mogt Zoelen in zijn bezit zich verheugen. Reeds op den 18n September 1825 zeide hij de, zijne dienst op hoogen prijs stellende, gemeente vaarwel, om naar Brielle heen te gaan, waar hij tot heden toe werkzaam is.

27. De laatste en nog de gemeente dienende predikant van Zoelen is Jan Gerritzen, die, na aan de hoogeschool te Utrecht zijne studiën te hebben volbragt en mede met goud gekroond te zijn [1]), op den dag des afscheids van zijnen voorganger, te Zoelen beroepen en door wijlen mijnen vriend, Pieter van der Willigen, in leven predikant te Tiel, op den 18n December 1825 aldaar bevestigd werd. Zijne langdurige dienst stelde hem, meer dan schier iemand zijner voorgangers, in staat, om tot opbouwing en stichting der Zoelensche gemeente te wezen, gelijk hij haar in bloei en aanzien zag toenemen. Het achthonderdtal zielen, gelijk het in mijn tijd was, is thans tot een duizendtal aangegroeid. Door de welwillendheid van wijlen den ook door mij hooggeschatten J. G. baron Verstolck van Zoelen [2]), is de bouwvallig ge-

1) Jani Gerritzen *Commentatio de Hebraeis ante exsilium Babylonicum ad idolorum cultum valde propensis* cet. In *Annal. Acad. Rhen.—Traj.* A. 1822—23.

2) Belangrijk en aangenaam zal mij steeds de herinnering zijn aan den man, die, in zoo vele gewigtige betrekkingen, als Assessor van Amstelland, Landdrost van Gelderland, Prefect van Friesland, Gezant aan het hof van Rusland, en eindelijk als Nederlandsch Minister van Buitenlandsche Zaken, achtereenvolgend door hem bekleed, een schat van kennis en levenswijsheid zich had vergaderd; gelijk hij evenzeer, getuigen zijne zoo beroemde Schilderij- en Prent-verzamelingen, door warmen kunstzin heeft uitgemunt en ook daardoor verdienstelijk zich gemaakt heeft. Ik meen het daarom te mogen betreuren, dat de belangrijke *Gedenkschriften*, aangaande veel in zijnen zoo belangrijken levensloop door hem verrigt of hem bejegend, welke hij voor de pers had gereed gemaakt, en ook mij ter lezing heeft toebetrouwd, zelfs na zijn afsterven, ongedrukt gebleven zijn. Over veel, dat nu in het duister ligt, zou daardoor licht kunnen zijn uitgestort. — Hij overleed den 3n November 1845 te Zoelen, waar ook, op den Essenterp, zijn stoffelijk overschot rust, en hem, door zijne zuster, Mevrouwe Douairière van Pallaudt van Clarenbeek, geb. Verstolck, en zijnen neef, die ook zijn opvolger in de heerlijkheid is, den Hoog Edel Gestr. Heer Mr. J. A. Völcker van Zoelen, een gedenkteeken is opgerigt.

worden pastorie, onder zijne zorg, in het jaar 1844, door eene nieuwe schoone woning vervangen. En stelde mijne voortdurende betrekking tot Tiel mij in de gelegenheid, om ook die met het mij altijd onvergetelijk Zoelen aan te houden, ik was daardoor tevens meermalen in staat, in het geluk der bloeijende gemeente mij te verheugen, welke, gelijk weleer in vader Cassius' tijd, in haren trouwen herder en leeraar wederom tevens een vader vereert, die hare kinderen heeft gedoopt, hare lidmaten voor het grootste deel onderwezen en aangenomen, en als de trouwe raadsman en vriend door allen wordt geliefd en hooggeschat. — Onder de merkwaardigheden van den tijd zijner bediening behoort ook het onlangs gevierde vijftigjarige jubelfeest van den verdienstelijken onderwijzer der Zoelensche jeugd, H. Sluiter, maar die ook door onderwijs-schriften zijn naam heeft bekend gemaakt, en wien, bij die gelegenheid, de zilveren medaille van verdienste door Z. M. den Koning is toegekend.

De gemeente Zoelen schijnt nimmer een kerkelijk zegel te hebben gebruikt. De kerk was aan den eersten martelaar, S. Stephanus, toegewijd.

B IJ L A G E A.

betreffende JOAN ADRIAEN VAN RENESSE VAN BAER, *Heer van Zoelen, getrokken uit de notulen van den Kerkeraad van Zoelen, in het jaar* 1699.
(zie bl. 448).

1699. Acta conventus extraordinarii gehouden den 18 Augustus, zijnde Vrijdag.

Ds. Jacobus Peregrinus heeft den Eerw. Kerkeraad vertoond, hoe als gisteren, zijnde den 17 Aug., aan Gem. was die insinuatie gedaan, ten einde Zijn Eerw. wilde uit naam van den Wel-Edel Geb. Godard van Eck, nomine uxoris en wegens deszelfs absente en uitlendschen swager Louwis van Renesse van Baer, de geboden of verdere proclamatien van den Hoog Geb. Heer Joan Adriaan

van Renesse van Baer en Elisabeth van Utrecht, des Custos dochter, ophouden en doen stil staen, en dat wel om vele en wenschelijke redenen, welke Zijn Wel Geb. ten dage bevindende, en zoo sulks zoude gehooren, wilde prononceren.

Berigt voorts Ds. Peregrinus, hoe Zijn Eerw. doen zo tot antwoord hadde gegeven, dat Zijn Eerw. daarop geen resolutie konde geven, alzoo dit des Kerkeraads werk was, en van Zijn Eerw. alleen niet dependeerde of dergelijk in wezen, edoch dat tevens van daag, zijnde den 18 Aug., de Eerw. Kerkeraad zoude verdagvaarden en zulks voordragen, en dat alsdan de Heer G. van Eck zoude kunnen van het geresolveerde kennis hebben.

3.

De Eerw. vergadering rijpelijk overwogen hebbende wat hierin te doen, oordeelt, dat de vele en wenschelijke redenen zouden moeten worden voor haar geproduceerd en opengelegd, als eerst behoorende tot haar, en dat alsdan eerst de Eerw. vergadering, na overweging van derzelver gewigt, tot der proclamatien voortgang of ophouding zoude kunnen iets resolveren.

4.

Welke resolutie den Heer Godard van Eck zijnde voorgedragen, zoo heeft Zijn Wel-Ed. Geb. daarop den Kerkeraad schriftelijke redenen te handen gesteld, welke de Eerw. vergadering van die teerheid en dat gewigt vond, om, nadat alvorens dien Heer het gewigtige van dit schrijven was vertoont, des Custos dochter daarop te hooren, en zoo lang de poincten van beschuldiging niet hier te laten invloeijen, tot tijd en wijle die Wel Geb. Heer zijn bezwaren nader bewijs vest, of ook des Custos dochter Elisabeth van Utrecht zich daarvan mogt hebben gepurgeert, dáár als zulks zal behooren.

Is daarop Lijsbeth van Utrecht of de vader harentwege geroepen, ten einde te hooren de bezwaren wegens haar ingebragt, en daarop haar verdediging te doen, dewelke tot antwoord deed geven, de Secretaris, namelijk, dat zijne dochter hier niet hadde te doen, en dat zoo de Kerkeraad die bruid wilde spreken, die kost bij haar komen. Waarop ten overvloed de Secretaris en zijn dochter nog een en andermaal zijn verzocht van te willen voor den Kerkeraad verschijnen. Dan, als voorens, met heel min respect dit afgeslagen, waarop dan de Eerw. vergadering heeft geoordeeld en geresolveerd, om provisioneel een zondag met de geboden stil te staan. Met dankzegging gesloten.

1699. Acta conventus extraordinarii gehouden den 19 Augustus.

Nadat de Allerhoogste was aangeroepen, zoo is voor de Eerw. vergadering verschenen Jacob van Utrecht, Secretaris, gevende tot zijn verschooning de redenen van zijn niet verschijnen voor den Kerkeraad deze, dat namelijk als gisteren door zijn meid was wordende gewaarschuwd, dat ingeval zich herwaarts begaf, hem ligtelijk moeite stond te bejegenen van den Wel-Ed. Geb. Heer Joh. van Eck, gelijk ook snamiddags al iets dergelijks voorviel.

De Eerw. vergadering op dees excuse acht gevende was verwonderd daarin niets te hooren tot zijns doehters verschooning, die met heel min eerbiedigheid dat telkens had afgeslagen.

Heeft ook geen volkomen genoegen kunnen nemen in die van den Secretaris, die immers ontboden zijnde, of voor of namiddag, toen de Eerw. Kerkeraad haar zonderling continueerde, wel had mogen compareren of immers iemand anders zenden, of zijns dochters wege afvaardigen, en dan excus maken.

Voorts heeft de Eerw. Kerkeraad den Secretaris gelast zijn dochter te waarschuwen en te vermanen van toch in alles met meer eerbiedigheid omtrent den Eerw. Kerkeraad en opzienders te willen handelen . : . . en zich niet te verhoovaardigen op het nu haar gevierd geluk, maar zich te bekleeden met de zachtmoedigheid, nederigheid, hetwelk een betamelijk vrouwen sieraad is.

2.

Is voorts de Eerw. Vergadering overgeleverd door denzelven een brief van den Wel-Ed. Geboren Heer J. A. Baron de Renesse, waarin Zijn Wel-Ed. Geb. den Kerkeraad vertoonde, dat men scheldwoorden, eerschenderijen, calumnieuse voorgevens etc. zonder volkomene probatie aanneemt, principaal als dezelve voorkomen van gepassioneerde en geinteresseerde personen, sprekende voor haar eigen zaak, veel min, dat dezelve bekwaam zoude worden geoordeeld, om den voortgang van eene gewigtige zaak als is het huwelijk op te houden, verzoekende, dat de Eerw. vergadering met de geboden wilde doen voortgaan. De vergadering dit verzoek overwegende vermeent om wigtige redenen bij hare voorgaande resolutie te moeten persisteren. Verzoekt daarop de Secretaris copij van het ingekomen bezwaar, hetwelk Zijn E. is toegestaan.

3.

Is daarop vervolgens de Heer van Zoelen zelf binnen gestaan, die zijn brief nog nader mondeling uitbreidde, en daarop hetzelve verzoek aanbood, doen ook de Eerw. Kerkeraad hetzelfde antwoord gaf van provisioneel een zondag te moeten stil staan. Verzocht daarop zijn brief weder terug te mogen hebben of copij, welk laatste Zijn Wel-Ed. Geb. is toegestaan.

Is hierop de Kerkeraad met dankzegging gescheiden.

1699. Acta conventus extraordinarii gehouden 26 Augustus.

Is ons, nadat Gods naam in Zijn vreze was aangeroepen, voorgelezen, bij wege van insinuatie, schriftelijk request van den Heer Godart van Eck aan den Wel-Ed. Geb. Heer Amptman ingediend, ten einde Zijn Wel Geb. den Kerkeraad wilde ordonneren, om verder stil te staan met de geboden, en daarop 't apoynctement of kantschrift van den Wel-Ed. Geb. Heer Ambtman, bij welke de Kerkeraad wordt gelast en geordonneerd, om stil te staan, de geboden op te houden en geen voortgang te doen gedurende voor en aleer door ons, zoo zulks behoort, nader zal worden gedisponeerd en erkent.

De Eerw. vergadering deze orde overwegende heeft raadzaam geoordeeld nog een zondag stil te staan, en zich vervolgens nader te beraden, wat voorder te doen.

Is daarop in vrede en 's Heeren vreeze met dankzegging gescheiden.

1699. Acta conventus extraordinarii gehouden den 2 September.

Nadat het gebed gesproken was, zoo is de Eerw. vergadering voorgedragen, of het niet raadzaam zou wezen, om opgemelde personen, tusschen welke het verschil was gerezen over den voortgang der huwelijksproclamatien, te renvoyeren naar den Hove Provinciaal van Gelderland, hetwelk de Eerw. Kerkeraad gezamelijk goedvond, en daarop resolveert haar wederzijds een acte van renvoy te huis te zenden.

De Acte luidt als volgt:

Dewijl voor den Eerw. Kerkeraad van Zoelen verscheidene bezwaren zijn ingekomen door den Wel-Ed. Geb. Heer Godart van Eck, als in huwelijk hebbende de Hoog Wel Geb. Juffer Machteld van Renesse, en dat wegens proclamatien van zijnen schoonvader den Wel Geb. Heer Joh. Adr. Baron de Renesse van Baer, Heer van Zoelen en Blijenborh etc., met Jufvrouw Elisabeth van Utrecht.

Dat ook gemelde Kerkeraad geen middel vindt, om haar verder te vereenigen, en derzelver verschillende zaak te accommoderen, zoo is het, dat gedachte Kerkeraad opgemelde partijen zijn renvoyerende bij dezen aan den Ed. Eerwaarden Hove Provinciaal van Gelderland, ten einde gemelde Kerkeraad, de zaak aldaar geordineerd zijnde, order van Haar Ed. en Eerw. moge afwachten, en haar involge dezelve te reguleren en te gedragen.

Actum Zoelen in onze Extraord. Vergadering 2 Sept. 1699.

Nomine Synedrii
J. Peregrinus.

En is daarop wederzijds eene acte toegezonden.

8699. Acta conventus extraordinarii gehouden den 19 November, 's morgens voor de predicatie.

Droeg Ds. J. Peregrinus den Kerkeraad voor, hoe hem door den Heer van Zoelen was geregtelijk toegezonden de sententie bij den Edel Eerw. Hove van Gelderland . . . . Betuigde voorts, hoe niet konde gebrekkig zijn van dat goede nieuws en gewenschte uitslag zijne Kerkeraad mede te deelen. Hetgeen daarin ons betrof luidde als volgt:

Het voorschreven Hof doende regt, verklaart door den gedagvaarden Louwis de Renesse van Baer geen genoegzame redenen voor de ondernomene stuiting van des Impetrants huwelijksproclamatien gegeven te zijn, en dat dezelve haar behoorlijken voortgang zullen gewinnen.

De Eerw. Kerkeraad verblijd en voldaan over deze uitspraak resolveerde eenstemmig, om de geboden haren voortgang te geven.

BIJLAGE B. (zie blz. 435).

Antwoord op de vraag, gedaan over de Leerrede van Ds. JOH. CLAASSEN *over Ps.* 127: 1, *uitgesproken bij het sluiten der Synodale Vergadering, gehouden binnen Woerden, in Julij* 1772; *in vergelijking der Leerrede van* Ds. J. W. BOUVINK (*later Predikant te Rotterdam*) *over Ps.* 132: 8, 9, *bij het openen derzelfde Vergadering.*

Gij vraagt, wie van dees twee in 't preeken boven slaat?
Jan Claassen heeft den naam, en Bouvink heeft de daad.
Jan soekt, door nieuwe twist, het Zion te doen treuren,
En Bouvink die betreurt de reeds gemaakte scheuren.
Jan soekt zijn eigen lof, in ingebeelde klagt,
En Bouvink bouwt zijn hoop op d' akten van Gods magt.
Jan soekt den ouden roem der Priestren, om te stooten,
En Bouvink bidt voor 't heil van al Gods gunstgenooten.
Jan brengt niets anders voort, als schreeuwen zonder wol,
En Bouvink mannentaal van keurigheden vol.
De laatste preekt met kracht de wondren van Gods wetten,
Jan Claassen speelt den rol van echte marjonetten.

Van J. Claassen bestaat een fraai portret door Houbraken, en een ander in zwarte kunst door Hayd. Van J. W. Bouvink, die in 1790 van Voorschoten naar Rotterdam beroepen werd, en daar in 1808 emeritus geworden en in 1809 overleden is, bezit ik een keurig geteekend portret, dat blijkbaar voor een plaatdruk bestemd was. Of zulk een plaatdruk verschenen is, bleef mij onbekend.

SPROKKELINGEN,

DOOR

H. Q. JANSSEN,

PREDIKANT TE ST. ANNA TER MUIDE.

Onder bovenstaand opschrift deel ik den lezers van dit *Archief* een viertal aanteekeningen mede, door mij afgeschreven uit het handschrift van Tilmannus Cupus; hetzelfde, waaruit ik vroeger in dit werk (D. II. blz. 65 verv.) een en ander aangaande Marnix' Bijbelvertaling heb opgegeven. Zij verdienen welligt eenige belangstelling als kleine bijdragen tot de Kerkgeschiedenis van ons vaderland, die ons verplaatsen in den tijd der eerste beginselen, toen de Hervormde kerk nog naauwelijks gevestigd was, en in den tijd der aanvankelijke beweging, toen de Hervormde kerk den strijd bereidde, die haar in 1618 in twee deelen brak.

I.

ANTONIS HARDENBROECK, EEN STAALTJE VAN MONNIKEN-ONKUNDE.

Het volgende geeft ons een staaltje, niet alleen van de verregaande onkunde eens monniks, maar tevens van de plattelandsche volslagene onverschilligheid voor kennis en wetenschap in den persoon, dien zij eenmaal begonnen is te verlangen tot geestelijk hoofd der gemeente; een verschijnsel, waarvan onze tijd nog de bewijzen oplevert.

„Is ook verschenen aldaar [in Maart 1594, in de classis van Gorinchem, ten overstaan van Ds. Lansbergen] tot het examen [als proponent] zekere Antonis Hardenbroeck, eertijds monnik in Mariënweerd, bij Culemburg, dewelke van de huisluiden tot een predikant verzocht werd op een dorp, onder de voorz. classis [van Gorinchem] gelegen; maar is niet opgenomen, alzoo hij kwalijk wiste of er een God was of geen, en geen bewijs uit de Schrift wist voort te brengen, dat er een was; insgelijks van de Drievuldigheid, Vader, Zoon en Heiligen Geest; zeggende, dat hij wel geloofde, dat zulks was, maar wist geen bewijs uit de Schrift voort te brengen, zeggende, dat hij in den Bijbel onervaren was. *Desniettegenstaande* begeerden de landlieden van de plaatse, en principalijk de magistraat (tegenwoerdig zijnde in 't examen, *en meest Papisten en Mennonistgezind*), dat hij hun evenwel tot een dienaar gsordonneerd zou worden. Maar men heeft hun de onredelijkheid van hunne begeerte afgeslagen, en aan Antonis voorzeid aangezegd, zich in stilheid te gedragen, en voorts die landlieden belast naar andere dienaars uit te zien. De voorzeide Antonis heeft sedert van de Staten bij requeste verkregen 70 gulden, opdat hij mogt verder studeren. Naderhand heeft hij zich begeven op den predikstoel zonder eenige beroeping in een zeker dorp onder de voorzeide classis van Gorcum. Hiervan zullen de broeders der classis verder bescheid weten in te brengen, om daarin voorts gedaan te worden naar behooren."

(Uit het rapport ter gelegenheid van de partic. syn. van Zuid-Holl. over 1593 tot 1 Aug. 1594. Handsch. van Cupus, fol. 253, verso, waar een verslag voorkomt van de examina.)

Weet men ook den naam van het dorp onder de classis van Gorinchem, waar Ant. Hardenbroeck tot predikant begeerd werd, en waar de magistraat meest Roomsch- en Doopsgezind was? Heeft Hardenbroeck werkelijk in de godgeleerdheid gestudeerd? En in welk dorp heeft hij den predikstoel beklommen, zonder beroepen te zijn?

II.

JOHANNES DIBBETZ.

Eene kleine bijzonderheid tot diens levensgeschiedenis geeft het volgende, ofschoon het bekend is, dat hij te Keulen in 1596 predikant is geweest. Zie A. 's Gravezande, *Tweehonderdjarige ged. van het syn. te Wesel,* blz. 128. Verg. ook over hem het *Kerkel. Placaatb.* van Scheltus, II. blz, 154.

In het jaar 1596 is o. a. geëxamineerd „ten overstaan van Corputio en Swerinckhusio, Johannes Dibbetz, die een tijd lang *catechistes* is geweest in de heimelijke gemeente te Keulen en in de hooge scholen gestudeerd heeft. Is bekwaem gevonden, en zal in de klasse van Dordrecht in de dienst der gemeente gebruikt worden."

(Hetzelfde handschrift, fol. 310, verso.)

III.

BIJDRAGE TOT DE HERVORMINGSGESCHIEDENIS VAN HET EILAND URK.

„De gedeputeerden van Noortholl. hebben met de broederen in communicatie geleyt de sake van Pastoor van Orck, een eylandeken in Suyderzee ressorterende onder de classe van Enchuysen, en hoe sij met hem doen waren om hem onder de ordre van classe te brengen, maar dat mijn Vrouwe van Orck, blijcken bij hare brieven haar des belgde en was beletten, en is raatsaam bevonden de gecommitteerde raden hiervan te kennen te geven om daarinne te voorsien."

(Rapp. der gedeput. van Zuidholland over 1602, Fol. 342, racto, van Cupus Hs.)

Wie was de pastoor en de vrouwe van Urk in 1602?

IV.

ARMINIUS EN GOMARUS.

Treffend is het, de beide mannen, die anders doorgaans als gewapend tegen elkander overstaan, hier als vrienden te ontmoeten, den eerstgenoemde, toen hij als professor te Leiden beroepen was, beproefd gevonden in de leer door hem, die later zijn bitterste tegenstander werd, beproefd gevonden ook door afgevaardigden der kerk, die bij de plegtige zamenspraak tusschen de twee groote mannen te 's Hage tegenwoordig waren. Wat waarborgen van regtzinnigheid in dien Arminius, die daarenboven op de hoogeschool te Genève gestudeerd had! (Zie het belangrijk stuk van H. C. Rogge, *over Johannes Uytenbogaert te Genève*, in de *Godgel. Bijdragen* voor 1858, blz. 946). — Uit het onderstaande zal ons tevens blijken, dat de kerk van den beginne af moeite deed, om invloed te erlangen op de aanstelling der hoogleeraren in de godgeleerdheid, in 1603 in zekeren zin dien werkelijk oefende, en toen nieuwe pogingen aanwendde, om dezen invloed te bekrachtigen en te verhoogen.

„Alzoo zekere missive van dato den 23 April [1603] was gekomen van de gedeputeerden aangaande de beroeping op den persoon van D. Jacobus Arminius, om de professie theologiae te Leiden aan te nemen, waarin Arminius van de kerke was vrijgesteld om dezelfde t' accepteren zoo 't hem goed dacht, doch met deze conditie onder anderen, dat hij eerst met D. Gomaro ten bijwezen van eenige gedeputeerden zoude confereren over eenige punten der religie: zoo is 't, dat de gedeputeerden niet hebben willen nalaten tot de voorz. conferentie uit te zenden Arn. Cornelii en Joh. Becium; welke conferentie in den Hage gehouden is ter presentie van nog eenige commissarissen daartoe gecommitteerd, in zulker voege, dat D. Arminius D. Gomaro en der vergadering heeft genoeg gedaan. En zal ter occasie van deze de vergadering gelieven te letten, of 't niet raadzaam ware bij den

Heeren Staten te verzoeken verbetering van de Statuten Academiae nopende de verkiezing der professoren theologiae, dat voortaan geene verkoren worden buiten advies van de gedeput. der synode, representerende de gemeene kerke, dewelke toekomen zorge te dragen (volgende de resolutie der nat. syn. te Middelburg, art. 12), dat de theologische faculteit met goede professoren bezet wordt."

(Uit het Rapport der Gedeput. van de Zuid-Holl. Syn. van de commissiën, hun gegeven in de Syn. van Schiedam des verleden jaars A°. 1602. Fol. 332 van het Hs. van Cupus, recto en verso.)

BALTHASAR BEKKER TE WEESP IN 1695.

Aan de sprokkelingen van Ds. H. Q. Janssen moge het onderstaande uit het kerkeraads-boek van Weesp, Deel A, door Ds. N. van Wijk, Predikant aldaar, mij medegedeeld, zich aansluiten. N. C. K.

„25 Decemb. 1695. Ten dage voorsz. is ter vergaderinge verscheenen D. B. Bekker, vertoonende mondeling:

„Dat hem de E. kerckenraad van Amst. nu al in 't 4 jaar onwettelick van des Heeren Tafel weerde, sonder hem in al die tijd, navolgende de lesse der Ap. 2 Thess. 3: 15 eens nader aentespreken, om hem, soo hij al doolde, wederom ten rechten weege te doen wederkeeren.

„En hebbende hunne E.E. meermaals te verstaen gegeven sijn verlangen en genegentheid om wederom des H. Nachtmaals te genieten, de E. kerckenraad nochtans in haer weigeringe heeft volherd.

„Dat sij oock meermaals beleeft verzocht sijnde hem attestatie van leer en leeven buyten de bewuste saak van sijn laetste Boeck, om elders daerdoor aengang te verzoeken, insgelijck geweigert heeft.

„En oock noch op het schrijven van den kerckenraad tot Jelsum dienende ten selven einde, een scherpen brief tot antwoord gesonden heeft, schuivende de sake op 't Synode.

„Welke beide brieven hij daer bij vertoonde, met meer andere stucken strekkende tot wederlegging des schrijvens van den E. kerckenraad tot Amsterdam aen die van Jelsum, als geseid.

„Heeft oock geklaacht, dat selfs een besendinge van haer E. is gedaen aen D. Woodbert, predikant van de Engelsche gemeente in deselve stad: om voor te koomen dat hij daer niet tot des Heeren Nachtmaal mocht toegelaaten worden, schoon hij 't noyt aldaer versocht hadde, en in die tijd in Friesland sig ophielt.

„Maer dat hij om voorseide reedenen, dus lange alsoo gespeent van deese geestelicke spijse en dranck, nu wel versoecken soude, in de kerck tot Weesp, die hij omtrent 3½ jaaren tijds na sijn vermoogen hebbende bediend, noch wel soo veel genegentheids te hemwaart achte overig te hebben, aenstaende sondach, aan des Heeren Tafel mede deelachtich te moogen sijn: indien de E. kerckenraad self oordeelde dat het sonder ergernis geschien soude.

„Dat hij vermoede dat de E. kerckenraad tot Amsterd. nu met ter tijd soo verre t' hemwaert is veranderd, dat sij achterna sulx coomende gewaer te worden, hetselve mogelick wel ongemerkt soo soude laaten doorgaen, doch alsoo hij hun E.E. in sijn laetste brief te kennen hadde gegeven, dat hij sonder hunne kennisse sig ook niet elders aen het H. Nachtmaal soude trachten te vervoegen, daarom wel wenschte dat deselve door gecommitteerden deser kerckenraad van sijn bestaan in deesen mochte sijn gesprooken, zoo hij haar die moeyte vergen mochte in soo korten tijd als tussen dit en sondach was.

„Daerop heeft hem de E. kerckenraad, na onderling overleg, genomen bij haer selven, dit tot antwoord toegevoecht.

„Dat sij hem des verseekerden, dat niet alleenlick sij, maer ook de gansche gemeente hunder stad, na alle kennisse die sij daerom hadden, hem met volkoomene genegentheid en blijschap aen des Heeren Tafel souden willen ontfangen.

Dat sij ook geerne dese moeyte souden willen neemen, om na Amst. te trecken, aentehooren wat de E. kerckenraad aldaer op dit stuck soude willen seggen, volgens 't geene van hem self was voorgesteld.

Sijn dan gecommitteert Brandolphus als Predikant, ende de

Burg. Paddenburch als Ouderling, en des anderendaachs in de vergaderinge des E. kerckenraads van Amst. verscheenen, welcken alle het voorschreeven hebben voorgedraagen.

„Waarop de E. kerckenraad voorsz. heeft geantwoord:

„Dat hen vooreerst seer lief was te verneemen, dat D. Bekker door het voorverhaalde toonde sig te houden aan de eenigheid met de gereformeerde kercke, alhoewel besonderlick gevoelende in 't stuck belangende den duivel.

„Doch dat hij het versoek, aen den E. kerckenraad tot Weesp gedaen, aen die van Amsterd. moest doen, en die van Weesp sich sijne sake niet behoorden aentetrecken.

„Dat sij nochtans daerin voortaen mochten toesien, soo te doen als sij het souden connen verantwoorden.

„Dit in substantie met reeden en wederreeden tot bescheid ontfangen hebbende en aen Bekker den inhoud kennisse gegeven: ontvingen des daechs daeraen, te weeten vrijdach, een brief van hem van inhoud:

„Dat hij den E. kerckenraad tot Weesp bedanckte voor sooveel bewijs van toegenegentheid, en voor de moeyte sijnenthalven aengenomen, sich daermeede ditmaal vergenoegende, sonder hunne E.E. meer te vergen, ofte op het eerste voorstel nader aentehouden.

„Verklaarende dat sich al noch van des Heeren H. Avontmaal onthouden, en sijn ziel in lijdsaemheid besitten sal, tot tijd toe, dat sich alles beeter met gemack sal willen schicken.

„Versocht ook dat van het voorschreven sommier aantekeninge gehouden, en hem copij daer af gegeven mochte worden.

Kerkeraadsboek van Weesp, Deel A.
F°. 218—221.

CASPAR COOLHAES EN EVERHARDUS VAN BOMMEL, PREDIKANT TE GOUDA.

Ook de zonderlinge *amende honorable* in het jaar 1580 door Everhardus Bommelius, Predikant te Gouda, ten behoeve van den door hem gelasterden Caspar Coolhaes gedaan, welke door Jhr. Rammelman Elsevier uit het Stedelijk Archief van Leiden mij is medegedeeld, verdient nevens het voorafgaande in dit Archief zijne plaats. Welligt zal het dezen of genen tot een nader onderzoek aanleiding geven. In het belangrijk geschrift: *Caspar Janszoon Coolhaes, de voorlooper van Arminius,* door H. C. Rogge. (Amst. 1858), wordt, zoo veel ik zien kan, Everardus van Bommel, of zijne *amende honorable,* volstrekt niet vermeld. — Waarschijnlijk echter zal deze laatste wel in verband staan met de benoeming van Everh. Bommelius tot tijdelijk dienstdoend predikant te Leiden, welke na 1580 schijnt te hebben plaats gehad. Zie *Naamlijst der Predikanten te Leiden;* achter de *Orde der Lijdensteksten* (Leiden 1857), waar Everhardus Bommelius, bl. 97, met een (?) staat aangeteekend.

N. C. K.

»Ic Everhardus van Bommel, Dienaer des Godlicken woorts binnen der Goude, bekenne openlick alhier voor God ende voor den Eersamen Raedt deser Stede van Leyden ende voor alle die het van node zijn zoude, dat ic wt menschelicke swacheyt. ende angeborenen broosheyt op den eersamen vromen Casparum Koelhaes, Dienaer des Goddelicken woorts binnen deeser stadt van Leyden, gesproocken hebbe hetgeene dat ic noyt in den sin gehadt en hebbe, oock niet en kan off en mach bewijzen, enne dat ic alzoe hem zijn goede naem, faem ende eere affgescheurt ende vercort hebbe; daerdoor

niet alleyn hij voor zijn persoon mer oock Godes Woort ende den dienst van hetzelve woort, jae oock den Eersamen magistraet deser Stede van Leyden, lelick ende swart gemaeckt worden, bij veele onwetende menschen, hetwelck mijn van gantscher herte leyt is, ende hebbe gebeden ende bidde Godt den Almachtigen wt grondt mijnes herte om vergiffenisse, desgelijcken bidde ic oock den eersamen magistraet deser Stadt van Leyden, hier tegenwoordig, ende oock den eersamen ende vroomen Casparum Koolhaes ende alle die ick soude mogen met desen mijnen achterclappen geargert hebben, wt grondt mijns herten om vergiffenisse, ende bekennen hier voor Godt ende den eersamen magistraet deeser Stadt van Leyden, dat ic van Casparo Koolhaze niet en weet dan deuchde, eere ende vromicheyt. Bidde ende begere oock dat tot last des eersamen magistraets alhier binnen Leyden dit selve gepubliceert zal werden deur eenen Dienaer des Goddel. woorts, deur welcken het Hare E. believen zal, op eenen sondach in St. Pieterskerck, ten ix uyren, ende int St. Pancraskerck, ten een uyren, biddende doch dat zulx geschieden sonder mijnen naeme uytdrukkelicken genoemt te werden. Ende dat alleenlick om der teeren ende swacken volcken binnen der Goude ende andere, denwelcken mijn naem hier niet bekent is. Daeruyt den zwacken zoe veel mogelick is gedient ende wijder ergernisse mach verhindert werden. Ic belove oock voor God ende voor den eersamen Raet deeser Stede van Leyden, jae oock voor alle lieden, dat ic deur Gods genade mij nu vorder van achterclap en alle zunden (zonden) hoeden ende wachten wil, ende mijn voortsaen alzoe draegen als een fromen predicant ende dienaer des Goddel. woorts betaemt. Ende tot oorcondt der waerheyt hebbe ic dezen geteykent op den xxx^n^ Octobris XV^c^LXXX.

Onder staet geteykent: Everhardus Bommelius, Dhienaar des woorts ter Goude.

Aangaande Everardus Bommelius, die, volgens het *Kerkelijk Register* van M. Soermans (2e Dr. bl. 115, 2e St. 64—148) Predikant werd, te Abbenbroek in 1577, te Gouda in 1579 (inmiddels ook tijdelijk te Leiden in 1581), te Voorschoten in 1592, in Groningerland in 1596, te Benschop in 1597, en te IJsselstein in 1598, en die ook door Schoock (*de Canonic. Ultr.* p. 486), als eerste Predikant van Gouda met eens genoemd wordt, — is mij, uit de nasporingen van Ds. F. G. van Iterson, nog het volgende gebleken.

1o. Heeft Everardus Bommelius, in 1589, als afgevaardigde der klassis van Gouda, de synode van Zuid-Holland te Gouda bijgewoond, waaromtrent in de synodale acta onder anderen het volgende voorkomt: „In deze synode compareerden Mr. Geraerd van de Wijngaerden, Raed ord. van den Hoogen Rade, en Leonardt Casembroot, Raed ord. in den Rade Provinciaal, gecommitteerd van Sijne Excelentie en van Mijn Heeren Staten van Holland, om desen synode te adsisteren, volgende de brieven van commissie bij Hun Ed. overgegeven, die voorgelezen zijn en strenge lastgeving tot „toezien" inhielden. Terwijl de credentiën der uitgezonden predikanten en ouderlingen gelezen werden, vertrocken die Heeren een weinig uit de vergadering. Zij werden echter door Everhardum Bommelium en Lubbertum Fraxinum, predikanten te Gouda en 's Hage binnengenoodigd: indien de H.H. beliefden mede de credentiën te hooren lezen, dat daaruit vernomen zoude worden, dat de synode alleen vergaderd was tot kerkelijke zaken."

2o. Schijnt mede op Everardus Bommelius betrekking te hebben, wat in de „Dagboeken van Burgemeester en die van den Gerechte van Leiden," onder het lemma: „Twist met een dienaar van Ter Goude," aldus genotuleerd staat: „Alsoe Burgem. en Regeerders van der Goude, bij haer scrivens van 16 Oct. Burgem. deser stede ernstelick hebben versocht yemant gecommitteerd te werden op 't hooren van de disputacie ende beslechtinge van eenige differenten tusschen Hermannum Herberts, dienaer des God. Woorts binnen der Goude en eenige predikanten ontstaen; soe hebben Burgem. deser stede

gelast en gecommitteert Pieter Oom P. zoon van Offwegen, Foy van Brovckhoven, haer medebroederen in vroetschap, Gualtherus Roy ende Mr. Peter Hackius, beide dienaren des God. Woorts binnen dese stede, om hem op te voorseyde versamelinge te vervangen, aldaer te verstaen 't gehandelde ende voorts te helpen resolveren ende adviseren wat tot welstant der kercke, rust ende enicheit, conform Godts Woort sal vereyschen gedaan te werden. Actum op 't Raethuys in vergaderinge van Burgem. desen 17n October 1589."

3o. Eindelijk bestaat er nog eene tweede *Amende Honorable* van Everardus, die helaas! voor de eerste niet onderdoet, en welker geschiedenis in de acta der classis van Gouda, van het jaar 1597, aldus geboekt is.

Acta Exratordinaria, gehouden den
9 Decemb. 1597.

Daar is een brief voorgelezen van de gedeputeerden des sinodi nopende Everhardum Bommelium, om met de classe te reconcilieren. Deze brief was onderteekend bij Casper Swerinchuisen en Libertum Fraxinum.

Naer dat de broederen de brief gelesen hebben, is goet gevonden Everhardum hierop interoepen en die brief voortelesen en hem aftevragen ofte hij dan, gelijck die brief luydet, des begerens is? Everhardo is de brief voorgelesen en afgevraget ofte hij van herten sulx begeert. Heeft Everhardus hierop geantwoort: Ja, uyt gront sijnes herten versoeninge begerende, bekennende sijne begangene ergernisse, biddende doch dat de broederen so discretelijck, als mogelijck soude sijn, met hem souden handelen, considerende dat hij een out dienaer sij en der kercke Christi veel dienstes gedaen, dat sij luyden nu tegenwordich sijne feilen wonden daerteghen setten.

De classis neemt aen met Bommelio wel te reconcilieren van sodanige ergernisse als in onse classe gevallen was, en verder niet, mits dat hij particulierlijck, rondelijck en specialijck sijne feilen, hem voorgedragen, eerst sal bekennen.

Van de forma der schultbekenninge is goetgefonden (sic) een minuet te begrijpen en bij hem die te ondertekenen.

D. Thomas heeft een forma begrepen en is bij Bommelium ondertekent.

D. Bommelio sijn voorgehouden sekere gespecificeerde scandalen van dronckenschap, van schulde te maken en uit de herberge, sonder den weert te spreken, met het gelach doortegaen. Deselve feilen bekende Bommelius en badt, om Christus wille, hem die te willen vergeven, verhopende door Gods genade hem voortaen te dragen als eenen vromen herder betaempt.

Tusschen Jan Jansz. en Everhardum van sekere injurie eertijds gevallen, sint met malcanderen gereconcilieert en hebben malcandere de hant van een teken der versoeninge gegeven.

Schultbekenninge Bommelii.

Dewijll ich Everhardus Bommelius, dienaer des H. Evangelii in desen classe van Leyden, op verscheyden tijden en plaetsen in menicherley openbare sonden, feilen en gebreken gevallen ben, daerdoor ich Godes toren tegens mij verweckt en menigen in der kerken daer met bedroft en grote ergernis binnen ende buyten der gemeynten gegeven hebbe. Soe bekenne ich voor Godt den Almachtigen en u, mijne lieve broederen, dat mij sulliges all van grondt mijns herten leet sijn, en bidde Godt, dien ik vertorent hebbe, ende mijn lieven broederen, die ich bedroeft en allen, die ich met mijn onordentlich leven gearghert hebbe, dat sij mij dat om Christi willen vergeven en quijtslaen willen.

Des belove ich, Everhardus furs. (voorsegd) voortaan mij van openbare sonden en scandalen te wachten en alle menschen, mits mijn godtsaligen leven, alle gegevene ergernissen te ontnemen ende een goet exempel te geven, gelijck ich daer beneven mits desen belove oock alle mijne creditoren mit der tijd te contenteren. Ter oorkunde heb ich Everhardus furs. mijn schultbekentenis en beloften mit mijner eigener hant den 9 December anno 97 also onderschreven. Ben daer mit ouch te vreden dat eyners iedereen, die ich geoffenseert mocht hebben, hier van copie autentiq vertoont mach werden.

Everhardus Bommelius,
Minister verbi.

DE ZEGELS EN ZINNEBEELDEN DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERKEN.

(Derde Gedeelte.)

DOOR

N. C. KIST.

AKEN.

Het zegel met het liggende Anker komt reeds voor aan eene attestatie van het jaar 1596, geteekend: PETRUS PEDIUS, bij den heer van Dam van Noordeloos.

ANTWERPEN.

Het zegel: Lelie onder de Doornen, daarboven een Handje; komt reeds voor aan eene attestatie van 3 Sept. 1583, geteekend: ANDRIES DE MEESTER. — Onder den heer Mr. J. Dirks berust een koperen penning, ter grootte van een legpenning. V. eene Bloemvaas, waarin Leliën tusschen de Doornen. Daarnevens: 15 | 73. Omschrift: *Sicut Lilium inter spinas.* K. een Beker of Kom, waaruit een Kruis, tevens Fontein. Waarschijnlijk is deze een Nachtmaalspenning, welke, ten blijk dat men geregtigd was daaraan deel te nemen, pleegde te worden afgegeven. De initialen van den naam des eigenaars V. L. zijn er ingestempeld. Verg. de nº. 32622 in den *Catalogus Renesse Breidbach.* boek P. III.

ASTEN en OMMELEN.

Op een meer duidelijk exemplaar staat naast het Altaar, waarop de geopende Bijbel, een Kandelaar met brandende Kaars.

BEERTA (Classis Winschoten).

De gemeente gebruikt thans het Zegel, hetwelk door alle gemeenten der Provincie Groningen is aangenomen. Vroeger had zij een ander, welks stempel nu nog aanwezig is, en waarvan een afdruk in lak door Ds. E, H. Sikkes, predikant aldaar, mij is medegedeeld. — Het stelt voor het beeld van den H. Laurentius, waarschijnlijk den Patroon der kerk. In de linkerhand houdt hij een Boek; zijne regterhand rust op zijn attribuut, den Rooster; terwijl zich om zijn hoofd eene Glorie vertoont. Het omschrift is: *Sigillum Berta.* — Waarschijnlijk zal het reeds vóór de stichting der Hervormde gemeente, in 1604, tot kerkzegel gediend hebben. — Verg. de Zegels van *de Bilt*, *Denekamp* en *Schottorp.*

BERGEN OP ZOOM.

Het oudere zegel bevindt zich aan eene Attestatie van 13 Dec. 1592, geteekend: JACOB BASELIUS DE JONGE.

CAMPEN.

Op het Zegel aan eene Attestatie van 1 Junij 1596, geteekend: CASPAR HOLSTECHIVS, zit de Duif op eene hoogte, om welke de slang zich kronkelt.

CAMERIJK?

Zegel in lak, voorstellende zwemmende Zwanen. Omschrift: *Sig. Presb. Cam.*

CURAÇAO.

Het zegel bij de Hervormde gemeente te Curaçao vroeger gebruikt, stelt voor de vervallen muren van Jeruzalem. Omschrift: *Bouwt de muren van Jerusalem op. Ps.* 51: 20. Onder: *Curaçao.* — Dit zegel schijnt eerst in 1790 te zijn in gebruik gekomen. In 1825, bij de vereeniging der Hervormde en Luthersehe gemeente, moest het voor het nieuwe zegel plaats maken, waarop 1 Cor. I: 13 [*Is Christus gedeeld?*].

DELFT.

Het oudere zegel komt voor aan eene Attestatie van 3 Junij 1588, geteekend: ARENT CORNELISZ.

DENEKAMP.

Volgens een goeden afdruk in lak staat op het vlak het beeld van S. Nicolaas, in Bisschoppelijk ornaat, met de Infula en den Bisschopsstaf. Omschrift aan de eene zijde: *S. Nicolae.* Aan de andere *S. P.* (Sigillum Parochiae) *Denekamp.*

DOCKUM.

De Vrouw uit de Openbarlng, omkleed met de Zon, de Maan onder hare voeten, het hoofd omkroond met twaalf Starren. Omschrift: *Sig. Eccl. Dockumanae. Apoc. XII.*

DOORNIK (*Eglise Wallonne*).

Het kleine Zegel aan eene Attestatie van 18 8ept. 1722, geteekend: LA BRUE en MAQUET.

DORDRECHT.

Het oudere zegel, aan eene Attestatie van 20 Sept. 1612, geteekend: BALTHASAR LYDIUS M. F. is zonder starren en binnen-omschrift. Een ander, in zand afgedrukt, op eene Attestatie van 2 Dec. 1631, geteekend: NICOLAUS CRUSIUS, *Dienaer des H. Evang. te Dordrecht,* heeft reeds de Starren en Palmen.

DORDRECHT (*Walsche kerk*).

Aan eene Attestatie van 27 April 1692, get: S. POTHENCK en J. PERON, stelt het zegel voor eene Roos onder de Doornen, waaronder de letter: D.

FRANEKER.

Op het zegel aan eene Attestatie van 13 Mei 1718, geteekend: A. E. SAAGMANS, staat op de klok: E. F. S.

FRANKENDAAL.

Het beschreven zegel komt voor aan eene Attestatie van 14 Aug. 1620, geteekend JOHANNES BREBERENUS VAN DIJK, en van 21 Martii 1692, geteekend: JOH. URSINUS.

FRANKFORT.

Het zegel komt voor aan eene Attestatie van 14 Sept. 1588, geteekend: FRANCISCUS GOMARUS.

GEERTRUIDENBERG.

Het oude zegel aan eene Attestatie van 18 Nov. 1600, geteekend: JOH. EPISCOPIUS.

GRONINGEN.

Het oude Zegel aan eene Attestatie van 11 April 1618, geteekend: CHRISTOPHORUS RECHTEMANNUS.

HAARLEM.

Desgelijks aan eene Attestatie van 29 April 1597, geteekend: JOANNES BOGAERT.

'S HAGE.

Op het Zegel aan eene Attestatie van 30 October 1609, geteekend: BERNARDUS LA FAILLE, staan onderaan twee wapenschilden, het eene van 's Hage, het andere van Holland.

HANAU.

Aan eene Hollandsche Attestatie van 30 Augustus 1780, geteekend: DIRK POLS, Pastor, is het oude Zegel in zand opgedrukt.

HEUSDE.

Het Zegel aan eene Attestatie van 22 November 1604, geteekend: CORNEL. MARK. RODENBURCH, heeft in het midden het wapen van Heusde; daarboven twee Duiven, onder twee Slangen, ineengekronkeld. Aan beide zijden: *Z. H.* Het omschrift onleesbaar. Deze Attestatie met vele der voorgaande en volgende zijn mij medegedeeld door den heer Mr. van Dam van Noordeloos.

LEIDEN.

Het Zegel in zand afgedrukt aan eene Attestatie van 29 Junij 1616, geteekend: ADRIANUS BORRIUS.

LONDEN.

Het oude Zegel in zand afgedrukt aan eene Attestatie van 3 Julij 1593, geteekend: JACOBUS REGIUS.

LONDEN *(Fransche kerk)*.

Een ander Zegel in lak heeft een naar de Zon stijgende Adelaar, Omschrift: *Sic intuetur Ecclesia Jesum.* — Nog een ander stelt voor naast de Zon eene Kroon rustende op een Scepter, beiden uit de wolken komende. Hetzelfde omschrift.

MIDDELBURG.

Het oude Zegel in zand gedrukt op eene Attestatie van 22 April 1591, geteekend: JOH. DE JONGHE, en van 2 November 1630, geteekend: JACOBUS MIGGRODIUS.

MIDDELBURG (*Walsche kerk*).

Aan eene Attestatie van het jaar 1603, het beschreven Zegel, maar met omschrift: *l'Ancre de ....* — En aan eene Attestatie van 14 Februarij 1704, geteekend: P. VILLARET, staan ter zijde van het Anker: *E. F.* (*Eglise Française*).

NAARDEN.

Aan eene Attestatie vau 3 Mei 1615, geteekend; PHILIPPUS RULAEUS, en eene van Id. Martii 1596, geteekend: YSBRANDUS TRABIUS, staat op het Zegel boven den Herder de Zon en naast hem eene Schaapskooi.

NOOTDORP.

Het Zegel reeds aan eene Attestatie van 16 Junij 1602, geteekend: A. C. OSTERHARN.

NIJMEGEN.

Desgelijks reeds aan eene Attestatie van 6 Julij 1607, geteekend: GERARDUS LIVIUS.

OLDENZAAL.

De Hervormde gemeente bezigde vroeger een Zegel, dat sedert het laatst der voorgaande eeuw buiten gebruik geraakt is. Het veld wordt beslagen door een eenvoudig Kruis, waarop in het midden een Bijbel, op welks geopende bladen: *Verbum crucis.* Op het veld tusschen de beenen van het Kruis staat: *An–ti–qui–tas.* Waarschijnlijk schuilt hierin eene toespeling op het wapen der stad, welks driekleurig veld mede door een eenvoudig Kruis wordt gevierendeeld, maar in welks linker boven-kwartier een Bisschop met zijn staf gezien wordt. Het omschrift is: *Sigillum Presbyterii Oldenzaliensis.* Het is door Ds. B. W. T. Kronenberg, predikant te Oldenzaal, mij medegedeeld.

OOSTERHOUT.

Op het Zegel van eene Attestatie van 1786, geteekend:

Jan Duymaer van Twist, is bijgevoegd: *Cant.* 6 *vers* 10, en staan de woorden in het Hebreeuwsch.

SCHIEDAM.

Het Zegel reeds aan eene Attestatie van 1618, geteekend: Eleasar Swalmius.

SCHOONHOVEN.

Desgelijks aan eene Attestatie van 3 Mei 1603, geteekend: Adrianus van den Borre.

SITTARD.

Desgelijks van 26 April 1616, geteekend: Matthias Gualtheri.

SOMMELSDIJK.

Het Zegel dezer gemeente, onder den heer Mr. van Dam van Noordeloos, stelt voor: een Kerkgebouw, van binnen met vele kolommen en sierlijke gordijnen versierd. In het midden eene staande Vrouw bij eene Offerkist, waarin zij iets werpt. Daarboven is het wapen van Sommelsdijk, en daarboven: *Kerk van Sommelsdijk.* Onderschrift: *Geeft dan Gode, dat Godes is.*

UTRECHT.

Een ouder Zegel aan eene Attestatie van 12 December 1588, geteekend: Johannes Utenbogaert, onder van Dam van Noordeloos, heeft eene voorstelling van den brandenden Braambosch. Onderschrift: *Brandende ons verteert. Exo.* 3.

VLAARDINGEN.

Het beschreven Zegel, met eenig verschil, reeds aan eene Attestatie van 12 Februarij 1597, geteekend: Arent Hermansz, *Dienaer des Woordts tot Vlaerdingen,* Cornelis Joosten, *Schoolm.*

VLISSINGEN.

Op een ouder Zegel aan eene Attestatie van 7 April 1592, geteekend: Abraham van der Mije, staat alleen de Flesch, waarboven: 1574. Omschrift: *Nemo miscit vinum novum in . . . . veteris.*

VLISSINGEN (*Walsche kerk*).

Aan eene Fransche Attestatie van 30 April 1598, geteekend: NICOLAUS OLIVARIUS, *Ministre de la Parole de Dieu*, bevindt zich hetzelfde Zegel. Op de Flesch staat: *Luc.* 5.

WAALWIJK.

„*Zoo dan die meent te staan, zie toe dat hij niet valle.* 1 *Cor.* 10: 12." In een kring.

WERDEN.

Een Anker. Omschrift: *Sigillum Ecclesiae Werden.* Aan eene Hollandsche Attestatie van 1822, geteekend: WERLEMAN, *Pred. bij de Hervormde gemeente.*

WOERDEN.

Het oudere Zegel aan eene Attestatie van 30 April 1603, geteekend: PETRUS PETREJUS.

WOUBRUGGE.

Een Vignet, voorstellende: Geloof, Hoop en Liefde. 1 Cor. 13: 13.

YPEREN.

Een Bloemkrans, waarin de letters *L. S.* (loco sigilli) *Eccl. Ypr.*

ZWOLLE.

Het Zegel reeds aan eene Attestatie van 25 October 1631, geteekend: EVERARDUS SCHULTENIUS.

DE NEDERDUITSCHE HERVORMDE GEMEENTEN, WELKE SEDERT 1795 OPGEHEVEN OF IN GETAL VAN PREDIKANTEN VERMINDERD, OF DAARENTEGEN NIEUW GESTICHT OF HERSTELD OF IN GETAL VAN PREDIKANTEN VERMEERDERD ZIJN.

MEDEGEDEELD DOOR

Ds. DE WALDKIRCH ZIEPPRECHT.

I.

NAAMLIJST VAN NEDERDUITSCHE HERVORMDE GEMEENTEN, WAARBIJ SEDERT 1795 OF VERMINDERING OF OPHEFFING VAN PREDIKANTSPLAATSEN HEEFT PLAATS GEHAD.

Gelderland.

Acquoy, in 1824 voor vast gecombineerd met Gellikum en Renoy.

Asch, van 1821 tot 1840 vereenigd met Buren.

Groenlo, 2de predikantsplaats ingetrokken in 1839.

Horssen, van 1799 tot 1829 vereenigd met Winssen.

Loevenstein, van 1810 vereenigd met Poederoijen.

Niftrik, in 1809 vereenigd met Batenburg.

Nijmegen, 5de predikantsplaats opgeheven in 1814.

Pannerden, in 1804 vereenigd met Herwen.

Schenkenschans, opgeheven in 1827.

Zuid-Holland.

Delft, 7de predikantsplaats ingetrokken in 1816.

Delft, 6de 〃 〃 〃 1816.

Gorinchem, 4de 〃 〃 〃 1807.

Gouda, 5de 〃 〃 〃 1820.

Hoogmade, van 1808 tot 1818 vereenigd met Woubrugge; hersteld.

Kage, van 1824 tot 1845 vereenigd met Warmond en Voorhout; hersteld 1859; heeft van 1845 tot 1859 een adjunct-predikant gehad.

Kalslagen, in 1810 vereenigd met Nieuwveen en Leimuiden; de bevolking heeft zich verplaatst.

Leiden, 10de predikantsplaats ingetrokken in 1821.

Schoonhoven, 3de 〃 〃 » 1814.

Vianen, 2de 〃 〃 van 1812—1857; hersteld.

Noord-Holland.

Amsterdam, sedert 1800 met drie predikanten verminderd, had 30, thans 27 predikanten.

Edam, 3de predikantsplaats ingetrokken in 1836.

Enkhuizen, vóór 1795 bediend door zes predikanten, had tot 1813 vijf, tot 1823 vier, en sedert dien tijd slechts drie predikanten.

Eenigenburg, in 1807 gecombineerd met Zuidzijpe; hersteld 1859.

Groet en Camp, gecombineerd met Schoorl in 1805.

Haarlem, vóór 1795 bediend door tien predikanten, heeft er thans slechts zeven.

Haringhuizen, gecombineerd met Barzingerhorn in 1808.

Hobrede, heeft tot 1825 een vaste hulpprediker gehad. Thans weder bediend door den predikant van Oosthuizen.

Hoorn, 5de predikantsplaats opgeheven in 1808.

Koog op Texel, sedert 1808 vereenigd met Waal.

Krommeniedijk, van 1819 gedeeltelijk vereenigd met Krommenie, gedeeltelijk met Knollendam.

Lutjebroek, van 1818 vereenigd met Hoogcarspel en Grootebroek; in 1838 hersteld.

Monnikendam, 3de predikantsplaats opgeheven in 1800,

Muiden, 2de 〃 〃 sedert 1807.

Naarden, 2de predikantsplaats ingetrokken van 1808. Hersteld 1849.

Oosterleek, sedert 1807 vereenigd met Wijdenes.

Oostgraftdijk, sedert 1807 〃 〃 Westgraftdijk.

Schellingwonde, in 1808 〃 〃 Ransdorp.

Uitdam, in 1807 〃 〃 Holysloot.

Vulkoog, in 1808 〃 〃 St. Maarten.

Volendam, in 1806 is aldaar de betrekking van vaste hulpprediker ingetrokken.

Wormer, in 1798 de 2de predikantsplaats ingetrokken.

Wijk aan Zee en Duin, van 1807 bediend door den predikant van Velsen en de Beverwijk. Hersteld in 1842.

Zeeland.

Aardenburg, 2de predikantsplaats opgeheven na 1804.
Arnemuiden, 2de 〃 〃 〃 1800.
Axel, 2de 〃 〃 in 1795.
Brouwershaven, 2de 〃 〃 〃 1818.
d'Eede, in 1798 gecombineerd met St. Kruis; in 1815 geheel opgeheven.
Gapinge, van 1819 vereenigd met Vere; in 1837 hersteld.
Goes, 4de predikantsplaats opgeheven in 1811.
Hulst, 2de 〃 〃 〃 1795.
Middelburg, had tot 1795 twaalf predikanten benevens een stads-predikant, thans slechts zeven.
Philippine, vacant van 1796; in 1815 vereenigd met Sas van Gent.
Sluis, 2de predikantsplaats ingetrokken in 1807.
Vere, twee predikantsplaatsen ingetrokken in 1815, nog eene in 1850; thans bediend door een predikant.
Vlissingen, tot 1795 bediend door zeven predikanten, tot 1816 door 2, en sedert dien tijd door drie.
Waterlandskerk, vaceerde van 1794 tot 1815.
Westsouburg, gecombineerd met Oostsouburg in 1832.
IJzendijke, 2de predikantsplaats opgeheven in 1796.
Zierikzee, 5de 〃 〃 〃 1800.

Utrecht.

Montfoort, 2de predikantsplaats ingetrokken in 1810.
Utrecht, voor 1800 bediend door twaalf predikanten, sedert 1815 door 9, en sedert 1845 door tien.
Wijk bij Duurstede, 2de predikantsplaats ingetrokken in 1811.

Friesland.

Harlingen, van 1809 4de predikantsplaats ingetrokken; hersteld in 1814.
Hindelopen, 2de predikantsplaats opgeheven in 1808.
Stavoren, 2de 〃 〃 na 1797.

Overijssel.

Deventer, 5de predikantsplaats ingetrokken na 1795.
Goor, 2de 〃 〃 in 1809.
Ootmarsum, 2de 〃 〃 〃 1841.

Groningen.

Appingadam, 2de predikantsplaats opgeheven in 1812.

Bellingeweer, vacant van 1814. Vereenigd met Winsum in 1820.

Eenum, gecombineerd met Oosterwijtwert van 1819. Hersteld in 1840.

Loppersum, van 1807 2de predikantsplaats opgeheven. Hersteld in 1838.

Oldenzijl, in 1805 vereenigd met Zandewier, in 1829 met Oosterwijtwert.

Onderwierum, vereenigd met Onderdendam in 1830.

Scharmer, vereenigd met Harkstede in 1824.

Weiwert, in 1814 vereenigd met Heveskes. Hersteld in 1844.

Noord-Brabant.

Aarle Beek, vereenigd met Helmond in 1804,

Alem, Marem en Empel, in 1819 vereenigd met Lith.

Alphen, na 1819 met Chaam gecombineerd.

Baarle Naseau, in 1807 met Chaam 〃

Bakel, in 1804 met Deurne 〃

Beers, in 1797 met Bengen 〃

Beers (Oost-, Midden- en West-), in 1796 met Oirschot.

Berchem, in 1807 met Osch gecombineerd.

Bergen op Zoom, 3de predikantsplaats ingetrokken in 1809.

Bengen, in 1816 met Boxmeer gecombineerd.

Breda, bediend door 5 predikanten voor 1800, thans door 3.

Dungen, in 1807 met St. Michielsgestel gecombineerd.

Eersel, van 1812 met Hooge Laan 〃

Geertruidenberg, 2de predikantsplaats ingetrokken in 1806.

Geffen en Nuland, in 1822 met Osch vereenigd.

Geldrop en Riel, in 1807 met Mierlo, in 1817 met Nunen.

Gemert, met Veghel vereenigd in 1807.

Gilsen en Rijen, in 1818 met Alphen, in 1819 met Chaam.

Grave, 2de predikantsplaats ingetrokken na 1811.

Halsteren, in 1816 met Wauw, in 1824 met Nieuw Vossemeer.

Hedikhuizen, in 1807 met Vlijmen vereenigd.

's Hertogenbosch, 5de predikantsplaats ingetrokken in 1807, 4de in 1809.

Heusden, 3de predikantsplaats opgeheven na 1815, de 2de in 1852.
Kessel, in 1807 met Lith vereenigd.
Leende, in 1807 met Heeze 〃
Maarheeze, in 1505 met Budel 〃
de Mierden, in 1807 met Hilvarenbeek vereenigd.
Mierlo, in 1808 met Nunen 〃
Moergestel, in 1807 met Oosterwijk 〃
Nispen, in 1806 met Roozendaal 〃
Oerle Zeelst, in 1803 met Veldhoven 〃
Rijswijk, in 1809 met Giessen 〃
Rosmalen, in 1812 met Berlikum 〃
Sambeek, in 1816 met Boxmeer 〃
Schijndel, in 1824 met St. Michielsgestel 〃
Son en Breugel, in 1807 met St. Oedenrode 〃
Sprundel, in 1810 met Etten 〃
Steenbergen, 2de predikantsplaats ingetrokken in 1804.
Waalre en Aalst, in 1813 met Valkenswaard vereenigd.
Woensel, in 1815 met Eindhoven 〃
Wouw, in 1825 met Roozendaal 〃

Limburg.

Eysden, vacature van 1795—1811.
Geul, in 1806 met Beek vereenigd.
Klimmen, in 1804 〃 〃
Maastricht, bediend door 5 predikanten tot 1797, thans door 3.
Meerssen, vacature van 1799—1813.
Stevenswaard, vacant van 1801—1817.
Valkenburg, met Gulpen vereenigd van 1819.

II.

MAAMLIJST VAN NIEUW GESTICHTE EN HERSTELDE NEDERDUITSCH-HERVORMDE GEMEENTEN, ALSMEDE VAN DIE GEMEENTEN, WAARBIJ HET GETAL PREDIKANTEN IS VERMEERDERD, SEDERT 1800.

Gelderland,

1817 *Aalten*, 2de predikant.
1818 *Barneveld*, 2de predikant.
1824 *Hellouw*, nieuwe gemeente; van 1671 tot 1823 vereenigd met Herwijnen.
1829 *Zutphen*, 5de predikant.
〃 *Horssen*, herstelde gemeente; tot 1529 vereenigd met Winssen.
1837 *Driel*, nieuwe gemeente; gescheiden van Elden.
1840 *Asch*, herstelde gemeente; van 1821 tot 1840 vereenigd met Buren.
1841 *Winterswijk*, 3de predikant.
1843 *Wapenvelde*, nieuwe gemeente; gescheiden van Heerden.
1844 *Varsseveld*, 2de predikant.
1848 *Dieren*, nieuwe gemeente; gescheiden van Spankeren.
1853 *Apeldoorn*, 2de predikant.
1855 *Hoenderloo*, nieuwe gemeente.
1857 *Wichmond*, nieuwe gemeente; gescheiden van Warnsveld.
〃 *Nijkerk op de Veluwe*, 3de predikant.
〃 *Etten en Netterden*, herstelde gemeente; van 1685 tot 1857 gevoegd bij ter Borgh en Silvolde.
1858 *Haarlo en Waterhoek*, nieuwe gemeente.
〃 *Eerbeek*, nieuwe gemeente, gescheiden van Hall.

Zuid-Holland.

1818 *Hoogmade*, herstelde gemeente.
1820 *Stellendam*, nieuwe gemeente.
〃 *Scheveningen*, 2de predikant.
1822 *Vlaardingen*, 3de predikant.

1831 *'s Gravenhage*, 10de predikant, in plaats van den Hoogduitschen predikant.
1833 *Sliedrecht*, 2de predikant.
1844 *Rotterdam*, 13de predikant.
1857 *'s Gravenhage*, 11de predikant.
〃 *Vianen*, 2de predikantsplaats hersteld;
1858 *'s Gravezande*, 2de predikant.
1859 *Charlois*, 2de predikant.
〃 *Kage*, herstelde gemeente.

Noord-Holland.

1838 *Lutjebroek*, herstelde gemeente.
1840 *de Helder en Willemsoord*, 2de predikant.
1841 *Eijerland op Texel*, nieuwe gemeente.
1842 *Wijk aan Zee en Duin*, herstelde gemeente.
1845 *Zandpoort*, nieuwe gemeente.
1849 *Naarden*, 2de predikantsplaats hersteld.
1855 *Houtrijk en Polanen*, nieuwe gemeente.
1857 *Anna-Paulowna-Polder*, nieuwe gemeente.
1858 *Haarlemmer-Meer*, nieuwe gemeente.
1859 *Broek op Langendijk*, nieuwe gemeente.
〃 *Eenigenburg*, herstelde gemeente.
〃 *Hoorn op Terschelling*, nieuwe gemeente.
〃 *Helder en Willemsoord*, 3de predikant.

Zeeland.

1815 *Sas van Gent c. a.*, herstelde gemeente.
1816 *Vlissingen*, 3de predikantsplaats hersteld.
1837 *Gapinge*, herstelde gemeente.
1841 *Wilhelminadorp*, nieuwe gemeente.
1846 *Waterlandskerk*, de vacature sedert 1796 weder hersteld.

Utrecht.

1820 *Elst bij Amerongen*, nieuwe gemeente.
1829 *Leusden*, nieuwe gemeente.
1838 *Hoogland*, nieuwe gemeente.
1839 *Veenendaal*, 2de predikant.
1839 *Zeist*, 2de predikant.
1845 *Utrecht*, 10de predikant.

1858	*Amersfoort*, 4de predikant.		
1860	*Soesterberg*, nieuwe gemeente.		

Friesland.

1802	*Sneek*, 3de predikant.		
1814	*Harlingen*, 4de predikantsplaats hersteld.		
1819	*Leeuwarden*, 7de predikant.		
1832	*Hoornsterzwaag c. a.*, nieuwe gemeente.		
1835	*Engwierum*,	〃	〃
1839	*Appelscha*,	〃	〃
1840	*Zwaag Westeinde*,	〃	〃
1845	*Ter Horne*,	〃	〃
1852	*Eernewoude*,	〃	〃
〃	*Bergumerheide*,	〃	〃
1854	*Huins en Lions*,	〃	〃
〃	*Korte Zwaag*,	〃	〃
1858	*Ter Wispel*,	〃	〃
〃	*Haulerwijk*,	〃	〃
〃	*Kollumerzwaag*,	〃	〃
〃	*Dragster-compagnie*,	〃	〃
〃	*Augsbuur* (*Lutkewoude*),	〃	〃
〃	*Dragten*, 2de predikant.		

Overijssel.

1830	*Wilsum*, nieuwe gemeente.			
1832	*Ommerschans*,	〃	〃	was sedert 1729 vacant.
1834	*Dedemsvaart*,	〃	〃	
1843	*Colmschate*,	〃	〃	
1845	*Usselo*,	〃	〃	
1854	*Lutten*,	〃	〃	
1855	*Enschedé*, 3de predikant.			
1856	*Daarle*, nieuwe gemeente.			
1858	*Zwolle*, 6de predikant.			
〃	*Kampen*, Hulpprediker voor het Instructie-Bataillon.			
〃	*Buurse*.			

Groningen.

1827	*Holwierda*, nieuwe gemeente.		
1829	*Onderdendam*,	〃	〃

1831 *Stadskanaal*, nieuwe gemeente.
1835 *Zevenhuizen*, 〃 〃
1838 *Loppersum*, 2de predikantsplaats hersteld.
1840 *Eenum*, herstelde gemeente.
1841 *Muntendam*, nieuwe gemeente.
1846 *Ommelanderwijk*, 〃 〃
1847 *Uithuistermeden*, 〃 〃
〃 *Weiwert*, herstelde gemeente.
1857 *Veendam*, 2de predikant.
1859 *Horsten*, nieuwe gemeente.

Noord-Braband.

1815 *Moerdijk*, nieuwe gemeente.
1816 *Boxmeer*, 〃 〃
〃 *Lage Zwaluwe*, 〃 〃
1859 *Made*, tot hiertoe gecombineerd met Drimmelen.

Drenthe.

1824 *Veenhuizen*, nieuwe gemeente.
1835 *Assen*, 2de predikant.
1837 *Veenhuizen*, 2de predikant.
1841 *Annerveen*, nieuwe gemeente.
〃 *Gieterveen*, 〃 〃
1842 *Eekst*, 〃 〃
1845 *Hoogesmilde*, 〃 〃
1852 *Frederiksoord en Willemsoord*, nieuwe gemeente.
〃 *Hollandsche Veld*, 〃 〃
1854 *Meppel*, 3de predikant.
〃 *Grolloo en Schoonloo*, nieuwe gemeente.
1855 *Nieuw Buinen*, 〃 〃

Limburg.

1811 *Eysden*, herstelde gemeente.
1813 *Meerssen c. a.*, herstelde gemeente.
1817 *Stevenswaard*, 〃 〃
1825 *Roermond*, eerste vaste predikantsplaats sedert 1716.
1859 *Weert*, nieuwe gemeente.

Uit beide voorgaande Naamlijsten, met elkander vergeleken, blijkt, dat in de verschillende Provinciën van het Koningrijk der Nederlanden sedert 1795 heeft plaats gehad:

	Vermindering.	Vermeerdering.
Gelderland.	9	19
Zuid-Holland.	10	12
Noord-Holland.	29	13
Zeeland.	26	5
Utrecht.	5	8
Friesland.	3	18
Overijssel.	3	10
Groningen.	8	12
Noord-Braband.	44	4
Drenthe.	—	12
Limburg.	8	5
	145	118

